

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મહાકવિ કાલિદાસ અને મેઘદૂત (પ્રસ્તાવના)	૧ થી ૩૧
૨ મેઘદૂતમાં આવેલાં દૃષ્ટાંત અને ઉપમાઓનાં વિવેચન	૩૨ થી ૬૬
૩ નોંધ	૬૭ થી ૬૯
૪ મેઘદૂતના પાઠભેદો	૭૦ થી ૮૫
૫ શુદ્ધિપત્રક	૮૬ થી ૮૮
૬ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની છબીઓ	૧૦૦ થી ૧૦૪
૭ મેઘદૂતમ્ મૂળ શ્લોક, તેની સંસ્કૃત ટીકા, સંસ્કૃત શ્લોકની મંદાકાન્તા વૃત્તમાં જ ગુજરાતી સમશ્લોકી અને ગુજરાતી ભાષાંતર શ્લોક ૧ થી ૧૨૭ સુધી.	૧ થી ૧૨૨
૮ પ્રક્ષિપ્ત ૩ શ્લોક	૧૨૩ થી ૧૨૫
૯ હસ્તલિખિત પુસ્તકાનાં સંકેતઃ	૧૨૬ થી ૧૩૪
૧૦ મેઘદૂત શ્લોકાનાં અકારાદ્યનુક્રમણિકા	૧૩૫-૧૩૬
૧૧ રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડલનાં પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ	૧૩૭-૧૫૦
૧૨ શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલનાં પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ	૧૫૧-૧૫૨

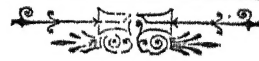

❧ ॥ मंगलं ॥ ❧

यं मायया जगदिदं भ्रमयन्तमाद्यं
देवाः स्तुवन्ति निभमागमलिङ्गात्रैः ॥
कल्याणमत्र जनुषि स्वपदं परत्र
देयात्सतांगतिरनन्तगुणः स ईशः ॥१॥

ज्येष्ठ शुक्ल २ शनौ
वि. संवत् २००९

राजवैद्यः ।

॥ अर्पण पत्रिका ॥

— १४४ —

महात्मनः ॥

मंत्री श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥१॥

पितामहः ॥

शतं यो गिरां देव्या गीर्वाणवागलंकृतः ॥२॥

शतं स शरदां ॥

मित्रमिष्यर्पये मेघदूतं मोदप्रदं विदां ॥३॥

राजवैद्यः ॥

મહાકવિ કાલિદાસ અને મેઘદૂત

આર્યશાસ્ત્રો અને ગૃહસ્થાશ્રમ:

આર્યાવર્તના આર્ય ઋષિ મુનિઓએ સંસારમાં જન્મતા દરેક મનુષ્યના દરેક વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે રચેલાં શાસ્ત્રો, હજારો વર્ષના અનુભવના સત્ત્વરૂપ પરિણામરૂપ, કે વાવેલાં વૃક્ષોનાં ફળરૂપ છે. આપણા પૂર્વજો જે વૃક્ષોને વાવી ઊછેરી ફળદ્રુપ કરી ગયા છે તે વૃક્ષોનું રક્ષણુ પોષણુ કરી આપણે તેનાં ફળ ખાઈ સુખમાં સંસાર વીતાવવાનો છે. એક ઝાડ વાળ્યા પછી ફળનો લાભ લેવા માટે પાંચ પંદર વર્ષનો સમય તેને સાચવવા ઊછેરવામાં ગાળવો પડે છે. તેમ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં અનેક વિષયોને લગતાં ફળ મેળવવા માટે હજારો વર્ષના અનુભવ પ્રમાણે લખાતાં આવેલાં શાસ્ત્રોરૂપી વૃક્ષો આપણા આચાર્યો મુકી ગયા છે. જગતના મનુષ્યો તેને અનુસરી જીવન સફળ કરે. એ શાસ્ત્રો હિંદુ માટે જ કે હિંદુઓ માટે જ નથી પણ આખા જગતને લાગુ પડે અને આખું જગત તેને અનુસરી સંસારની દરેક શાખાનાં સુખ મેળવે એ દ્રષ્ટિએ તેઓએ રચેલાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ માટે આર્યોએ એવાં ઉત્તમ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે કે જેને અનુસરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડનાર તેનું વહન કરનાર પતિ પત્ની અને તેનાં સંતાનો વંશજો આ લોકમાં અચૂત સુખી જીવન ગાળી પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ પામે છે. આર્યોના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિ પત્ની લક્ષ્મીના ધાર્મિક વિધિથી બંધાયેલા પછી તેનું સ્નેહ બંધન એવું દ્રઢ થાય છે કે આખી જીંદગી સુધી તેઓ એક બીજાના કંઠ પ્રાણની પેઠે જીવન વિતાવે છે. આજે પણ હિંદી પ્રજાનું ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જગતની બીજી પ્રજા કરતાં મોટે ભાગે ઉત્તમ છે. યુરોપ અમેરિકાના દંપતી જીવનનાં વિપરીત પરિણામ જોનારા તે તે દેશના વિદ્વાનો અને અગ્રણીઓ કેટલાક સમય થયાં હિંદના ગાહસ્થ જીવનનો અભ્યાસ કરી તેને અનુસરવાના માર્ગ લઈ રહ્યા છે.

પોતાને જન્મ આપનારાં માબાપની આખી જીંદગી સેવા કરે તો પણ સંતાનો તેના ઋણુમાંથી મુક્ત થાતાં નથી એવી ધાર્મિક ફરજનું આજે પણ હિંદમાં જોટલું પાલન થાય છે તેટલું અન્ય હાલની બહુવાદી પ્રજામાં થતું નથી. તેઓ કહે છે કે માબાપે સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં તે એમની વિષય વાસનાનું ફળ છે તેમાં આપણા ઉપર માબાપોનો ઉપકાર શું છે? આ કેટલું વિકૃત, કૃત્રિમ અને ક્ષુદ્ર માનસ છે! તેની સામે હિંદી પ્રજાના પવિત્ર માનસને ધડનારા આપણા શાસ્ત્રકારોને આપણે અને બીજા દેશના વિદ્વાનો હજારો ધન્યવાદ આપે છે.

પોતાની સ્ત્રીઓનાં રક્ષણ માટે પોતાનાં રાજપાટ અને દેહના ભોગ આપનારાં લાખો પ્રજાના અને પોતાના પતિ પ્રત્યેના સ્નેહને લઈ પતિ પાછળ અભિમાન પોતાના દેહ હોમનારી કે મૃત્યુનો સ્વીકાર કરનારી લાખો સ્ત્રીઓના દાખલા હિંદ સિવાય દુનિયાનો કોઈ પણ દેશ બતાવી શકશે નહીં. એ આર્યશાસ્ત્રોએ ઘડેલા માનસનું ફળ છે.

મેઘદૂત એ એ હજાર વર્ષ પહેલાંથી હિંદમાં પતિ પત્ની વચ્ચે કેવાં સ્નેહ બંધન છે તેનો દાખલો પુરો પાડે છે. આવો સ્નેહ જે પતિનો પત્ની ઉપર અને પત્નીનો પતિ પ્રત્યે હોય છે તે દંપતીના જીવનની સફળતાની કલ્પના દરેક સંસારી કરી શકે છે. પતિ પત્ની

વચ્ચેના ગાઢ દૈવી સ્નેહબંધન રજુ કરનારાં કાવ્યો પણ ભરતખંડ જ ધરાવી શકે છે. પ્રજાને સંસાર સુખના સાથે માર્ગે દોરવાનું કામ હજારો ઉપદેશકો, કાવ્યો કે બીજાં સાધનો નથી કરી શકતાં તે આનાં કાવ્યો કરે છે.

આર્ય કાવ્યો અને મેઘદૂતની સર્વતોસુખી લોકપ્રિયતા

- હિંદમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી બધી શાખાના સંસારી માર્ગોને ઉચ્ચ કોટીએ પ્રજા સન્નુખ મૂકનારા આદિ કવિઓ વાલ્મીકી વ્યાસ વગેરે છે. તેઓએ દોરેલે માર્ગે સંસારીઓ સરલતાથી પ્રયાણ કરી શકે તે માટે બનભૂતિ, ભારવી, ભાસ, કાળિદાસ, બાણ જેવા સમર્થ કવિઓએ ઉત્તમ કોટીનાં કાવ્ય નાટકો વગેરે રચીને સરલતા કરી છે.
- દુનિયાના જુદાજુદા દેશમાં જુદીજુદી ભાષાના અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે પણ હિંદમાં જે કોટીના જે કક્ષાના સંસ્કૃત કવિઓ વિદ્વાનો પાક્યા છે તેઓની સુદ્ધિની તુલનામાં આવી શકે એવો એક પણ કવિ આજ સુધી થયો નથી એમ દુનિયાના પ્રખર વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે. જેવી રીતે હિંદમાં કાવ્ય નાટક રચનારા વિદ્વાનોએ જગતમાં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે તેવી જ રીતે જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન કળા કૌશલ્ય વગેરે વિષયના જે જે વિદ્વાનો પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે, તેઓને ટોડે આવે એવો એક પણ વિદ્વાન કે શોધક હજી સુધી દુનિયામાં પાક્યો નથી.

કાલિદાસ કવિના અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટકે દુનિયાને ડોલાવી દીધી છે. તેમ નાના છતાં મેઘદૂત કાવ્યે પણ હિંદના દરેક પ્રદેશના વિદ્વાનો પ્રજા ઉપરના યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો અને પ્રજાનું બારે આકર્ષણ કર્યું છે અને કાળિદાસ માટે ધન્યવાદના હજારો ઉદ્ગારો કઠાવ્યા છે. હિંદના દરેક પ્રાંતમાં બે હજાર વર્ષથી મેઘદૂત પ્રચલિત છે. પરંતુ યુરોપ અમેરિકામાં ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મેઘદૂત પહેલવહેલું પ્રગટ થયું અને પછી પશ્ચિમની જુદી જુદી ભાષામાં તેનાં ભાષાંતરો થયાં. ૬૨૮ ઇસ્વી ક્રિસ્તીના સરજન ડા. એચ. એચ. વિલ્સને સને ૧૮૧૩માં સંસ્કૃત ટીકા અને અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે મેઘદૂત પહેલવેલું કલકત્તામાં છપાવ્યું. સારપછી ડા. જેકબ અને મી. કલાકે' લંડનમાં, ડા. ગિલ્ડે' કોપનહેગન અને બોનમાં, ડા. મેક્સ મુલરે કોનીગ્સબર્ગમાં, એમ ૧૮૪૭ સુધી જુદી જુદી આવૃત્તિઓ મેઘદૂતની છપાવી હતી. સારપછી ડા. સ્ટેન્ડારે બ્રેસ્લોમાં અને ડા. બેર્ને' બરલિનમાં જર્મન ભાષાંતર સાથે ૧૮૭૪ સુધીમાં છપાવેલાં છે. તે સિવાય મી. ઇ. હુલ્ક, ડા. બેન્સન, મી. જી. એ. જેકબ, મી. શૂટ્ઝ, મી. પ્રીટ્સ વગેરે વિદ્વાનોએ જર્મન વગેરે ભાષામાં ઘણી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે. આ રીતે યુરોપના વિદ્વાનોએ મેઘદૂતનો સારો સરકાર કર્યો. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આ કાવ્યની જે પ્રશંસા કરી છે તે વાંચી આપણાં હૈયાં ગળગળ ફૂલે છે. હિંદમાં સુદૃઢ કળાનું અસ્તિત્વ નહોતું સારે હાથે લખેલી પ્રતો દ્વારા આખા દેશમાં પ્રચાર થતો, આખા હિંદની મેઘદૂતની પ્રતો એકઠી કરવામાં આવે તો આજમાં આજી પાંચ હજાર થાય હિંદમાં આશરે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમયથી લીધે પર છાપવાનું કામ શરૂ થયું. જેમ જેમ દુનિયામાં કળા વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ આ દેશ પણ છાપવાની કળામાં આગળ વધતો ગયો. અને બીજાં શાસ્ત્રો અને કાવ્યો સાથે મેઘદૂત પણ મોટા પ્રમાણમાં હિંદના દરેક શહેર અને ગામોમાં ફેલાયું.

પ્રાચીન ટીકાઓ

મેઘદૂત ઉપર વલ્લભ અને મલ્લનાથી ટીકા મુંબઈ પૂનામાં અને દક્ષિણાવર્ત નાથની પ્રદીપ ટીકા ત્રિવેદ્રમાં છપાણી છે. શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રન્થ બંગાળમાં ૨ મલ્લનાથની કરેલી સંદેશ વિષૌધી સંજ્ઞ સંજ્ઞની નામની ટી. ૧ અવચૂરી ટીકા, ૨ નામ વિનાની ટીકા, ૪ મૂળ માત્ર અને ૫ પ્રત અપૂર્ણ એમ કુલ ૧૪ હસ્તપ્રતો છે.

રસશાળાનાં અને બીજાં સંશોધનના કામમાં મારે હમેશાં બધો વખત ગાળવો પડતો હોવા છતાં મેઘદૂતનું કામ હાથમાં લીધું એટલે જલદી આટોપી લેવાની ઉતાવળથી બહારના મિત્રો કે સંસ્થાઓ પાસેથી વધુ હસ્તપ્રતો મેળવવા કે તુલનાત્મક દ્રાષ્ટ્યે તપાસવાને માટે થોભી શકું એમ ન હોતો એટલે શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ માંની હસ્તપ્રતોને આધાર પાઠબેદો વગેરે માટે લઘુ આ પ્રકાશન ઉતાવળે પ્રગટ કરેલ છે.

આ મેઘદૂતની ગુજરાતીમાં અને હિંદની બીજી ભાષામાં મંદાકાંતામાં સમશ્લોકી રૂપે કે બીજા વૃત્તમાં રચના થઈ છે એમ મેં સાંભળેલ છે પણ તેમાંનું કોઈ મારા ત્રિવિધમાં આવ્યું નથી તેમ અવકાશ પણ મળ્યો નથી.

સરલ કાવ્યાયની ટીકા અને તેની રચનાનું લક્ષ્ય

આ સંસ્કૃત કાવ્યાયની ટીકાની રચના, શ્લોક વાંચતાં તેનો અર્થ તુરત જ વાંચનારને સમજાઈ જાય એ દ્રષ્ટિબિંદુથી કરી છે. તેમ ટીકાની રચનામાં, શ્લોકાર્થમાં, ભાવાર્થમાં, શબ્દાર્થમાં એમ ઘણે ઠેકાણે મલ્લનાથ અને બીજા ટીકાકારોથી હું જુદો પડ્યો છું.

મેઘદૂત જેવાં કંઠજી છતાં રસિક કાવ્યો પરત્વે સેકડે દુષ્ક ટકા વાંચનારાની વૃત્તિ કે ધન્ય સ્વાભાવિક એવી હોય છે કે શ્લોક વાંચતાંની સાથે જ તેમાંના જે જે શબ્દોનો અર્થ ન બેસે કે અન્યથા ગોઠવતાં સુંઝવણ પડે તો તે ટીકામાંથી ગોતી લઈ તુરત અર્થ જાણી લેવો. તે સમજવા માટે ટીકાનો આશ્રય લઈ જલદી શ્લોક ખેસારી દેવાની તીવ્ર આકાંક્ષા વાંચનારાની હોય છે. તેનું મન જરા પણ વિલંબ રુહન કરી શકતું નથી. જે ટીકામાંથી પોતાને જાણવાનું ન મળે તો તે નાસીપાસ થઈ ટીકાકારને માટે બે કંઠવા શબ્દ મનમાં બોલી પણ નાખે છે. આ એક માનવ સુલભ ભાવના દરેક ઠેકાણે અને વ્યક્તિમાં હોય છે. સંસ્કૃત ટીકામાં વ્યાકરણ કોશ તથા બીજાં પ્રસંગોના અને સંબંધ ધરાવતા અન્ય વિષયનાં લાંબાં વિવેચનમાં વાંચનારને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે ગોતરતાં ઘણું વખત લાગે છે અને ઘણીવાર જેની જરૂર હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેમાં હોતું નથી. તે શબ્દાર્થ જાણવા બીજી ત્રીજી ટીકા જીવે છે, બીજાની આવૃત્તિઓ ગોતરે છે અથવા શબ્દકોશ જેવાની માથાકૂટ કરવી પડે છે. આ હકીકત દરેક શાસ્ત્રની ટીકાઓને અને દરેક વાંચનારોને લાગુ પડે છે.

આ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને પણ આ ટીકા માર્ગદર્શક રસિક અને શ્લોકાર્થ તત્કાળ સમજવામાં સરલ પડે એવા વિચારે પણ ટીકાની રચના કરી છે. વ્યાકરણ, કોશ કે બીજા આવશ્યક પ્રમાણોની જરૂર હોય તેઓએ બીજી ટીકાઓ બોધ લેવી. મને લાગે છે કે નવીન શૈલીની ટીકા કરવામાં મેં પહેલ કરી છે એમ ઘણાને

લાગશે તે યોગ્ય છે કે કેમ એનો નિર્ણય તો વાંચનાર વર્ગે જ કરવાનો છે, પણ મને વિશ્વાસ છે કે આ ટીકા વિદ્વાનો વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યરસિકો અને વાંચક વર્ગને રસિક રચિકર હૃદયંગમ થાશે, તેમ આ ટીકામાં ભૂતકાળના ટીકાકારો કરતાં ઘણું સ્થળે નવીનતા વિશેષતા ઉચિત તથા રસિક અર્થાન્તર પણ મળશે.

મેઘદૂતનાં અનુકરણો

મેઘદૂતનું અનુકરણ ઘણા વિદ્વાનોએ કરેલ છે જેમકે પાર્શ્વબ્યુદય, નેમીદૂત, પવનદૂત, હંસસંદેશ, મનોદૂત વગેરે જુદાં જુદાં દૂત કાવ્યો. શ્રીહનસેનાચાર્યે વિક્રમ સંવત ૮૭૧ માં પાર્શ્વબ્યુદય રચ્યું છે. આ કાવ્યમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ છે. કાવ્યની દ્રષ્ટિથી રચના સારી છે. મેઘદૂતના વૃત્ત પ્રમાણે તમામ મંદાકાન્તામાં જ રચેલ છે. મેઘદૂતનાં એક કે બે કે એક પછી એક એમ મેળ વિના સમસ્યાપૂર્તિની પદ્ધતિથી નવાં પદ્ય રચી શ્લોક પૂરા કર્યા છે. મને પાર્શ્વબ્યુદયની કોઈ હસ્તલિખિત પ્રત જોવા મળી નથી. વિક્રમ સંવત ૧૯૬૬ની સાલની મુંબઈના નિર્ણય સાગરમાં છાપેલી ચોપડી જોતાં તેમાં ૪ સર્ગ અને ૩૫૮ શ્લોક મંદાકાન્તામાં મેઘદૂતના સંકલન સાથેના છે અને ૬ શ્લોક આ કાવ્યની રચનાની પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યા છે. આ પુસ્તકમાં ૧૨૦ શ્લોક મેઘદૂતના છાપનારે સ્વીકાર્યા છે. જ્ઞાનજ્યોત્સ્ન ૭૦ મો અને ચચ્ચાં મત્ત ૭૫ મો બે શ્લોક ક્ષેપક ગણ્યા છે. આ હનસેનાચાર્ય વિક્રમ સંવત ૮૭૧ માં, રાષ્ટ્રકૂટવંશમાં કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રના રાજા અમોઘવર્ષ રાજા કે જેની રાજધાની મલખેટ અથવા માણખેટપુરમાં હતી અને તે રાજાના ગુરૂ હનસેનાચાર્ય હતા એમ કહેવાય છે. શ્રી હનસેનાચાર્યને મળેલી હસ્ત પ્રતમાં મલ્લિનાથ પ્રમાણે શ્લોક સંખ્યા છે. તેને એ જાતની અપૂર્ણ મળેલી હસ્તપ્રત પ્રમાણે શ્લોક સંખ્યા સ્વીકારી તેના પર સમસ્યા પૂર્તિરૂપે કાવ્ય રચના કરી છે. ચાલુ પાઠ સાથે સરખાવતાં શ્લોકમાં ઘણા પાઠભેદ છે. એકંદરે જોતાં મલ્લિનાથ, અને હનસેનાચાર્યની મેઘદૂતની પ્રતિઓથી મેઘદૂત સંબંધે વધુ પ્રકાશ પડતો નથી. નેમીદૂત શ્રી નેમીનાથની સ્તુતિ રૂપે સાંગણના પુત્ર વિક્રમ કવિએ રચ્યું છે. તેમાં મેઘદૂતના દરેક શ્લોકના છેલ્લા ચરણની સમસ્યાપૂર્તિની રીતે બાકીનાં ૩ ચરણ સ્તુતિનાં રચેલ છે. આ કાવ્યની રચના પાર્શ્વબ્યુદય કરતાં ઊંચી કક્ષાની છે. આ રીતે ઘણા કવિઓએ કાળીદાસનું અનુકરણ કરેલ છે. સમસ્યા રૂપે સ્તુતિ કરવી એ ઠીક નથી. પ્રાચીન આય કવિઓએ આવી શૈલી સ્વીકારી નથી સ્તુતિ રૂપે સ્વતંત્ર કાવ્ય રચી પોતાની કવિત્વ શક્તિ બતાવી શકાય છે. દરેક અવતારી પુરૂષના જીવનચરિત્રની ઘટનાઓ બિન્ન બિન્ન હોય છે તે બધાને એક શૃંગારી કાવ્યનાં પદો સાથે જોડી દેવા કે ઘટાવવા જેવી રચના તાણી બેચીને કરવી પડે છે, છતાં મેઘદૂતની મોહિની કેવી છે એ અવતારી પુરૂષોની સ્તુતિમાં તેને જોડી દેનારા વિદ્વાનોએ બતાવી છે.

કાલિદાસ માત્ર શૃંગારી કવિ નથી

કાલિદાસને શૃંગારી કવિ કેટલાક કહે છે પણ તે માન્યતા બરાબર નથી. કાલિદાસે એવાં કથાનકો પસંદ કર્યાં છે કે તેમાંના અસુક પ્રસંગોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ શૃંગાર રસ પ્રધાન હોય છે. તેની રચના અને જમાવટ અદ્ભુત રીતે કરી દેખાડવી એ તો કવિની

શુદ્ધિમતાની વાત છે. જે પ્રસંગમાં જે રસ આવે તેને આકર્ષક રૂપમાં ગૂંથવો એ કવિની ખૂબી છે. કાલિદાસ સર્વશાસ્ત્ર પારંગત હતા. તેથી જે વિષયને તેણે હાથમાં લીધો છે તેને ઉચ્ચ કોટિનો બનાવી દીધો છે. જે જે રસ જે સ્થળે આવ્યો છે ત્યાં તેનું તાદ્રશ્ય રૂપ તેણે ખડું કરી દેખ વાંચનારાઓને મુગ્ધ કરી દીધો છે. રઘુવંશમાં ઇંદુમતિ માટે અન્નનો વિલાપ એ ઓછો કેરૂણુ રસ પૂર્ણ નથી. કવિની અલૌકિકતા જ એ છે કે જે રસનો જ્યાં પ્રસંગ ત્યાં તેની જમાવટ એવી કરી બતાવવી કે વાંચનારા પોતાનું ભાન ભુલી જઈ તે રસમાં તન્મય થઈ જાય. એ પણ શક્ય છે કે કવિઓ સંસારમાં જે રસોના વધુ સંપર્કમાં આવ્યા હોય છે તે રસની જમાવટ કરવાની ધાટી તેમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય. કાલિદાસનું જીવન રાજવૈભવ વિલાસમાં મોટે ભાગે પસાર થયેલું હોવાથી જ્યાં જ્યાં શૃંગાર રસનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં વિશેષ કુશળતા દેખાડી હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાચીન કવિઓ સંબંધે વિચાર કરશું તો પણ જણાશે કે તેઓએ પણ પ્રસંગ પ્રમાણે રસની જમાવટ અદ્ભુત રીતે કરી દેખાડેલી છે. રામવનવાસ, સીતાનું હરણ, રાવણના વધ પછી સીતાનો અસ્વીકાર, સીતાની પવિત્રતા સંબંધે વાલ્મીકીની પ્રતિજ્ઞા, સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ, દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રહરણ, પાંડવોનો વનવાસ પ્રયાણ, સમાધાન કરવા જતી વખતે શ્રીકૃષ્ણને દ્રૌપદીએ કહેલાં વચ્ચે વગેરે રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગોમાં વાલ્મીકી અને બ્યાસ જેવા પ્રાચીન આદિ કવિઓએ કેરૂણુ રસની એવી જમાવટ કરી છે કે વાંચનારાનાં હૃદયો હલો જાય છે. તેવો કોઈ કવિ જગતમાં થયો નથી. થશે નહીં. તેમના પછીના કવિઓએ ઘણે ભાગે તેઓનાં જ કથાનકોને જુદા આકર્ષક સ્વરૂપે રજુ કર્યાં છે અને પોતપોતાની શૈલ્યતા પ્રમાણે પ્રસંગના રસોની જમાવટ કરી ગયા છે.

મેઘદૂતનું વસ્તુ

મેઘદૂતની રચનાનું વસ્તુ રામાયણ ઉપરથી કાલિદાસે લીધું હોવાનું મલ્લિનાથ કહે છે તે બરાબર નથી. આખા કાવ્યમાં વિવિધ દ્રષ્ટાંતો કવિએ આપ્યાં છે તેમાં મેઘ સંદેશો આપશે ત્યારે રામનો સંદેશો હનુમાનને મોકલેથી સાંભળવા સીતા ઉત્સુક હતાં તેમ પોતાની સ્ત્રી સાંભળવા આતુર થાશે એમ તુલનાત્મક દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. નામગિરિ આશ્રમોમાં આવેલાં સીતાના ઐતિહાસિક પવિત્ર કુંડોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી મેઘદૂતની રચનાની કલ્પના કવિએ રામાયણ ઉપરથી કરી હતી એમ કહેવું એ ખોટું છે. કોઈપણ કવિ પ્રસંગને અનુસરતા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ઐતિહાસિક ઘટનાનાં, સ્થળોનાં વ્યક્તિગત કે સમષ્ટિગત દ્રષ્ટાંતો આપે છે. મેઘદૂતમાં પણ આવા બીજાં ઘણાં દ્રષ્ટાંત આવ્યાં છે.

આ કાવ્યમાં કવિનું ભૌગોલિક જ્ઞાન પણ ઉચ્ચ કોટિનું જણાઈ આવે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રદેશની પ્રજાના સ્વભાવ રીતભાત રિવાજ વ્યવહાર વગેરેનું તદ્દરપર્ણી સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવે છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પોતાને દેશવટો આપનાર રાજાનો પણ કર્યાં પોતે અવગુણ લીધો નથી પણ પોતાના રાજાને વક્ષાદાર રહ્યા છે. રાજાએ આપેલા દેશવટા માટે કવિએ પોતાના ભાગ્યને દાષ દીધો છે. આ કવિના સ્વભાવની કેટલી મહાનતા અને પોતાના આશ્રયદાતા પ્રત્યે કેટલી વક્ષાદારી બતાવે છે? પ્રાચીન કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓ કે પંડિતોનો આ સ્વભાવ જ છે, અને ‘સંસ્કૃત ભાષા અને તેમાં રહેલાં જ્ઞાનના એ જ સંસ્કાર હોય છે.

કાલિદાસનો સમય

કાલિદાસ કવિનો જન્મ ઉજ્જૈનમાં વિક્રમ સંવત શરૂ થયા પહેલાંના સૈકામાં એટલે ગત કળિના કે યુ. સં. ૩૦૧૮ વર્ષમાં થયો હતો. વિક્રમ રાજ્ય અને કાલિદાસ સરખી ઉમરના હતા. યુ. સં. ૩૦૪૩માં રાજ્યએ પોતાનો વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો ત્યારે બન્નેની ઉમર લગભગ ૨૫ વર્ષની હતી અને ત્યાર પહેલાં વિક્રમરાજ્યે ભરતખંડમાં દિગ્વિજય કરી લીધો હતો એના સ્મરણ રૂપે પોતાનો વિક્રમ સંવત ૩૦૪૩ માં શરૂ કર્યો ત્યારપછી ૨૫ વર્ષે એટલે ગતકલિવર્ષ અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૬૮માં કાલિદાસે જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ રચ્યું છે. તે વખતે વિક્રમ સંવત ૨૫ ચાલતો હતો. ત્યારે બન્નેની ઉમર ૫૦ વર્ષની હતી.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ આ વાત કબૂલ કરી કાલિદાસનો જન્મ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થયાનું સ્વીકાર્યું છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ જોડો નિખાલસ હૃદયના અને અતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે વર્તનારા છે તેઓ આ સમય માન્ય રાખે છે. પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોને કાલિદાસનો સમય બે હજાર વર્ષની રાખવામાં પોતાના દેશનું ગૌરવ ઓછું થતું લાગ્યું છે તેઓ અને તેઓની માન્યતા પ્રમાણે દોરવાયેલાઓએ ઇસ્વીસનના ૩ થી ૬ના કે ૮મા સૈકામાં મરણ પડે ત્યાં કાલિદાસને મૂકેલ છે અને પશ્ચિમના પૂછડાને વળગી ચાલનારા થોડા હિંદી વિદ્વાનો પણ એ મતને અનુસરે છે. પણ કાલિદાસનો સમય બે હજાર વર્ષ પહેલાંનો છે એ ઇતિહાસસિદ્ધ અને પ્રમાણસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતના ઊંચા વિદ્વાન ગણાતા સ્વ. શ્રી કીલાભાઈ ધનસ્યામે તથા શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે ૪૦ વર્ષ પહેલાં જાણીતા વિક્રમોર્વશીયના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ ઇસ્વીસન પૂર્વ પહેલા સૈકામાં થયાનું સ્વીકાર્યું છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણનું પ્રમાણ

શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રંથ ભંડારમાં મહાકવિ કાલિદાસનો રચેલો જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ નામનો જ્યોતિષનો હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે, તેની નોંધ આંહી ઉપયોગી થાશે. આની લેખનમિતિ નીચે પ્રમાણે છે. સંવત ૧૯૦૯ના વર્ષે શાક ૧૭૭૪ પ્રવર્તમાને ગ્રોષ્મતૈર્ વૈશાખમાસે કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યાં તિથી ઓસોમ્યવાસરે કીશરાગ્રપુર્યાં લિખિતં વિષ્ણુ ઉદીચ્ય જ્ઞાતીય વ્વે મેઘજીહ્વત દેવનન્દ ॥

એટલે આ હસ્તપ્રત બરાબર ૧૦૧ વર્ષ પહેલાં શરાગ્રપુરીમાં એટલે કાદીઆવાડમાં આવેલા સરધાર ગામમાં લખેલી છે. આમાં ૩૩૬ આખાં પાનાં (૫૪ની ગણતરીએ ૬૭૨ આખ) છે. આ ૧૪૨૪ શ્લોકનો મૂળ ગ્રંથ યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૬૮માં કાલિદાસે રચ્યો છે.

આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કંતાં મહાકવિ કાલિદાસ લખે છે કે :

વર્ષે સિધુરદર્શનામ્બરગુણે (૩૦૬૮) યતિ કલૌ સસ્મિતે

માસે માધવસંજિતે ચ વિદિતા ગ્રંથક્રિયોપક્રમઃ ॥

નાનાકાલવિદ્યાનશાસ્ત્રગદિતં જ્ઞાનં વિલોક્યારાદ્યા-

દૂર્જે ગ્રંથસમાપ્તિરત્ર વિદિતા જ્યોતિર્વિદ્યાં પ્રીતયે ॥૨૧॥

અર્થ:-“કાલિદાસ કવિએ કળિયુગનાં ૩૦૬૮ વર્ષ હસતાં હસતાં આલ્યાં ગયા પછી વૈશાખ માસમાં આ ગ્રંથ રચવાનો આરંભ કર્યો અને કાતક માસમાં આ ગ્રંથ પૂરા કર્યો છે. જ્યોતિષના અનેક ગ્રંથોને આધારે જ્યોતિષીઓના આનંદ માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે.”

શ્રીયદ્રમ્મજા નૈતાચાર્યની શાખામાં થયેલા શ્રી ભાવરત્ન સૂરિ નામના સમર્થ વિદ્વાને આ ગ્રન્થ ઉપર સુલ્લઘોષિત નામની ઉત્તમ વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકા વિ. સં. ૧૭૬૧ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રવિવારે રચી છે. એટલે ૨૪૮ વર્ષ પર આ ટીકા રચાણી છે. આ ટીકાનો વિસ્તાર લગભગ ૯૫૦૦ નવ હજાર પાંચસો અનુષ્ટુપ શ્લોકના પ્રમાણે જેટલો છે. આ મૂળ ગ્રન્થ સમજવા ઘણો ક્લિષ્ટ છે તે સમજવામાં અને તેના પર ટીકા લખવામાં ટીકાકારને ઘણો પરિશ્રમ પડ્યાનું અને આ ગ્રન્થ એ મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિ છે એમ દ્રઢતા સાથે તે લખે છે. અર્થાત્ અઢીસો વર્ષ પહેલાં થયેલા આવા ધુરંધર પંડિત આ ગ્રન્થ કાલિદાસનો છે એમ ખાતરીથી લખી ગયા છે. એનો અર્થ એ છે કે તે સમયના બીજા પંડિતોનો પણ એ જ મત હતો. એટલું જ નહિ પણ સેંકડો વર્ષ પહેલાંથી આ વાત સત્ય મનાતી આવતી હતી તે આ ટીકાકારે લખી છે પ્રારંભમાં મંગળાચરણમાં ટીકાકાર લખે છે કે

શ્રી કાલિદાસકવિચક્રવિનિર્મિતસ્ય
જ્યોતિર્વિદાભરણનામવરાગવસ્ય ॥

ગ્રન્થારંભે ગ્રન્થકૃત્શ્રીકાલિદાસકવિચક્રાવતંસતિલકેન “કવિઓના સમૂહમાં મુગટરૂપ ગણાતા વિદ્વાનોમાં તિલક સરખા એવા ગ્રન્થકર્તા કાલિદાસ કવિ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં મંગળાચરણ કરે છે” આ રીતે કવિ માટે બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરીને ટીકાનો પ્રારંભ કર્યો છે ટીકાની સમાપ્તિના શ્લોકોમાં ટીકારાર શ્રી ભાવરત્નસૂરિ નીચે પ્રમાણે લખે છે.

તચ્છિન્ધ્યોઽમૃદ્ ભાવરત્નાભિધાનસ્તત્પાદાવજોપાસનાસકચિત્તઃ ॥

દીકાં કૃત્વા કાલિદાસસ્ય ગુર્વા જ્ઞાતાર્યો યસ્તદ્ગુરોર્જ્ઞાનલાભાત્ ॥૧૧॥

“શ્રી મહિમાપ્રભા શિષ્ય ભાવરત્ને તે ગુરુના ચરણ કમલની ઉપાસનામાં મન રાખીને કાલિદાસની ગહનવાણીના અર્થ ગુરુએ આપેલા જ્ઞાનના લાભથી બળ્ધીને આ શાસ્ત્રની ટીકા રચી છે.”

તેનાસૌ સુલ્લઘોધિકા સુલલિતા જ્યોતિર્વિદાં તુષ્ટ્યે

શાસ્ત્રસ્યાસ્ય કૃતા યથામતિ મયા ક્ષોધ્યા સુધીભિર્યતઃ ॥

સંશ્લિષ્ટાનિ પદાન્યનેકશ હૃદૈકૈકાક્ષરાકાન્યપિ

કાઠિન્યં કવિના ગિરાં સમુદિતં ત્યાજ્યં સ્વલત્વં પુનઃ ॥૧૨॥

“જ્યોતિષીઓના સંતોષ માટે આ ગહન શાસ્ત્ર ઉપર મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે સુંદર સુપ્રમોધિકા નામની ટીકા રચી છે. આ શાસ્ત્રમાં પરસ્પર બેઠાયેલાં અડેક અક્ષરવાળાં અસંખ્ય પદ છે. કવિએ વાણીની કઠિનતા પણ આ શાસ્ત્રમાં ઘણી કરી છે.”

આ રીતે આવા મહાન પંડિતે આ જ્યોતિર્વિદાભરણ ગ્રન્થને એક શાસ્ત્રની ઉપમા આપી છે અને કાલિદાસને કવિચક્રચૂડામણિ, કવિચક્રાવતંસલિક એવી ઉપમા આપી છે.

આ ગ્રન્થમાં ૨૨ અધ્યાય છે. છેલ્લા અધ્યાયમાં કાલિદાસે રાજા વિક્રમાર્કનો ઇતિહાસ ૧૭ શ્લોકોમાં આપ્યો છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

“હવે પછી હું પ્રભને આનંદ આપનારા પૃથ્વીના પતિ વિક્રમાર્ક વિક્રમાદિત્ય પ્રભુના રાજ્યનું વર્ણન ટૂંકમાં કરું છું.

માલવેન્દ્ર-માલવ દેશના રાજાના ભારતવર્ષના ૧૮૦માં દેશમંડળમાં રહેલા કાલિદાસ કવિએ આ ગ્રંથ રચ્યો છે.

ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વૈતાલમટ, ઘટખપર, કાલિદાસ વરાહમિહિર, વરરમિ, આ નવ વિક્રમ રાજની સભાના વિદ્વાનો બધામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વિક્રમ રાજની સભામાં ૮૦૦ આડસો માંડલિક ખડિયા રાજ્યો હતા. જેઓ સભાસદ ગણાતા. એક કરોડનું લક્ષ્મી હતું. જે રાજની સભામાં પડિતો ૧૬, જ્યોતિષ શાસ્ત્રના વિદ્વાન ૧૬, વૈદ્યો ૧૬, બદ્ધો, પૌરાણિકો ૧૬, નૃત્ય ગાન કરનારા નૃત્ય શાસ્ત્રીઓ ૧૬, વેદના પંડિતો વેદપાઠકો ૧૬ હતા.

જે વિક્રમ રાજ્યે પોતાના દેશપર આક્રમણ કરનારા એક લાખ શત્રુ લોકોને હણીને પોતાનો શત્રુ-સંવત ચલાવ્યો.

જે વિક્રમ રાજ્યે હજારો કિલ્લાઓ, નગરો પોતાને તોળે લઇ તે તે રાજને પાછાં સોંપ્યા હતા.

શ્રી વિક્રમાર્ક રાજ પૃથ્વીનું પાલન કરતા ત્યારે તેની રાજધાની ઉજ્જયિની મોટી વિશાળ હતી. જેમાં મહાકાળ મહાદેવ સદા ખિરાજતા હતા. મનુષ્યોને કષ્ટથી મુક્તિવારી અને મોક્ષ આપનારી ઉજ્જયિની પુરી ગણાતી.

જે વિક્રમ રાજ્યે ૩૫ દેશના મ્લેચ્છ રાજ શત્રુઓને રણસંગ્રામમાં હરાવી કેદ પકડી પોતાની રાજધાનીમાં લઇ આવી ચારેકેર ફેરવી છોડી મુક્યો હતા.

મેં રધુવંશ વગેરે ૩ કાવ્યો રચ્યાં છે. કેટલાક વૈદિક ગ્રંથો અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો રચ્યા છે, તેમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ગ્રંથનો પણ ઉમેરો કરું છું.

કળિયુગના ૩૦૬૮ વર્ષ ગયા પછી વૈશાખ માસમાં આ ગ્રંથ રચવાનું શરૂ કર્યું અને કાર્તિક માસમાં ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે.”

ઉપર પ્રમાણે મહાકવિએ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં વર્ણન આપ્યું છે.

સામ્રાટ વિક્રમ અને કાલિદાસ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે મૃત થયા છે

વરાહમિહિર જે થયા છે. એક ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે મૃત્સંહિતા અથવા વારાહીસંહિતાના કર્તા વરાહમિહિર વિક્રમ રાજની સભાના સભ્ય સભારત્ન તથા મંત્રી હતા, અને એક ૪૨૭માં પંચસિદ્ધાંતિકા સમાપ્ત કરનાર વરાહમિહિર બીજા હતા. જેમ કાલિદાસ જે ત્રણ થઇ ગયા છે તેમ વરાહમિહિર પણ જે ત્રણ થયા છે. તેથી પંચસિદ્ધાંતિકાના કર્તાના શત્રુ ૪૨૭ને આધારે કેટલાક વિદ્વાન વિક્રમના કાલિદાસને શક ૪૨૭ પર મુકે છે તે ભ્રમ છે.

કાલિદાસ કવિએ મહાકાળ મહાદેવના ઉત્સવ વખતે અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટક ભજવી બતાવ્યું હતું તેથી તે ઉજ્જયિનીમાં રહેતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

સાતવાહન વંશનો રાજા સાતકર્ણી ઇસ્વીસન પહેલાં ૧૩૦ વર્ષે મહારાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠાનપુર (પેઠણ)માં ગાદી પર હતો. તેની મા ગૌતમીયે લખ્યું છે કે “ મારો પુત્ર મોટા પ્રનાપી રાજા થયો છે. તેણે શકોનો સંહાર કરી તેના રાજા નહરનને હરાવી માર્યો. ” આ નહરનનો જમાઇ ઋષભદત્તનો શક નામથી ઉલ્લેખ થયો છે. શકોને હરાવનાર સાતકર્ણી રાજાનું મૃત્યુ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થયું છે. ત્યારે તેના દિકરા પુલોમાના જે સિદ્ધા મળેલ છે તેના પર વિલવય કુરા વિલવોય રાજા એમ કેતરેલ છે. એ વિલવય એ જ દ્રાવિડી પ્રાકૃત ભાષામાં થયેલું વિક્રમીયનું અપભ્રંશ નામ છે. જૈનોએ પણ એ રાજાનું નામ વિક્રમ લખેલ છે. એ વિક્રમ રાજાના પૂર્વજોએ માળવા જીતી ત્યાં રાજધાની કરી હતી અને વિક્રમ રાજાએ દિગ્વિજય કરી પોતાનો સંવત ચલાવ્યો.

સર વિલીયમ જેન્સ અને ડા. પીટર્સન બન્નેએ દ્રઢતાપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે કાલિદાસ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થઈ ગયા છે અને તે વિક્રમાદિત્યના સભાપતિ હતા.

અશ્વઘોષ ઇસ્વીસનની પહેલી સદીમાં થયા છે એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. તેણે રચેલા યુદ્ધચરિત નામના મહાકાવ્યમાં કાલિદાસ કવિની અનેક કૃતિનાં અવતરણો આપેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસની કવિતાના-શ્લોકોના કેટલાંક આખે આખાં ચરણ જોમનાં તેમ આખ્યાં છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિદાસ અશ્વઘોષ પહેલાં એટલે ઇસ્વીસન પહેલાં થયા છે.

કેટલાક લોકો રઘુવંશ વગેરે કાલિદાસના કાવ્યોમાં આસમુદ્રક્ષિતીશાનાં । આકુમારકંથોદ્ધાત । સ્ફન્દેન સાક્ષાદિવ દેવસેનાં । ગોપ્તગુપ્તતમેન્દ્રિયાઃ । ઇત્યાદિ શબ્દોમાં સમુદ્ર શબ્દ આવ્યો છે એટલે સમુદ્ર ગુપ્તના સમયમાં ઇસ્વીસન ૩૩૦માં, કુમાર શબ્દથી કુમાર ગુપ્ત ઇ. સન ૪૧૩માં સ્ફન્દ શબ્દથી સ્ફન્દગુપ્ત સન ૪૮૦માં એમ બુદ્ધેબુદ્ધે વખતે કાલિદાસ થયાનું બુદ્ધાબુદ્ધા વિદ્વાનોએ લખ્યું છે. કુમાર સંભવમાં કુમાર કલ્પં સુશુભે કુમારં આહી કુમાર શબ્દ આવવાથી એક વિદ્વાને કાલિદાસને કુમાર ગુપ્તના કાળમાં થઈ ગયા માની લીધા. આ બધો ભ્રમ છે. કવિની સમુદ્ર સરખી ગહન અને હળરો શબ્દોથી ભરપૂર વાણીમાં આવા સેંકડો સમાન શબ્દ આવે તેથી તે વખતમાં કાલિદાસ થયા હતા એમ કહેવા બેસીયે તો ૧૫-૨૦ કાળીદાસ થઈ જશે અને કાલિદાસના સાચા સમય માટે ગોટાળો બોલો કરવાનો દોષ આવશે કે જે દોષ ઘણા વિદ્વાનો ઉપર આવ્યો છે. માટે ઇ. સ. પહેલાં ૫૭ વર્ષે વિક્રમ થયા છે અને તેના સમકાલીન કાલિદાસ થયા છે એ સિદ્ધ વસ્તુ છે. કવિઓની કૃતિઓમાંથી સેંકડો બળતા શબ્દો નીકળે અને તે અનેક થઈ ગયેલા રાજાઓના નામ સાથે જોડવાથી ઇતિહાસમાં ગોટાળો બોલો થાય.

કેટલાક કહે છે કે કાલિદાસની કવિતામાં શિવની ઉપાસના ભક્તિની વિશેષતા બૌદ્ધ મતની પડતી પછી એટલે ઇસ્વીસન છઠી સદીમાં થઈ માટે કાલિદાસ છઠી સદીમાં થયા છે. જાણે કે બે હળર વર્ષ પહેલાં ભરતખંડનો એકે એક માણસ બૌદ્ધ થઈ ગયો હોય અને છઠી સદીમાં પાછો શિવધર્મ એકદમ આખા દેશે સ્વીકાર્યો હોય આવી બાલિશ વાતું લખનારા માટે ઘુણા ઉપજે છે. ખરી રીતે અઢી હળર વર્ષ પહેલાં થયેલા શ્રી શંકરાચાર્યના વખતમાં

બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુમાં મોટો ફેલાવો પામ્યો હતો. શંકરાચાર્યે વેદધર્મનો વિકાસ કરી બૌદ્ધ ધર્મને ઝોછો કરેલો છતાં પણ લઘુમતિ ધર્મ તરીકે વેદધર્મી રાજાઓએ બૌદ્ધધર્મનો અનાદર કર્યો નથી, પણ કેટલેક અંશે આશ્રય આપ્યો છે. શંકરાચાર્ય પછી ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મ હિંદુમાં ઝોછો થઈ પૂર્વના દેશોમાં વિકસ્યો. અશોક જેવા બૌદ્ધ સમ્રાટ પણ બૌદ્ધભિક્ષુઓ, સાધુઓ, શ્રમણોને જેટલું જ માન વૈદિક ધર્મને અને બ્રાહ્મણોને આપતા એ તેના શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે, એટલે ઇસ્વીસનની છઠી સદી પહેલાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અસ્ત જેવો થયો હતો એમ માનવું એ દુરાગ્રહ અથવા ઇતિહાસનું અજ્ઞાન છે.

દક્ષિણમાં શાતવાહન વંશમાં હાલ નામનો રાજા થઈ ગયો છે. મી. સ્મીથે તેને ઇસ્વીસન ૬૮માં થયાનું સાબિત કર્યું છે. એ હાલ રાજ્યે ગાથા સપ્તશતી નામનો મરાઠી ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો ૬૫ મી ગાથામાં વિક્રમાદિત્યની ઉદ્ધારતાનું વર્ણન છે તેમાં રાજ્યે એક લાખ મુદ્રા આપ્યાનું લખ્યું છે, એટલે ઇસ્વીસન ૬૮ માં વિક્રમાદિત્ય નામના રાજા થઈ ગયેલ છે એ સિદ્ધ થાય છે અને તે કાલિદાસના આશ્રયદાતા ઉજ્જયિનીના ચક્રવર્તી રાજા વિક્રમાદિત્ય જ હતા.

પેશાવર પાસે તખ્તેલાહી સ્થાનમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં એક પ્રાચીન શિલાલેખ નીકળ્યો હતો. તે પાર્શ્વિયન રાજા ગુડકર્સના સમયનો છે. તે રાજા ભરતખંડના ઉત્તર પશ્ચિમાચલનો સ્વામી હતો. આ લેખમાં સંવત ૧૦૩ નો આંકડો છે. ગુડકર્સ ગાદીએ બેઠા પછી છવીશમા વર્ષનો આ શિલાલેખ છે. ડા. ફ્લીટ અને મી. વિન્સેન્ટ સ્મીથે અનેક પ્રમાણુથી સિદ્ધ કર્યું છે કે આ ૧૦૩ નો આંકડો વિક્રમ સંવતનો છે. રાજા ગુડકર્સના નામનો ઉલ્લેખ યહુદીયોના એક પુસ્તકમાં છે કે જે પુસ્તક ઇસ્વીસન ૨૫૦માં લખાયું છે.

આવા બીજાં અનેક પ્રમાણુ આપી શકાય એમ છે કે ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થયેલા વિક્રમાદિત્ય એ જ છે કે જેનો સંવત હાલ ચાલે છે કે જેની રાજસભાના સભ્ય કાલિદાસ કવિ વગેરે પાંડિતો હતા.

શક લોકોનો પરાભવ કરી પોતાના નામનો વિક્રમ રાજ્યે સંવત શરૂ કર્યો હતો એમ ચ્યારિસપુરના લેખ પરથી જણાય છે. વિક્રમ સંવત ૮૯૮નો અને વિક્રમ સંવત ૭૯૭નો કાઠીઆવાડમાં મળેલો લેખ બતાવે છે. કે ત્યારે વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો.

જયપુર રાજ્યમાં કોર્ટક નગરમાં માલવાનાં જય; આવા ઉલ્લેખવાળા સિક્કા મળેલ છે તે સિક્કા, સંશોધકોએ ઇ. સ. પહેલાંનાં અઢીસો વર્ષની અંદર પાછાં હોય એમ તેના લખાણથી ઠરાવ્યું છે.

ગુપ્તવંશના રાજાઓના સિક્કામાં બીજી બાજુ શ્રી વિક્રમ, વિક્રમાદિત્ય વગેરે છે. એટલે ઇસ્વીસન પહેલાં ઉજ્જૈનમાં થઈ ગયેલ, ગુપ્તવંશના રાજ્યે દિગ્વિજય કરી પોતાનું નામ વિક્રમ રાખી પોતાના નામનો સંવત ચલાવ્યો હોય અને તેના વંશજે પણ દિગ્વિજય કરી પોતાનો સંવત ચાલું કર્યો હોય એ શક્ય છે.

સોમદેવ બદ્દે રચેલી કયાસરિત્સાગરના લઘુક ૬ તરંગ ૧, લઘુક ૭ તરંગ ૧માં ઉજ્જયિનીના વિક્રમ રાજાની વાર્તા આવેલી છે.

ધારના શ્રી. કે. કે. લેલે અને શ્રી એચ. કે. ઝોડ બન્ને સમર્થ સંશોધક વિદ્વાનોએ અનેક પ્રમાણુ આપી કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હતા અને તે ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થઈ ગયા હતા એવું સાબિત કરી આપ્યું છે.

કુમારસંભવ, રઘુવંશ, શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય મેઘદૂત, ઋતુસંહાર વગેરે કાવ્યો વિક્રમ રાજના સમકાલીન કાલિદાસે રચ્યાં છે.

કુમાર સંભવમાં ઉમાએ તપ કરતા શિવને પોતાના યુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી વશ કરી લગ્ન કર્યાં અને પરણેલા એ દંપતીનો આનંદ અને તેમાં કામશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન વગેરે છે.

રઘુવંશમાં રામાયણને લગતી હકીકત છે તેમાં રામ પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓનો ઇતિહાસ બહુ મુંઢર રચનાથી વર્ણવ્યો છે.

ઘટખપર નામના કાવ્યમાં ૨૨મા શ્લોકમાં એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પાસે એક મેઘ નામનો દૂત મોકલ્યાનું વર્ણન છે.

છ શકેર્તાઓમાં વિક્રમાદિત્ય ખીજો પોતાના નામનો સંવત ચલાવનાર શકેર્તા ગણાય છે. ગતકલિ ૩૦૪૫ અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૪૫ના રક્તાક્ષી સંવત્સર કાર્તિક શુદ્ધ ૧ થી વિક્રમાદિત્યે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો. સંવત્સરનું ટૂંકું નામ સંવત રાખવામાં આવ્યું. વિક્રમ રાજ્યે કરેલાં પ્રજા કલ્યાણનાં અનેક કાર્યોનાં વર્ણન સિંહાસનખત્રીસી, વેતાળપંચીસી, નાથલીલામૃત વગેરે ગ્રંથોમાં છે.

૧ ધનવંતરી-આરાગ્ય પ્રધાન હતા. ૨ ક્ષપણક ક્ષણ જ્યોતિષનું કામ કરતા. ૩ અમરસિંહ શબ્દકોશ વગેરે શાસ્ત્રનાં કામ કરતા. ૪ શંકુ તળાવો, દેવાલયો, ધર્મારતો, ખાંધવાં ઇત્યાદિ સ્થાપત્ય શાસ્ત્રને લગતાં કામ કરતા અર્થાત સ્થાપત્ય પ્રધાન હતા. ૫ વેતાળ ભટ્ટ મંત્ર શાસ્ત્રી હતા તેને લગતાં શાસ્ત્રોનાં અને રાજના રક્ષણને ઉપયોગી કામ કરતા. ૬ ઘટખપર જૂગભાં શાસ્ત્રના નિષ્ણાત હતા. પૃથ્વીમાંથી વિવિધ ખનિજ દ્રવ્યો ધન રત્નો પાણી વગેરે વસ્તુઓ કાઢવાનું કામકાજ કરતા ૭ કાલિદાસ મોટા કવિ અન્યકાર છતાં તે બધાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ હતા, તેથી વિક્રમ રાજના માનીતા અને સલાહકાર હતા. ૮ વરાહમિહિર જ્યોતિષ શાસ્ત્રના પારંગત હતા અને ૯ વરરૂચિ વ્યાકરણના મહાન આચાર્ય હતા.

એવી પણ દંતકથા પ્રચલિત છે કે વિક્રમ રાજ, ઉજ્જૈનના રાજ વીરસેનના પુત્ર હતા ભટ્ટરિ, વિક્રમ રાજના મોટાભાઈ હતા. ભટ્ટરિએ ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેને સંસારપર વૈરાગ્ય આવતાં રાજપાટ છોડી દઇ પોતાના નાનાભાઈ વિક્રમાદિત્યને ગાદીએ બેસાર્યા સારે વિક્રમાદિત્યનું નામ અંદ્રમુખ કે તેવું કાંઈ હવું પણ ગાદિએ બેઠા પછી અને દિગ્વિજય પછી તેનું વિક્રમાદિત્ય એવું નામ પ્રજાએ રાખ્યું. વિક્રમાદિત્યે ૬૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના પછી તેનો દિકરો જૈત્રપાળ ગાદીએ આવ્યો. તેની કારકીર્દિમાં ૫૮ મે વર્ષે બહુ ધાન્ય સંવત્સરવાળા વર્ષમાં શાલીવાહન સાથે તેને મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં શાલીવાહન હાર્યો. સાર પછી જૈત્રપાળના પુત્ર સાથે ૧૫ વર્ષ પછી શકોને યુદ્ધ થયું તેમાં શકોનો વિજય થયો અને સારથી પોતાનો શક ચાલુ કર્યો જે વિક્રમ શક પછી ૧૩૬ વર્ષે શરૂ થયો છે. છતાં વિક્રમ સંવત તો આખા ભરતખંડમાં આજ સુધી ચાલુ રહેલ છે.

વિક્રમાદિત્યનું આરસનું વિશાળ પૂતળું ઉજ્જૈનમાં હતું તેમાં એના પરાક્રમ વર્ણન તથા વિક્રમ સંવત પ્રારંભ કર્યાની હકીકત શ્લોકબદ્ધ હતી જેની હસ્તપ્રતો મહાકાળ ગ્રંથ ભંડારમાં અને ઉજ્જૈનના પંડિતોના ઘરમાં છે એમ સાંભળેલ છે. આ પૂતળું દિલ્લીના અલતમશ નામના સુસલમાન બાદશાહે તોડી નાખ્યું હતું.

વિક્રમ સંવતનું મોટામાં મોટું પ્રમાણ એ છે કે કાશ્મીરનો, વલ્લભીપુરના મૈત્રકનો, કલિંગના ચાલુક્યનો, ત્રિપુરાના કલચુરીનો, ખંગાળના પાલ વંશનો અને બીજા અનેક શક પ્રવર્તકોએ પોતપોતાના શક હિંદમાં જુદેજુદે સમયે ચલાવેલા તે બસો ચારસો વર્ષ ચાલી અસ્ત પામ્યા છે. છેલ્લાં સુસલમાન બાદશાહોની સત્તા હિંદપર એકહજાર વર્ષ રહી તેઓનો શક પણ એક હજાર વર્ષ ચાલ્યા છતાં વિક્રમનો સંવત આજ ૨૦૦૯ વર્ષ થયાં અખંડ રીતે ચાલ્યો આવે છે અને હિંદની ૩૫ કરોડની પ્રજામાં આજે પણ તેને અનુસરીને જ દરેક જન્મથી માંડી મરણ સુધીના વ્યવહારો ધાર્મિક સાંસારિક કાર્યો થયા કરે છે. આજ વિક્રમ રાજના ૨૦૦૯ વર્ષ પહેલાના અસ્તિત્વની અને વિક્રમાદિત્યે પોતાનો સંવત ચલાવ્યાની સાબિતી છે અને તેની જ રાજસભાના સભ્ય કાલિદાસ હતા એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી વિક્રમાદિત્ય અને મહાકવિ કાલિદાસનું સમકાલીનત્વ ૨૦૦૯ વર્ષ પહેલાંનું અસ્તિત્વ ઘણા દેશી વિદેશી વિદ્વાનોએ સાબિત કર્યું છે એ બધાના લેખનો સંગ્રહ કરીએ તો એક હજાર પાનાંનો ગ્રંથ થઈ જાય. આ નાની ચોપડીમાં તે માટે જગ્યા નથી અને સમય પણ નથી. આ પ્રસ્તાવનામાં જે લખાયું છે તે અને જે પ્રમાણે આખ્યા છે તે વિક્રમ સંવત ધરવીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષ ચાલુ થયેલો અને મહાકવિ કાલિદાસ તેના સમકાલીન હતા એની સહતા માટે પૂરતો છે.

મેઘદૂતની રચના અને શ્લોક સંખ્યા

મહાકવિ કાલિદાસનું મેઘદૂત ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં દક્ષિણ હિંદમાં તેનો ઓછો પ્રચાર થયો હોય એમ તે તરફની હસ્તપ્રતો ઉપરથી જણાય છે. તેનો પુરાવો સને ૧૯૧૬માં શ્રી ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ ત્રિવેન્દ્રમમાં મેઘ સન્દેશ નામથી છપાવેલા શ્રી દક્ષિણાવર્તનાથની પ્રવૃત્તિ નામની વ્યાખ્યા સાથેના મેઘદૂતના પ્રકાશનથી જણાય છે. આ પ્રકાશનમાં કુલ ૧૧૦ શ્લોક છે. ૧૮, ૨૩, ૩૪, ૩૫, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૭૫, ૭૮, ૮૧, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૯, ૧૨૬, ૧૨૭ આમ ૧૮ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ગણી જાયા નથી જ્યારે આ શ્લોકો મેઘદૂતનું સારામાં સારું અંગ છે. અંગ પ્રસંગથી ખંડિત માણસ જેમ કુળડો બેડોળ દેખાય છે તેમ જુદાજુદા અનુસંધાનમાં સંદર્ભમાં આવેલા આ શ્લોકો નીકળી જતાં મેઘદૂત બેડોળ થઈ જાય છે. સંસ્કૃત કાવ્યોની ખુબી એવી છે કે કવિએ જે શબ્દ બધાં સુક્યો હોય તેને ફેરવી નાખવામાં આવે તોપણ રસાભાસ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે ૧૦૬માં શ્લોકમાં મૃતુર્મિત્ત્રને બદલે મિત્રમર્તુઃ કયું હોત. તો અર્થમાં કે છંદમાં કંઈ વાંધો ન આવત પણ મર્તુઃ શબ્દ પહેલો આવવાથી જે રસની જમાવટ દેખાય છે અને યક્ષ પત્નીને આપણાના સંદેશમાં પહેલો જ શબ્દ પોતાના પતિને માટે હોવાથી જે નિરાંત થવા સંભવ છે તે ઉલટા પ્રયોગથી થતી નથી. ભાર

અઢાર જેટલા શ્લોક વચમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો કાવ્યની કષ્ટ દશા થાય એની કલ્પના કરી લેવી. દક્ષિણના પંડિતોએ પોતાના દેશની પ્રત સાચી ઠરાવવા માટે પણ મેઘદૂતની આવી માઠી દશા કરી હોય.

૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ વીણા પછી મેઘદૂત હસ્તે પર હસ્તે લખાતાં લખાતાં દક્ષિણમાં ગયું હશે, એટલે અથવા મધ્ય હિંદના દક્ષિણ સિવાયના પંડિતો ઉચ્ચ સ્થાન પોતાના પ્રદેશમાં ન પામે એ હેતુથી આ કાવ્યને વધુ પ્રચલિત ન કર્યું હોય, ખંડિત રૂપમાં પ્રભમાં મુક્યું હોય કે ખંડિત પ્રતને બીજા પ્રાંતની પ્રતને આધારે પૂર્ણ થવાનો અવકાશ ન મળ્યો હોય.

પ્રાચીન વખતમાં પૈસા ખરચી અન્ય લખાવવાની અશક્તિ હોય તેવા બ્રાહ્મણો શિવાય લહિયા લોકો જ અન્ય લખતા. તેઓ વિદ્વાન નહોતા, માત્ર સુંદર અક્ષરોમાં અન્યની કોમ્પી કરી બળ્યતા. તેઓનો એ જ ઉદ્દેશ હતો, એમાં જ આજીવિકા હતી, એનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ જ પરંપરાથી આસ્થો આવતો હતો. એક માણસે એક પુસ્તકની પ્રત કરી તેમાં કોઈ શ્લોક લખવો રહી ગયો હોય તો તે પ્રતમાં તે ખંડિત જ રહી જતો. જે તે કોષ્ટનાં ધ્યાનમાં આવતો તો પાછળથી માર્જનમાં કે છેવટમાં લખી લેવામાં આવતો. અપૂર્ણ કે ખંડિત પ્રત ઉપરથી બીજા લહીયાઓ કોપીઓ કરતા એટલે કાંચમને માટે શ્લોક રહી જતો. માર્જનમાં કે છેવટે લખાઈ ગયેલા શ્લોક પાછળના વિદ્વાનો પ્રક્ષિપ્ત ગણી લેતા, અથવા બીજાની પ્રતમાં તે શ્લોકને પોતાની પ્રત સાચી ઠરાવવા સામાવાળા પ્રક્ષિપ્ત કહેતા કે પછીની પ્રતવાળા તે શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત લખતા. ટીકાકાર પણ જે હસ્તપ્રત મળી હોય તેને આધારે ટીકા લખી નાખતા. તે પછીના બીજા ટીકાકારો તેને અનુસરતા અને બીજા પ્રતમાં વધુ શ્લોક જોવામાં આવે તેને પ્રક્ષિપ્ત કહેતા અને તે માટે ભૂતકાળના ટીકાકારનાં પ્રમાણ આપતા. આ રીતે પ્રક્ષિપ્ત માટે પરંપરા આસ્થા કરતી. ખરી રીતે કોષ્ટપણ અન્યનું સંશોધન કરવા વખતે એ અન્યની અને તેટલી હસ્તપ્રતો ભેળી કરી તે પ્રતોની પ્રાચીનતા, શ્લોકોનો પૂર્વપર સંબંધ સંદર્ભ વગેરે ખારીકીથી જોયા પછી જ તે અન્ય સંબંધે નિર્ણયપર આવવું જોઈએ.

કેટલાક હાલના વિદ્વાનો પણ મોટે ભાગે ક્લોણની ટીકામાં આટલા શ્લોક છે ક્લોણ શ્લોક નથી માટે આ સાચી અને તે ખોટી, આટલા શ્લોક સાચા મૂળ કવિના કરેલા અને આટલા પ્રક્ષિપ્ત એવા વાદવિવાદમાં ઉતરે છે અને ખરી લહીયાની ભુલને કે બીજાં કારણોનું મહત્વ સ્વીકારતા નથી. ખરી રીતે તો લખનારાઓના પ્રમાદથી જ શ્લોકોની ન્યુનાધિકતા રહી ગઈ હોય છે.

આ રીતે જોતાં ભારતના બીજા બધા પ્રદેશમાંથી મળી આવતી પ્રતો કરતાં દક્ષિણની પ્રતોમાં ઓછામાં ઓછા શ્લોક છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે મેઘદૂતને દક્ષિણમાં પહોંચતાં હિંદના બીજા ભાગ કરતાં ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષનો વિલંબ થયો હોવો જોઈએ.

શ્રી કાશીનાથ પાઠકે ૧૯૧૬માં પૂનામાં છપાવેલ મસ્લિનાથી ટીકાવાળી પ્રતમાં ૧૨૦ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે અને બાકીના શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ગણી તે ને પરિશિષ્ટમાં છાપ્યા છે ખરી રીતે એમાંના કેટલાક શ્લોકો ભુલભુલ પ્રસંગે વચ્ચેમાં આવી ગયેલા છે, તે મસ્લિનાથી

ટીકાવાળી અમારી પાંસેની અને ધતર હસ્તપ્રતો અને બીજી ટીકાવાળી કે મૂળ હસ્તપ્રતો જોવાથી જાણી શકાય છે. શ્રી પાઠકે સુખ્યત્વે કરી મલ્લિનાથી ટીકાને આધારે પ્રકાશન કર્યું છે, કે જે મલ્લિનાથે પોતે અમારી પાંસેની ટીકાઓ જોતાં ૧૨૩ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે, છતાં પાઠકને મળેલી પ્રતમાં ૧૨૦ શ્લોક હશે અથવા તો મલ્લિનાથી ટીકામાંના ત્રણેક શ્લોક પાઠકે પ્રક્ષિપ્ત માની લીધા હશે.

સારપછી ૧૮૩૮માં શ્રી કરમારકરે પૂનામાં છપાવેલા મેઘદૂતમાં ૧૧૭ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે અને બાકીના પ્રક્ષિપ્ત ગણ્યા છે. તેમાંના ખરી રીતે ૬ શ્લોક તો કાલિદાસના રચેલા અને મેઘદૂતમાં જુદેજુદે ફેરફારે રહેલા પ્રસંગને અનુસરતા અંતર્ગત છે. એ બીજી સેંકડો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે પ્રક્ષિપ્ત કહેનારા ખોટી રીતે દોરવાઈ ગયા છે એમ કહેવું પડે છે. શ્રી કરમારકરે વલ્લભદેવ, દક્ષિણાવર્તનાથી અને મલ્લિનાથી એ ત્રણેની ટીકાઓના સારાંશનું પ્રકાશન કર્યું છે. વલ્લભદેવ વિક્રમની દશમી સદીની અધવચ્ચે થયા હોય અને તે કાશ્મીરી હોય એમ કહેવાય છે તેની ટીકા મારો જોવામાં આવી નથી એટલે તેને મળેલી હસ્તપ્રતની શ્લોક સંખ્યા અને ટીકાની વિશેષતા જાણી શકાયો નથી. હવે પછીના મેઘદૂતના પ્રકાશન પહેલાં બનશે તેટલી વધુ હસ્તપ્રતોનો અભ્યાસ કરવાની તક મળશે તો આ ગ્રંથ સંબંધે વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકશે.

આ બંને વિદ્વાનોએ વિશેષ હસ્તલિખિત પ્રતો જોઈ કરી તેને સંશોધનની દૃષ્ટિથી જોઈ તેમાંના શ્લોકોનાં સ્થાન અને પ્રસંગની તુલના કરી આ પ્રકાશનો કર્યા હોત તો તેઓએ જે શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત માન્યા છે તે માનત નહિ. એ બંને વિદ્વાનોએ કરેલા પ્રકાશનમાં ટીકાઓ કે મૂળ ગ્રંથ કઈ સાલની લખેલી હસ્તપ્રતને આધારે છાપેલ છે તેમ તેઓએ મેઘદૂતના મૂળ શ્લોકો ૧૨૦ અને ૧૧૭ સ્વીકાર્યા છે તેને માટે તેમણે કંઈ કંઈ સાલની અને કેટલી હસ્તપ્રતોનો આધાર લીધો છે અને તુલના કરી છે તે પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. પ્રકાશકે કોઈ પણ વસ્તુને બીજી પ્રતો સાથે મેળવી તુલના કરી ન્યૂનાધિક હોય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ પોતાના પ્રકાશનમાં કરવું જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં કેવળ પોતાના તર્કથી કે બીજા વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રત્યે દોરવાઈને કોઈ પણ લખી શકાય નહિ. તેમાં પણ બળે હજાર વર્ષ થયાં જે ગ્રંથ આલ્યો આવ્યો છે અને જેની સેંકડો હસ્તલિખિત પ્રતો મળી શકે એમ છે તે ગ્રંથના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે ઉતાવળ કરી પોતાનો ઘોઠો કુટવો ન જોઈએ.

સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકોનું માઈ વાંચન ૪૫ વર્ષથી ઘણું ભાગે છુટી ગયું છે. આજ સુધીમાં સંસ્કૃત ટીકાવાળાં કે બીજાં મેઘદૂતનાં પ્રકાશનો વાંચવાનો સમય આવ્યો નથી.

થોડા વખત પહેલાં એ ચાર વિદ્વાન મિત્રોની મંડળી જામેલી, ત્યારે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં મેઘદૂતનો પ્રસંગ નીકળ્યો, તેની શ્લોક સંખ્યાની, પ્રક્ષિપ્ત મનાતા શ્લોકની ચર્ચા, કેટલાક શ્લોકોનો હાલમાં ઘટાવવામાં આવતા અર્થોનાં રૂપાંતર, યુજ્જરાતી સમશ્લોકી વગેરે બાબતમાં લાંબી ચર્ચા અને શાસ્ત્રાચાર્ય ચાલ્યા. તેમાં આહીના મેઘદૂતની હસ્તલિખિત પ્રતોએ બધાને આશ્ચર્યમાં નાંખી તેઓના મત શિથિલ બનાવ્યા અને બંને વિજય અપાવ્યો. એ વિજય

મને ભારે પડ્યો. મારા પર એક પ્રકારનો ભાર આવ્યો. એ મિત્રો મારી પાસેથી મેઘદૂત ઉપર સંસ્કૃત ટીકા રચી પ્રસિદ્ધ કરવાનું વચન લઈ છુટા પડ્યા.

હમેશાં ૧૨ થી ૧૮ કલાક મને રોકો રાખતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આ ભાર મેં શરમે ભરમે કે ઉત્સાહમાં લઈ લીધો. માથે લીધેલું પુરું કરી છુટવું એમ વિચારી બીજે જ દીથી મેઘદૂતના કામનો આરંભ કર્યો એક મહિને તે પૂરું થયું મિત્રો સાથે સંસ્કૃત ટીકા પુરતો વચનબદ્ધ હતો પણ મેં ટીકા સાથે મન્દકાન્તામાં સમલોકી તથા શુબરાતી ભાષાંતર પણ કરી નાંખ્યાં.

આ પ્રકાશનમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મને બહારથી હસ્તપ્રતો મેળવવાનો વખત હતો નહીં, તેથી શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રંથ ભંડારની ૧૪ હસ્તલિખિત પ્રતો તથા છાપેલી ૩ પ્રતોનો શ્લોક સંખ્યાના નિર્ણય માટે ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રંથ ભંડારમાંની ૯ હસ્તલિખિત પ્રત નીચે પ્રમાણે છે

ક ૧ સંકેતની પ્રત સંવત ૧૭૧૪માં લખાયેલી, મૂળ સાથે ટીકાવાળી છે, ટીકાનું નામ જણાવ્યું નથી. આમાં ૧૨૭ શ્લોક છે. આ પ્રતને આદર્શ તરીકે મેં સ્વીકારી છે.

ચ ૨ અને હ ૫ આ મદલીનાથી સંજોવનો નામની ટીકાવાળી આ બે પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૫૧૭ અને વિક્રમ સંવત ૧૭૦૪માં લખાયેલી છે. આ બન્ને એકલી ટીકા જ છે. શ્લોકનાં માત્ર મથાળાં બે ત્રણ અક્ષરનાં લખી ટીકા શરૂ કરેલો છે, એકમાં ૧૨૧ અને બીજામાં ૧૨૩ શ્લોક છે. હ ૫ વાળી પ્રતમાં સંદેશ વિષૌષધિ નામ સંજીવની ટીકાનું મદલિનાથે લખેલું છે.

ગ ૩ આ પ્રત સંવત ૧૬૧૨માં લખેલી છે આમાં એકલી સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાનું નામ નથી આપ્યું. શ્લોક સંખ્યા ૧૨૪ છે.

ઘ ૪ આ પ્રત મૂળશ્લોક સાથે જવચૂરી નામની ટીકાવાળી છે. આ સંવત ૧૬૯૫માં લખાયેલી છે, શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ છે.

ચ ૬ આ પ્રત સંવત ૧૭૧૬ માં લખેલી ૧૨૬ શ્લોકવાળી મૂળ માત્ર છે.

છ ૭ આ સંવત ૧૬૨૩માં લખેલી મૂળમાત્ર શ્લોક ૧૨૫ વાળી પ્રત છે.

જ ૮ સંવત ૧૮૮૦માં લખેલી આ મૂળમાત્ર શ્લોક ૧૨૫ ની છે.

ઙ ૯ આ વિક્રમ સંવત ૧૧૩૫ની સાલમાં લખેલી ૧૨૪ શ્લોકની પ્રત છે.

ભારતવર્ષમાં દેવનાગરી અક્ષરમાં લખાતી હસ્તપ્રતોમાં પાનાની બન્ને બાજુ મળી ૧ એક અંક લખવામાં આવે છે એટલે પત્ર સંખ્યા જે લખી હોય તેથી બન્નેથી સંખ્યા પૃષ્ઠની હાલની ગણતરી પ્રમાણે થઈ શકે.

હાલના પ્રકાશકેયે પ્રક્ષિપ્ત કે ક્ષેપક માનેલ શ્લોકો ખરી રીતે પ્રક્ષિપ્ત કે ક્ષેપક નથી તે બતાવતો કેઠો

દરેક પ્રતના સ્તંભમાં લખેલા શ્લોક સામેના આંકડા તે તે પ્રતમાં દર્શાવેલા શ્લોકના આંક છે.

કાચિત્સૌમ્ય અને પત્તકૃત્વા આ બે શ્લોક માટે કોઈનિ વાંધો નથી. આહી અનુસંધાન માટે આ કેઠોમાં બે શ્લોક નાખ્યા છે.

મથાળાં	સંવત ૧૭૧૪ની		સંવત ૧૫૧૭ની		સંવત ૧૬૧૨ની		સંવત ૧૬૯૫ની		સંવત ૧૭૦૪ની		સંવત ૧૬૨૩ની		સંવત ૧૮૦૦ની		સંવત ૧૮૪૫ની		નિમિદ્ધૂત રચના કાલ સં. ૧૦૭૪ શ્લોક ૧૨૪	પાઠક	કરમારકર	દક્ષિણાવર્તે
	સંવત ૧૭૧૪ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૭	સંવત ૧૫૧૭ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૧	સંવત ૧૬૧૨ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૪	સંવત ૧૬૯૫ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૫	સંવત ૧૭૦૪ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૩	સંવત ૧૬૨૩ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૪	સંવત ૧૮૦૦ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૫	સંવત ૧૮૪૫ની	પ્રત શ્લોક ૧૨૪				
૧ અધ્વકાન્તં	૧૮		૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩	૧૮	૨૩
૨ અમ્બોલિન્દુ	૨૩		૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨	૨૩	૨૨
૩ ધારાસિલ્ક	૧૧૨		૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬	૧૧૧	૧૧૬
૪ આશ્વાસ્યેવં	૧૨૧		૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬	૧૨૦	૧૧૬
૫ કાચિત્સૌમ્ય	૧૨૨		૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦
૬ પત્તકૃત્વા	૧૨૩		૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧	૧૨૨	૧૨૧
૭ તસ્માદ્દે	૧૨૪		૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨	૧૨૩	૧૨૨
૮ તે સંદેશં	૧૨૫		૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૩
૯ શ્રુત્વા વાર્તાં	૧૨૬		૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૫	૧૨૪
૧૦ દ્વિત્યં મૂતં	૧૨૭		૧૨૬	૧૨૫	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬	૧૨૭	૧૨૬

નીચેની ૯ નંબ હસ્તપ્રતો મિતિ વગેરેની નોંધમાં અવતરણોમાં પદ્મચંદ્ર વાચવાની રહતા માટે મેં કરેલ છે. અસલ હસ્તપ્રતમાં લખાણ બેળું જ હોય છે.

૨૧ મૂળ સહ સંસ્કૃત ટીકા ટીકાનું નામ નથી. વિક્રમ સંવત ૧૭૧૪માં લખેલી છે શ્લોક સંખ્યા ૧૨૭ પાનાં ૨૫. પૂર્વ મેઘ ઉત્તરમેઘનો મેદ નથી. નાનો પોલાઈ લંવાઈ ફેલ ૪૥ + ૧૦ છે.

લગભગ ૩૦૦ વર્ષ જુની આ હસ્તપ્રત લખાણમાં શુદ્ધ ઉત્તમ વળાંકવાળા કળાપૂર્ણ ક્ષરવાળી મનોહર છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં એક અમેરિકન પત્રકાર આ પ્રત જોતાં મુગ્ધ થયા હતા તે આના ૧૦ દસ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થયા હતા. આની પ્રાચીનતા હ લેખન શૈલી, પૂર્ણતા જોઈને મેં આ પ્રતને આદર્શ પુસ્તક તરીકે સ્વીકારેલ છે.

આ પ્રતનો ટીકાકાર કોણ છે એ જણાતું નથી પ્રારંભમાં મંગળાચરણમાં કે માત્રિમાં ઘણા ટીકાકારો પોતાનો પરિચય આપે છે. આમાં ૥ હ્રે ૥ લખી તુરત ટીકા કરી છે ટીકાની સમાપ્તિમાં પણ કાંઈ ઉલ્લેખ નથી.

इति श्रीमेघदूताभिधानस्य काव्यस्य. टीका परिपूर्णा जातास्ति.....वेदाचंद्रमिते लेखिकविना कृपापरैः विबुधैः शोधनीया असूया न विधेया चेत्कूटं दृश्यते तदा ॥

इति श्री कविकुलतिलकविश्रीकालिदासकृतमेघदूताभिधानं महाकाव्यं पूर्णमिति इति संपूर्णं संवत् १७१४ वर्षे लिखितं ॥ श्रीरस्ति ॥

આ પ્રમાણે છેવટના પાનામાં લેખન સમય જણાવ્યો છે.

આ પ્રતમાં તસ્માદ્દ્રેઃ આ ૧૨૫ માં શ્લોક પછી પાઠાત્તરં એમ મૂળમાં લખીને પૂર્વા વાર્તાં એ ૧૨૬મો શ્લોક આપ્યો છે આનો અર્થ એ છે કે આ પ્રત ઉતારી ત્યારે ઠીક ઠીક પ્રતમાં તસ્માદ્દ્રેઃ ન હોય કે શ્રુત્વા વાર્તાં ન હોય કે બન્નેમાં સમાન અર્થ ઠીક ઠીક હોવાથી તે વખતના વિદ્વાનોએ શ્રુત્વા વાર્તાં એ શ્લોકને પાઠાન્તરરૂપે સાચો માન્યો હોય. છતાં પાઠાન્તરનો અર્થ શ્લોક પાછળથી દાખલ થયેલો કૃત્રિમ કે ક્ષેપક હોતો નથી. તેમ પાઠાન્તરં શબ્દ મૂળમાં છે પણ ટીકાકારે આ પાઠાન્તર સ્વીકાર્યું નથી જો તો આ શ્લોક કાલિદાસનો જ ગણી ટીકા કરી છે

તસ્માદ્દ્રેઃ અને શ્રુત્વા વાર્તાં આ બન્ને શ્લોકનો બાવાર્થ તો લગભગ સરખો છે. બન્ને શ્લોકમાં મેઘે એ સદૃશો યક્ષપત્નીને પહોંચાણો એમ આવે છે. પણ શ્રુત્વા વાર્તાંમાં મે સદૃશો યક્ષપત્નીને તથા કુમેરને બન્નેને પહોંચાણો કુમેરે યક્ષની શિક્ષા માફ કરી અને એ બેમાં ક્યાં એટલું વિશેષ આવે છે તેથી શ્રુત્વા વાર્તાં આ શ્લોક વધુ અનુસંધાનવાળો, કાવ્યના સ્વરૂપને પૂર્ણ કરનારો અને સચ્ચાંની પ્રતિષ્ઠા પણ ઉત્તમ છે. પાઠાન્તરની પ્રતિષ્ઠા આ બેમાંથી એક શ્લોક કાલિદાસનો નથી એમ કહેવામાં આવે તો તસ્માદ્દ્રેઃ એ શ્લોકને જોતો કરી શકાય. વળી અમે સ્વીકારેલી ૯ પ્રતો પૈકી ૭માં તસ્માદ્દ્રેઃ શ્લોક નથી. ત્યારે શ્રુત્વા વાર્તાં શ્લોક આઠ પ્રતોમાં છે. નેમિદૂતમાં, તથા હ્રે પ વાળી દ્વિતીયાથી ટીકાવાળી પ્રતમાં પણ છે. માટે તસ્માદ્દ્રેઃની જગ્યાએ અમે શ્રુત્વા વાર્તાં એ શ્લોકનો કાલિદાસની કૃતિ તરીકે સ્વીકાર કરીએ છીએ જોનો ખીજા વિદ્વાનો અને લેખકોએ આ પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

ત્યારપછી છેલ્લા **દ્વયં મૂતં** શ્લોકને આ પ્રતમાં મૂળમાં તો કાલિદાસનો જ ગણ્યો છે. પણ દીકાકારે **દ્વયનિતિ ક્ષેપકઃ** આમ લખ્યું છે એટલે ૧૨૬ માં શ્લોકમાં મૂળ લેખક બુદ્ધા પડે છે. કદાચ **દ્વયં મૂતં** એ શ્લોકને ક્ષેપક માનવામાં આવે તો પણ કાવ્યના સ્વરૂપમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. કાવ્યનું **સુખપર્યવસાયિત્વ દ્વયંમૂતં** શ્લોક ન હોય તો પણ અર્થાત બન્નેના મેળાપનું સુખરૂપ પરિણામ સંપૂર્ણ જળવાઈ રહે છે. આ શ્લોકમાં કવિએ પોતાનું કર્તા તરીકે નામ આપ્યું છે અને પોતાની સ્ત્રીના વિરહમાં શોકમયપણાથી કરેલા કાવ્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે કાંઈ લખ્યું નથી, તે છેલ્લા આ **દ્વયંમૂતં** શ્લોકમાં પાવર્તીના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી કાવ્ય પૂરું કર્યું છે તે જોતાં આ શ્લોક આવશ્યક છે.

કાલિદાસે પોતાની દરેક કૃતિના પ્રારંભમાં ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કર્યા છે, તે રીત આ હુઃખયુક્ત પ્રસંગે સ્વીકારી નથી કે સ્વીકારવી યોગ્ય માની નથી કે ભુલી ગયા છે. તેથી છેવટના ભાગમાં નાખી હોય એ બનવા જોગ છે છતાં આ શ્લોક માટે ગમે તેવી માન્યતા રાખવામાં આવે તેથી કાવ્યની મહત્તા ઘટતી નથી. આ શ્લોક કાલિદાસની કૃતિ છે એમ અમે એટલા માટે સ્વીકારીએ છીએ કે સંવત ૧૭૧૪ની ક ૧, સંવત ૧૬૯૫ની ઘ ૪, સંવત ૧૭૧૬ની ઘ ૬ ત્રણ પ્રતોમાં આ શ્લોક છે અને તેમાં ક્ષેપક તરીકે ગણ્યો નથી.

૧૨૧ મો **આશ્વાસ્યૈવ** આ શ્લોક નવે પ્રતમાં છે પાઠકે મહાકવિના શ્લોક તરીકે સ્વીકાર્યો છે, પણ કરંદીકર અને ત્રિવેંદ્રમવાળા ક્ષેપક ગણે છે તે એમનું માનવું મિથ્યા છે. ૧૨૫ મો **તં સંદેશ** શ્લોક ૨ વાળી મલ્લિનાથીમાં નથી. બાકી ૮ આઠ પ્રતમાં છે છતાં પાઠક વગેરે ત્રિપુટીએ ક્ષેપક ગણ્યો છે તે યોગ્ય નથી, વરતુતઃ મહાકવિનો જ આ શ્લોક છે.

૨૨ કેવલા મલ્લિનાથી સંજીવની ટીકા । પાનાનો પેલાહ લંચાહ ધા + ૧૦ હંચ છે આમાં લેખન મિતિ નથી. અમારા અન્ય બંદારમાંની હજારો હસ્તપ્રતોના અભ્યાસ અને અનુભવથી જાણી શકાય છે કે લખાઈ, કાગળની પ્રાચીનતા, અક્ષરના મરોડ અને એકંદરે સ્વરૂપ જોતાં આ પ્રત ૧૫૧૭ની સાલમાં લખાયેલી છે. ૨૮ પાનાં છે. મલ્લિનાથની ટીકાવાળી હસ્તપ્રતોમાં હોય છે તેમ આમાં મલ્લિનાથે પાડેલા પૂર્વમેધ ઉત્તરમેધ એવા બેદ છે. અમે ઉપયોગમાં લીધેલ ૯ પ્રતો પૈકી મલ્લિનાથની સંજીવની ટીકાવાળી ૨ પ્રતોમાં ૬૫મે શ્લોકે **इति पूर्वमेधः** અને સમાપ્તિમાં **इति उत्तरमेधः** આવેલો બેદ છે બાકીની ૭ પ્રતોમાં આ બેદ નથી સળંગ શ્લોકો આપ્યા આવે છે એટલે પૂર્વમેધ ઉત્તરમેધનો બેદ મલ્લિનાથે પોતાના મગજના તરંગથી પાડ્યા છે એમ હું માનું છું.

બન્ને મલ્લિનાથી ટીકાઓમાં ૧૮મો શ્લોક **अध्वक्लान्तं** નથી આગ્રકૂટના વણનને આ સુંદર શ્લોક મેઘદૂતનું આભૂષણ છે. બીજી સાતે પ્રતોમાં આ શ્લોક છે.

અંમોચિન્દુ એ ૨૩મો શ્લોક બન્ને મલ્લિનાથી ટીકામાં તેમ બીજી બધી મળી ૬ નવે પ્રતોમાં છે. ત્યારે બન્ને પૂનાના અને ત્રિવેંદ્રમના પ્રકાશકોએ આ શ્લોકને ક્ષેપક ગણી કાઢી નાખ્યો છે. મેઘના આકાશમાર્ગમાં સિદ્ધપુરનાં જોડેલાં વણન કવિએ સુંદર, મનોહર, હૃદયગમ રીતે આ શ્લોકથી કરેલું છે. કાવ્યની રચના પણ ઘણી રસિક છે. આ શ્લોક કાઢી નાખવાથી આખું કાવ્ય શીકું પડી જાય છે. પ્રાચીન પ્રતોએ જ શ્લોકને સ્વીકાર્યો હોય તે હાલના વિકાસના તરંગ કે ખોટા તકથી કાઢી નાખવો એ કાવ્યના અંગરહેતું પાપ કરવા જેવું ગણાય.

ધારાસિક્ક આ ૧૧૨ મો શ્લોક આ બે મહિનાથી ટીકા શિવાય બાકીની સાતેય પ્રતોમાં છે. ઉનાળો ઉતરતાં અને વર્ષાઋતુ બેસતાં વિરહીની દશાને જે ચિતાર આ શ્લોક આપે છે તે અદ્ભુત છે. આ મહાકવિની કૃતિને કદી પણ તજી શકાય એમ નથી. તેમ પ્રાચીન પ્રતો સ્વીકારે છે.

શાપદ્યામાં અથવા યત્ર દ્યામાં એ ૬૯ મો શ્લોક જે બન્નેય મહિનાથી ટીકામ ૩૫ મો છે સારે મહિનાથી ટીકા સાથે પ્રકાશન કરનાર શ્રી પાઠકે ૭૮ મો અને શ્રી કરંદીકરે ૭૬ મો મુકીને બન્નેયે ક્ષેપક ગણ્યો છે. આ શ્લોક મૂળ કાલિદાસની કૃતિનો જ છે, અને તેમાંનું વર્ણન અલકાપુરીને અને ઉબ્જૈનને બન્નેને લાગુ પડે છે; એટલે આ ૩૫ મો હોય કે ૬૯ મો હોય તેથી વસ્તુમાં ફેર પડતો નથી, અમારી પાસેની ૯ નવે આવૃત્તિમાં આ શ્લોક છે, એટલે આને ક્ષેપક માનનારાઓયે મહાકવિને બચાવેર અન્યાય કર્યો છે.

બન્ને મહિનાથી ટીકામાં ૬૮ થી ૭૮ સુધીના શ્લોકો મેળ વિનાના આવા પાછા છે, સારે બીજી પ્રતોમાં અને આદર્શ ગ્રંથમાં સ્વીકારેલો ક્રમ બરાબર છે તેથી પ્રસંગની ક્રમવાર સંગતિ અને સંદર્ભ જળવાઈ રહે છે. વધુ ૧૬ મે પાને કોઠામાં જોવું.

ગ ૩ નામ વિનાનો કેવલ ટીકા ॥ વિક્રમ સંવત ૧૬૧૨ની સાલની લખેલો આ પ્રતમાં ૧૨૪ શ્લોક છે. પાનાંનો પોઝાઈ લંબાઈ ૩ + ૧૨ ઇંચ છે.

પૂર્વમેઘ કે ઉત્તરમેઘ જેવો ભેદ આમાં નથી. આમાં શ્લોકનાં મથાળાં આપી એકલી ટીકા લખી છે. ટીકાનું નામ છેવટે કે ક્યાંય આપ્યું નથી. શ્લોકનો ક્રમ કુ ૫ પ્રમાણે છે, મોત્ર ૭૩ થી ૭૭ શ્લોકના ક્રમમાં થોડો ફેર છે છતાં તેથી સંદર્ભ કે સંગતિ દુટતી નથી, આ ટીકા શુદ્ધ છે પણ ટુંકી છે. આમાં સમાપ્તિમાં લેખન મિતિ નીચે પ્રમાણે આપી છે—

इति श्री श्रीकविचक्रवर्तिचूडामणा श्रीकालिदासविरचितमेघदूतस्य भाष्यं समाप्तमिति ॥ संवत्षष्ठादशसहस्रवर्षिक दशतमे वर्षे (१६१२) ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ तपत्याः उत्तरे तटे आन्नेश्वरे भ० श्रीरामस्य चरणसन्निधौ रा. साम-लखुतनृसिंहस्य सुतेन कृष्णेन लिखितं ॥

આ પ્રમાણે સંવત ૧૬૧૨ના જેઠ શુદ્ધ ૧૦, નર્મદા નદીને ઉતર કાંઠે આવેલા આન્નેશ્વર (અંકલેશ્વર)માં શામળનો દીકરો નૃસિંહ અને તેના દિકરા કૃષ્ણે લખ્યું. આ પ્રતમાં અધ્ધક્કાંત ૧૮ મો, અંમોબિન્દુ ૨૩ મો, ધારાસિક્ક ૧૧૧ મો, તં સંદેશ ૧૨૩ મો, છુટ્વા વાર્તા ૧૨૪ મો આ પ્રમાણે છે. એટલે આ શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત નથી એમ આ પ્રતથી સાબીત થાય છે. વધુ સ્પષ્ટીકરણ ૧૬ મે પાને કોઠામાં જોવું.

ઘ ૪ આ સંકેતવાળી સંવત ૧૬૧૬માં લખેલો આ પ્રતમાં મૂલ શ્લોક ૧૨૫ પણ ૧૪, પાનાંનો પોઝાઈ લંબાઈ ૫ + ૧૧ ઇંચ છે. આમાં પૂર્વ મેઘ ઉત્તર મેઘ નથી.

આ પ્રતમાંની લિપિ ઉત્તમ છે. ૩૧૪ વર્ષ પહેલાંના કાગળ લખાણ જેવું જેવું છે. શ્લોક પાનાની મધ્યમાં લખ્યા છે અને ટીકા ઉપર નીચે અને બાજુના બે કોણોમાં લખી છે. રૂઝૂમૂત સુરચિતપદ...કાલિદાસશ્રીકાર આ શ્લોક ૧૨૫ મો અને છેલ્લો છે. સમાપ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

इतिश्रो मेघदूताभिधानमहाकाव्ये कालिदासकृतौ ॥ श्रौरस्तु ॥ लिखितं
तपस्वी ऋषिश्ची ५ भाईयाजी तत्तद्विषय ऋषिश्ची ५ वेलाजी ५ तत्तद्विषय
ऋषिग्विजी लिखितं वारमग्राममध्ये ॥ संवत् १६९५ वर्षे कार्तिक वदी १ दने
मेघदूतावचूरीः संपूर्णा ॥

અક્ષીણાન્તર્મ્વનનિઘયઃ અથવા અક્ષય્યાન્તર્મ્વનનિઘયઃ આ મથાળાવાળો
અલકાપુરીના વણુનનો ૭૬ મો શ્લોક ૮ પ્રતમાં છે માત્ર આ પ્રતમાં નથી તેમ તસ્માદ્દ્રેઃ
૧૨૪ માં ૧ શ્લોકને બદલે શ્રુત્વા વાર્તા ૧ શ્લોક છે. એટલે ૧ શ્લોક સંખ્યા પાઠભેદ વગેરે બેતાં
ક ૧ વાળી આદર્શ પ્રત સાથે આ પ્રત મળતી છે.

પૂના ત્રિવેંદ્રમ અને ખીબા સ્થળના વિદ્વાનોએ મલ્લિનાથનો આધાર લઈ ક્ષેપક ગણેલા
૧ શ્લોક આ પ્રતમાં ક ૧ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે અંતર્ગત પ્રસંગાનુરૂપ આપેલા છે.

આ પ્રત હાલની ક્ષેપકતાને ખોટી પાડે છે અને વિદ્વાનોના મન પર ચડેલી ખેપટને
ઉઠાડી નાખે છે. ૧૬ માં પાનાનો કોઠો ભેવાથી પણ એ બળ્લાશી.

કુ ૫ સંકેતવાળી આ સંવત ૧૭૦૪માં લખેલી સંદેશ વિષોષધી રૂપ સંજીવની
નામની મલ્લિનાથી કેવલા ટીકા । આમાં પૂર્વ મેઘ ઉત્તર મેઘ છે પાનાની
પોઢાઈ લંબાઈ ૪૫ + ૧૦ રૂબનો છે

આ પ્રત એ મલ્લિનાથી ટીકા છતાં અધ્ધકાન્ત ૧૮ મો અને ધારાસિક ૧૧૨
શિવાય હાલના પ્રકાશકોએ પ્રક્ષિપ્ત ગણેલા અમ્મો વિન્દુ ૨૩ મો, તે સંદેશ ૧૨૨ અને
શ્રુત્વા વાર્તા ૧૨૩ મો ૧ શ્લોક આ પ્રતમાં છે.

આમાં મલ્લિનાથ લખે છે કે પ્રક્ષિપ્તમપિ શ્લોકદ્વયં વ્યાખ્યાયતે આમ લખીને તે
સંદેશ અને શ્રુત્વા વાર્તાની ટીકા લખે છે. મૂળ ગ્રન્થકાર પ્રક્ષિપ્ત કહેતા નથી કે મૂળ
૧ શ્લોક માટે લેખક આ ૧ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત કહેતા નથી. તેમ હાલના પ્રકાશકોએ પ્રક્ષિપ્ત કરાવેલા
અમ્મો વિન્દુ ૧ શ્લોકને મલ્લિનાથ પણ પ્રક્ષિપ્ત કહેતા નથી.

આ પ્રત ઉપરથી એક એ પણ નવીન વસ્તુ બળુવા મળે છે મેઘદૂત કાવ્યને
મલ્લિનાથે વિષરૂપ ગણ્યું છે. અને પોતાની ટીકાને વિષ-એને ઉતારનારી ઔષધી કહી
ટીકાતું નામ સંજીવની આપ્યું છે. એટલે મેઘદૂતના કશ્ચરસાંતર્ભૂત શૃંગાર રસને
જેમ અને તેમ ઓછો આકર્ષક દેખાડવાનો આ જૈન પંડિતનો પ્રયાસ હોય એમ લાગે છે.
તેથી જ કદાચ યક્ષ અને તેની સ્ત્રીનો મેળાપ કરનારા કાલિદાસના ૧ શ્લોકને પોતે કાઢી
નાખી શૃંગાર રસને આ ગ્રન્થમાં ખંડિત સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય. મેઘસન્દેશ
વિષોષધી તરીકે તેણે બંનેને વિયોગી દશામાં રાખી જૈન સાધુ સાંધી પણ બની ગયાની
બાવના સેવી હોય. કુંકામાં મેઘદૂતની ટીકા કરનાર આ આચાર્ય
પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી નથી. સાગી છે જેને ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રત્યે અનાદર વૈગવ્ય છે તેને મેઘદૂતનું
શૃંગાર પ્રધાન કાવ્ય હોય જેવું લાગ્યું હોય અને તેમાંથી કેટલાક ૧ શ્લોકોના પોતાના મગજના
તરંગોથી કાઢી નાખ્યા હોય એમ માતું છું. શ્રી શંકરાચાર્યે ધારણ કરેલી પદ્ધતિઓ પોતાના
નામ સાથે જેડી પોતે જ સ્વીકાર્યું છે તે બરાબર છે એમ મનાવવાની ધારણા રાખી

લાગે છે સમાપ્તિમાં પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છે. **इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्याय कालाचल मल्लिनाथ सूरिविरचितायां संजीवन्यां संदेश विशेषध्यां उत्तरमेघः ।** अनः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकद्वयं व्याख्यायते आभ लખીને તં સંદેશ અને શ્રુત્વા વાર્તા એ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આ બે અને બીજા શ્લોકો મલ્લિનાથના વખતમાં મેઘદૂતમાં સંદર્ભ રૂપે ચાલ્યા આવતા હતા પણ તે શ્લોકોને આ પંડિતને ગમ્યા નથી એટલે ક્ષેપક ૩૫ ગણી કાઢ્યા. હાલના પ્રકાશકોનો તો પ્રક્ષિપ્ત માનેલા શ્લોકો માટે સુખ્ય આધાર મલ્લિનાથના તરંગ ઉપર નિર્ભર છે. આ પ્રત લખનારે લેખન સમય નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

संवद्युगाभमुनिचंद्रयुते च वर्षे मासेश्वने शशिदिने च तिथौ च वृद्ध्या ॥
पक्षेऽसिते च हरिभ्रातृवृत्तेन नाम्ना देवेश्वरेण लिखिता घनदुतटीका ॥ १ ॥
संवत १७०४ना आशु वदी वृद्धितिथौ सोमवारे हरिभाघना पुत्र देवेश्वरे आ मेघदूतनी टीका लખी.

૪ ૬ સંવત ૧૭૧૬માં લખેલી આ સંકેતવાળી પ્રતમાં મૂળશ્લોક માત્ર છે. પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ નથી. પત્ર ૮, શ્લોકસંખ્યા ૧૨૬ છે ॥ પાનાંની પોઝાઈ લંબાઈ ૭૫ + ૧૦૧ ઇંચ છે.

આ પ્રતમાં અધ્વક્ષાન્ત ૧૮ મો, અમ્મોવિન્દુ ૨૩ મો ધારાસિક ૧૧૨ મો, તં સંદેશ ૧૨૪ મો, શ્રુત્વા વાર્તા ૧૨૫ મો અને દ્રવ્યં મૂત ૧૨૬ મો એમ શ્લોકો છે. એટલે મુદ્રિત પ્રતોમાં અને મલ્લિનાથી ટીકામાં યક્ષ પતિપત્નીની વિયોગ દશામાં જ કાવ્યની પૂર્તિ થતાં કાવ્યનું સુખરૂપ પરિણામનું ધ્યેય પંડિત થાય છે તેમ આ આવૃત્તિમાં થતું નથી અર્થાત આ આવૃત્તિમાં ક્ષેપક કે પ્રક્ષિપ્ત એવે નામે વધારાના શ્લોક નથી, પણ મહાકવિની રચના રૂપે જ લેખકે લખ્યા છે અને પતિપત્નીના મેળાપ પછી કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

સમાપ્તિ પછી આ પ્રતની મિતિ નીચે પ્રમાણે લખી છે. વધુ માટે ૧૬ મે પાને કોઠો જોવો.

इति श्री कालिदासकवि विरचितं मेघदूताभिधानं महाकाव्यं समाप्तं । शुभं भवतु । इति संवत १७१६ वर्षे नभस्य माससितत्रयोदशी कर्मवाट्यां लिपीकृतं नयविमलेन ॥ આ રીતે આ પ્રત ક ૧ ને અનુસરતી છે.

૪ ૭ આ સંકેતવાળી પ્રત મૂળમાત્ર છે. સંવત ૧૬૨૩માં લખેલી છે. પાનાંની પોઝાઈ લંબાઈ ૩ + ૧૧ ઇંચ છે. શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ પાનાં ૧૯ છે. આ પ્રતનો લેખક અને ગ ૩ નો લેખક એક છે. ગ ૩ લખ્યા પછી ૧૧ વર્ષે આ પ્રત લખાણી હોય એવું અનુમાન કરી આ પ્રતની લેખન મિતિ સંવત ૧૬૨૩ નક્કી કરી છે. આ પ્રતને કાવ્યની પૂણતારૂપ યક્ષદંપતીનો સંયોગ થયા પછી કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રતમાં શ્લોકોનો છેલ્લો અંક ૧૨૩ નો છે પણ લલિયાયે ૮૦ તથા ૮૧ માં અંક બે વાર લખ્યા છે એ રીતે ૨ શ્લોક વધતા ૧૨૫ શ્લોક થાય છે. આ પ્રતમાં અધ્વક્ષાન્ત ૧૮ મો

અમ્મોબિન્દુ ૨૩ મો, ધારાસિક ૧૧૦ મો. તં સંદેશ ૧૨૨ મો અને શ્રુત્વા વાર્તાં ૧૨૩ મો છે. કોઇ શ્લોકને ક્ષેપક લખેલ નથી. આ પ્રત ક ૧ પ્રમાણેના સ્વરૂપની છે. વધુ માટે ૧૬ મે પાને કોઠો ભેવો. સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે છે—

इति श्री महाकविश्री कालिदासकृतौ मेघदूताभिधानं काव्यं समाप्तं ॥

આ પ્રમાણે આ પ્રતમાં પ્રક્ષિપ્ત જેવું કાંઈ નથી

જ ૮ આ સંકેતવાળી પ્રત મૂળમાત્ર છે. સંવત ૧૮૮૦માં લખેલી છે, આમાં શ્લોક ૧૨૫ અને પાનાં ૧૩ છે. પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ નથી. પાનાની પોલાઈ લંબાઈ ૫૧ × ૧૧ ઇંચ છે.

આ પ્રતમાં અધ્વ૦ ૧૮ મો, અમ્મો૦ ૨૩ મો, ધારા૦ ૧૧૧ મો, તસ્માદ્દેઃ ૧૨૩ મો, તં સંદેશ ૧૨૪ મો અને શ્રુત્વા વાર્તાં ૧૨૫ મો એમ શ્લોકો છે. ક્ષેપક કે પ્રક્ષિપ્ત એકે શ્લોક નથી એટલે યક્ષ દંપતીનો મેળાપ થયા પછી કાવ્યની સમાપ્તિ થાય છે. સમાપ્તિમાં મિતિ નીચે પ્રમાણે છે—

इति श्री कालिदास कविराज कृत मेघदूताख्यं काव्यं समाप्तं। भाद्रपदस्यादि तिथावसितपंच...अढ्यशीति संख्यकेप्रमाथी नाम संवत्सरे वासवे मे भृगुवासरे मकरे च लग्ने पुस्तकमलेखि मणिरामेण ॥ ૧૬ મે પાને કોઠો ભેવાથી જુણાશે કે આઠે પ્રતો. આને મળતી છે એટલે પ્રક્ષિપ્ત જેવું નથી.

ઝ ૯ આ સંકેતવાળી પ્રતમાં મૂળ સાથે ટૂંકી ટિપ્પણી હાંસિયામાં છે. લેખક મિતિ નથી પણ આની પ્રાચીનતા જોતાં સંવત ૧૧૩૫ ની સાલમાં લખાયેલી હોય એમ લાગે છે શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ છે. પાનાની પોલાઈ લંબાઈ ૪૮ × ૧૦ ઇંચ છે

આ રીતે અમે સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લીધેલી ૯ પ્રતો પૈકી મસ્લિનાથી બે પ્રત આદ કરતાં બાકીની બધી સાતે પ્રતોમાં પૂર્વ મેઘ તથા ઉત્તર મેઘ નથી સળંગ શ્લોકો છે. યક્ષ દંપતીના મેળાપ પછી કાવ્યની સમાપ્તિ છે. જે જે શ્લોકો હાલના પ્રકાશકોએ પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખ્યા છે તે જુદે જુદે ઠેકાણે સંદર્ભમાં લખેલા છે. એટલે આદ્ય પુસ્તક ક ૧ પૂર્ણ રીતે આધાર રૂપ અને સાચું મેઘદૂત કાવ્ય રજુ કરે છે. અને બીજી હતપ્રતો તેને ટેકા આપે છે.

નેમિદૂત—આમાં પૂર્વ મેઘ તથા ઉત્તર મેઘ પણ મેદ નથી. વિક્રમ સંવત ૮૭૧ માં પાર્શ્વાશ્વિનુદય શ્રી જીનસેનાચાર્યે રચ્યા પછી કોઠસોક વર્ષે સર્ગિણના પુત્ર વિક્રમ કવિએ ૧૨૬ શ્લોકનું નેમિદૂત કાવ્ય શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિ રૂપે રચ્યું છે. કાવ્યની રચના ઉત્તમ છે. આ કાવ્યમાં મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ લઘ ઉપરનાં ૩ ચરણ નવાં રચી નેમિનાથની સ્તુતિ કરેલ છે. શ્રી જીનસેનાચાર્યે મેઘદૂતને ગુપ્તી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે એટલે આ કવિએ તેનું અનુકરણ કરી નેમિનાથની સ્તુતિમાં મેઘદૂતને ગુપ્તી આ કાવ્ય રચના કરવા દોરાયા લાગે છે, પણ આ કવિ જીનસેનાચાર્ય કરતાં કાવ્યની રચનામાં

અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રત્યેક ચરણની સમસ્યા પૂર્તિ ઉત્તમ રીતે કરવામાં સફળ થયા છે. એમ કહ્યા વિના નથી ચાલતું.

આ કવિએ મેઘદૂતના ૧૨૫ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે.

અધ્વક્ષાન્તં ૧૮ મો, અમ્મો બિન્દુ ૨૩ મો, ધારાસિન્ન ૧૧૨ મો, તં સંદેશં ૧૨૪ મો, અને શ્રુત્વા વાર્તા ૧૨૫ મો એમ મહત્વના શ્લોકો આમાં છે એટલે આ કાવ્ય ક ૧ વાળી સંવત ૧૭૧૪વાળી પ્રત સાથે મળતી છે અને યક્ષ દંપતીને! મેળાપ કરાવીને કાવ્ય સંપૂર્ણ કરે છે.

આ કાવ્યની સો સવાસો હસ્તપ્રતો ભેળી કરી ભવિષ્યમાં મેઘદૂતની બીજી આવૃત્તિમાં સંશોધન દ્રષ્ટિએ તેનો ઉપયોગ કરી મેઘદૂતને સારા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

આદર્શ પ્રત ક ૧ પ્રમાણે મેઘદૂતમાં મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિના ૧૨૭ માંથી તસ્માદ્દે: જતો કરી મેં ૧૨૬ શ્લોકો સ્વીકાર્યા છે. ૧૬ મે પાને કોઠો બેવાથી સૌ કોઈને ખાતરી થાશે કે મેઘદૂતમાં મહાકવિના રચેલા ૧૨૬ શ્લોકથી તો ઓછા નથી જ એટલે હાલના પ્રકાશકોએ જે શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખ્યા છે તે ખોટા દુરાગ્રહ તર્ક અને તરંગ છે.

પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાનો કે કવિઓએ પોતાનાં કાવ્ય નાટક વગેરે મહાભારત રામાયણ પુરાણ ઇલાદિમાં આવેલ સત્ય કથાનક ઇતિહાસ વગેરેને આધારે અનેલા બનાવોને લગતાં જ રચ્યાં છે. હાલની પ્રચલિત થયેલી રીત પ્રમાણે ખોટાં પાત્રો કલ્પી, કલ્પિત કથાનક એક પશુકવિએ કર્યાં નથી. કાલિદાસે પણ માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય, અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, રઘુવંશ વગેરે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક કથાનકોને આધારે કાવ્યો નાટકો રચ્યાં છે. એટલે મેઘદૂતમાં કુબેર, યક્ષ અને યક્ષપત્નીનાં પાત્રો અન્યોક્તિ રૂપે નાખીને આ કાવ્ય બનેલી ઘટનાને જ અનુસરી રચેલ છે. અર્થાત્ આ પ્રસંગ પોતાના ઉપર જ આવેલો હોવાથી આ કાવ્યમાં વિક્રમ રાજ, કાલિદાસ પોતે, પોતાની પત્ની અને સંદેશો લઈ જનાર મેઘ નામનો પોતાનો નોકર એ મુખ્ય પાત્ર છે. આ ચારે સાચાં નામોનો ઉલ્લેખ કરીને જો આ કાવ્ય રચ્યું હોત તો તેની રચના ગમે તેવી હિંમત કોટિની હોવા છતાં રસહીન બની જત. યક્ષ વગેરે પાત્રોની કલ્પનાથી જો રસની જમાવટ કવિ કરી શક્યા છે તે ખુલ્લા નામે કરી શકેત નહીં. કદાચ કરત તો તે હાંસીપાત્ર કે બીજાની દ્રષ્ટિમાં રસહીન હરત. આ કાવ્યને વિક્રમ રાજ યક્ષ યક્ષપત્ની અને મેઘને પાત્રો કરી ઘટાવવામાં આવ્યું છે. તે અન્યોક્તિ રૂપે જ છે અર્થાત્ કુબેર યક્ષ વગેરે ખોટાં પાત્રોને આધારે કે નહીં બનેલી ઘટનાને આધારે આ કાવ્ય રચ્યું નથી.

આપણા પ્રાચીન કવિઓએ જે જે કાવ્ય નાટક વગેરે રચ્યાં છે. તેનાં મોટે ભાગે મુખ્ય પર્યવસાન સાથે અથવા તો એ કથાનકનો ઇતિહાસ જે ઘટનાથી પૂર્ણ થતો હોય તેને અનુસરીને કાવ્ય કે નાટકની સમાપ્તિ કરેલ છે. એ આપણે મહાકવિઓના કે સામાન્ય કવિઓનાં કાવ્ય નાટકોમાં જોઈ શકીએ છીએ. તે જ સ્થિતિ મેઘદૂતને માટે સંભવિત છે. અર્થાત્ યક્ષના શાપની અથવા તો દેશપાર કર્યાંની મુદત પૂરી થયા પછી યક્ષ અને યક્ષ પત્નીનો સંયોગ કર્યા વિના કાવ્યની સમાપ્તિ સંભવી શકતા નથી.

હાલના પ્રકાશકોએ સ્વીકારેલા છેલ્લા પતત્કૃત્વા એ શ્લોકથી યક્ષે આપેલો સંદેશો પૂરો થાય છે એ હાલના પ્રકાશકો અને મલ્લિકાનાથની વાત સ્વીકારી આ શ્લોકથી કાવ્યની સમાપ્તિ સ્વીકારી લઈએ તો યક્ષ અને તેની પત્નીનો વિયોગ કાયમ રહે છે. યક્ષે સંદેશોમાં જે વસ્તુ કહી છે માગી છે તે પૂરી થતી નથી. માત્ર યક્ષે સંદેશો કહેવાની સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે. સંદેશો લઈ મેઘ ચાલતો થયો નથી અને યક્ષે ૧૨૧ માં આશ્વાસ્યૈવં શ્લોકથી મેઘ પાસે જે માગણી કરી છે તે પૂરી થયા પહેલાં કાવ્ય પૂરું થાય છે. આ સંભવી શક્યું નથી. પતત્કૃત્વા એ શ્લોકથી યક્ષનો સંદેશો પૂરો થયો પણ પછી મેઘે સંદેશો લઈ અલકાપુરીમાં જવાનું છે. તેની સ્ત્રીને સંદેશો આપવો છે. એનો સંદેશો પાછો યક્ષને પહોંચાડવો છે. આટલું તો તેણે કર્યું જ નેમ્મએ કોરણ યક્ષની એ માગણી છે. અર્થાત્ કવિએ પ્રથમના શ્લોકોમાં જે જે ઉલ્લેખ કરેલ છે તે પૂર્ણ થાય સારે જ કાવ્યની પૂર્ણતા થઈ શકે છે. કોઈ પણ કવિ પોતે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેને પૂર્ણ કર્યા વિના પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ ન જ કરે. એ સંદેશો કુબેરને પહોંચ્યો અને તેને દેશવટાથી મુક્ત કરી બંને સ્ત્રી પુરૂષને સાથે જોડ્યાં, એ કાવ્યનું સાફ અને સાચું સુખપર્યવસાન છે. અર્થાત્ બંનેના મેળાપ વિના કાવ્યની સમાપ્તિ સંભવે જ નહિ. પતત્કૃત્વા શ્લોકથી કવિ આગળ ન વધ્યા હોય તો તેણે પોતે આગળ લખેલું પ્રતિજ્ઞા કરેલું વસ્તુ ખોડું કરે છે અથવા અપૂર્ણ કાવ્ય કરવાનો દોષ એમના પર આવે છે. કાલિદાસ જેવો મહાકવિ પોતાના કાવ્યમાં આવી અપૂર્ણતા કદી પણ રહેવા દિયે જ નહીં. ખરી રીતે સારપછીના શ્લોક કરીને અપૂર્ણતા રહેવા દીધી નથી. બંને પાત્રોનો અમાપ શોક ઉભો રાખી બંધ થાતું કાવ્ય કોઈપણ સહૃદયી કવિ રચે જ નહિ. આશ્વાસ્યૈવં એ ૧૨૫ માં શ્લોક દરેક ટીકાકારે સ્વીકાર્યો છે. મલ્લિકાનાથ ટીકામાં પણ આ શ્લોક છે. અને અમે જણાવેલ ઉપરની નવે હસ્તપ્રતોમાં છે. એટલે આ શ્લોક કાલિદાસનો રચેલ છે. આમાં તો જાણે શંકાને સ્થાન છે જ નહિ. આ શ્લોકમાં યક્ષ કહે છે કે:—

“ હુ મિત્ર, પહેલી જ વાર આવી પડેલા વિરહને લીધે શોકમગ્ન એવી તારી સખીને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી તું તેણીયે આપેલાં નિશાન સાથેનાં કુશળ વચ્ચેના લઈ કૈલાસ પર્વત ઉપરથી પાછો વળી એના સમાચાર મને આપી તું મારા જીવનને બચાવજે ”

આ રીતે યક્ષે પોતે આપેલા સંદેશોનો જવાબ માગ્યો છે, છતાં તે સંદેશો તેની સ્ત્રીને કે યક્ષને પહોંચાડ્યા વિના મેઘ ગમે ત્યાં ચાલ્યો જાય એ આ કાવ્યમાં ઘટતું નથી. માટે કવિએ પતત્કૃત્વા શ્લોકથી સંદેશો પૂરો કર્યા પછી તે સંદેશ આ શ્લોકથી એ સંદેશો કુબેરને અને યક્ષની સ્ત્રીને પહોંચાડ્યો છે અને જીત્વા વાર્તા એ શ્લોકથી કુબેરે પ્રસન્ન થઈ હૃદયારની ચાર મલ્લિકાનાથ ટીકાની શિક્ષા માફ કરી આઠ મલ્લિકાના વિયોગ પછી બંનેને સાથે જોડ્યાં છે. અર્થાત્ યક્ષે રૂપે કાલિદાસને કુબેરે રૂપે વિક્રમ રાજાએ હૃદયાર કરેલા છે તેનાં આઠ મલ્લિકા વીતી ગયાં છે સારે. કાલિદાસ કવિ પોતાની સ્ત્રી ઉપર પોતાના મેઘ નામના દૂત દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. એ મેઘદૂત કાવ્યે રૂપે સંદેશો વાંચી વિક્રમ રાજા કવિની આવી અન્યોક્તિ ભરી અદ્ભુત કાવ્ય રચનાથી ઉજ્જૈનમાં તેડાવી બંને પતિપત્નીનો મેળાપ કરાવે છે.

એ પણ સંભવિત છે કે દૂતદ્વારા સંદેશો મોકલ્યા પછી તેના પરિણામરૂપ રાજની પ્રસન્નતા અને સ્ત્રી સાથેનો મેળાપ એ હકીકતવાળા શ્લોકો એ બનાવ બન્યા પછી રચી આ કાવ્યમાં કવિએ ઉમેર્યા હોય પણ એ કવિની રચના છે એમાં શંકા નથી.

મહાકવિ પાર્વતીના પરમ ઉપાસક હતા. તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં મંગળાચરણમાં પાર્વતીનું સ્તવન માટે ભાગે કરેલ છે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં પાર્વતીને વિશ્વની આદ્ય સૃષ્ટિ કહીને સ્તવન કરેલ છે. રઘુવંશમાં જગતઃ પિતરૌ વદે ત્યાં પણ પાર્વતીપરમેશ્વરૌ પાર્વતીને પ્રથમ અને શંકરને પછી પ્રણામ કર્યા છે. મેઘદૂત, વિરહ દશામાં રચેલું એટલે પાર્વતીના ચરણના પ્રણામની રચના છેલ્લી કરી છે પણ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાર્વતીના ચરણને નમીને આ કાવ્ય રચ્યું છે. એટલે કાવ્યની રચના પહેલાં પાર્વતીના ચરણને મનમાં પ્રણામ કરીને કાવ્યની રચના શરૂ કરી છે અને છેવટે આ શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટ કર્યું છે આમ બધી રીતે જોતાં દૃત્યંભૂત શ્લોક કાલિદાસનો જ રચેલો છે એ સિદ્ધ થાય છે.

વળી આ શ્લોકમાં કવિ વિશેષમાં કહે છે કે—

“આ મેઘદૂત કાવ્ય મેં સ્ત્રીના વિયોગી અને તેથી દુઃખી થયેલા અને કામ-ક્રીડાથી વિરહિત બનેલા એવા પુરૂષોને વિનોદ તથા સુખ આપવા માટે રચ્યું છે.” હવે જો ષતત્કૃત્વા એ શ્લોકથી મેઘને સંદેશ આપ્યા પછી અર્થાત પતિપત્નીનો મેળાપ કરાવ્યા વિના આ કાવ્ય પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હોય તો કામક્રીડા વિરહિત કે સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખી થતા પુરૂષોને આ કાવ્ય વાંચીને પૂર્ણ વિનોદ કે સુખ થવાનો સંભવ રહેતો નથી, અર્થાત ૧૨૦ શ્લોક પછીનું સંદેશનું પરિણામ જો કવિએ ન રચ્યું હોય તો કાવ્ય રસહીન અને વિયોગી માટે વધુ વિયોગજન્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારું બને છે.

આ બધું જોતાં મહાકવિ કાલિદાસે રચેલા મેઘદૂતના જે ૧૨૭ શ્લોક ક ૧ પ્રતમાં છે તે બરાબર છે, પ્રસંગાનુરૂપ છે, અનુસંધાનને યોગ્ય છે, વસ્તુસ્થિતિને બધ બેસતા છે અને કાવ્યની રચનાના ધ્યેયને પૂર્ણ કરે છે. છતાં તસ્માદ્દ્રેઃ આ ૧ શ્લોકને હસ્તપ્રતોનો બહુમતિ ટેકો નથી તેથી કાઠી નાખવો હોય તો અમે વાંધો લેશું નહિ.

પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને પ્રકાશન

આ પુસ્તક માટે આધારરૂપ હસ્તપ્રતો સાથે કરેલી તુલનાથી ગ્રંથનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે. એ નિશ્ચિત થાય છે કે કોઇપણ પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉતાવળ કર્યા વિના તેનું સાચું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે તેની બંને તેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરી તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી તપાસી પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન કરીપછી છાપવા જોઇએ. પ્રસિદ્ધ થયેલા આયુર્વેદ, કામશાસ્ત્ર, ધાતુવાદ, તંત્ર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, સ્તોત્ર વગેરે વિષયના ઘણા ગ્રંથોના દાખલા અમારી પાસે છે કે છપાવેલા ગ્રંથ સાથે તેની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવવાથી છાપેલા ગ્રંથમાં સંકેતો ભુલ્યો તથા અનેક ટેકાણે શ્લોકોના શ્લોકો ત્રુટી ગયેલા દેખાયા છે. હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે છાપેલી ચોપડી ઉપર અમે કરેલા સંશોધન પછીનું તે છાપેલી ચોપડીયોનું વિકૃત રૂપ જોવા જેવું, આશ્ચર્ય જેવું અને ઘૂણા ઉપજાવનારું બની જાય છે. આવાં

જાંપેલાં નિકૃત પુસ્તકોના થોડાં પાનાંના જ્વોક કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારી ધારણા છે, તેમ થશે તો જોઈ શકાશે કે આયુર્વેદ કામશાસ્ત્ર ધાતુવાદ અને બીજાં વિજ્ઞાનના અન્યો આવા વિકૃત છાપવાથી તેવા અન્યોનો ઉપયોગ કરનારાને કેટલું નુકશાન થયું હશે. આવાં પ્રકાશન એ છાપનારને મળતા લાભની સામે કાગળ છપાઈ વાંચનારા કે ઉપયોગ કરનારાના સમયનો અપવ્યય અને તેના ઉપયોગની નિષ્ફળતાને લઈ થયેલી આર્થિક હાનિ એ બંધાતો વિચાર કરતાં કંપારી છુટે છે. કયો શ્લોક કયાં હોવો જોઈએ, કયો શ્લોક વિવાદાર્પક છે કે પાછળથી દાખલ થયો છે તેનો નિર્ણય પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોના સંગ્રહ અને તુલના વિના બીજી રીતે થઈ શકતો નથી. આમાં તર્ક તરંગ કે પોતાની અંગત માન્યતાને વાંચનારા પર ઠસાવવાનો દુરાગ્રહ રાખવો એ તે પુસ્તકનો ઉપયોગ કરનારાને જાણી જોઈને કે અજાણતાં મોટી હાનિ અવળે-ખોટે માર્ગે દોરવા જેવું બને છે. જે સ્થિતિ શ્લોક સંખ્યા, શ્લોકોનાં સ્થાન વગેરેની છે તે જ પાઠભેદ માટે પણ છે. પાઠભેદોનો નિર્ણય કરવા માટે પણ મજે તેટલી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો મેળવી તે સાથે તુલના કરી નિર્ણય પર આવવું ઘટે.

આપણા વિદ્વાનો ઘણી વખત પશ્ચિમના વિદ્વાનો ઉપર વધુ મદાર રાખે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ ઘણી બાબતમાં એ પક્ષમાં વહેંચાઈ જાય છે. પોતાની અંગત માન્યતાને અનુસરતા પશ્ચિમના વિદ્વાનોના મતને પ્રમાણભૂત સ્વીકારી પોતાની માન્યતા સાચી ઠરાવવા આપણા સંશોધકો વિરોધે કરી પ્રયત્ન કરે છે. તે વખતે આપણા જ પ્રાચીન વિદ્વાનોની માન્યતાને ગૌણ ગણી નાખે છે તેનો દાખલો શ્રી ભગવદ્ ગીતાનો છે. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન વચ્ચે થયેલા સંવાદને બ્યાસ મહર્ષિએ મહાભારતની રચના વખતે શ્લોકબદ્ધ કરી ગીતા નામ આપી તેની રચનાને અંતે તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી ૭૪૫ શ્લોક સંખ્યા જણાવી છે, આ હકીકત મહાભારતની તથા ગીતાની પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને બીજાં અર્વાચીન પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ ચુકી છે. તેમ ગીતામાંનાં સંકેતો પાઠભેદો પણ પ્રાચીન પ્રતો બતાવે છે. તે પ્રસંગ તથા સંદર્ભ પ્રમાણે યોગ્ય સાબીત થયેલ છે છતાં સંકેતો વર્ષથી જે ધરડ ચાલી આવે છે તે છોડવા દુરાગ્રહ રાખનારા કેટલાક વિદ્વાનો શ્રી આદિ શંકરાચાર્યે ૭૦૦ શ્લોક અને જે જાતના પાઠ સ્વીકાર્યા છે તેથી વધુ ગીતાના શ્લોક કે પાઠભેદ હોવા નહિ જોઈએ એમ નાહું પકડી બેઠેલા ઘણા ધાર્મિક માન્યતાને કે બીજાં કારણે પોતાનો હક છોડતા નથી. આ રીતે પ્રાચીન અન્યોનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકાશમાં આવે છે તો પણ ઘણાઓ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. તે ભલે ગમે તેમ માને કે કરે પણ પ્રાચીન અન્યોનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકાશમાં લાવવાનો સાચો માર્ગ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઇતર પ્રમાણો જ છે.

આ લાંબી ચર્ચાને અંતે એ નિશ્ચિત-સિદ્ધ થાય છે કે મેઘદૂતમાં મહાકવિએ ૧૨૬ શ્લોક રચ્યા છે જે અમે આ પુસ્તકમાં છાપ્યા છે તેમાં પ્રાચીન પ્રતોમાં સ્વીકારેલો શ્લોકોનો ક્રમ, પાઠભેદ પરંપરાગત અને સાચાં છે. એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

મેઘદૂતનો સાચો ઇતિહાસ

મેઘદૂતની ઉત્પત્તિ કે તેના ઇતિહાસના સંબંધમાં જુદી જુદી વાતો પ્રચલિત છે. એક વાત એવી છે કે કુબેરનો નોકર યક્ષ હંમેશાં વહેલી સવારે કુબેરને શંકરની પૂજા માટે પુલ લાવી આપતો. એક દિવસ મોડું થયું અને તેનું કારણ તેની ઓમાં લપટપણું હતું. એમ જાણવાથી કુબેરે તેને એક વર્ષ સુધી તેના વિયોગનો શાપ આપ્યો.

બીજી વાત એવી કહેવાય છે કે કુલ લાવનાર યક્ષે સવારે વહેલું ન ઉઠી શકાય એમ માની સાંજે કુલ લયાવી રાખેલાં ફૂલ વહેલી સવારે કુબેરને પૂજા માટે આપ્યાં. તે શંકર ઉપર કુલ ચડાવવા ગયો ત્યારે સર્પ ઊગ્યો હતો એટલે કુલ ઉઘડવાથી ભયરે નીકળી કુબેરને અંગાઠે કરડ્યો. તેથી આ કુલ સાંજનાં ઉતારેલાં માની કોધે ભરાઈ સ્ત્રી લંપટપણાને લીધે આ પ્રમાણે કરનાર યક્ષને ૧ વર્ષનો સ્ત્રીના વિયોગનો શાપ આપ્યો.

પહેલાં તો કુબેર યક્ષ અને તેની સ્ત્રી આ ખરેખર તેજ પાત્ર હોય અને તેને ઉદ્દેશીને કાવ્ય કયું હોય તો તે રચવા પહેલાં કવિ કુબેરને અલકાપુરીમાં મળવા ગયા હોવા નોંધએ અને કુબેરે આ વાત તેને કરી હોવી નોંધએ કે જે આમ બન્યું છે, પણ તે સંભવિત નથી એટલે આ કાવ્ય રચવામાં કવિએ કુબેર યક્ષ અને તેની સ્ત્રીનાં ખોટાં પાત્રોનો આધાર લીધો છે એમ ઠરે છે. અને આ રીતે રચેલું કાવ્ય એ કલ્પનાના ઘોઘા દોડાવી કરેલું ગણી શકાય. કાલિદાસનું કોષ્ઠપણ નાટક કે કાવ્ય કલ્પિત કે ખોટાં પાત્રો ઉપર રચાણું નથી. દરેક કાવ્ય તેણે પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક સાચાં પાત્રોને આધારે રચ્યાં છે. બીજા પ્રાચીન કવિઓની પણ એ જ પદ્ધતિ રહી છે. કોષ્ઠપણ કલ્પિત ખોટાં ઉભાં કરેલાં પાત્રો સાથે રચેલાં ગદ્ય પદ્યાત્મક કાવ્ય નાટકાદિ પ્રજનનું આકર્ષણ નથી કરતાં કે પ્રજા પાર પાડવા ધારેલી સંસ્કારની ભાવના સફળ થાતી નથી, જેવું સાચી ઘટનાના કાવ્યપદ્ધતિ થાય છે. કવિઓ વિદ્વાનો પ્રજાના જીવનના ઘડનારા છે. તેઓ જાણે છે કે સાચી ઘટનાની કૃતિ જ પ્રજાનાં જીવનમાં ધારેલાં પરિણામ લાવી શકે છે આ દ્રષ્ટિએ જોતાં કાલિદાસ બનાવટી કૃત્રિમ પાત્રો ઉભાં કરીને આ કાવ્ય રચે જ નહિ. ખરી રીતે સાચા બનેલા અને તે વખતે જગપ્રસિદ્ધ થયેલા બનાવને માટે જ આ કાવ્ય રચ્યું છે, તેનો સાચો ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે. કુબેર એ વિક્રમ રાજા છે. યક્ષ કવિ પોતે છે. યક્ષપત્ની પોતાની નવી પરણેલી સ્ત્રી છે. દૂત એ મેઘનાદ નામનો પોતાનો મિત્ર છે. કવિની ભૂલથી રાજાએ કરેલી હંદપારની સજા ભોગવતા કવિએ આ કાવ્ય રચી પોતાની સ્ત્રીને પહોંચાડવા પોતાના દુતને મોકલ્યો છે. અને એ રીતે આ કાવ્ય રાજાને પણ પહોંચ્યું છે. આનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

આ મેઘદૂત કાવ્યની રચનાના સંબંધમાં મારા ગુરુ શ્રી કેવલરામ લીલાધર શાસ્ત્રીજી, તે વખતના કાઠીઆવાડના સંસ્કૃતના પ્રકાંડ વિદ્વાન રાજકોટવાળા શ્રી જીવણરામ શાસ્ત્રીજી અને મોરબીના શાસ્ત્રી શંકરલાલ શીઘ્ર ત્રણે કવિ વચ્ચે નીચેની મતલબની થયેલી વાતચીત મારા સાંભળવામાં આવેલી તે આજે ૫૦ વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ ત્રણે વિદ્વાનો પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ અને પરસ્પર સગપણમાં હતા. કોષ્ઠકોષ્ઠવાર એક બીજા રાજકોટ કે ગોંડલમાં મળતા ત્યારે શાસ્ત્રોની અને બીજી ઘણી ચર્ચાઓ થાતી. જીવણરામ શાસ્ત્રીજી શૃંગાર રસિક વિદ્વાન અને કવિ હતા. શીઘ્ર કવિ શંકરલાલ શાસ્ત્રીએ ઘણાં પુસ્તકો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે અને ઘણા અપ્રકાશિત છે. જીવણરામ શાસ્ત્રી અપૂત્ર ગુજરી ગયા પછી તેની સંપત્તિ કેને મળી તે ખબર નથી. કેવળરામ શાસ્ત્રીના પુત્ર હમણાં જ સ્વર્ગવાસી થયેલા દુર્ગાશંકરભાઈ ઝંકુ કામર્સીમાં કામ કાજને અંગે મુંબઈ જ રહેતા. એટલે તેમના પિતાનો અન્ય સંગ્રહ એમની પાસે મુંબઈ રાખતા, કે બીજે કયાં

તે જાણવામાં નથી, શાસ્ત્રીજી શંકરદાસ માહેશ્વર શતાવધાની શીઘ્ર કવિ પણ અને શાસ્ત્રીઓના સમકાલીન અને સગામાં હતા. તેમનો ગ્રન્થ સંગ્રહ મોરબીમાં શંકરાશ્રમમાં કે તેમના પુત્ર પાસે હશે. આ શાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થ સંગ્રહમાં કયાંક આહી આપેલું મેત્રદૂતનું કથાનક હોવું જોઈએ.

કાલિદાસ એ સંવત પ્રવર્તક વિક્રમ રાજની રાજસભાના રત્ન હતા. રાજ પોતે સંસ્કૃતના ઉત્તમ વિદ્વાન હતા. તેથી પંડિતોનું માન રાજ મહારાજાઓ કરતાં પણ વધુ રાખતા. વિદ્વાનોને ગામ ગરાસ આપી રાજ જેવા વૈભવથી સાચવતા. તે વખતના સામંત રાજાઓ પોતપોતાની રાજસભાના સંસ્કૃત પંડિતોને આવી જ રીતે સન્માનતા અને કયા રાજ્યનો આશ્રિત પંડિત કેટલો સમૃદ્ધિવાન છે, એના પર રાજની વિદ્વાતા સંબંધે પ્રગમત બંધાતો. પોતાનો રાજ સંસ્કૃતનો સારો વિદ્વાન હોય અને સંસ્કૃતના પંડિતોને માન સન્માનથી રાખતો હોય તે માટે પ્રજામાં ઉચ્ચ સ્થાન રહેતું.

વિક્રમ રાજના સામ્રાજ્યમાં ઉજ્જયિની એ હિંદનું પાટનગર હતું. એમના તાબામાં ૮૦૦ સામંત (ખંડિયા) રાજાઓ હતા. ઉજ્જૈનમાં તે વખતે આખા ભરતખંડના રાજ મહારાજાઓની ૮૦૦ કોઠીયો હતી. દરેક રાજને વરસમાં અસુક વખત રાજધાનીમાં હાજરી આપવી પડતી. તેઓ સમ્રાટના આનંદ પ્રમોદમાં ભાગ લેતા. રાજતંત્રમાં સલાહ આપતા. પરચકના આક્રમણ વખતે પોતપોતાનાં લશ્કર અને શાહી લશ્કર સાથે રહી શત્રુ સામે લડતા. એમ સમ્રાટને અને રાજતંત્રને અનેક રીતે સહાયભૂત થતા. દરેક રાજ મહારાજાને તેના રાજ્ય, સ્થાન અને કુલીનતા પ્રમાણે માનપાનથી સમ્રાટ રાખતા.

કાલિદાસ કવિની ૩૨ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી પોતે તેના પરના સ્નેહને લીધે એકાદ વર્ષ સુધી પરણ્યા નહી. તે અરસામાં વિંધ્ય પ્રદેશના રાજની કુંવરી સંસ્કૃતની વિદ્વાની હતી અને કાલિદાસ પંડિતે તેને જાણાવેલ. તેથી કવિના સ્વભાવ, શુણ્ણ, રસિકતા, વિદ્વાતાથી તે પરિચિત હતી. કાલિદાસની પત્ની ગુજરી ગતાં તે કુંવરીયે કાલિદાસને પરણવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી અને બન્ને વચ્ચે વાત નક્કી થઈ. પણ વિંધ્યના રાજ્યે એટલે કુંવરીના પિતાયે તે વાત સ્વીકારી નહી. વિક્રમ રાજ પણ વિંધ્ય નરેશ સાથે પોતાના બનેલી તરીકેના નજીકના રગપણમાં હોવાથી પોતાના સગાને પ્રસન્ન રાખવા માટે તથા અંદર ખાનેથી બ્રાહ્મણને પોતાની બાણેજ દેવા કરતાં કોઈ મોટા રાજમાં દેવાની ઇચ્છા રાખતા તેથી તેણે કાલિદાસને સમજાવેલ. પણ કુંવરીયે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહી. જો આ લગ્ન કરવામાં ન આવે તો અનિષ્ઠ થવાની શંકા રાણીને થતાં પુત્રી પરના સ્નેહને વશ થયેલી તેની માતાયે પોતાના પતિ વિંધ્ય નરેશને સમજાવી કાલિદાસ સાથે પુત્રીનાં લગ્ન કર્યાં.

કાલિદાસ કવિનો વૈભવ સમૃદ્ધિ અપૂર્વ હતી. જગન્નાથ કવિ સુધી આપણે જોયું તો તે વખતના રાજાઓ સંસ્કૃતના વિદ્વાનોને મોટા માન અને રાજવૈભવ જેવા ઠાઠથી રાખતા હતા. જગન્નાથ બાદશાહની દીકરી સાથે પરણેલા હતા. તે રાજ જેવા ઠાઠમાંથી રહેતા. જગન્નાથ કવિ માટે દિલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા મનોસ્થાન પૂર્યિતું સમર્થઃ ॥ દિલ્હીનો બાદશાહ અથવા ઇશ્વર જગન્નાથ કવિની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે ” એવી કહેવત આલી આવે છે. કહે છે કે એક વખત જગન્નાથ કવિ જયપુર મહારાજાના મેમાન હતા. હાથે આમેરના જંગલમાં શિકારે નીકળ્યા. વિસામે આધા. ભાં જમ્યા પછી પાન

ખાવા માટે ચુનો સાથે લેતાં માણસ લુલી ગયેલો. મહારાજાએ તુરત આજુ બાજુ માણસો દોડાવ્યાં પણ ચુનો આવતાં વાર લાગી એટલે કવિએ પોતે પહેરેલી અમૂલ્ય વીંટી પત્થર પર ધસી ચુનોને બદલે પાન પર ચોપડી પાન 'ખાધું'. જગન્નાથ કવિની અરધી ધસેલી વીંટી આજે પણ જયપુર રાજ્યના તોષાખાનામાં છે એમ કહેવાય છે. આ રીતે થોડા સૈકા પહેલાના સુસલમાની બાદશાહી અમલ સુધી સંસ્કૃત વિદ્વાનોનાં માન અને વૈભવ રાજાઓ જેવાં હતાં, સારે એ હજાર વર્ષ પહેલાંના રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃતના સમયમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોનાં માન પ્રતિષ્ઠા મોલો અને વૈભવ કેવાં હશે તે કદપી શકાય છે.

મહાભારત અને પુરાણ કાળમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોના લગ્ન સંબંધ થતા હતા તે પ્રજાલી વિક્રમ રાજ્યના વખત પછી એક હજાર વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલી. તેવા પ્રાચીન કાળના અને પછીના સમયના ઘણા દાખલા મળે છે. જ્ઞાતિ પેટા જ્ઞાતિ, અસુક પ્રકારનાં જ્ઞાતિબંધન, રૂઢી અને વાડા વધતા ગયા તેમ સમાજનું કે જ્ઞાતિનું હાલનું સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ.

વિક્રમ સંવત ૮ માં કાલિદાસે લગ્ન કર્યા પછી રાજકુંવરીમાં બહુ લુબ્ધ થવાથી રાજસભામાં જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. વિદ્વાનોની અને પ્રધાનમંડળની સભામાં મોટી ગેરહાજરી સમ્રાટને ખટકવા લાગી, તેનું કારણ નવાં લગ્ન હતાં એ સમ્રાટ જાણતા હતા.

કાલિદાસ સંસ્કૃતના વિદ્વાન મહાકવિ ઉપરાંત સમ્રાટના અષ્ટ પ્રધાનોમાંના એક હતા. તે દાનાધ્યક્ષ અને પરરાષ્ટ્ર પ્રધાન પણ હતા. એટલે રાજતંત્રને લગતાં કામકાજમાં તેમણે હાજરી આપી પોતાના હોદ્દાનાં કામ તેણે કરવાનાં હતાં અને દેશપરદેશના વિદ્વાનોની યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરવાનું કામ પણ તેનું હતું. પરંતુ કવિના કામમાં લગ્ન પછી ભારે શિથિલતા અને અવ્યવસ્થા જણાવા લાગી.

કવિની રાજસભાની ગેરહાજરીને લઈ ઘણાં અગત્યનાં કામ અટકી પડતાં અને તેમના ખાતાના કામમાં અવ્યવસ્થા વધવાથી સમ્રાટને દુઃખ થાતું. કવિને રાજસભામાંથી તથા પ્રધાનપદથી છુટા કરી નાખવાની ઇચ્છા થતી પણ કવિની વિદ્વતા સગપણ તથા પ્રભાવને લઈ કાંઈ કરી શકતા નહીં. પણ કવિ પ્રત્યે મનમાં અનાદર વધવા લાગ્યો. એક વખત મગધ અને અંગ દેશના રાજાઓએ સમ્રાટ સામે બંડ કર્યું. તેને અંકુશમાં લેવાનું પરરાષ્ટ્ર પ્રધાન તરફ કાલિદાસનું કામ હતું તેમાં તેણે ઓછું ધ્યાન આપ્યું. તે બંડને દાખી દેવા માટે રાજાને ખુદને કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. તેજ અરસામાં રાજ્યના મોટા ધુત્ર રાજકુમારનું મૃત્યુ થયું. કાલિદાસ કવિ પરરાષ્ટ્રપ્રધાન જ્યોતિષી અને વૈદ પણ હતા. રાજકુમારના મંદવાડ દરમ્યાન રાજા પ્રત્યે કે રાજકુમાર પ્રત્યે ખતાવવી જોઈતી ફરજમાં જળરી ખામી આવી. આ બધા સંજોગ બેળા થતાં રાજ્યના ઘણા વખતના ધુધવાતા રાષ્ટ્રમાં વધારો થયો અને રાજ્યે એકદમ ક્રોધાવેશમાં સંવત ૧૦ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે એક વર્ષ માટે કાલિદાસને દેશપાર કરવાનો હુકમ કર્યો.

કવિને પોતાની લુલ જણાણી. પણ વાત બગડી ગયા પછી રાજા પાંસે વિનય વિવેકથી લુલ કણુલ કરી એ હુકમ રદ કરાવવા માટે સ્વાભિમાની કવિએ કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. અને ઉજ્જૈન છોડી ચાલી નીકળ્યા. સારે કવિનો કંઈપ્રાણ સરખો મેઘનાદ નામનો મિત્ર પણ કવિ બેળા ચાલી નીકળ્યો. આ ખતાવથી રાજામાં ભારે ક્રોધ ફેલાઈ ગયો. તેમાં

કાલિદાસ રાજના અંગત સગા હોવાથી રાજકુટુંબમાં પણ દુઃખનું વાદળ છવાઈ ગયું. ધીમે ધીમે આખા ભરતખંડમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ. કવિએ પોતાની આરા એકદમ માથે ઝડાવી લીધી એ વાતનું રાજને ભારે આશ્ચર્ય થયું. રોશમાં હુકમ તો કરી નાંખ્યો પણ કવિએ ધરબાર અને નવપરિણીત પત્નીને છોડી ચાલી નિકળ્યાના સમાચાર મળતાં રાજને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું. કેટલાક માસ તો કેાઇને એ જણાવા દીધું નહીં. પ્રજામાં એવી ચર્ચા પણ ચાલી કે રાજને કવિને કઠોર શિક્ષા કરી છે, તેથી રાજને દુઃખમાં વધારો થયો. થયેલી શિક્ષા માટે કવિ પ્રાર્થના કરશે એટલે પોતે ઇબકો દબને માફ કરશે. આમ રાજએ માનેલું પરંતુ કવિ તો રાજનો હુકમ માથે ચડાવી તેજ ક્ષણે ઉઝળેને પ્રણામ કરી ચાલતા થયા. કવિએ સ્ત્રીના મોહને ક્ષણભરમાં તજ દીધો એ વાતનો રાજને અને પ્રજાને ભારે અચંબો થયો. અને કવિને હજારો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. વિક્રમ રાજને કાલિદાસને દેશવટો આપ્યાના સમાચાર મળતાં ઘણા રાજ મહારાજાઓ કાલિદાસને એક વર્ષ પોતાને સાં રાખવા ઇચ્છતા હતા. પણ કવિએ કહ્યું કે ઘણી તો એક જ હોય. યુનેગારને શિક્ષા કરવાનો એનો ધર્મ હતો અને તે ભોગવવાનો પોતાનો ધર્મ હતો. ટેકીલા કવિએ બીજા કેાઇ પણ રાજનો આશ્રય સ્વીકાર્યો નહિ અને આખું વર્ષ પચાટન તથા યાત્રામાં ગાળવા નિર્ણય કર્યો. ઉઝળેન છોડ્યા પછી વેષ અને નામ પરિવર્તન કરી પોતે મિત્ર સાથે ભરતખંડના જુદા જુદા દેશમાં નિવાસ તથા યાત્રામાં સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. તેઓ ઉઝળેનથી નિકળી કાશ્મીરમાં કેટલોક વખત રહી અમરનાથની અને હિમાલયમાં કૈલાસ માનસરોવરની યાત્રા કરી પછી ફરતા ફરતા નાસિક પંચવટીમાં આવ્યા ત્યારે દેશવટાના આઠેક મહિના વીતી ગયા હતા. જ્યારે ગ્રીષ્મઋતુ ઉતરી અસાઝ માસ એસતાં વર્ષા ઋતુનો પ્રારંભ થવાનો હતો. તે પોતાની સ્ત્રીના વિયોગનું પહેલું જ ચોમાસું હતું. કવિ રાજનો સ્વભાવ જાણતા હતા, રાજને ક્રોધાવેશમાં હુકમ તો કર્યો પણ પોતાના વિના રાજને પણ એન પડતું નહીં હોય એ તેના ધ્યાનમાં હતું. પણ થયેલી શિક્ષા માફ કરવાની યાચના પોતે કરે એમ નહોતા, અને કવિની માગણી વિના શિક્ષા માફ કરવી એમાં રાજને પોતાનો મોભો ગૌરવ ઓછું થતું લાગતું હતું.

પોતાની સ્ત્રીથી છુટા પડ્યા પછીનું પહેલું ચોમાસું કવિને અસહ્ય જણાયું. એ માનસિક વિરહ વિહ્વળ સ્થિતિમાં કવિએ અષાઠ શુદ્ધી ૧ થી શરૂ કરેલું મેઘહૂત કાવ્ય ૧૦-૧૫ દિવસમાં પૂરું કર્યું. અન્યોક્તિરૂપના આ કાવ્યનીર ચનાનું પરિણામ કવિ પોતાની ધારણા પ્રમાણે થવાનું માનતા હતા. કવિની પોતાનું કાર્ય સફળ કરાવવાની આ કુશળતા અને વિચક્ષણમતા હતી. આ કાવ્ય રચી પોતાના મિત્ર મેઘનાદ સાથે રવાનાકર્યું. તે પંદરક દિવસમાં પંચવટીથી ઉઝળેન પહોંચ્યો. તેણે કવિની સ્ત્રીને એ કાવ્ય પત્ર સાથે આપ્યું. તેણીએ તે વાંચી રાજને મોકલી આપ્યું. રાજ ખુશ ખુશ થઈ ગયા રાજ ઇચ્છતા હતા કે શિક્ષા માફ કરવાની માગણી કવિ કરે તે આ કાવ્યમાં યાંચા મોઘા વરમઘિગુણે નોંધમે લબ્ધકામા આ વાક્યથી પરોક્ષ રીતે માગણી કવિએ કરી પોતાના સત્રાટનું માન રાખ્યું અને રાજને ગુણવાળો કહ્યો. બાકોની શિક્ષા માફ કરવાની આરા જાહેર કરી, કાલિદાસને તુરત જ કાથી ઘોડા પાલખી લશ્કર મોકલી માનપાન અને ધામધૂમથી ઉઝળેન તેડાવ્યા.

કવિએ અન્યોક્તિથી પોતાની ઝીના વિરહનું જે શૃંગાર કર્ણહારસ મિશ્રિત સ્વરૂપ કાવ્ય કરેલું તેમાં કવિની અલૌકિક શક્તિ ઉપરાંત પોતાને દેશવટો આપનાર રાજા માટે એક પણ કડવો શબ્દ બોલેલ નથી. ઉલટું પોતા પર રાજાના હુકમથી આવેલા દુઃખને માટે પોતાના પ્રારબ્ધનો દોષ દીધો છે. વિશેષમાં પોતાના રાજાને કુબેર સાથે અને રાજધાની ઉજ્જૈનને અલકાપુરી સાથે સરખાવી છે. પોતાના રાજાને દેવકોટીમાં સુકી દીધો છે. કવિના મનની આ મોટાઈ જેવી તેવી નથી. મોટે ભાગે કોઈપણ માણસ ગફલતી બેદરકારી કે પોતાનો વાંક જોતો નથી પોતે યુગેગાર છતાં પોતે પોતાને નિર્દોષ માની પોતાને ખોટી રીતે દંડ્યો છે એમ જ માને છે. આ એક મનુષ્ય સ્વભાવ છે. આવું માનસ હાત્રમાં અને ખાસ કરી સંસ્કૃત નહીં બણેલા કે આર્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નહિ કરનારાઓમાં વિશેષે કરી જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાનો યુગુગ્રાહી હોય છે. તેઓ પોતાની ભુલ કે પ્રત્યાપરાધનો સ્વીકાર કરી તેનું પરિણામ ભોગવવા તૈયાર હોય છે, અને તે માટે પોતાના ભાગ્યને જ દોષ આપે છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે વિદ્વાનોની પરસ્પરની વાતચીત પ્રસંગે સાંભળેલા મેઘદૂતના આ ઇતિહાસની ઘટના ૫૦ વર્ષ પહેલાંની છે. મેઘદૂતને લગતો પ્રસંગ આજ સુધીમાં કોઈવાર ઉપસ્થિત થયેલ નહિ. એટલે આ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ આવ્યો નહોતો. એ ત્રણે સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાનોના વંશજો આમજનો કે લાગતા વળગતા પાંચે કોઈના અન્ય સંગ્રહમાં આ ઇતિહાસને લગતી નોંધ હોય તો તેની તપાસ કરવા અને મળી આવે તો મને જાણ કરવા વિનંતિ છે. જો તેવી નોંધ મળી આવશે તો મેઘદૂતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર ભારે પ્રકાશ પડશે અને તે બાબત કાઠીઆવાડ માટે અને સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાનો માટે ગૌરવ લેવા જેવી ગણાશે.

આ રીતે લગભગ અરધી સદી પહેલાંની વાતને આધારે મારી સ્મરણશક્તિમાં હતી તે હકીકત આહી રજૂ કરી છે.

મેઘદૂતમાં આવેલાં

દૃષ્ટાંત અને ઉપમાઓ

આ કાવ્યમાં જે જે પ્રસંગો દૃષ્ટાંત કે ઉપમા રૂપે આપ્યા છે. તેને લગતી હકીકત કે ઇતિહાસ દરેકના જાણવામાં કે ખ્યાલમાં પૂરેપૂરો ન હોય એ સંભવિત છે, તેમાં પણ વિદેશીઓ કે મહાભારત રામાયણ પુરાણોનું વાંચન કર્યું ન હોય તેવાઓ કે વિદ્યાર્થીઓ વગેરે તો ઘણે ભાગે, આમાં વર્ણવેલા ઇતિહાસથી અજાણ્યા જ હોય છે, તેથી જે જે શ્લોકમાં તેવા પ્રસંગો આવ્યા છે તેની ટુંકી હકીકત નીચે પ્રમાણે આપેલ છે. મેઘદૂત વાંચનારાઓને આ મનોહર રસિક અને ઉપયોગી લાગશે એમ માનું છું.

શ્લોક ૧ કશ્ચિત્કાન્તા

આમાં રૂપિ યક્ષને પાત્ર સ્થાપી તેને કુખેરે આપેલા એક વરસના દેશવટાને લીધે વર્ષા ઋતુને સમયે તેની સ્ત્રીનો વિયોગ સહન ન થતાં આકાશમાં રહેલા મેઘની સાથે સંદેશો મોકલે છે. આનું રૂપક બાંધીને કવિએ આખું કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્યરચનાનું મૂળ કારણ કવિ પોતે જ છે. વિક્રમ રાજના વાંકમાં આવવાથી મહાકવિ કાલિદાસને પોતાને એક વરસની દેશવટાની સજા થયેલી, એ વાતને આઠ મહિના વીતી ગયા પછી પોતે તીર્થયાત્રા કરતા રામગિરિ પર્વતમાંના આશ્રમોમાં આવ્યા. તે વખતે વર્ષા ઋતુનો સમય હોવાથી વિયોગજન્ય ઉદ્વેગારો સાથેનું પોતાની સ્ત્રી ઉપરના સંદેશ રૂપે આ કાવ્ય રચી મેઘનાદ નામના પોતાના મિત્ર સાથે ઉજ્જૈન મોકલ્યું છે. તે વિક્રમ રાજના વાંચવામાં આવતાં ખુશી થઈ બાકીના ચાર મહિનાની શિક્ષા માફ કરી કવિને માન સાથે તેણી એમની સ્ત્રી સાથે જોડ્યા છે. આને લગતી વિગતવાર હકીકત અમે પ્રતાવનામાં આપી છે.

રામગિર્યાશ્રમેષુ અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજ દશરથ આખા ભરતખંડના ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતા. તેને રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રૂઘ્ન ચાર દિકરા હતા. તેમાં ભરત શત્રૂઘ્ન કૈકેયીના, રામ કૌશલ્યાના અને લક્ષ્મણ સુમિત્રાના દિકરા હતા. રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રો પ્રમાણે રામ વિષ્ણુનો અવતાર અને સીતા લક્ષ્મીનો અવતાર હતા. સીતા બિહારના રાજ જનક રાજની પુત્રી હતા. પોતાની સ્ત્રી કૈકેયીને યુદ્ધ વખતે પોતાનો જીવ બચાવવાના બદલામાં આપેલાં બે વચન પ્રમાણે દશરથ રાજ્યે પોતાના મોટા પુત્ર રામને ૧૪ વરસનો વનવાસ અને કૈકેયીના પુત્ર ભરતને રાજ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ ભરતે રામ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિને લીધે તથા મોટો ભાઈ ગાદીવારસ ગણાય એ વંશપરંપરાથી ચાલતી આવતી મર્યાદાને અનુસરી ગાદી સ્વીકારી નહિ. દશરથ રાજનો રામ ઉપર અનહદ પ્રેમ હતો. રામ પોતાની પત્ની સીતા અને ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા. સાંધી ગંગા કિનારો ઊતરી નજીકમાં ભરદ્વાજ મુનિને આશ્રમે (પ્રયાગ) થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર જઈ રહ્યા. રામના વિયોગથી દશરથ રાજ મૃત્યુ પામ્યા. કેકય દેશમાં મોરારાજ ગયેલા ભરત ૧૫ દિવસે આવ્યા. સાંધી દશરથ રાજનું શ્વ વૈદ્યોએ ઔષધીય દ્રવ્યોથી તૈયાર કરેલ તેલની કાંઠીમાં સાંચવી રાખ્યું. ભરતે ઉતારક્રિયા કરી રામને

ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રાજમાતાઓ પ્રધાનો અને હજારો પ્રજાઓ સાથે પાછા લઈ આવવા ગયા, પરંતુ પિતાનું વચન પાળવાનો રામે આગ્રહ રાખી પોતે ૧૪ વર્ષ વનવાસ પુરો થયે આવીને રાજ સંભાળશે, લાંસુધી રાજ્યની સંભાળ ભરત રાખે એમ નક્કો કરી સૌને વિદાય કર્યા. પિતાનો શોક, ભરતની ભક્તિ, માતાઓનું વૈધવ્ય, પ્રજાની પ્રીતિ વગેરે સંભારતા દુઃખ અને શોકમાં એકાદ બે મહિના ચિત્રકૂટમાં ગાળી લાંથી રામ વગેરે ચાલી નિકળ્યા. દક્ષિણ તરફ અત્રિ ઋષિના આશ્રમે થઈ એક વરસ રસ્તામાં ગાળી નાસિકે આવ્યા. લાં પંચવટી નામના સ્થાનમાં આશ્રમ બનાવી બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. આ સ્થાનની આબુખાબુના પર્વતો રામગિરિને નામે ઓળખાય છે અને લાં સીતા બાર વરસ સુધી જુદા જુદા નદી, તળાવડી, કુંડ ઝરણાં ધૂના વગેરેમાં નાહ્યાં ધોયાં અને એ જળનો ઉપયોગ કર્યો તેથી તે પાણી પવિત્ર ગણાય છે. વનવાસને ૧૩ વરસ પૂરાં થયાં તે અરસામાં લંકાનો રાજા રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો. તેથી રામને ધણું દુઃખ થયું. સારપછી કિષ્કિંધાના રાજા સુગ્રીવ અને તેના પ્રધાનો હવમાન વગેરેની મદદથી રામે લંકા ઉપર સવારી કરી દક્ષિણ સમુદ્રને કાંઠે રામેશ્વરની સ્થાપના કરી લાંથી દરિયા ઉપર પાળ બાંધી વાંદરા અને રીંછ વગેરેનું મોકલું લશ્કર લંકામાં ઉતારી રાવણનો તેના પરિવાર સાથે નાશ કર્યો. અને રાવણના બાધ વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય આપ્યું અને પોતે લાંથી પુષ્પક વિમાનમાં એસી અયોધ્યા આવ્યા. રાજ સંભાળ્યું. ભરતખંડમાં રામનું રાજ્ય એ આખા જગતમાં આદર્શ રાજ્ય ગણાણું. રામચંદ્રના જીવનચરિત્રનો રસિક ઇતિહાસ વાલ્મીકી ઋષિએ રચેલી ૨૪૦૦૦ ચોવિંશ હજાર શ્લોકની વાલ્મીકી રામાયણમાં છે.

રામાયણ પછી થયેલાં બધાં પુરાણો મહાભારત વગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ રામચંદ્રની કથાનો સારાંશ આપેલ છે તથા રામરાજ્યને ધણું વખાણ્યું છે. મહાભારતની લડાઈમાં પુત્રો પૌત્રો સગાંસબંધીઓ સર્વેનો બચાવ નાશ થઈ જવાથી યુધિષ્ઠિર રાજાને ધણું દુઃખ થયું અને મળેલું ચક્રવર્તી રાજ્ય ઝેર જેવું લાગ્યું. તેઓ દુઃખ શોકથી તપેલા દીન વિઠ્ઠળ શૂન્ય રહેવા લાગ્યા. સારે અભ્યુત્થાનની પ્રાર્થનાથી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને આ સંસારની મરણ ધમવાળી દશાનો ઉપદેશ કરતાં પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા ૧૬ રાજાઓનાં દ્રષ્ટાંત સાથે રામરાજ્યનું ટુંકું વર્ણન કરતાં કહે છે કે “હે મહારાજા યુધિષ્ઠિર, દશરથના પુત્ર રામ એ પ્રજાને પોતાના સગા દિકરા જેવા રોહથી રાખતા હતા. રામના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ વિધવા અનાથ દુઃખી કે નિરાધાર થતી નહોતી. હંમેશાં રામ પિતાની પેઠે રાજ્ય ચલાવતા હતા. રામના રાજ્યમાં વરસાદ જોઈએ તેવા વરસતો, જોઈએ તેટલાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાં. ક્યારે પણ દુકાળ પડતો નહિ. મનુષ્યો પાણીમાં જીવી મરતાં નહિ. લાઈ લાગતી નહિ. કોઈપણ પ્રજાજન ખીમાર પડતો નહિ. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો એક એક હજાર વર્ષ સુધી નીરોગી પણ અને બધી જાતનાં સુખ સાથે જીવતાં. કોઈને પરસ્પર કલેશ કળ્યા મારામારી થતી નહિ. સ્ત્રીઓ નિર્ભય હતી. પ્રજા વેદધર્મને અનુસરતી ધર્મપરાયણ રહેતી. મનુષ્યો સંતોષી ઐશ્વર્ય ધનધન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળાં નિર્ભય

‘મહાભારત શાંતિ પર્વ અધ્યાય ૨૯મો શ્લોક ૫૧ થી ૬૨

સ્વતંત્ર સલવાદી હતાં. વૃક્ષો પણ હંમેશાં ફળ પુલ આપતાં. ગાયો ઘડા મોઢે દુધ આપતી. રામે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. આ રીતે રામે અગ્નિ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ અયોધ્યાના રાજા અને ભરતખંડના સમ્રાટ એવા રામ પણ મરી ગયા. માટે હે યુધિષ્ઠિર પુત્રોનો શોક કરો નહિ. ” આ રીતે રામચંદ્ર આદર્શ રાજા થઈ ગયા છે, તેના વસવાટના સ્થાન પંચવટીનો આંહી ઉલ્લેખ છે.

મલ્લિનાથ વગેરે ટીકાકારોએ યક્ષના વિરહનું સ્થાન ચિત્રકૂટ પર્વત ગણ્યો છે. અને લાંથી ઉત્તર દિશાએ અલકાપુરીમાં સંદેશો મોકલવા રૂપે આ કાવ્ય રચ્યાનું કહ્યું છે પણ તે ખોટું છે. ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રામને સિતાનો વિયોગ થયો ન હતો. તેમ રામ લાં માત્ર એક બે મહિના રહ્યા હતા. કોઈ નાગપુર પાસેના રામટેટ નામના સ્થાનને રામગિરિ કહે છે તે બરાબર નથી, એમ તો ભરતખંડમાં રામના નામ સાથે સંકળાયેલ પર્વતો કે ટેકરીઓ ધણી મળી આવશે પણ આહી તો પંચવટી અને તેને લગતાં પર્વતોનો જ ઉલ્લેખ કવિએ કર્યો છે. તેમ કવિએ રામગિરિ પર્વત ઉપરથી અલકાપુરી સુધી સંદેશો લઈ જવા માટે જે ઉત્તર દિશાનો માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાં જે જે દેશો સ્થાનો આવે છે તેમાંનાં ધણી ચિત્રકૂટથી ઉત્તર દિશામાં નથી કે ચિત્રકૂટથી ઉત્તરે જતાં રસ્તામાં આવતાં નથી. ખરી રીતે યક્ષે બતાવેલો માર્ગ ઉત્તરનો છે. પંચવટીથી અલકાપુરી સુધીનો રસ્તો જોતાં મેઘદૂતમાં વણુવેલા ભૌગોલિક સ્થાન પ્રદેશ પર્વત નદી નગરો વિગેરે સુસંગત રીતે આવે છે.

વળી નાસિક નજીક પંચવટીમાં રામ બાર વરસ સુધી રહેલ હોવાથી તેની આબુઆબુના પર્વતો રામગિરિ નામે ઓળખાય છે. લાંનાં નદી નાળાં કુંડો ઝરણાં ધુના વગેરે સીતાના નામથી ઓળખાય છે. શ્લોક ૧૨ માં લખ્યું છે કે આ રામગિરિ પર્વતની તળેટીયો અને આબુઆબુના પ્રદેશ રામચંદ્રના ચરણથી અંકિત છે અર્થાત આ પ્રદેશના પ્રત્યેક નાના મોટા ભાગમાં રામચંદ્ર કર્યા છે. આ વસ્તુ રામચંદ્રનો વર્ષોનો વસવાટ સૂચવે છે. ચિત્રકૂટમાં માત્ર એકાદ બે મહિના રહી રવાના થયા છે. લાંના વસવાટ દરમિયાન એમને અયોધ્યાનો, પિતાનો, માતાનો વિયોગ, રાજ્યારોહણને બદલે વનવાસ, પિતાના મૃત્યુના સમાચાર અને વિધવા માતાઓનો મેળાપ વગેરે બતાવેલો લઘુદુઃખ આઘાતમાં જ બે મહિના નીકળી ગયા હતા. જ્યારે પંચવટીમાં ૧૨ વર્ષ જેટલો વસવાટ થવાથી લાંના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં કર્યા કર્યા હતા. જેમ યક્ષને કે કવિને પત્નીનો વિયોગ થયો તેમ રામને સીતાનો વિયોગ પંચવટીમાં થયો હતો. તેમ પંચવટીનાં નદી નાળાં ઝરણાં કુંડ વગેરેમાં સીતા હંમેશાં નહાતાં તેથી પવિત્ર થયાં હતાં તેવું ચિત્રકૂટ ઉપર બન્યું નથી. યક્ષે અથવા કવિએ આ સંદેશો પંચવટીના નિવાસ દરમિયાન પોતાને ઘેર મોકલ્યો હતો. આ રીતે મલ્લિનાથની અને બીજા અર્વાચીનોની ચિત્રકૂટની કે બીજા પ્રદેશની માન્યતા ખોટી છે.

શ્લોક ૨ તસ્મિન્નદ્રૌ

આ સંદેશો અષાઢ શુદ્ધ ૧ ને દિવસે મોકલ્યો હતો. એટલે વિક્રમ સંવતના પહેલા અર્થાત કારતક માસમાં તેને હદપાર કર્યા છે. કારણ ૧૧૮૫ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આ હદપારીની ૧ વર્ષની મુદત કારતક શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે પૂરી થાય છે અને ચારેક મહિના હવે બાકી છે એમ જણાવે છે. એટલે આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે વિક્રમ સંવત ચાલુ હતો એ સિદ્ધ છે.

શ્લોક ૬ જાતં વંશે

ઈંદ્ર એ સ્વર્ગનો અને મેઘનો જ્ઞાન છે તે વરસાદ વરસાવે છે વરસાદ વાદળો તેને આધીન છે. બ્રહ્માયેં વિવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી ચારે મેઘ પણ પુષ્કરાવતં રાગના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. બ્રહ્માંડ પુરાણમાં લખ્યું છે બયંકર વરસાદ વરસાવનારા મેઘ પુષ્કરાવતં કહેવાય છે. પૃથ્વી પર ઉત્પલપાતલ કરી નાખવું હોય ચારે મુશળધાર વરસાદ એ મેઘ વરસાવે છે.

શ્લોક ૭ સંતસાનાં

આ શ્લોકમાં મેઘ કહે છે કે હે પયોદ મેઘ, વિરહાગ્નિથી તપેલાં મનુષ્યોને શરણુરૂપ તું છો. માટે ધનપતિના ક્રોધથી સ્ત્રી વિયોગી થયેલા એવા મારો સંદેશો મારી પ્રિયાને પહોંચાડજે. ન્યાં યક્ષેશ્વરોની વસતિ છે અને નગરની બહારના બગીચામાં શંકરને મસ્તકે રહેલી ચંદ્રિકા (ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના ચાંદની) થી જે નગરીની હવેલીઓ (અનેક માળવામાં મકાનો સફેદ થઇ ગયાં છે તે અલકા નગરીમાં તારે જવું છે આ પ્રમાણે મેઘને કહે છે.

બીજી રીતે પોતાના દૂતને કહે છે કે હે પયોદ હે શાંતિ આપનારા દૂત, વિરહાગ્નિથી તપેલાને તારો જ આધાર છે કારણ દૂત મારફતે જ પ્રિયાને સંદેશો મોકલી શાંતિ મેળવી શકાય છે. ધનપતિ અનેક પ્રકારનાં ધન ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિના પતિ એવા અને ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિમાં ધનપતિ જે કુખેર તેની બરાબરી કરતા એવા વિક્રમ રાગના ક્રોધને લઇ પ્રિયાથી છુટા પડેલા એવા મારો સંદેશો મારી પ્રિયાને પહોંચાડજ.

યક્ષ્યંતે પૂજ્યન્તે इति यक्षाः तेषां मध्ये ईश्वराः समर्थाः विद्वांसः घनाढ्याः तेषां वसतिः પ્રજયે પૂજતા એવા વિદ્વાનો અને ઘનાઢ્યો ન્યાં રહે છે તે અલકાપુરીની બરાબરી કરતી એવી ઉજ્જયિની નગરીમાં તારે જવાનું છે. બહારના બગીચામાં રહેલા એવા મહાકાળ મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રિકા-ચંદ્ર જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકાથી એ ઉજ્જયિની નગરીની વિશાળ હવેલીઓ સફેદ રંગની શોભાવાળી દેખાય છે. આ રીતે કવિ યક્ષની આજ્ઞામાં પોતે પોતાની સ્ત્રીને ઉજ્જયિનીમાં સંદેશો મોકલે છે.

આ કાવ્યના ૭૫મા શ્લોકમાં પણ કવિ આ જ નીચે પ્રમાણે હકીકત લખે છે.

નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહૃતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ “ શંકરના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રની હમેશાં પ્રકાશતી ચંદ્રિકાથી દૂર થયેલ છે અંધારાનું આવાગમન જેમાં એવી રાત્રિયો લાં છે, અર્થાત્ લાં શંકર હમેશાં રહેતા હોવાથી રાત્રિનાં અંધારાને રહેવાને સ્થાન નથી. ” એ જ રીતે મહાકાળ મહાદેવને માટે મહાકવિયેં રઘુવંશના ફક્ત સર્ગમાં ઇંદુમતીના સ્વયંવર વખતે ઉજ્જયિનીના રાગનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ॥

तमिस्त्रपक्षेपि सह प्रियाभिर्ज્યોत्स्नावतो निर्विषति प्रदोषान् ॥૩૪॥

“ આ ઉજ્જયિનીનો રાગ મહાકાળ મહાદેવના સ્થાન નજીક રહે છે તેથી અંધારિયામાં પણ પોતાની પ્રિયાઓ સાથે મહાદેવના મુગટમાં રહેલા ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના-ચાંદનીથી પ્રકાશિત થયેલી રાત્રિયોમાં વિહાર કરે છે ” મેઘદૂતના ૭૫મા શ્લોકમાં બાહ્યોદ્યાન શંકરનું નિવાસ સ્થાન

હરશિરચ્છન્દિકા શંકરના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રની ચંદ્રિકા વર્ણવેલ છે તેમ જ ૭૫ માં શ્લોકમાં જ્યોત્સ્ના ચાંદની, તમઃ અંધકાર પ્રદોષાઃ રાત્રિએનું વર્ણન છે એ જ શબ્દો રઘુવંશમાં ચંદ્રમૌલેઃ નિકેતન શંકરનું સ્થાન તમિસ્રપદ્મ અંધારિયું પ્રદોષા રાત્રિઓ લખેલ છે. આ બધાથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ૭ માં શ્લોકમાં અન્યોક્તિથી ઉચ્ચગિતીને ઉદ્દેશીને જ લખ્યું છે. અને પોતાની ઓને જ કવિયે સંદેશો મોકલ્યો છે.

શ્લોક ૧૨ આપૃચ્છસ્વ

શ્રી રામચંદ્રના હરવા ફરવાથી આ રામગિરિ પર્વતની નાની મોટી ટેકરીઓ તળેટીઓ પવિત્ર થઈ છે એમ લખે છે. મેચ્છલાસુ આ પ્રમાણે બહુવચનથી પર્વતની ઘણી તળેટીઓ ઘણા તટ પ્રદેશ અને પર્વતના ચારે કારના ભાગોમાં રામચંદ્ર કર્યા હતા એમ કહે છે આ પ્રમાણે ચિત્રકૂટમાં બન્યું નહોતું ત્યાં તો શોકમગ્ન દશામાં થોડા દિવસ રહી ચાલી નીકળ્યા હતા. અને નાસિક પંચવટીમાં જ ૧૨ વર્ષ સુધી રહી ત્યાંનાં અનેક નાના મોટા પર્વતો અને જંગલો નદિ નાળાં પ્રદેશોમાં શાંતિથી રામ લક્ષ્મણ સીતા ત્રણે રહ્યાં હતાં કર્યાં હતાં. તેથી એ બધો પ્રદેશ આજે પણ પવિત્ર ગણાય છે. આ શ્લોકથી પણ ચિત્રકૂટ વગેરેનું સ્થાન ખોડું ઠરે છે; અને પંચવટીને પુષ્ટિ મળે છે.

શ્લોક ૧૪ અદ્રેઃ શૃંગ

“પવને” ઉડારી દીધેલું શું આ પર્વતનું શિખર હશે એમ આશ્ચર્યથી ઉંચાં સુખ વાળી સિદ્ધોની ઓઓ તુને ચકર વકર નજરે” જોશે. તેથી વધેલા ઉમંગવાળોનું, માર્ગમાં દિક્ષાબોલી બહી સુંઠ્યુંનાં સંસર્ગને તજતો, રસભરેલા નિચુલ નેતરનાં નળીનાં ઝાડવાળા આ પર્વત ઉપરથી ઉતરાદો ઉડશે”

આવો આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે

આહી બીજા અર્થમાં મલ્લનાથ અને તેને અનુસરતા કેટલાક વિદ્વાનો નિચુલ નામના કાલિદાસના મિત્રનો અને દિહ્નાગનાં એ દિહ્નાગ નામના બૌદ્ધ આચાર્યનો ઉલ્લેખ કવિ કરે છે એમ કહે છે. આ વાત અસંબધ અને અનુચિત છે. સંદેશા રૂપે રચેલા આ કાવ્યથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સનાતન વેદધર્મવિરોધી બૌદ્ધ વિદ્વાનને શું અસર થવાની હતી? શું આ કાવ્ય પોતે અલૌકિક રચનાવાળું રચ્યું છે એમ કહેવાથી બૌદ્ધ આચાર્યનો ગર્વ ઉતરી જવાનો હતો? આવાં કે આથી ઉત્તમ કાવ્યો કરવાની શક્તિ એ કાલિદાસના પ્રતિસ્પર્ધીઓ પણ ધરાવતા હતા. એટલે આ કાવ્ય તેઓને બતાવવાથી તે પોતાના હથીયાર હેઠાં સુધી કાલિદાસને શરણે આવી જવાના નહોતા. તેમ જ કાલિદાસનું આ કાવ્ય તેના દૂતે દિહ્નાગ પાસે રજુ કરવાથી કાલિદાસની મહત્તા સ્વીકારવાના નહોતા કે આ કાવ્યથી તેઓના ગર્વનું કે સિદ્ધાંતનું ખંડન થઈ જતું નથી. એટલે દિહ્નાગ આચાર્યને આ કાવ્ય બતાવી એનો ગર્વ ઉતારવાનું કાલિદાસ કહે જ નહીં. આગળ ઉપર પરીક્ષ રીતે આ કાવ્ય દિહ્નાગના વાંચવા બેઠામાં આવે તો આ કાવ્યની પ્રશંસા કરે એ જુદી વાત છે પણ કાલિદાસ સામા ચાલીને પોતાના દૂતને સૂચના કરે કે આ કાવ્ય બતાવી દિહ્નાગનો ગર્વ ઉતારતો જાણે આ વાત તદ્દન અસંબધ છે.

આ સંબંધે મલ્લિનાથ નીચે પ્રમાણે લખે છે કે

“આહી બીજો પણ અર્થ નિકળે છે. રસિક નિયુલ નામનો મહાકવિ કાલિદાસનો સહાધ્યાયી મિત્ર હતો. તે વિરોધીચોયે કાલિદાસની રચનામાં ભુલ્યો બતાવી હોય તેનું નિવારણ કરતો. એ જ્યાં વસે છે ત્યાંથી ઉત્તત સુખવાળો થઈને તથા કાલિદાસના પ્રાંતેપક્ષી સમાવડીયા દિહનાગાચાર્યના હસ્ત વિન્યાસ વગેરે જે દૂષણો તેનો પ્રતિકાર કરતો અદ્વેઃ અદ્વિકલ્પસ્ય વિહનાગાચાર્યસ્ય શૃંગ-પ્રધાન્યં પર્વત જેવા જખરજસ્ત એવા દિહનાગાચાર્યના પ્રાધાન્યને હુરણ કરતો આગળ ચાલજે”.

આવો ઢંગ ધડા વિનાનો અર્થ મલ્લિનાથે કરીને પોતાની મશ્કરી જ કરાવી છે. નિયુલ નામનો પંડિત ભોજ રાજના વખતમાં થઈ ગયો છે. તેમ જ ભોજ રાજના વખતમાં બીજો કાલિદાસ પંડિત પણ થયેલ છે. છતાં માનો કે વિક્રમના કાલિદાસના વખતમાં પણ બીજો નિયુલ થયો હોય તેથી તેને આ કાવ્ય બતાવતો જાજે એવી બડાઈ કાલિદાસ મારે જ નહિ. છતાં માનો કે નિયુલ નામના પોતાના મિત્રનું સ્થાન રસ્તામાં આવતું હોય તો બતાવતું જવાનું કહે એ બનવાભેગ છે પણ આહી તો **સરસનિચુલાત્ અસ્માત્ સ્થાનાત્** આ “રીતે રસ ભરેલા નેતરનાં કે નળીનાં ઝાડ જ્યાં ઉગ્યાં છે એવા આ રામગિરિ પર્વતના સ્થાનથી ઉતરાદો ઉડજે.” આમ લખ્યું છે અર્થાત **સરસનિચુલાત્** એ રામગિરિ પર્વતનું અર્થાત યક્ષ જ્યાં સંદેશો આપે છે તે પર્વતના શિખરનું વિશેષણ છે. આ જોતાં નિયુલ નામનો પંડિત આહી ધટતો નથી.

તેમ દિહનાગાચાર્ય નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનનું સ્થાન કદાચ રસ્તામાં આવતું હોય તો પણ આ કાવ્ય બતાવવાથી દિહનાગ જેવા પ્રકંડ પંડિતનો ગર્વ આ કાવ્યથી ઉતરી જવાનો નહોતો. કદાચ આ કાવ્ય તેને સામો ચાલીને કવિનો દૂત બતાવવા જાય ત્યારે તો પ્રતિસ્પર્ધિ કવિનાં વખાણ કરે જ નહિ. તે તો આ કાવ્યમાંથી દૂષણ જ કાઢે અને બાછડી માટે રાદણાં રોતાં કરેલું આ કાવ્યને કહી કદાચ સંસ્કારવિરક્ત બિહુ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ. તેમ આ કાવ્ય એ કેઈ મહાભારત શાસ્ત્ર રચના કે બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કરનારું શાસ્ત્ર નહોતું કે તેને બતાવી તેનો ગર્વ ઉતારીને આગળ જવાનું કહે. આખા શ્લોકને દિહનાગ માટે ઘટાવવા જતાં મલ્લિનાથે મશ્કરી થાય એ રીતે મારી મચડીને બેસતું કરવા મહેનત લીધી છે. છતાં કેાઇ રીતે દિહનાગને માટે મેળ ખાધો નથી. માટે આહી મલ્લિનાથે નિયુલ પંડિતને અને દિહનાથને ખેંચ્યા છે તે મોટી ભુલ કરી પોતાની વિદ્વાતાની હાંસી કરાવી છે. ખરી રીતે આકાશગામી મેલને દૂત કહ્યો છે ત્યારે તેને કૈલાસ સુધી પહોંચનાં દિકપાળો રસ્તામાં આવવા સંભવ હતો એટલે તેનાથી છોટો રહી ઉડવાનું સૂચવે છે. દિહનાગ નામના બૌદ્ધ આચાર્ય કાલિદાસના વખતમાં થયાનું સખળ પ્રમાણ મળેલ નથી છતાં થયા છે એમ માની લઈએ તો પણ પોતાના કાવ્યમાં તે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિ વેદ વિરોધી બિહુને માટે બહુ વચનથી ઉલ્લેખ કરે જ નહિ, પોતાના પૂજ્ય શુર રાજા કે મોટા માણસને અને દેવતાને માટે સુદ્ધાં એક વચનનો જ પ્રયોગ કાવ્યમાં કે સંકૃત રચનામાં થાય છે. તેનો ભંગ કરી દિહનાગ નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનને માટે બહુવચન વાપરી કવિ

પોતાની હાંસી કરાવે નહિ. આ બધું જોતાં દિહનાગ નામના બૌદ્ધ પંડિતને ઘટાવવાનો મદ્દિનાથનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે.

ખરી રીતે આંહી બહુવચનમાં લીધેલા દિહનાગ શબ્દથી દિકપાળોનો ઉલ્લેખ છે છતાં બીજા અર્થમાં આ રીતે ઘટાવી શકાય છે. કાળિદાસના દૂતના પસાર થાવાના માર્ગમાં રેવા-નર્મદાનું મુખ આવે છે. તેને લગતા જંગલોમાં દિહનાગ દિકપાળો, જેવા પ્રચંડકાય હાથીઓનાં ઝુંડ વસે છે. તે નહાવા રમવા નર્મદામાં આવે છે આ હાથીઓની હડફે ન આવી જવાનું કવિ ગર્ભિત સૂચવે છે કે જેથી વનહસ્તિઓ તેને મારી નાખે તો સંદેશો પોત્તી શકે નહી. તેનો માર્ગ છોડીને ચાલવાનું તે માટે સૂચવે છે. આ વાત આંહી ઘટી શકે છે.

શ્લોક ૧૫ રત્નચ્છાયા

આ શ્લોકમાં યક્ષ મેધને કહે છે કે “ તારૂં શરીર ઈંદ્ર ધનુષ્યના સંપર્કથી એવું શોભી ઉઠશે કે જેવી રીતે ગોકુળમાં રહેતા ગોવાળીયાનો વેશ ધારણ કરતા શ્યામ રંગના શ્રીકૃષ્ણનું શરીર મોરપીછના ચંદ્રકાના મુગટ વગેરેથી શોભતું હતું.”

શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં ગાયો ચારતા. નંદ રાજા પાસે લાખો ગાયો હતી. બીજા ગોવાળીયાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ પણ ગોપવેશ અર્થાત્ ગોવાળીયાના જેવો પહેરવેશ પહેરતા. ગોવાળીયાઓ પાઘડીની જગ્યાએ મોરપીછથી ગૂંથેલો મુગટ અને મોરપીછથી ગૂંથેલા હાર પહેરતા શ્રીકૃષ્ણ વાને શામળા હતા. તેથી મોરપીછનો મુગટ અને હાર તેને ધણો શોભી ઉઠતો. આ શ્લોકમાં મેધ અને ઇન્દ્ર ધનુષ્યની સાથે કૃષ્ણ અને મોરપીછના શણગારની સરખામણી કરી છે.

આંહી શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર વાંચનારાઓને માટે રસિક લાગશે એમ ધારી તદ્દન કુંઠામાં આપું છું. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર હરિવંશ, મહાભારત, ભાગવત અને બીજાં પુરાણોમાં છે. તેનો સ્વતંત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ૫૦,૦૦૦ પૃથાસ હજાર શ્લોકો જેટલું વિસ્તૃત બને.

ચંદ્ર વંશમાં ચંદ્રથી છટ્ટા થયાંતિ થયા. તેના પુત્ર યદુ અને યદુથી ૫૫મા શ્વર નામના રાજાના પુત્ર વસુદેવ અને વસુદેવના શ્રીકૃષ્ણ થયા. મથુરામાં ઉગ્રસેન રાજાનો દીકરો કંસ સર્વસત્તાધારી ક્રૂર અને અધર્મી હતો. વસુદેવ, ઉગ્રસેનના ખંડિયા રાજા હતા. વસુદેવ સાથે કંસની નાની બેન દેવકીનાં લગ્ન થયાં ત્યારે વસુદેવને ૧૩ રાણીઓ હતી અને દેવકી ૧૪ માં થયાં. આ વખતે વસુદેવ યાદવોમાં વૃદ્ધ ગણાતા છતાં મહા બળવાન હતા, તેના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ૧૨૫ વર્ષે સ્વર્ગે ગયા. ત્યારપછી વસુદેવે યોગથી દેહ છોડ્યો હતો, દેવકી સાથેનાં લગ્ન પછી થોડા દિવસે નારદે કંસ પાસે આવી દેવલોકમાં થયેલી ચર્ચા પ્રમાણે તેને કહ્યું કે તારી બેન દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તારો કાળ થાશે. એટલે કંસે દેવકીને તેના મહેલમાં તે ન જાણી શકે તેમ નજરકેદ રાખી, અને તેને બ્યારે બ્યારે પ્રસવ થાતો ત્યારે તે બાળક પોતા પાસે મગાવી તેને મારી નાખતો. સાતમો ગર્ભ પડી ગયાનું કંસના ગુપ્તચરોએ જાહેર કર્યું. પણ ખરી રીતે તે ગર્ભ દેવકીના ઉદરમાંથી દેવતાઈ શક્તિથી ખેંચાઈ વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણી કે જે ઘણે ભાગે તેના મિત્ર નંદ રાજા પાસે રહેતી હતી તેના ઉદરમાં દાખલ થયો, અને તેણે એ પુત્રનો પ્રસવ શ્રીકૃષ્ણના જન્મ

પહેલાં સવા વર્ષે કર્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બળભદ્ર હતા. તેને બળદેવ પણ કહેતા. એની માતાના નામથી તે રૌહિણ્ય અને દેવતાઈ શક્તિથી રૌહિણીના ઉદરમાં જેન્માઈ ગયેલા તેથી સંકર્ષણ પણ કહેવાતા.

દેવકીનો આઠમો ગર્ભ એ વિંબીસો અવતાર શ્રીકૃષ્ણ હતા. કંસ પોતાના જનમતા બાળકને મારી નાખતો તેથી આ આઠમા બાળકની રક્ષા કરવા માટે વસુદેવે પોતાના ઘાટા મિત્ર નંદ રાજા કે જે લાખો ગાયોના માલિક હતા તેની સાથે એક બીજાનાં બાળક બદલાવી નાખવાની ખાનગી ગોઠવણ કરેલી. નંદ રાજા ઉગ્રસેનના ખડિયા રાજા હતા તેની ડોહી-હવેલી મથુરામાં હતી. ત્યાં તે વખતેવખત રહેતા. શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે નંદ રાજાનાં પત્ની યશોદાજીને પણ પુત્રીનો પ્રસવ થયેલો. દેવકી અને યશોદાના બાળકોની અદલાબદલી કરવાના સંકેત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થતાં તુરત જ વસુદેવે તેને નંદ રાજાને ત્યાં લઈ જઈ યશોદાના પડખામાં મૂકી દીધા અને યશોદાને પેટે અવતરેલી કન્યાને લઈ દેવકીના પડખામાં મુકી. આ વખતે યશોદા પ્રસવની પીડાની બેથુદ્ધિમાં હોવાથી આ હકીકતની ખબર ન પડી. યશોદા એમ જ માનતાં હતાં કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પેટથી જન્મેલા પુત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે એ વાતની ખબર કંસને હજી પછી યશોદાને પડી.

કંસના યુગ્મચરોએ દેવકીને પ્રસવ થયાના ખબર કંસને આપતાં તે ક્રિતાવળે દેવકીને મહેલે આવ્યો. સારે ખાનડીઓએ પ્રસવ પામેલી કન્યા કંસના હાથમાં આપી. પુત્રને બદલે પુત્રી જનમ્યાથી કંસને આશ્ચર્ય થયું, એ પણ પોતાનો કાળ હોય એમ માની તેને લઈ શિલા પર પછાડવા જાય છે ત્યાં તે હાથમાંથી છટકી દેવીનું દેવતાઈ રૂપ ધારણ કરી બોલી કે હે કંસ તારો કાળ પૃથ્વી પર જન્મી ચુક્યો છે. આ સાંભળી નારદનું વચન અસત્ય માન્યું અને પોતાની બેનના પુત્રને વિના કારણે મારી નાખવા માટે દુઃખ થયું અને દેવકીની ક્ષમા માગવા લાગ્યો.

વસુદેવ અને નંદ રાજાએ બાળકોની અદલાબદલી કર્યા પછી તુરત જ નંદ રાજા મથુરા છોડી પોતાની રાજધાની ગોકુળ ગયા. અને ગોકુળ તથા વૃન્દાવનમાં રહેવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તથા રૌહિણીના પુત્ર બળભદ્ર અને ભાઈ ગોકુળ અને વૃન્દાવનમાં મોટા થવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે બાલ્યાવસ્થામાં પૂતના વગેરેનો નાશ કરેલ તે સાત વર્ષના થયા સારે યસુનાના ઘુનામાં રહેલા કાળીનાગનું દમન કર્યું. સારપછી ધેતુક અને પ્રલંબાશુરનો કૃષ્ણે અને બળભદ્રે વધ કર્યો. ચોમાસાના પ્રારંભમાં થતો ઇન્દ્રના ઉત્સવનો યજ્ઞ અટકાવી ગોવર્ધન પર્વતનો યજ્ઞ કરાવ્યો. તેથી કેપ પામી ઇન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોકુળવાસીઓનો નાશ કરવા માટે ૭ દિવસ સુધી મુશળધાર વરસાદ વરસાવ્યો. સારે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને ડાબા હાથ ઉપર સાત દિવસ તોળી રાખી હજારો વ્રજવાસીઓ અને હજારો ગાયોની રક્ષા કરી. સારપછી વૃષભાસુર અને અરિષ્ટનેમિ નામના કંસના બળવાન રાક્ષસોને શ્રીકૃષ્ણે અને બળભદ્રે માર્યા.

આ અરસામાં કંસને એવી ખાતમી મળેલી કે વસુદેવે આઠમા ગર્ભના પ્રસવ વખતે નંદ રાજા સાથેના સંકેતથી તેને બદલાવી લીધેલ હતા તેથી વસુદેવનું તે ઘણું અપમાન કરતો અને દુઃખ દેવા લાગ્યો. કંસે શ્રીકૃષ્ણ એ વસુદેવના જ પુત્ર અને પોતાનો કાળ છે એમ ખાતરી થવાથી તેનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પોતે મોઢલેલા

મનેક અસુરોને શ્રીકૃષ્ણે અને મળદેવે મારી નાખ્યા પછી બંને બાથુને મારી નાખવાની એક કૃતિ કરી. મથુરામાં મોટો રંગમંડપ ગોાવી ત્યાં એક ભયંકર કુવલયાપીઠ નામનો હાથી અને વિશાળકાય બે મદલને તૈયાર કરી તેની સાથે મદલયુદ્ધ કરવા કંસે શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્રને તેડાવ્યા. હજારો માણસોની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણે હાથીની સાથે લડી તેના દાંત ખેંચી કાઢી મારી નાખ્યો અને બંને ભાષ્ટઓએ બંને મદલ સાથે કુસ્તી કરી તેને પછાડી મારી નાખ્યા. રાજ્યાસન ઉપર બેસી મદલયુદ્ધ જોતા કંસ પાસે શ્રીકૃષ્ણ કુદી તેના વાળ પકડી કંસને રંગમંડપમાં પછાડી મારી નાખ્યો અને કંસના પિતા ઉગ્રસેનને ગાદી ઉપર કાયમ રાખ્યા.

સારપછી શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર ઉજ્જયિનીમાં સાંદીપતી નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને લાં અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. સારે સુદામા નામના બ્રાહ્મણ પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે બળુતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું પોરબંદર એ સુદામાનું નગર સુદામાપુરી પુરી છે.

કંસ એ જરાસંધનો જમાઇ હતો એટલે કંસને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યાના ખચર સાંભળી જરાસંધે ઘણી વખત મથુરા ઉપર ચડાઇ કરી તેને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું, પણ બળવાન યાદવો સામે તેનો દરેક વખતે પરાજય થયો. સારપછી કાળનેમી નામનો જરાસંધનો મિત્ર મથુરા ઉપર ઘણીવાર ચડી આવ્યો. તેના ભયંકર આક્રમણથી મથુરાને અત્યાવવા માટે કૃષ્ણ મથુરામાંથી ભાગી કાઠીયાવાડમાં ગિરનાર તરફ આવ્યા અને ગિરનારની એક તળેટી કે જે હાલ દાતારની ટેકરી નામે ઓળખાય છે લાં સુચકુંદ નામના કાર્ણાતરથી સુતેલા રાજા મારકત કાળનેમિનો નાશ કરાવ્યો. કાળનેમીનું મૃત્યુ થયું તેજ દાતારની જગ્યા કહેવાય છે. સારપછી શ્રીકૃષ્ણે હમેશને માટે મથુરા છોડી કાઠીઆવાડમાં દરિયા કાંઠે દારકા નગરી બાંધી ત્યાં વસવાટ કરી લાં પોતાના કુટુંબીઓને તથા ૫૬ અવટંકના યાદવોને લાવી નિવાસ કર્યો. એ દારકા ગિરનારની તળેટીથી માંડીને પ્રભાસપાટણના સસુદ્ર સુધી લાંબી હતી અને પહોળાઈમાં કોડીનાર સુધી હતી આજે પણ કોડીનાર બંદરના દરિયામાં ઓટ વખતે યુદી ગયેલી દારકાના કાંગરા ઘણી વખત દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણની કૃષ્ણ એટલે વસુદેવની બેન પૃથા કે જે વસુદેવના મિત્ર કુંતિભોજ રાજાને લાં મોટાં થયેલાં તેથી કુંતા નામથી ઓળખાતાં. તેનાં લગ્ન શાંતનુ રાજાના પૌત્ર અને વિચિત્રવીર્યના પુત્ર હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુ સાથે થયાં હતાં. પાંડુ રાજા વનમાં વિહાર કરવાના શોડીન હતા. તેથી તેનો અંધ ભાષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજતંત્ર ચલાવતા. પાંડુ રાજાને કુંતાથી યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, અને માદ્રો નામની ત્રીણી સહદેવ અને નકુલ એમ પાંચ પુત્રો થયાં હતાં. તે પાંડવો કહેવાતા. પાંડુ રાજા ગુજરી ગયા સારે પાંડવો બાળકો હતા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધાર (કંદહાર)ના રાજા શકુનીની બેન ગાંધારીથી દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો થયા તે કૌરવ કહેવાતા. દુર્યોધન વગેરે ઘણા દુષ્ટ સ્વભાવના હતા. કૌરવો અને પાંડવો દ્રોણાચાર્ય પાસે મહાવિદ્યા ભણ્યા હતા. પાંડવોને મારી નાખવા માટે કૌરવોએ ઘણા પ્રયત્ન કરેલા. વૃદ્ધોના અત્યુદયથી પાંડવોને ધન્વ પ્રસ્થ (આગ્રા)નું રાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યાં તેઓએ રાજસુય યજ્ઞ કર્યો તે વખતે આખી દુનિયાના રાજાઓએ તેમાં ભાગ લઈ યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ પ્રસન્ન અને પ્રસન્નની અમૂલ્ય ભેટો આપી હતી. યુધિષ્ઠિરની આ સમૃદ્ધિ અને લોકપ્રિયતાથી જ હેલા દુર્યોધન અને એના મામા શકુનીની માગણીથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ યુધિષ્ઠિરને કુત રચના બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર સર્વસ્વ હારી ગયા. છેવટે પોતાની ત્રી શૌપદીને લઈ

તે પણ ગુમાવી. ત્યારે તેને તાબે કરવા માટે દુઃશાસન ચોટલો પકડી રજસ્વલા દ્રૌપદીને ભર સભામાં લઈ આવી નમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આ વખતે શ્રી કૃષ્ણ દારકાથી સૌભ દૈત્યને મારવા ગયા હતા ત્યાં તેમને યોગ શક્તિથી ખબર પડી અને તેણે દેવતાઈ શક્તિથી દ્રૌપદીની રક્ષા કરી. છૂતમાં છેલ્લા દાવ તરીકે પાંડવોએ ૧૨ વરસ ખુલ્લા અને એક વરસ ગુપ્તવાસ એ રીતે ૧૩ વરસનો વનવાસ ભોગવવાનો હતો. તે પ્રમાણે તેઓ પાંચે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સાથે ૧૨ વરસ સુધી વનમાં રહ્યા અને ૧૩મું વરસ વિરાટ નગરમાં શુભ રીતે રહ્યા. વનવાસ પૂરો થયા પછી દારકાથી શ્રીકૃષ્ણ અને દુપદ રાજ વગેરે પાંડવોના સગા અને મિત્રો વિરાટ નગરમાં ભેળા થયા. બધાની સંમતિથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સમજાવવા માટે વિષ્ણુકર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને છેવટે પાંચ ગામ આપવાની માગણી કરી પણ દુર્યોધને તેઓને કાંઈપણ આપવાની ના પાડી. એટલે કુરુક્ષેત્રમાં ભયંકર લડાઈ થઈ. તેમાં કોરવ પક્ષમાં ૧૧ અક્ષૌહિણી અને પાંડવ પક્ષમાં ૭ અક્ષૌહિણી સેના લડી. એ લડાઈ મહાભારતના યુદ્ધને નામે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સૈકડો રાજાઓ અને લાખો સૈનિકોનો નાશ થયો. યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ દારકા આવ્યા. મહાભારતના યુદ્ધ પછી “મારા પુત્ર દુર્યોધનને કેદ કરી આ લડાઈ તમે અટકાવી શકત અને મારા ૧૦૦ દિકરા સાથે આ ભયંકર વિનાશ ન થાત. તમે જાણી જોઈને આ લડાઈ થાવા દીધી છે”. લડાઈના મેદાનમાં આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણને કહી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનાં રાણી સતી ગાંધારીએ શ્રી કૃષ્ણને આપેલા શાપ પ્રમાણે ૩૬ વર્ષે કાઠીઆવાડમાં આવેલા પ્રભાસ પાટણમાં યાદવાસ્થળી થઈ લાખો યાદવો કપાઈ મુવા અને શ્રીકૃષ્ણ પારાધીના બાણથી મૃત્યુ પામ્યા. તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન પ્રભાસ પાટણમાં છે. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવે યોગથી દેહ છોડ્યો. તેની પાછળ દેવકી વગેરે રાણીઓ સતી થયાં.

આ રીતે યાદવોનો નાશ અને શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુ પામ્યાના ખબર દારકે હસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને આપ્યા. અર્જુનને દારકા આવી શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના દેહના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યા અને દારકામાંથી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ યાદવો બાળકો અને તમામ પ્રજાને લઈ અર્જુન હસ્તિનાપુર તરફ રવાના થયા. તેજ વખતે સમુદ્રે દારકાને ઘુસડી દીધી. અર્જુનને રસ્તામાં ચોર હુંટારાએ હુંટી લઈ હજારો સ્ત્રીઓને ઉપાડી ગયા. યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રનાભને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં ગાદીએ બેસાડ્યો અને હસ્તિનાપુરમાં અર્જુનના પૌત્ર અને અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને ગાદીએ બેસાડી પાંચે પાંડવો દ્રૌપદી સાથે હિમાલયમાં ચાલી નીકળ્યા અને સ્વર્ગે ગયા.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો વિસ્તાર પૂર્વકેનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં તેના ભાગ હરિવંશમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અને અઢાર પુરાણોમાં છે. મહાભારતમાં પાંડવો કૌરવોના અને પૂર્વકાળના રાજકર્તાઓના અનેક ઇતિહાસ છે. જે એક લાખ શ્લોકોનો વિસ્તારવાળો ગ્રંથ છે. તેમાં સંસાર વહેવાર રાજનીતિ કથાનકો વગેરે એટલાં બધા બોધપ્રદ રસિક છે કે આખી દુનીયાની ભાષામાં તેનાં ભાષાંતર થયાં છે.

શ્લોક ૧૭ ત્વામાસાર

આ શ્લોકમાં મોટા શિખરવાળો આશ્રુટ પર્વત કે જેની આજુબાજુ આંખાનાં અંરણ્યો છે તે મેધને પોતાના શિખર ઉપર ધારણ કરશે એમ કહે છે. વિંધ્યાચળ પર્વતના

અનેક નાના મોટા પર્વતો પૈકી ઊંચા શિખરવાળો વિન્ધ્યાદ્રિનો પેટા પર્વત આ હોય એમ જણાય છે કે જેની આબુખાબુ લાખો આંખાનાં વૃક્ષો છે. કેટલાક આત્રકૂટને અમરકંટક કહે છે તે પણ નર્મદાના મુખ નજીક છે.

શ્લોક ૨૦ સ્થિત્વા તસ્મિન્

રેવા એટલે નર્મદા નદી. આ ગોંડવન પ્રાન્તમાં અમરકંટક (આત્રકૂટ)માંથી એટલે વિંધ્યાચળના મૂળમાંથી નીકળી લગભગ ૮૦૦ માઇલનો માર્ગ કાપી પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળે છે. વિન્ધ્યાદ્રિમાંથી નીકળ્યા પછી નર્મદાનો પ્રવાહ પર્વત ટેકરીઓ વગરથી રાક્ષાવાને લીધે આડા અવળો થાય છે.

વિંધ્ય—વિંધ્યાચળ પર્વત હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ આવેલો છે. તેનો ઉત્તર તરફનો ભાગ ગંગા સુધી અને દક્ષિણનો ભાગ ગોદાવરી સુધી લાંબો ફેલાયેલો છે. આ રીતે વિંધ્યાચળ પર્વત હિંદુસ્તાનના ઉત્તર અને દક્ષિણ રૂપે બે વિભાગ કરે છે. આ વિંધ્યાચળના મૂળનાં અરણ્યોમાં હજારોની સંખ્યામાં જંગલી હાથીઓ વસે છે.

શ્લોક ૨૫ પાણ્ડુચ્છાયા, શ્લોક ૨૬ તેષાં વિશ્વ

દશાણુ દેશ, નર્મદા અને સિપ્રા નદી વચ્ચેનો દેશ. જેમાં માળવાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. આની વિદિશા નામની રાજધાની હતી અને તે વિદિશા નગરી વેત્રવતી નદીને કાંઠે હતી. વિદિશા નગરી એ માલવામાં કાલપી નામનું શહેર છે તે કહેવાય છે. આ નદી જમનામાં મળી છે.

વેત્રવતી અને વેત્રાવતી બે બે એનાં નામ છે. આ નદીનો પુત્ર વેત્રાસુર નામનો દૈત્ય થયો હતો. તે માટે વરાહ પુરાણમાં લખ્યું છે કે પૂર્વે સિંહદ્વીપ નામનો પ્રતાપી રાજા થયો. તે વરુણનો અંશાવતાર હતો. પોતાના શત્રુ ઇંદ્રનો નાશ કરનારો પુત્ર થવાની ઇચ્છાથી ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યો. આ રાજા આગલ્યા જન્મમાં વિશ્વકર્માનો પુત્ર હતો. તે ક્રોધપણુ જાતના હથીઆરોથી ભરે એમ નહોતો તેથી ઇંદ્રે તેને પાણીના શીશથી મારી નાખ્યો હતો. ફરી બીજા જન્મે તે આલ્પણુવંશમાં સિન્ધુદ્વીપ નામનો રાજા થયો. તેને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ હતું, ઇંદ્ર સાથેનું આગલ્યા જન્મનું વેર સંકારી તેને હણનારો પુત્ર મેળવવા તપ કરવા લાગ્યો. કેટલેક વખતે વેત્રવતી નામની નદી સ્ત્રીનું સુંદર રૂપ લઈ આબૂષણો અને શણગારથી શોભતી રાજા પાસે આવી. પોતાના તપમાં ત્રિભ કરનારી ઇંદ્રે મોકલેલી અપ્સરા માની ક્રોધથી રાજાએ ક્રોધ છોડી આવી છો વગેરે પુછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “હું વેત્રવતી નામની વરુણની પત્ની છું, તમારામાં મોહ પામી આવી છું. ઇચ્છવાળી પોતાને ઇચ્છતી એવી પર સ્ત્રીનો જે સ્વીકાર નથી કરતો તે પુરુષ પાપી ગણાય છે, તેને અલ્પહિત્યાનું પાપ લીગે છે, માટે હે મહારાજા તમે મારો સ્વીકાર કરો.” ત્યારપછી રાજાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેનાથી વેત્રાસુર નામનો બળવાન તેજસ્વી પુત્ર થયો. તે પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશનો રાજા થયો. આ દેશ કામરૂ દેશ કે આસામની આબુ ખાબુનો છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભગદત્ત રાજા તે ચીન અને બિલ્લ લોકોના લશ્કર સાથે લડવા આવેલો. એ બિલ્લને હાલના નાગા લોકો કહે છે તે છે. પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશની રાજધાની પણ પ્રાગ્જ્યોતિષ નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતી. જેને હાલ ગોહતી કે તેની આબુખાબુમાં એ નામની નગરીનાં ખડેરો દેખાય છે તે હતી.

આ વેત્રાસુર જીવાન થયો ત્યારે સાન સસુદ્ર અને ખેટવાળી આખી પૃથ્વીને જીતી તાબે કરી. પછી મેર પર્વત ઉપર જઈ ઇંદ્ર અગ્નિ યમ વગેરે દેવોને જીત્યા હતા. પછી દેવો શંકરને શરણે ગયા અને તેણે આ અસુરને માર્યો.

શ્લોક ૨૭ નીચૈરાલયં

નીચે: ગિરિ, આ પર્વત વિદિશા નગરી પછી ઉત્તરે અને ઉજ્જયિની જતાં આવેલો છે. આ પર્વત એ વિંધ્યાચળનો એક ભાગ છે. આ પર્વત ઉપર અને ચારે કાર કદંબનાં વન છે. કેટલાક આને વામન ગિરિ કહે છે.

શ્લોક ૨૯ વક્રઃ પંથા,

શ્લોક ૩૨ પ્રાપ્યાચન્તો,

શ્લોક ૩૫ પ્રયોતસ્ય

આ ત્રણે શ્લોકમાં ઉજ્જયિની નગરી અને તેને લગતા ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ છે.

૨૮ માં શ્લોકમાં મેધને કહે છે કે તુને જરા ફેર ખાધને જાવું પડશે પણ ઉજ્જયિની થઈને આગળ ચાલજે.

૩૨ માં શ્લોકમાં કહે છે કે વત્સરાજ ઉદયનની કથા જાણનારા વૃદ્ધો અવન્તી દેશમાં માલવામાં વસે છે.

૩૫ માં શ્લોકમાં ઉજ્જયિનીના રાજા ચંડ મહાસેન જેનું ખીજું નામ પ્રયોત હતું. તેની પુત્રી વાસવદત્તાને, વત્સરાજ ઉદયન હરી ગયો હતો એ ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ છે.

એટલે આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કરેલ વસ્તુઓનો ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસ આપું છું.

• ઉજ્જયિની

ઉજ્જયિની એ સાત પુરી માંની એક પવિત્ર નગરી છે. ત્યાં મહાકાળ મહાદેવ એ ૧૨ જ્યોતિર્લિંગમાંના એક છે. હજારો વર્ષથી ઉજ્જેન શહેર દેશ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. આંહી વેદશાળા છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ ઉજ્જેનથી અક્ષાંશનો પ્રારંભ કરે છે, આ શહેરને અવન્તી નગરી પણ કહેવામાં આવતી. ઉજ્જેનની આજુ બાજુનો પ્રદેશ અવન્તી દેશ કહેવાતો. યુદ્ધ કાળની પહેલાંથી જ ઉજ્જેનની પ્રસિદ્ધિ છે. તેના રાજકર્તા હિંદુસ્થાનમાં ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયા છે. ઉજ્જેનના રાજાની કુંવરીને કૌશાંબીના રાજા ઉદયન હરી ગયા હતા. કથા સરિત્સાગરમાં એ ઇતિહાસ છે. ટોલેમી નામનો જ્યોતિષનો મોટો ગ્રીક વિદ્વાન જે વિક્રમ સંવત ૨૧૦માં થઈ ગયો છે. જેનો આદમાજેરેટ નામનો ગ્રંથ આધારભૂત ગણાય છે. તે કહે છે કે પૃથ્વી ગોળ છે, સ્થિર છે ફરતી નથી. તેની ખીજ બાજુ બધા ગ્રહો ફરે છે. આ ટોલેમી ઉજ્જયિની આવેલો. તે પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે “હિંદુસ્થાનમાં ઉજ્જેન એ વેપાર ઉદ્યોગનું મહાન શહેર છે. ભરૂચ સુરત અને હિંદના તથા દેશ પરદેશનાં ખીજ પ્રદેશમાંથી મૂલ્યવાન ઝવેરાત અને વિવિધ વસ્તુઓ ઉજ્જેનમાં વેચાવા આવતી” વિક્રમ રાજ્યે દિગ્વિજય કરી ઉજ્જેનને હિંદની રાજધાની કરી હતી. નાસિકના એક પ્રાચીન શિલાલેખમાં અને અશોકના એક શાસનમાં ઉજ્જયિની નગરીનો ઉલ્લેખ છે. સાતમી સદીમાં કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનને અવન્તી દેશ પોતાના તાબામાં લીધો.

તેના પછી પરમાર રાજપુતોએ અવંતી દેશ કબજે કર્યો. સન ૧૨૩૫ માં અદતમશેઠ આક્રમણ કરી મહાકાળ મહાદેવનાં મંદિરનો નાશ કર્યો. ત્યારથી ૧૮ મી સદી સુધી મોગલોની સત્તા ઉજ્જૈન પર હતી. ૧૭૩૪માં મહામદશાહે મહારાજા સવાઇ જયસિંહને માળવાના સુબા નીમ્યા. ૧૭૪૩ માં બાલાજી પેશવા ઉજ્જૈનના સુબા હતા. ૧૭૫૦થી સિંધીયા સરકાર પાસે કાયમને માટે ઉજ્જૈન શહેર આવ્યું.

પ્રઘોત, ઉદયન, વાસવદત્તા

કૌશાંબીના રાજા સહસ્ત્રાનીકના પુત્ર ઉદયન રાજા થયા. કૌશાંબી એ વત્સદેશ અથવા મગધદેશની રાજધાનીનું શહેર રામાયણકાળથી પ્રસિદ્ધ હતું. કૌશાંબીમાં અશોકનો શિલાલેખ છે. તે ઉજ્જૈનિનીથી ઉત્તરે આવેલું છે. બૃહત્સંહિતામાં વરાહમિહિરાયાર્થે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પુરુરવાના ૧૦મા વંશજ કુશાંબ રાજાએ કૌશાંબી શહેર વસાવ્યું છે. ત્યારપછી અબુના ૮ મા વંશજ નિમિચકે હસ્તિનાપુર તથા જવાથી કૌશાંબીને રાજધાની કરી હતી. પાંડવવંશના સહસ્ત્રાનીક રાજા વિક્રમ સંવત પહેલાં ૬૦૦ વર્ષે થઈ ગયા છે અને ઉદયન રાજા આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થયા તેનાં ઉદયન કે વત્સરાજ વગેરે નામ પણ હતાં.

સહસ્ત્રાનીક રાજા પોતાના પુત્ર ઉદયનને ગાદીએ બેસારી પોતે હિમાલયમાં તપ કરવા ગયા. યૌગન્ધરાયણ વગેરે તેના મંત્રીઓ હતા. ઉદયન રાજા ઘણે લાગે વનમાં રહી મૃગયા કરતા. તે વાસુકીયે આપેલી ઘોષવતી નામની વીણા રાત દી વગાડવા કરતા એ વીણાના નાદથી વનના હાથીઓ મોહ પામી તેની આસપાસ ટોળે વળતા.

ઉદયન રાજાએ ઉજ્જૈનિનીના રાજાની પુત્રી વાસવદત્તાનાં રૂપ ગ્રાણી સાંભળી પોતાને યોગ્ય સ્ત્રી તે જ છે એમ માની તેને પરણવાનો નિશ્ચય કરેલો. તેમ જ વાસવદત્તાએ પણ ઉદયનનાં રૂપ ગ્રાણી સાંભળી તેને પરણવાનું નક્કી કરેલું. ઉજ્જૈનિનીના રાજા ચંડમહાસેન કે પ્રઘોત રાજા અંગારક દૈત્યની પુત્રી અંગારવતીને પરણેલા. તેનાથી ઇંદ્રના વરદાનથી અલૌકિક રૂપ ગ્રાણીવાળી કન્યા થઈ તે વાસવે એટલે ઇંદ્રે આપેલી માટે વાસવદત્તા નામ પડ્યું. પ્રઘોત રાજા પણ પોતાની પુત્રીને લાયક વર ઉદયનને માનતા હતા. પણ બન્નેને પરસ્પર મેળ ન હોતો એટલે ઉદયનને વશ કરવાનો ઉપાય કરવા બુધદત્ત નામના મંત્રી સાથે મસલત કરી, દૂત સાથે સંદેશો મોકલ્યો કે મારી પુત્રી તમારી પાસે સંગીત શિખવા ઇચ્છે છે તો તમે આહી આવીને શિખવાડો. આ સંદેશો ઉદયનને અપમાન રૂપ લાગ્યો અને ઉજ્જૈનિનીના રાજા પ્રઘોતને કહી મોકલ્યું કે તમારી પુત્રી મારી શિખ્યા થવા માગતી હોય તો આહી મોકલો. ઉદયનનો સંદેશો સાંભળી પ્રઘોતે ઉદયનને ઉજ્જૈનિનીમાં લાવવા માટે એક મોટો વિશાળ શરીરનો યંત્રથી હાલતો ચાલતો હાથી બનાવ્યો. તેની અંદર શસ્ત્રવીર પુરૂષોને રાખ્યા અને એ હાથીને વિધ્યાચળના વગડામાં મોકલ્યો. ઉદયનના ગુપ્તચરોએ વિધ્યાટવીમાં ઉતરે પહોંચી જોઈ શરીરવાળા હાથીની બાતમી આપતાં ઉદયન વિધ્યાટવીમાં જઈ હાથીને જોઈ તેને વશ કરવા વાંસળી બગાડવા મંડ્યો અને ધીમે ધીમે હાથીની પાસે ગયો. સંગીતમાં તસ્લીન થવાને લીધે અને સંધ્યાટાણાનાં અંધારાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી એટલે રાજા આ યંત્રનો હાથી છે એમ જાણી શક્યો નહિ. હાથી પણ સંગીતથી પ્રેમી થતો હોય તેમ કાન ફેરવતો રાજાની

પાસે જઈ પાછો હંતો એમ કરતાં રાજને ખુબ દુઃખ થઈ ગયો. પછી અકસ્માત હાથીમાંથી થોધાઓ બહાર નીકળી ઉદયનને પકડી ઉજ્જયિનીના રાજ પાસે રજુ કર્યો તેને ઉજ્જયિનીમાં લઈ જઈ ગામમાં ફેરવ્યો. ચંદ્ર જેવા રૂપાળા ઉદયનને જોઈ પ્રજા ખુશી થઈ. પછી ઉદયનને પ્રવોત રાજનું આગળ અપમાન કરેલ તેથી રાજ તેનો વધ કરશે એમ માની ઉજ્જયનની પ્રજા સમસ્તે રાજને ક્યું કે જો ઉદયનનો વધ કરશે તો અમો પ્રજા આપઘાત કરી મરી જશું. રાજને હસીને ક્યું કે તેવું કાંઈ નથી. પછી ઉદયનને કેદમાં રાખી પોતાની પુત્રી વાસવદત્તાને ગાંધર્વ વિદ્યા શિખવવા સોંપી. બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યાં. તેથી બન્નેનાં મન સ્નેહથી બંધાઈ ગયાં. વાસવદત્તા ઉદયન પ્રસન્ન રહે એ રીતે તેની સેવા કરવા લાગી. પોતાના રાજને પ્રવોત પકડી લઈ ગયાના બપોર થતાં કૌશાંબીની પ્રજામાં ભારે દુઃખ અને ક્ષોભ થયો. એટલે ઉદયનનો પ્રધાન યૌગંધરાયણ ઉજ્જયિની આવ્યો યૌગ વિદ્યાથી ઉદયનનાં બંધન તોડી હાથણી ઉપર ઉદયન અને વાસવદત્તાને ખેસારી ૬૩ યોજન છોટે રહેલી કૌશાંબી તરફ રવાના કર્યાં. રાજની સૂચનાથી તેનો પુત્ર પાલકાખ્ય નલગિરિ નામના હાથી પર સવાર થઈ પાછળ પડ્યો થોડાં યોજન જઈ પાછો વળ્યો. ખરે બપોર થયો સારે હાથણી ૬૩ જોજન માર્ગ કાપી વિંધ્યાટવીમાં પહોંચી. ત્યારે તરશથી વ્યાકુળ દેખાણી એટલે રાજ અને વાસવદત્તા નીચે ઉતર્યાં. હાથણીયે પાણી પીધું અને તુરત મરી ગઈ. પછી દેવતાઈ રૂપ ધારણ કરી આકાશમાં ગઈ બોલી કે હે રાજ હું શાપથી હાથણી થઈ હતી તમારે પ્રતાપે હું મુક્ત થઈ છું. આ વાસવદત્તા દેવતાઈ સ્ત્રી છે શાપને લીધે તે પશુ પૃથ્વી પર અવતરી છે. તમારે લીધે મારી મુક્તિ થઈ માટે આશીર્વાદ દઉં છું કે તમે બન્ને સુખી થાઓ. એમ કહી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. પછી તે રાત પોતાના મિત્ર બિલ્લ રાજને ત્યાં બેઠી રહ્યાં. બીજે દિવસે પાછળથી વાસવદત્તાના પિતા પ્રવોત રાજને મોકલેલ દૂત ત્યાં આવ્યો. તે સાથે કહેવરાવ્યું કે વાસવદત્તાને તમે હરીને લઈ ગયા એથી હું રાજ થયો છું એ માટે જ યંત્રના હાથીની યુક્તિથી તમને હું ઉજ્જયિની લાવ્યો હતો. પાછળથી રાજના પુત્ર આવ્યો અને બધાં સાથે કૌશાંબીમાં જઈ ઉજ્જયિની નરેશના બીજા પુત્ર ગોપાળકે પોતાની બેનનું વિધિવત કન્યા દાન દીધું અને પિતાના આશીર્વાદ તથા દાયજી માટે મોકલેલાં અઢળક ધન રત્નો વગેરે પોતાની બેનને દીધાં. આ વાત સોમદેવ બટ નામના મહાકવિએ રચેલ કથાસરિત સાગરમાં વિસ્તારપૂર્વક આપી છે તેનો ટુકડો સાર આ છે.

શ્લોક ૩૭ મર્તુઃ કણ્ઠ

આ શ્લોકમાં શંકરનો કંઠ ગળું વાળી ઘેરા રંગનું છે એમ કહેલ છે તેનો ટુકડો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

સોનાના શિખરવાળા મેશ પર્વત ઉપર બેળા થયેલા દેવતાઓ અમૃત મેળવવા માટે સસુદ્રમંથન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે વિષ્ણુએ જ્ઞાતાને કહ્યું કે આ કામ એકલા દેવો નહીં કરી શકે માટે અસુરોની મદદ લઈ કળશાકાર સસુદ્રનું મંથન કરો તો અમૃત મેળવી શકાશે. પછી શેષનાગની મદદથી સેંકડો યોજન ઉંચા મંદરાચળ પર્વતને લઈ આવવી મંથન કરવા તૈયાર થયેલા દેવો તથા અસુરોને સસુદ્રે કહ્યું કે આ પ્રયત્ન પર્વતના મંથનનો મેળ સફળ કરવા માટે પાતાળમાં રહેલા કૂમળ બગવાન પોતાની પીઠ મંદરાચળ પર્વતની જેમ

રાખી તેને તોળી રાખે તો જ હું મંથનનો વેગ સહન કરી શકીશ. પછી કૂમના પૃષ્ઠ ઉપર મંદાચળને મુકી વાસુકી નાગનું દોરકું કરી વાસુકીના મોઢા તરફ અસુરો દાનવો અને પુંછડાને દેવતાઓ વળગી સસુદ્રને વલોવવા માંડ્યો. એ મંથનનો મહા ભયંકર શબ્દ થતો હતો. મંથનથી સસુદ્રમાં રહેલા લાખો પ્રાણીઓનો નાશ થયો. ઘણો કાળ મંથન કરતાં દેવતાઓ થાકી ગયા ત્યારે વિષ્ણુએ તેઓને બળ આપ્યું અને મંથવા માંડ્યું. ત્યારે પહેલાં સોમ ચંદ્ર પછી લક્ષ્મી, સુરા, સકૈદ્ર ઘોડો, કૌસ્તુભમણિ, પછી અમૃતથી ભરેલું ઘોળું કમંડળ હાથમાં છે એવા ધન્વંતરિ નિકળ્યા. ત્યારપછી મથતાં ઐરાવલુ હાથી નીકળ્યો. વધુ મથતાં કાળકૂટ ઝેર નીકળ્યું ભયંકર અગ્નિ સરખા એ ઝેરે જગતને બાળવા માંડ્યું એ ઝેરના ગંધથી પૃથ્વીના, સ્વર્ગના અને પાતાળના લોક મૂર્છિત થવા લાગ્યા. ત્રણે લોક ઝેરના પ્રભાવથી વિહ્વળ થવા લાગ્યા. ત્યારે દેવ દાનવોની પ્રાર્થનાથી ભગવાન મંત્રમૂર્તિ મહેશ્વરે એ ઝેરને પી બ્રહ્મ ગળામાં અટકાવી દીધું. ત્યારથી શંકર નીલકંઠ કહેવાણા. ત્યારપછી વિષ્ણુએ મોહિની ઓનું રૂપ લઈ દેવતાઓને અમૃત પાત્રું. ત્યારથી દેવતાઓ અને દાનવોમાં વેર બંધાણું. બ્રહ્મ વચ્ચે વખતે વખત ઘણાં યુદ્ધો થયાં છે. જે કાયમને માટે ચાલુ રહ્યાં છે.

શ્લોક ૩૮ અપ્યન્યસ્મિન્

ઉન્નયિનીમાં મહાકાળ મહાદેવ એ બાર જ્યોતિર્લિંગમાના એક છે.

અસ્તીદ્વોજાયિની નામ નગરી ભૂષણં ભુવઃ ॥

હસન્તીવ સુઘાઘૌતૈઃ પ્રાસાદૈરમરાવર્તી ॥

યસ્યાં વસતિ વિશ્વેશો મહાકાલવપુઃ સ્વયં ॥

શિથિલીકૃતકૈલાસનિવાસવ્યસનો દુરઃ ॥

ચુના છાંટેલા મહેલોથી ઇન્દ્રની અમરાવતી નગરીને હસતી હોય એવી ઉન્નયિની નામની નગરી અવતિ દેશમાં છે. જે પૃથ્વીના ભૂષણ સરખી મુંદર અને સમૃદ્ધિવાળી છે. કૈલાસ પર્વત ઉપર રહેવાનું ઓછું કરેલ છે એવા શંકર ત્યાં વિશ્વના પતિ મહાકાલ સ્વરૂપે સાક્ષાત રહે છે.

શંકરનાં બાર જ્યોતિર્લિંગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સોમનાથ સૌરાષ્ટ્રમાં

૨ શ્રી મલ્લિકાર્જુન શ્રીશૈલમાં

૩ મહાકાળ ઉન્નયિનીમાં

૪ ઓંકારેશ્વર નર્મદા કંઠે

૫ કેદાર હિમાલયમાં

૬ ભીમાશંકર ડાકિનીમાં

૭ વિશ્વનાથ કાશીમાં

૮ ત્ર્યંબકેશ્વર નાસિકમાં

૯ વૈજનાથ ચિતાભૂમિમાં

૧૦ નાગેશ્વર દારકામાં

૧૧ રામેશ્વર સેતુબંધમાં

૧૨ ધૃણેશ્વર

શ્લોક ૪૦ પશ્ચાદુચ્ચૈઃ

આ ગળજીન હાથીનું ચામડું પેરી શંકરને નૃત્ય કરતા કહે છે. પુરાણોમાં આ વાત છે. ગળસુર નામનો દૈત્ય તપ કરી બ્રહ્મા પાસેથી ક્રોધથી મરે નહીં, હારે નહીં એવું વરદાન

મેળવી પૃથ્વી સ્વર્ગ અને પાતાળ ત્રણે લોકનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. બધે તેનો ત્રાસ વરતી રહ્યો. ત્યારે દેવતાઓ સ્વર્ગ વૈકુંઠે બ્રહ્મલોક વગેરે છોડી કાશીમાં વસવા લાગ્યા. અને શંકરનું આરાધન કરી ગળસુરનો વધ કરવા પ્રાર્થના કરી. ગળસુર મનુષ્યનાં દેવનાં પશુનાં અનેક રૂપ લઈ શકતો. શંકર સાથે હાથીનું રૂપ લઈ લડ્યો હતો અને હાથીના રૂપમાં જ શંકરે તેને હણ્યો હતો. આ વધથી પ્રસન્ન થયેલા શંકરે એ ગળસુર હાથીનું ચામડું ઉતારી લોહીથી ભીનું તે ચામડું પહેરી તાંડવ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શંકર ઘણેભાગે ગળજીન હાથીનું ચામડું પહેરે છે. તેનો આહી ઉલ્લેખ કવિયે કર્યો છે.

શ્લોક ૪૬ ત્વન્નિસ્યન્દે

શ્લોક ૪૭ તત્ર સ્કન્દ

ઉજ્જયિની છોડ્યા પછી ગંભીરા નદી પછી દેવગિરિ આવે છે. ત્યાં કાર્તિકસ્વામીનું ધામ છે તે મોટું તીર્થસ્થાન ગણાય છે.

કાર્તિક સ્વામીનાં પડાનન, અગ્નિપુત્ર, કુમાર, સ્કંદ, સેનાની, કાર્તિકેય, ગ્રહ વગેરે નામ છે. આ શંકરના પુત્ર છે. આને છ કૃતિકાઓએ ધવરાવેલ છે તેથી ૬ મુખ અને ચાર હાથ છે. દક્ષિણમાં સુબ્રહ્મણ્ય કે ષણ્મુખ, ષણ્મુગ એ નામે પૂજાય છે. શંકરનાં વીર્યથી થયેલ પુત્ર તારકાસુરને મારી શકે એમ સમજી દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી શંકરના વીર્યથી તે ઉત્પન્ન થયા છે. મોરના આકારનું વિમાન તેનું વાહન છે. તેને મોર ઉપર પ્રીતિ છે. તે ગણપતિથી નાના છે. તેણે દેવતાના સેનાધિપતિ થઈ તારકાસુરને હણ્યો. કાર્તિક સ્વામી અખંડ બ્રહ્માચારી રહ્યા છે. તેની કથા ઘણાં પુરાણોમાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં અધ્યાય ૨૨૪ થી ૩૨ સુધીમાં પણ તેની કથા છે.

મદ્રાસ ખલાકામાં સોંકુર થી ૩ ગાઉ ઉપર લોહાયળ પર્વત આવે છે. તેના પર કાર્તિક સ્વામીનું સ્થાન છે. જોઓને કાર્તિક સ્વામીનાં દર્શન કરવાની મનાઈ છે. ત્યાં કાર્તિકસ્વામીની કાળા પથ્થરની સુંદર મૂર્તિ છે. તેને એક જ મુખ છે. મૂર્તિ ઉભી ૧૨ વર્ષના છોકરા જેવી છે. મધ્યમાં કાર્તિકસ્વામીનું મંદિર, તેની જમણી બાજુ શિવનું અને ડાબી બાજુ પાર્વતીનું મંદિર છે. લોહાયળ પર્વતમાં કપટસ્વામી, મયૂરસ્વામી, ગુપ્તસ્વામી, કાર્તિકસ્વામી વગેરેનાં મંદિર છે. તેમાંનાં કેટલાંક સ્થળ પર્વત ઉપર ભયંકર જગ્યાએ આવેલાં છે. ત્યાં કોઈક જ જઈ શકે છે.

જ્યાં કાર્તિકસ્વામીએ માતાનું સ્તનપાન કરેલું તેના મોઢામાંથી દુધ નીચે પડ્યું ત્યાં સફેદ ભસ્મ થઈ. તે આજે પણ દેખાડવામાં આવે છે, મોઢામાંથી દુધ પડ્યું તે જગ્યાએ ધુણીયું બાંધી છે. તેમાં પથ્થર નાંખવાથી ૩ વર્ષે કૃતિકાના યોગમાં જન્મ લેવાય છે ત્યારે તે ભસ્મ થઈ જાય છે. દક્ષિણમાં કાર્તિકસ્વામીની ઉપાસના બહુ ચાલે છે.

શ્લોક ૪૯ આરાધ્યેનં

રન્તિદેવ:—દેવગિરિમાં રહેલા સ્કંદનાં દર્શન કર્યા પછી આગળ ચાલતાં ચમૃંષવતી નામની નદી કે જે રન્તિદેવ રાજની કીર્તિને હજારો વરસ થયાં પ્રકાશિત કરતી રહે છે તે રસ્તામાં આવશે એમ આ શ્લોકથી કવિ કહે છે. આ રન્તિદેવ રાજ હરિતનાપુરના પુરુ

રાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ચક્રવર્તી સંકૃતિ રાજના પુત્ર હતા. તેણે ઈન્દ્ર ઉપર તપ કરીને એવું વરદાન મેળવ્યું હતું. કે તે મરણ પડે તેટલું અન્ન મેળવી શકે અને તે અન્ન ખાનારા હજારો મેમાનો હંમેશાં તેને મળે. તેઓનો સત્કાર કરવાની શ્રદ્ધા ઓછી ન થાય. અને કોઈની પાસે કાંઈ માગવું ન પડે. ત્યારપછી તે રાજ પોતાના આખા રાજ્યમાં લાખો અતિથિઓને હંમેશાં જમાડતો. તેમાં અન્ન અને માંસ બંને ખાઈ પઢાઈ તરીકે રહેતાં. તેના રાજ અમલમાં એકવાર લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે લાખો પ્રજાજનો રાજ પાસે અન્ન માગવા માંડ્યા. પ્રજાને બચાવવા માટે તેણે હજારો પશુઓનો વધ કરી પ્રજાનું પોષણ કર્યું અને પ્રજાને જીવાડી. એ રાજના તપોબળથી પોતાનો ભોગ આપી પ્રજાને જીવાડવા માટે ત્યાં લાખો પશુઓ પોતાની મેળે હાજર થાતાં. આ પશુઓનાં ચામડાંના મોટા પર્વત જેવડાં ઘણા ઢગલા થયા હતા. રાજના તપોબળથી થોડા સમયમાં પ્રમંડ વરસાદ થયો એ ચામડાંના કુંચરોને તે વરસાદથી ઉત્પન્ન થયેલી નદી ખેંચી ગઈ. એ રીતે લાખો ચામડાં તણાવાથી તે નદીનું નામ ચમંદવતી પડ્યું. જે આજે વિંધ્યાચળ પર્વતમાં આવેલી. ચંબલ નામની નદી છે. આ રાજના રાજ્યમાં પ્રજા એટલી બધી સમૃદ્ધ હતી કે રાજના મહેલોમાં અને પ્રજાના ઘરમાં ઘડા કામણાં કડાયાં થાળીયું તપેલાં વગેરે બધાં વાસણ સુવર્ણનાં જ હતાં. આ રાજએ સેંકડો વરસ સુધી રાજ કરેલું. તેમાં અનેક યજ્ઞો કરીને દેવ પિતૃ અગ્નિ બ્રાહ્મણો અને પ્રજાને સંતુષ્ટ કર્યા હતા.

શ્લોક ૬૨ બ્રહ્માવર્ત

આ શ્લોકમાં વર્ણવેલ બ્રહ્માવર્ત, હસ્તિનાપુર (દિલ્લી) થી વાયવ્ય ખુણામાં આવેલો છે. સરસ્વતી અને ધ્રુવદત્તી નદી વચ્ચેનો આ પ્રદેશ દેવતાઓએ પવિત્ર ગણ્યો છે. તે ચારસો ગાઉ લાંબો અને તેટલો પહોળો છે. તેને કુરુક્ષેત્ર પણ કહે છે. મહાભારતની લડાઈ આંહી થઈ હતી.

સરસ્વતી દશદ્યૌર્દેવનદ્યોર્ચન્તરં ॥ તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥

દક્ષિણેન સરસ્વત્યા દશદ્યૌત્તરેણ ચ ॥ યે વસન્તિ કુરુક્ષેત્રે તે વસન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥

“સરસ્વતી અને ધ્રુવદત્તી નદીઓનો વચ્ચેનો ભાગ એ દેવતાએ બનાવેલો બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશ કહેવાય છે. સરસ્વતીથી દક્ષિણે અને ધ્રુવદત્તીથી ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ કુરુક્ષેત્ર છે. ત્યાં વસનારા સ્વર્ગમાં જ રહે છે એમ માનવું, અર્થાત ત્યાં મૃત્યુ પામનારા સ્વર્ગે જાય છે.” આ બ્રહ્માવર્તની વચમાં પંચહદ તીર્થ છે. અધર્મિ રાજાઓનો નાશ કરી પરશુરામે આ ૫ કુડોમાં પિતાનું તપશ્ચ કર્યું હતું. પૂર્વે વિષ્ણુ ભગવાને મધુકૈટભ દૈત્યોને આંહી હણ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર તપ કરી ક્ષત્રીયમાંથી બ્રાહ્મણ આંહી થયા હતા. દેવતાઓએ કાર્તિક સ્વામીને જ્ઞેનાધિપતિ આંહી બનાવ્યા હતા અને તારકાસુરને કાર્તિક સ્વામીએ આંહી હણ્યો હતો. મહાભારતની લડાઈમાં અર્જુન બીજમ પિતાને મારતાં અચકોતો હતો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર લઈ બીજને મારવા ઘોડેલા એ ચક્રતીર્થ આંહી છે. અભિમન્યુ આ સ્થળે મરાણો હતો. દધિચી તીર્થ આંહી છે. વૃત્રાસુર મનુષ્યો અને દેવતાને પીડા કરવા લાગ્યો ધર્મનો નાશ કરી અધર્મથી વર્તવા લાગ્યો ત્યારે તેનો નાશ કોઈપણ શસ્ત્રથી થઈ શકે નહીં એવું તેને વરદાન હતું તેથી દધિચિ ઋષિનાં અસ્ત્રનું વજ્ર બનાવી ઈર્દ્ર વૃત્રાસુરને આ પ્રદેશમાં હણ્યો હતો.

આ કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવ પાંડવોની ૧૮ અક્ષૌહિણી સેનાને સામસામે ભયંકર યુદ્ધ થયેલું, તેમાં સેંકડો રાજાઓનાં મસ્તકો અણુને આણુથી કાપી નાખ્યાં હતાં. અને પક્ષનાં લાખો લશ્કરીઓ હણાયા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રના ૧૦૦ પુત્રો દુર્યોધન વગેરે ભાઇઓ કૌરવ કહેવાતા અને યુધિષ્ઠિર ભીમ અણ્ણન સહદેવ નકુળ એ પાંચ પાંડવ કહેવાતા. શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની પક્ષે હતા. શ્રીકૃષ્ણની ખેન સુભદ્રા અણ્ણનને પરણાવ્યાં હતાં. તેના પુત્ર અભિમન્યુને શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્ર વિદ્યા શિખવાડી હતી. તે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ભયંકર યુદ્ધ કરી હજારોનો સંહાર કરી મૃત્યુ પામ્યો હતો. અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણને ઘણો વહાલો હતો તેના મૃત્યુથી શ્રીકૃષ્ણને એટલું બધું દુઃખ થયું હતું કે મહાભારતની લડાઇ પછી શ્રીકૃષ્ણ ૩૬ વર્ષ જીવ્યા સાં સુધી હંમેશાં અભિમન્યુને નામે એક ભોજનનો કોળીયો મુકી તેનું શ્રાદ્ધ કરી પછી જમતા.

આ મહાભારતના યુદ્ધ પછી યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુર (દિલ્લી)ની ગાદીએ બેસાર્યા અને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા.

શ્લોક ૫૨ હિત્વા હાલ્લા

આ શ્લોકમાં બળભદ્રનો ઉલ્લેખ છે. બળભદ્રને મદિરા પીવાનો બહુ શોખ હતો. મહાભારતની લડાઇ વખતે પાંડવ અને કૌરવો તરફથી લડનારામાં પોતાના ઘણા નજીકના સગા હતા. દુર્યોધનનો દિકરો બળભદ્રનો જન્મી હતો. આવાં કારણે મહાભારતની લડાઇ વખતે બળભદ્ર પોતે જત્રા કરવા નીકળી ગયેલા. લડાઇ પુરી થઇ ત્યારે દુર્યોધનને ભીમે સાથળમાં ગદા મારી મારી નાખ્યો ત્યારે તે સ્થળે બળભદ્ર આવેલા. ગદા યુદ્ધમાં સાથળમાં ગદા મારવાની મનાઇ છે મારે તો તે અધમ યુદ્ધ ગણાય. બળભદ્રે આ અધમ યુદ્ધ કરવા બદલ ઠપકો દીધો ત્યારે કૌરવોએ પાંડવો ઉપર કરેલા અનેક અન્યાયનું વણ્ણન કરી શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપેલ.

બળભદ્ર વસુદેવના મોટા પુત્ર હતા. શ્રી કૃષ્ણ એનાથી નાના હતા. તે એકદમ ઘોળા વાનના હતા. ડાબા હાથમાં હળ નામનું આયુધ અને જમણા હાથમાં મુશળ રાખતા. તેના સ્થ ઉપર તાડનું ચિન્હ હતું. તે શેષનાગનો અવતાર હતા. દુર્યોધન અને ભીમે ગદા યુદ્ધનું શિક્ષણ બળભદ્ર પાસે લીધું હતું. તે ઘણા ભોળા ઉદાર ન્યાયી હતા. પાસાની રમત અને મદિરા એને પ્રિય હતાં. તે મહાભારત યુદ્ધ વખતે જત્રાએ નિકળ્યા અને કુરુક્ષેત્રમાં આવી સરસ્વતી નદીનું પાણી પી પવિત્ર થયા. આ યાત્રા દરમ્યાન મદિરા પીવાનું છોડી દીધું હતું.

શ્લોક ૫૪ તસ્માદ્ ગચ્છે

આ શ્લોકમાં કનખલ, જહ્નુ રાજાથી ગંગાની ઉત્પત્તિ તથા સગર રાજાના દિકરા અવગત્યે ગયેલા તેને બગીરથ રાજાએ તપ કરી ગંગાને તે સ્થળે ઉતારી સ્વર્ગે મોકલ્યા આ પૌરાણિક કથાઓનું સૂચન છે.

કનખલ એ હરદ્વારથી બે માઇલને છેટે ગંગાને કિનારે તીર્થનું ગામ છે. ત્યાં દક્ષ પ્રજાપતિનું મોટું મંદિર છે. આ કનખલ તીર્થમાં નહાવાથી ફરી જન્મ થતો નથી. મોક્ષ મળે છે એવું શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે. દક્ષ પ્રજાપતિએ આહીં યજ્ઞ કર્યો હતો. શંકરને યજ્ઞમાં તેડાવ્યા નહિ એ પોતાના પતિનું અપમાન સહન ન થવાથી દક્ષની પુત્રી સતીએ ત્યાં યજ્ઞ

કુંડમાં પડી પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો. તે ડેકાણું આજે પણ બતાવવામાં આવે છે. આહી ગંગાને ૫૮ પહોળા છે અને એકદમ ઘોળો પ્રવાહ છે.

જહનુકન્યા—સોમવંશી રાજા જહનુ તપ કરતા હતા. ભગીરથ રાજાના રથ પાછળ આવતા ગંગાના પ્રવાહથી તેનો આશ્રમ છુટી ગયો. તેથી તે ગંગાને પી ગયા પછી દેવોની પ્રાર્થનાથી પોતાના કાનમાંથી તેને કાઢી તેથી ગંગા જનહવી કહેવાણું. તે હિમાલયમાંથી નિકળી આઠેક માઇલ આદ્યા પછી ગંગાદિ જેને ગંગોત્રી કહે છે ત્યાંથી પ્રવાહ આગળ આદ્યો ઉત્તર તરફનો પ્રવાહ ભાગીરથી કહેવાય છે તે જ દેવપ્રયાગમાં અલકનંદાની સાથે મળતાં ગંગા કહેવાય છે.

સગરના પુત્રોનો ઉદ્ધાર

૧ સૂર્યવંશમાં બાહુ નામનો ચક્રવર્તી રાજા થયા. હૈહય તાલજંઘ કામ્બોજ પલ્લવ પારદ યવન શક એ બધાએ મળી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યારે બાહુ રાજા પોતાની બે રાણીઓ સાથે વનમાં ભાગી ગયા તેની પતિવ્રતા યાદવી નામની સ્ત્રી સગર્ભા હતી. તેની શોકથી તેના ગર્ભના નાશ માટે ગર-ઝેર આપ્યું પણ યાદવીના પતિવ્રતાપણાના પ્રભાવથી ગર્ભ કે પોતે મર્યા નહી. વનમાં બાહુ રાજા મરણ પામ્યા. તેની પાછળ યાદવીને ભૂચના પુત્ર ઔવ ઋષિએ સતી થતી અટકાવી પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. ઝેર સાથે જ તે અવતર્યો તેથી તેનું નામ સગર પાડ્યું. સગરને જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરાવી બધા વેદ અને શસ્ત્રવિદ્યા ભણાવી. દેવતા પણ સહન ન કરી શકે એવું આગ્નેયશ્ત્ર આપ્યું. પછી સગરે તાલજંઘ નામના હૈહયનો સંહાર કર્યો, પછી શક યવન કામ્બોજ વગેરેને હણવાની તૈયારી કરી. ત્યારે કામ્બોજ વગેરે વસિષ્ઠને શરણે ગયા. ત્યારે ઋષિએ સગરને તેઓનો સંહાર કરતાં અટકાવ્યા. પછી સગરે તેઓને શિક્ષા તરીકે ધર્મથી બહિષ્કૃત કર્યા અને બધાના વેશ આર્યોથી બુદ્ધા ઠરાવ્યા. શકેનાં મસ્તક અર્ધાં મુંઠાવ્યાં, યવનો અને કામ્બોજોનાં મસ્તક આખાં મુંઠાવ્યાં. પારદોને છુટા કેશવાળા રાખ્યા. પલ્લવોને ડાઠીવાળા કર્યા. વેદાધ્યયન અને વૈદિક ધર્મથી એ બધાને બહિષ્કૃત કર્યા.

સગરને કસ્યપની પુત્રી સુમતિથી અસમંજસ અને વિદર્ભ રાજાની પુત્રી કેશિનીથી ૬૦,૦૦૦ સાઠ હજાર પુત્રો થયા. સગર રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ઘોડો છુટો સુક્યો. પોતાના સાઠ હજાર પુત્રોને ઘોડાની રક્ષા કરવા મોકલ્યા. ઇંદ્ર દ્રેષભાવથી એ ઘોડાને પાતાળમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં લઈ જઈ બાંધ્યો. ઘોડાને ગોતવા માટે સગરના પુત્રોએ પૃથ્વી ખોદી પાતાળમાં ગયા. ત્યાં કપિલમુનિના આશ્રમમાં ઘોડાને જોઈ તેને ચોર માની અપશબ્દો કહ્યા તેથી કેપ પામી કર્પિલે એ સાઠ હજાર સગર પુત્રોને બાળી બરમ કર્યા. પછી અસમંજસના પુત્ર અંશુમાને તપાસ કરી એ સાઠ હજાર સગર પુત્રોની બરમ જોઈ મુનિની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે આકાશ ગંગાના જળથી એ રાખ ધોવાય તો તેઓનો ઉદ્ધાર થાય. પછી અંશુમાનના પૌત્ર અને દ્વિવીપના પુત્ર ભગીરથે ઘણા કાળ તપ કરી

ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર ઉતાર્યાં. પણ તે પહેલાં શંકર ઉપર તપ કરી ગંગાને પોતાના મસ્તક પર ઝીલવાનું વરદાન લીધું. પછી ગંગાને પૃથ્વીપર ઉતાર્યાં ત્યારે શંકરે પોતાની જટામાં ઝીલ્યાં. પછી આગળ પ્રવાહ આવ્યો. પોતાના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગીરથના તપથી ગંગા પૃથ્વીપર આવ્યાં તેથી ભાગીરથી કહેવાણું.

શ્લોક ૫૫ તસ્યા: પાતું

આ શ્લોકમાં ગંગા યમુનાના સંગમનો ઉલ્લેખ છે. આ સંગમ પ્રયાગમાં થયો છે. મેઘનો પડછાયો ગંગામાં પડતાં પ્રયાગનો ગંગા યમુનાનો સંગમ આંહી થયો હોય એવું દ્રશ્ય કવિયે વર્ણવ્યું છે. તેથી એ સંગમને લગતી પ્રયાગની થોડી હકીકત આંહી આપું છું.

પ્રયાગમાં વિક્રમ સંવત ૧૬૨૯ માં અકબર બાદશાહે કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાં તેનો મુખ્ય મુખો રહેતો. ત્યારે આનું નામ અલાહાવાસ કે ઇલાહાવાસ હતું. છેવટે અલાહાબાદ થયું. છતાં હિંદના ૩૩ કરોડ હિંદુઓ તો તે પવિત્ર તીર્થને પ્રયાગને નામે જ ઓળખે છે. તે હિંદુઓનું મોટું જાત્રાનું ધામ છે.

પાંડવો પોતાના વનવાસ દરમિયાન કેટલોક વખત વારણાવતમાં રહ્યા. હતા તે પ્રયાગની નજીકનો પ્રદેશ હતો. રામ અને સીતાયે પોતાના વનવાસનો કેટલોક સમય પ્રયાગમાં ગાળ્યો હતો. આંહી ગંગા યમુના સરસ્વતીનો સંગમ થવાથી મોટું તીર્થ સ્થાન છે. પંજબમાં યુક્ત થયેલ સરસ્વતી નદી આંહી પ્રગટ થાય છે, તેથી આંહી ત્રણ નદીઓના સંગમથી ત્રિવેણી તીર્થ પણ છે. અયોધ્યાથી વનવાસમાં નિકળેલા રામ ચિત્રકૂટ જતાં પહેલાં ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં રોકાણ હતા તે આશ્રમ આંહી છે. માધવ, સોમેશ્વર, ભારદ્વાજેશ્વર, વાસુદેવેશ્વર, અક્ષયવડ, પ્રયાગ, વેણીમાધવ ગંગા યમુના સરસ્વતી વગેરે તીર્થો આંહી છે. આંહી સૌ શ્રાદ્ધ કરે છે. જીવતાં માયાપનાં પણ આંહી શ્રાદ્ધ કરાય છે. શ્રાદ્ધ કરાવવા પહેલાં શિખા શિવાયના આખા માથાનું મુંડન-ટંકો કરાવવો એવો નિયમ છે. તેમ જ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ પોતાના મોવાળાની એકે લટ આપે છે. દક્ષિણ હિંદની દ્રાવિડી સ્ત્રીઓ તો કેટલીક આખા મસ્તકનું મુંડન કરાવે છે. આ ક્ષેત્ર તીર્થરાજ કહેવાય છે. આનું માહાત્મ્ય પુરાણોમાં મહાભારત વગેરેમાં ઘણું વર્ણવેલ છે.

ઇસ્વીસન પહેલાં ૩૦૦ ત્રણસો વર્ષનો એક ઉમો કરેલો સ્તંભ કિલ્લામાં છે. તેમાં અશોકનો લેખ છે તેમ જ સમુદ્રગુપ્તના વૈભવનું વર્ણન કેાતરેલું છે. એક બીજો સ્તંભ છે તેમાં કૌશાંબીના રાજાનું વર્ણન છે. ઇસ્વીસનની ૭મી સદીમાં ચીની મુસાફર હુએન-સંગ આંહી આવેલ તેણે આ સ્થાન બહુ પવિત્ર મનાય છે એમ લખેલું છે. અક્ષયવડ ઘણા કાળનો હતો તે જહાંગીરે ખોદાવી નાખ્યો. વિક્રમ સંવત ૧૭૯૫માં મરાઠાઓએ આ કિલ્લો કબજો કરેલો. સંવત ૧૮૫૭ માં આ પ્રદેશ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો.

પ્રયાગ, યમુના નદીને કાંઠે વસેલું છે. ત્યારે કિલ્લો ગંગા યમુનાના સંગમ ઉપર છે. દર વર્ષે મહા માસમાં મેળો ભરાય છે. દર છઠે વર્ષે અર્ધકુંભ મેળો અને ૧૨ વર્ષે કુંભ મેળો ભરાય છે, ત્યારે લાખો યાત્રાળુઓ ત્રિવેણી સંગમ ઉપર સ્નાન માટે આવે છે.

પ્રયાગની પશ્ચિમે ખુશ્ક બાગ છે. ત્યાં જહાંગિર બાદશાહે પોતાની, તેની માની અને બહેનની કબરો કરાવી છે.

શ્લોક ૬૬ આસીનાનાં

આ શ્લોકોમાં કર્તુરી મૃગનો ઉલ્લેખ છે. કર્તુરી મૃગ કાશ્મીરથી આસામ સુધીના પ્રદેશમાં ફેલાયેલ હિમાલય પર્વતમાં જ થાય છે. દુનીયાના બીજા કયાંય પણ કર્તુરી મૃગ કે કર્તુરી થતી નથી. તે પવિત્ર સુગંધી પૌષ્ટિક ચીજ વસ્તુ તરીકે આખી દુનીયામાં વપરાય છે. આર્થ શાસ્ત્રોના મંત્ર તંત્ર અને પ્રયોગોમાં તથા આયુર્વેદમાં ઔષધ તરીકે આનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે.

શ્લોક ૫૭ તંત્રે વાયૌ

હિમાલયમાં ચમરી નામની ગાય થાય છે તેના પુંછડોના વાળ ગુચ્છવાળા કાળા કે ઘોળા રંગના હોય છે. ચાંદી સોનાના હાથામાં મઢાવી તે દેવને ચમ્મર ઢોળવામાં વપરાય છે તે પવિત્ર ગણાય છે. આ ચમરી ગાય હિમાલય શિવાય દુનીયાના કોઇ પણ ભાગમાં થતી નથી.

શ્લોક ૫૯ તત્ર વ્યક્તં, શ્લોક ૬૦ શબ્દાયન્તે

આ શ્લોકોમાં શંકર પાર્વતી અને તેનું નિવાસસ્થાન હિમાલયનો ઉલ્લેખ છે.

હિમાલય શંકર પાર્વતીનું નિવાસસ્થાન છે. કૈલાસની આબુખાબુના હિમાલય પ્રદેશમાં તેઓ હરે હરે છ કોડા કરે છે.

હિમાલય પર્વત ઉપરનાં અસંખ્ય શિખરો એ દુનીયાના પર્વતોમાં ઉચ્ચામાં ઉચ્ચાં છે. હિમાલયની ઉચ્ચાઈની શોધખોળ હાલના શાસ્ત્રપ્રમાણે ચાલુ છે પણ હજી તેના ચોથા ભાગની માહિતી પણ મળી શકી નથી.

હિમાલયની વાયવ્ય મર્યાદા સિંધુ નદી સુધી છે. કાશ્મીરમાંના નંગા પર્વતના શિખર પાસેથી પૂર્વે ૨૦ રેખાંશ સુધી હિમાલય ફેલાયો છે. મહાકવિ કાલિદાસ કહે છે “સ્થિતઃ પૃથિવ્યા ઇવ માનદંડઃ પૃથ્વીનો માન દંડ એ હિમાલય છે. હિમાલય એટલો વિશાળ વિસ્તૃત છે કે તેનું પ્રમાણ કાઢી શકાયું નથી. કાશ્મીર તેપાળ સિલ્કિમ દારજીલિંગ ભુતાન અને બીજાં ઘણાં રાજ્યો હિમાલયની તળેટીમાં રહેલાં છે. વિવિધ ભાષા અને આકૃતિનાં માણસો લાં વસે છે. પેલી બાબુ ટીબેટ પણ હિમાલયની તળેટીમાં છે. ઉત્તર દિશા તરફ જનારી પર્વત શ્રેણી અનુષોથી અગમ્ય છે. જ્યાં વિદ્યાધરો ગંધર્વો કિન્નરો વગેરે રહે છે. ત્યાં મનુષ્યો જન્મ શકતાં નથી. આજે પણ તેઓ દસ દસ હજાર વર્ષ જીવે છે. અબુન અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ઉત્તર દિશા જતવા દૂર સુધી ગયા હોય તેને અટકાવ્યા હતા કે હે અબુન તમે મનુષ્ય છો. હવે પછી દેવકોટીનો વસવાટ છે ત્યાં તમે જન્મ શકશો નહિ, અને તેઓને જતી શકશો નહી. માટે પાછા વળો. હિમાલયના ત્રિશૂળ નંદાકોટ ધવલગિરિ નંદાદેવી કાંચનગંગા ગૌરીશંકર વગેરે સેંકડો શિખરો ૧૫ થી ૩૦ હજાર ફુટ ઉંચાઈના છે તેમાં ગૌરીશંકર શિખર ૩૦,૦૦૦ ત્રીશ હજાર ફુટથી વધુ ઉંચો છે. પણ તેનું સાચું માપ કોઇ કાઢી શક્યું નથી કે લાં જન્મ શકાયું નથી. લાં કુબેરની નગરી અલકાપુરીમાં યક્ષો રહે છે. ગૌરીશંકર અને કૈલાસ ઉપર વિમાન પણ ઉડી શકતું નથી. ચડવા માટે પશ્ચિમના ઘણા સાહસિકોએ મહેનત કરી પણ ઘણા મરી ગયા અને ઘણા ખોટી માપણી કે નિશાન કરી પાછા માંડ જવતા ધર ભેગા થયા છે.

હજીપણુ લાં ચડવાના પ્રયત્ન થયા કરે છે. શંકર પાર્વતીને હરવા ફરવા વિહાર કરવાનો તે પ્રદેશ છે. લાં યોગી લોકો જ જમ શકે છે. મરણુ ધર્મવાળાં મનુષ્યો જમ શક્તાં નથી. યોગીઓ પણુ અમુક મર્યાદા સુધી જ જાય છે જો તે મર્યાદા વળોટે તો પુરુષો સ્ત્રીઓ બની જાય છે

ગૌરીશંકર શિખરને નંદાદેવી પણુ કહે છે. પર્વતો અને શિખરોમાંનો એ ઉચામાં ઉચો છે. સન ૧૮૪૧ માં એટલે ૧૧૧ વર્ષ પહેલાં સર જ્યોજ એવરેસ્ટ નામના ભૂગોળ વેત્તાયે ત્રિકોણમિતિના નિયમાનુસાર આ શિખરની ઉંચાઇનું માપ ૨૯૦૦૨ ઓગણત્રીસ હજાર એ કુટુંબું કાઢેલું હતું. સાર એને નામે ગૌરીશંકરનું નામ એવરેસ્ટ પાડેલ છે. પણ આ માપ જરાખર નથી. સારપછી એક માણસે ૨૯૦૦૨ કુટુંબું આગલ્યું માપ ખોટું ઠરાવી ૨૯૧૪૧ કુટુંબું ઉંચાઇ ઠરાવી છે. આ બધાં અનુમાન છે. આ દેવ ભૂમિમાં કોઇ ઠેક માથે પહોંચી શકે એમ નથી કે સાચું માપ કાઢી શકે એમ નથી. યોગસિદ્ધ કે રસસિદ્ધ પુરુષો કે જેની ગતિ ગમે તે લોકમાં જવા આવવાની છે તેઓ જ માત્ર લાં જમ શકે છે. આ પ્રયંત ઉતુગ પૃથ્વીનું માપ કરવાના દંડ સરખા હિમાલયના શિખર પાસે ત્રિકોણમિતિ કે ગણિત શાસ્ત્ર કે ખીજાં સાધનો કુદિત થઇ જાય છે.

૧૯૦૦૦ કુટુંબું ઉંચાઇના ખોંપુ ઘાટની ખીણોમાં જંગલી યુલાખનાં વન છે ખંબુઆ-ઘાટ અને ચોંગટા ઘાટ ૧૫૦૦૦ અને ૧૬,૦૦૦ કુટુંબું ઉંચાઇએ આવેલાં છે લાં દેવદાર વૃક્ષોનાં વન છે એના થડો ઘેરાવો ૨૦ થી ૨૫ કુટુંબો અને ઉંચાઇ ૧૫૦ થી ૧૭૫ કુટુંબો હોય છે. ભોજપત્રના વૃક્ષોનાં પણ વન લાં છે તેમ ખીજી ઘણી વનસ્પતિઓ ઉગે છે. ૧૬૫૦૦ કુટુંબી ઉંચાઇએ રોગખડ નામની ખીણ આવે છે લાં એક મઠ છે તેમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ રહે છે.

હિમાલયમાં સેંકડો તપસ્વીઓ, ઋષિ મુનિઓ, ઋષિ પત્નીઓ સાથે રહે છે, યોગ સાધના અને તપ કરે છે. તેઓનાં દર્શન લાગ્યશાળીને જ થાય છે. હિમાલયની શોધખોળ માટે ચડવા ધરજનારાઓએ પ્રથમતો મન વચન કર્મથી પવિત્ર થાવું. રસાયન ઔષધના સેવનથી કાયા કલ્પની પદ્ધતિયે પોતાનાં શરીરો ઠંડી તડકો વરસાદ રોગથી પરાલભ ન પામે તેવાં અને સેંકડો વર્ષ જીવી શકે તેવાં બનાવવાં જોઇએ. પછી યોગાભ્યાસ કરી સિદ્ધ થયા પછી તે મનુષ્ય હિમાલયમાં બધે જમ શકે છે, આ સ્થિતિ મેળવ્યા પહેલાં હિમાલય માટે પ્રયત્ન કરનારા તમામ નિષ્ફળ જવાના છે.

શિવ—શંકર મહેશ્વર મહાદેવ ઇશાન શંભુ ચંદ્રશેખર ગિરીશ નીલકંઠ ત્રિલોચન રૂદ્ર ઉમાપતિ હર વિશ્વનાથ રસેશ રસેશ્વર વજ્રેશ શિવનાં નામ છે. શંકર ધન પુત્ર સંતાનના દેવતા છે. શંકરનો ભક્ત કહી પુત્ર વિનાનો કે નિર્ધન હોતો નથી. આયુર્વેદ યોગ વિમાન શાસ્ત્ર વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર રસાયન શાસ્ત્ર મંત્રતંત્ર શાસ્ત્ર ધાતુનાદ વગેરેના આધણતા દેવતા શંકર છે. ચારે વેદોમાં શંકરની જ સ્તુતિ કરી છે. રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે વિષ્ણુના અવતાર રૂપે અવતરેલા અવતારી પુરુષો શંકરના ભક્ત હતા. મહાભારત રામાયણ અહારે પુરાણો વેદો ઉપનિષદો વગેરેમાં શિવને સર્વોત્તમ મોટા દેવ, દેવોના ઇશ્વર કહી શંકરની સ્તુતિ કરી છે. હિંદુસ્થાનનાં જ લાખ નાનાં મોટાં ગામોમાં અપવાદરૂપે ૧ પણુ ગામ કે ગામકું નહિ

હોય કે જ્યાં શંકરનું મંદિર ન હોય. દરેક મંદિરમાં શંકરનું શિવલિંગ પાર્વતીની અને ગણેશની મૂર્તિ એ ત્રણ હશે. સમુદ્રમંથનથી નિકળેલું હળાહળ જેર ત્રણે લોકનો નાશ કરત તેને શંકર પી ગયા અને જગતને બચાવ્યું,

પાર્વતી એ શ્રી ભુવનેશ્વરી છે. અર્ધનારી નટશ્વર શકરનાં અર્ધાંગના પત્ની છે. તમામ દેવતાઓ દેવીઓ તેની સેવા કરે છે, તે મણિદિપમાં ચિંતામણિ ગૃહમાં રહે છે.

શ્લોક ૬૧ પ્રાલેયાદ્રે:

આ શ્લોકમાં હિમાલયમાં પરશુરામનું પરાક્રમરૂપ હંસદાર કૌંચરંધ્રનો અને બલિરાજને તામે કરવા તૈયાર ગયેલા વામન ભગવાનનો કાળો પગ આટલી બાબતનો ઉલ્લેખ છે.

પરશુરામ એ વિષ્ણુનો ૧૬ મો અવતાર હતા.

તપસ્વી જમદગ્નિ ઋષિ વિદર્ભ રાજની કુંવરી રૈણુકાને પરણેલા. તેને રમણવંત સુષેણુ વિશ્વ વિશ્વાવસુ અને છેલ્લા પરશુરામ એમ પાંચ પુત્રો થયા. સહસ્રાણુનના વધ માટે ઇન્દ્રાદિ દેવતાએ વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાથી તે રૈણુકામાં પરશુરામ રૂપે અવતર્યા. એની પિતામહી (ડાડી)ની ભુલથી એની માથે યજ્ઞનો ચર બાવામાં ભુલ કરી. ચર બદલાઈ ગયો તેથી પરશુરામ કૂર કમ કરનારા ક્ષત્રિય સ્વભાવના બ્રાહ્મણ થયા. તે પોતાના પિતા પાસે બધા વેદ અને સસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા હતા. રૈણુકા નદીયે નહાવા ગયાં ત્યાં ચિત્રરથ નામના રાજને જળક્રીડા કરતો જોઈ મોહ પામી તે રાજની ઇચ્છા કરી પાણીમાં પડી તે સાથે વ્યભિચાર કર્યો તે વાત જાણી જમદગ્નિએ પોતાના ચાર દિકરાને એની માતું માથું કાપી નાખવા આજ્ઞા કરી. તેઓએ તેમ ન કયું એટલે તેઓને શાપ આપી મૃગ અને પક્ષીઓ બનાવી દીધા. પછી પરશુરામને એની માતું માથું કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તેણે પિતાના વચન પ્રમાણે માતાનું માથું કાપી નાખ્યું. જમદગ્નિએ પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહેતાં પોતાની માતા જીવતી થાય અને પોતે માથું કાપ્યું એ વાતનું તેને સ્મરણ ન રહે એવું, તથા પોતાના બાપાએ મૃગ પક્ષીમાંથી માણસ બનવાનું, યુદ્ધમાં ક્રોધથી નહિ હારવાનું અને હજારો વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય માથું, પિતાએ તે મથું આપ્યું.

એક વખત આશ્રમમાંથી વાછડાને હરી જનારા સહસ્રાણુનને પરશુરામે હણ્યો, તેથી ક્રોધ પામી સહસ્રાણુનના પુત્રોએ જમદગ્નિને મારી નાખ્યા. પરશુરામે પિતાના વધથી ક્રોધ પામી ૨૧ વખત નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી અને ભારરૂપ થયેલા અધર્મી રાજાઓને માર્યા. દશરથ, જનક કે એવા બીજા ધર્મપરાયણ પ્રજાપાલક રાજાને ખેલાવ્યા નથી. ત્યારપછી સીતાને પરણી રામ જનકપુત્રથી આવતા હતા ત્યારે શંકરના ધનુષ્યનો ભંગ રામે કર્યો જાણી રામને જોવા સામા મળ્યા બંને રામ મળ્યા પછી પરશુરામ દક્ષિણ દિશા તરફના મહેંદ્ર પર્વત ઉપર જઈ ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા. આજે પણ તે ધણને દર્શન આપે છે.

પક્ષીઓ પણ ન ઝોળાંગી શકે એવા હિમાલયના દુર્ગમ આકાશગામી પર્વતોને બાળથી ભેદી પરશુરામે ઊંદ્ર પાડી માર્ગ કર્યો છે. આ દ્વારને માર્ગે ઉત્તર દિશાએ માન સરોવર અને કૈલાસ પર્વત તરફ જવાય છે. હંસો પણ આ માર્ગે જ જાય છે. તે હંસદાર કે કૌંચરંધ્ર કહેવાય છે આ દેવોથી પણ ન થઈ શકે એવું અસાધારણ પરાક્રમ પરશુરામે કરવાથી તેની કીર્તિ આજ સુધી જળવાઈ રહી છે.

વામન અવતાર—કુરુક્ષેત્રમાં વામન ભગવાનનું મંદિર છે ત્યાં તીર્થયાત્રા કરવા નિકળેલા અર્જુનને શૌનક ઋષિએ જે હકીકત કહી તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

અલિ રાજાએ ઇંદ્રને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મુક્યો. દેવતાઓને હરાવી ઇંદ્રપદ લઈ લીધું. ત્યારે દક્ષિની પુત્રી અદિતિ દેવમાતાએ ધોર તપ કરી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કર્યા, વિષ્ણુએ અદિતિને પેટે જન્મ લઈ અસુરોનો સંહાર કરી ઇંદ્રને ફરી એનું સ્થાન અપાવવા સ્વીકાર્યું.

પ્રહલાદનો પુત્ર વિરોચન, તેનો પુત્ર અલિ ઉગ્ર તપ કરી બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન મેળવી તેણે સ્વર્ગ પૃથ્વી પાતાળ એક ત્રણે લોક પોતાના તાબામાં કર્યા. ઇંદ્ર અને દેવતાઓ નિરાધાર થઈ બટકવા લાગ્યા. દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી વિષ્ણુએ કશ્યપની સ્ત્રી અદિતિને પેટે જન્મ લીધો તે વામન ભગવાન ઘાટમાં ઠીંગણા હતા. તેને આઠ વર્ષની ઉંમરે જનોઈ દીધી.

અલિરાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતો હતો. સાં બૃહસ્પતિને આગળ ફરી વામન ગયા. સાં શુકાચાર્ય, ઋષિઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વગેરે હતા. વાર્મન ભગવાને શ્વાચાર્યથી તે બધાને નિરંતર કર્યા હરાવ્યા. આઠ વર્ષના અને સાત ઠીંગણા વામનજીના અલૌકિક જ્ઞાનથી આશ્ચર્ય ફેલાયું. અલિરાજાએ વામનજીને સત્કાર પૂજા પ્રાર્થના કરી, આપ કૌણ છો, ક્યાંથી આવો છો, શું જોઈએ છીએ જે જોઈએ તે માગો. એમ કહેતાં શુકાચાર્ય અને પ્રહલાદ અલિરાજાને રોક્યો કે આ વિષ્ણુ ભગવાન તુંને છોતરવા અને ઇંદ્રને સ્વર્ગ પાછું અપાવવા આવેલ છે માટે માગે તે આપતા નહિ. પણ અલિ રાજા કહે જે માગે તે આપવા હું જોલ્યો છું માટે બલે માફ સર્વસ્વ લઈ લ્યે પણ આપીશ. વામન ભગવાને ૩ ડગલાં પૃથ્વી માગી. અલિરાજાએ સંકેપ કરી તેના હાથમાં પાણી મુક્યું. તુરત વામને વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું. પૃથ્વીમાં પગ, સ્વર્ગમાં મસ્તક અને સૂર્ય ચંદ્ર તથા તમામ દેવો એના શરીરમાં જોવામાં આવ્યા. વામને ઇંદ્રને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું અને અલિરાજાને પૃથ્વી નીચેનું સુતલ નામનું પાતાળનું રાજ્ય આપ્યું અને કહ્યું કે સાં તું અનેક વિલાસ અને વૈભવ ભોગવ્ય. યજ્ઞ યાગ કર અને સુખે રહી આનંદ મનાવ્ય હવેથી ઇંદ્રાદિ દેવોનો દ્રોહ કરીશ માં. સાં તારું દૈત્યાધિપત્ય કાયમ રહેશે. અલિરાજાએ ભગવાનની યાજ્ઞ માથે ચડાવી પોતાના પરિવાર સાથે સુતલ નામના પાતાળમાં જઈ સાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે વામન ભગવાનનો કાળા પગની ઉપમા વિરાટ સ્વરૂપને અંગે આ શ્લોકમાં આપી છે.

શ્લોક દર ગત્વા ચોર્ધ્વ

આ શ્લોકમાં રાવણે કૈલાસ પર્વતને ખળબળાવ્યો હતો એ હકીકત છે તે રાવણ કૌણ હતો તે કુંડામાં બતાવ્યું. તૃણબિંદુ રાજાએ પોતાની ઇડવિડા નામની કન્યા પુલસ્ત્ય ઋષિને પરણાવી તેનો દીકરો વિશ્રવા થયો વિશ્રવાને ૪ સ્ત્રીઓ હતી તેમાં મોટી દેવવર્ણિનીમાં કુબેરનો જન્મ થયો તેનું મોટું શરીર, મોટું માથું, મોટી ડાઢી એમ વિચિત્ર ખેડોળ શરીર જોઈ પિતાએ કુબેર ખરાબ આકારનો એવું નામ પાડ્યું. પછી તેણે શંકર ઉપર તપ કરી

૧ આ કથા વિસ્તારપૂર્વક હરિવંશના ભવિષ્ય પર્વના અધ્યાય ૬૪ થી ૭૨ સુધીમાં છે. મત્સ્ય પુરાણમાં અધ્યાય ૨૪૬માં છે. રામ રાવણની વિસ્તાર પૂર્વકની કથા વાલ્મિકી રામાયણમાં.

સુંદર શરીર, દીર્ઘાયુષ મેળવી અલકાપુરીનો રાજ્ય થયો અને શંકરનો મિત્ર બન્યો. કુબેરનો ભાઈ રાવણ કુંભકર્ણુ વિભીષણ અને શૂર્પણખા નામની બેન હતી. રાવણ ધણો વિદ્વાન હતો. પણ સ્વભાવે અને કર્મે દુર અને અધર્મી હતો. તે આગલ્યા જન્મમાં હિરણ્યકશિપુ રૂપે હતો, રાવણે સાઠ હજાર વર્ષ પૃથ્વી સ્વર્ગ અને પાતાળનું રાજ્ય કર્યું. ત્રેતાયુગ ઉતરતાં દશરથના પુત્ર રામચંદ્રે તેનો વધ કરી પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો.

રાવણે કૈલાસને ખળભળાવ્યો. કુબેર પાસે પુષ્પક વિમાન હતું તે આપવાની ના પાડી એટલે કૈલાસ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી અલકાપુરીને છિન્નભિન્ન કરવા માટે રાવણે કૈલાસ પર્વતને ઉપાડી પછાડી લાંગી નાખવા પ્રયત્ન કરેલો તેથી કૈલાસ પર્વત ખળભળી ગયો હતો પછી કુબેરે તેને પુષ્પક વિમાન આપ્યું. આ હકીકતનો ઇસારો આ શ્લોકમાં કવિએ કરેલ છે.

શ્લોક ૬૩ ઉત્પદ્યમિ

કૈલાસ પર્વત સફેદ રંગનો છે. આજે પણ માનસરોવરની નજીક ટિબેટની હદમાં કૈલાસ પર્વતની યાત્રાએ જનારા યાત્રાળુઓ કૈલાસ પર્વતનાં દર્શન નીચેથી કરે છે. તે ધણો ભયો છે. તેના ઉપર કોઈ ચડી શકતું નથી શિવલિંગના આકારનો આ પર્વત છે. તેની જ સામે નંદી-પોઠીયાના આકારનો વિશાળ પર્વત છે. શંકરના મંદિરમાં શિવલિંગની સામે નંદી પોઠીઓ રાખવામાં આવે છે એ રીતનું દશ્ય ત્યાં જોઈ શકાય છે. એટલે સફેદ કૈલાસ ઉપર કાળા રંગનો તું કેવો દેખાશે એ બતાવતાં બળભદ્રનું દ્રષ્ટાંત આપે છે

બળભદ્ર વસુદેવના પુત્ર હતા અને શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ થાય. તે વાને ઘણા રૂપાળા ધોળા હતા. તેને વાદળી કે કાળાં લુગડાં પહેરવાનો શોખ હતો ધોળા રંગના બળભદ્ર કાળાં લુગડાં પહેરવાથી જેવા દેખાતા તેવો તું ધોળા રંગના કૈલાસ પર્વત ઉપર દેખાશે એમ યક્ષ કહે છે

શ્લોક ૬૪ તસ્મિન્ હિત્વા

આ શ્લોકમાં શંકર પોતાનાં પત્ની પાર્વતીને ઉચા નિચા ભાગમાં હાથનો ટેકો આપે છે તેમ જણાવ્યું છે. એ શંકર પાર્વતી કોણ છે તે ટુંકામાં લખું છું. ભરતખંડમાં ગામોગામ શંકરનું મંદિર હોય છે અને તેમાં શિવલિંગ નંદી પાર્વતી અને શંકરના પુત્ર ગણપતિની મૂર્તિ પૂજાય છે. શંકર વાને ધોળા છે અને તેની ઉંમર કિશોર અવસ્થા જેવી હમેશાં રહે છે. તે મસ્તકમાં અને શરીરે વિભૂતિ અને રુદ્રાક્ષની માળા તથા સર્પનાં આભૂષણ પહેરે છે. હિંદના વેદ ઉપનિષદ વિ. શાસ્ત્રોમાં શંકરની ઉપાસના મુખ્ય વર્ણવી છે. તેથી હિંદની કરોડોની પ્રજા તેની ભક્તિ કરે છે અને ઘેરઘેર શિવલિંગની પૂજા થાય છે. શિવપુરાણ, મહાભારત તથા અઢાર પુરાણોમાં શંકરનાં ચરિત્રાનું વર્ણન છે. એ શંકર તેનાં પત્ની પાર્વતી સાથે કૈલાસમાં રહે છે અને કૈલાસની આસપાસ હિમાલયમાં ફરે છે. ઉંચા નીચા પ્રદેશમાં પાર્વતીને પોતાના હાથનો ટેકો આપી ચડાવે ઉતારે છે. પોતાની સ્ત્રીને ઉંચે નીચેથી તથા વાહનમાંથી ચડવા ઉતારવા વખતે હાથનો ટેકો પુરૂષોએ આપવો એ હાલમાં શિષ્ટતા ગણાય છે પણ પૂર્વકાળથી તે પ્રણાલિકા આર્યોમાં પણ ચાલી આવે છે. કાવ્યો પુરાણોમાં રાજ્યો કે બીજા પોતાની સ્ત્રીને વાહનમાંથી ઉતારતાં હાથનો ટેકો આપ્યાના દાખલા ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મળે છે.

શ્લોક ૬૬ હેમામ્બોજ

આ શ્લોકમાં માનસરોવરનો ઉલ્લેખ છે. તે કૈલાસ પર્વતની નજીક છે. કૈલાસ માનસરોવરની જત્રાએ યાત્રાળુઓ જાય છે. પુરાણોમાં વર્ણન છે કે દેવતાઓની સ્ત્રીઓ તથા બીજી દેવીઓ માનસરોવરમાં નહાવા હમેશાં આવે છે. ત્યાં સોનાના રંગનાં કમળ અને હંસો રહે છે, પણ જત્રાળુઓ એવું કંઈ દેખતા નથી. ગંધમાદન પર્વત સુધી પાંડવો ગયા હતા તેની ઉપર કુબેરની અલકાપુરી છે એટલે કૈલાસ ગંધમાદન અલકાપુરી માનસરોવર એ બધાં નજીક નજીક છે. હાલમાં કૈલાસ માનસરોવર કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે કે 'બીજા' હશે આવી શંકા થાય છે.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે કૈલાસ પર્વત કોઈથી કંપાવી ન શકાય એવો, યક્ષો વિદ્યાધરો, ગંધર્વો જેની તળેટીમાં રહે છે, હમેશાં ક્ષણ કુલોથી શોભતો અને નેત્રને આનંદ આપનારો છે તેને રાવણે કંપાવ્યો હતો. તેમ સોનાનાં કમળવાળું માનસરોવર પણ રાવણે ડોળી નાખ્યું હતું. આ માનસરોવર બ્રહ્માએ મનમાં નિશ્ચય કરીને બાંધ્યું હતું તેથી તે માનસ-સરોવર કહેવાયું તે સરમાંથી નિકળેલી નદી સરયૂ કહેવાણી જે અયોધ્યાને પાદર વહે છે.

શ્લોક ૭૧ ચર્યાં ચક્ષા:

અલકાપુરીમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષોને! આંહી ઉલ્લેખ છે આ વૃક્ષ સમુદ્ર મંથન કરતાં નિકળ્યું હતું તે સ્વર્ગમાં અને અલકાપુરીમાં છે. આ વૃક્ષો કલ્પાંત સુધી નાશ પામતાં નથી. આની પાંસે જઈને જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે તે મળે છે આ વૃક્ષ સ્વર્ગમાં ઇંદ્રના નંદનવનમાં છે આનાં પારિજાત મંદાર વગેરે નામ છે.

આને લગતી એક રસિક કથા શ્રીકૃષ્ણના જીવન પ્રસંગમાં બની છે. હરિવંશ એ મહાભારતનો એક ભાગ છે તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર બહુ સુંદર વર્ણવ્યું છે. આ ગ્રંથના ૨ જ વિષ્ણુપર્વના ૬૪ થી ૭૬ સુધીના ૧૩ અધ્યાયમાં આ કલ્પવૃક્ષને સ્વર્ગમાંથી દારકામાં શ્રીકૃષ્ણ લઈ આવ્યા તેને લગતી કથા છે. તેનો ટુંકો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

દારકા ગિરનારની તળેટીથી માંડી વેરાવળ દીવના દરિયા સુધીના વિસ્તારવાળી હતી ગિરનારને રૈવતક પર્વત પણ કહેતા. શ્રીકૃષ્ણના અનેક મહેલો ગિરનાર પર હતા ત્યાં તે ઘણું રહેતા. ઉત્સવ ઉજવતા મૃગયા કરતા. એકવાર શ્રીકૃષ્ણનાં મોટાં પટરાણી રૂક્મિણીજીયે ઉપવાસનાં પારણાની ઉજવણી કરી તે વખતે શ્રીકૃષ્ણની બીજી સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણો સગા સ્નેહી હજારો કુટુંબીઓ સાથે ગિરનાર ઉપર મોટો ઉત્સવ કર્યો. રૂક્મિણી અને શ્રીકૃષ્ણ બેઠાં હતાં ત્યાં નારદ આવ્યા શ્રીકૃષ્ણે તેની પૂજા કરી. નારદે કલ્પવૃક્ષનું દુલ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યું, શ્રીકૃષ્ણે રૂક્મિણીને દીધું તેણે તે પોતાના મસ્તકે ચડાવ્યું. નારદે કહ્યું હે રૂક્મિણી, આ પુષ્પ તમારા વ્રતની ઉજવણીના શુકન રૂપે સ્વર્ગમાંથી લાવ્યો છું. આ એક વર્ષથી વધુ સમય સુધી કરમાતું નથી આનો પ્રભાવ એવો છે કે તમે જે સુગંધી વસ્તુની કે સુગંધી પુષ્પોની ઇચ્છા કરશો તે મળશે જે જે ઠંડા કે ગરમ પીવાના મરજી પડે તે રસ મળશે. સૌભાગ્ય વધશે. આ પુષ્પ હમેશાં પાંસે રાખવાથી જીવન તરસ ગ્લાનિ કે વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. વિવિધ પ્રકારનાં સંગીતના સ્વરો સાંભળવાની ઇચ્છા થાશે ત્યારે સાંભળી

શકશે. પોતાના કાષ્ઠપણ મનોરથ તમે પુરા કરી શકશો. એક વરસ પુરૂં થયે આ પુલ તેના મૂળસ્થાને ચાલ્યું જશે. આ પુષ્પને માતા પાર્વતી તથા ઈંદ્રાણી, દેવમાતા, સાવિત્રી, લક્ષ્મી, દેવતાની આઓ તથા દેવતાઓ હમેશાં ધારણ કરે છે. આ વાત ચાલતી હતી સારે સલભામાની બાતમીદાર સ્ત્રીયે બધું સાંભળી સલભામાને બધી પુષ્પની વાત કહી. સલભામા એ સાંભળી ખુબ રોસે ભરાઈ ઘોળાં લુગડાં પેરી રીંસાવાના ઓરડામાં ગયાં. રૂકિમણી પાંસે બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ આ વાત સમજી ગયા હતા. રૂકિમણી નારદ વાતું કરતા હતા તેને જરા કામ છે હમણું આવું છું એમ કહી નારદની સેવામાં પ્રવુમ્નને રાખી ઉતાવળા સલભામાને મહેલે ગયા. તે વીશાળ મહેલ વિશ્વકર્માયે બાંધેલો હતો. શ્રીકૃષ્ણ બીતા બીતા જનાર્માના સલભામાની પાછળ જઈ હલા રહ્યા. સત્યભામાએ આભૂષણો ફેંકી દબને ઘોળાં લુગડાં પેરીને, પહેરેલી પુષ્પની માળા ચોળી નાખીને બે હાથ વચ્ચે મુખ રાખી વાંહો વાળી રોતાં નીસાસા નાખતાં બેઠાં હતાં. કલ્પવૃક્ષનું પુષ્પ હાથમાં લીધેલું તેથી શ્રીકૃષ્ણનું શરીર સુગંધમય થઈ ગયું હતું. સત્યભામાયે આવી ઉત્તમ સુગંધ ક્યાંથી આવે છે. એ માટે ચારેકાર બેતાં શ્રીકૃષ્ણને પાછળ દીઠા નારદે આપેલા પુલની શ્રીકૃષ્ણ સાથે આવેલી સુગંધ છે એ જાણી વધુ પ્રયત્નકાંપ થયો. આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી. શ્રીકૃષ્ણે બથમાં લઈ પોતાને હાથેથી આંસુવાળું મુખ લુછી નાખી પોતે જાણતા હતા છતાં પુછવા લાગ્યા કેહેવા લાગ્યા. હે સુભ્રુ શા માટે રવો છો ? ચંદ્રના સરખું તમારું મુખ રોશની શા માટે ઘેરાઈ ગયું છે ? શા માટે કેસરી સોનેરી વસ્ત્રો ફેંકી દઈ આ વિશ્વવાયે પેરવા લાચક ઘોળાં લુગડાં પેરી બેઠાં છો ? આથી મને દુઃખ થાય છે. હું દરેક રીતે તમારે આધીન થઈ વરતું છું, તમારા જેટલું હેત મને બીજી સ્ત્રીયો ઉપર નથી છતાં શું આદર્યું છે ? આમ ઘણું કહ્યું પણ રોતાં અટક્યાં નહીં એટલે પોતાના સોગન આપ્યા. એટલે સત્યભામાએ કહ્યું, હું માનતી હતી કે તમે મારાજ છો પણ તમે ઉપરથી ઢાંગ કરી મને જોળીને ઠગો છો. મેં જાણ્યું કે તમે મારે મોઢે મીઠું મીઠું બોલો છો પણ તમારો સ્નેહ બીજી ઉપર છે. મને રજા આપો એટલે હું તપ કરવા ચાલતી થાઉં. મને અભિમાન હતું કે બધી સ્ત્રીયો કરતાં મારા પર તમારો વધુ સ્નેહ છે પણ હવે હું હાંસી પાત્ર કરી. નારદે આપેલું કલ્પવૃક્ષનું પુલ તમે તમારી વહાલીને આપ્યું, હું યાદ ન આવી. એ તમારી વહાલીનાં નારદે વખાણ કર્યાં. તમે મને પ્રણય રસ આપી હવે સંતાપ આપો છો. મને સ્વપ્નામાં પણ નોતું તે મેં સાંભળ્યું. હવે માન વિના હું જીવવા ઇચ્છતી નથી. મેં શું પાંપ કર્યાં હશે કે હું તમારી વહાલી હતી તે અપ્રિય થઈ ગઈ. જે સમુદ્રમાં તમારી સાથે ક્રીડા કરી છે તે સમુદ્રને હવે હું કયે મોઢે બેઠી શકું “ તારા જેવી મને એક સ્ત્રી વહાલી નથી ” આવાં તમારાં વેણુ કર્યાં ગયાં ? તમે કપટી ધુતારા છો એ મેં જાણ જાણ્યું. આ રીતે સત્યભામાયે ઘણું કહ્યું. સારે શ્રીકૃષ્ણ કહે હે પ્રાણેશ્વરી તમારો રોશ ઉતારો. હું તમારો જ છું એમ જાણો. કલ્પવૃક્ષનું પુષ્પ નારદે મને રાજી કરવા રૂકિમણીને આપવા માટે મને દીધેલું, છતાં મારો આ એક અપરાધ માફ કરો. તમારે કલ્પવૃક્ષનાં પુલની ઇચ્છા છે તો તેને બદલે સ્વર્ગમાંથી આપું કલ્પવૃક્ષ લઈ આવી તમારા આંગણમાં રોપીશ. આ સાંભળી સલભામા રાજીરાજી થઈ ગયાં.

પછી નહાઇ ઘોષ તૈયાર થઇ નારદજીને યાદ કર્યા તેઓ પણ નહાઇ કરી પરવારી તુરત આવ્યા. સુનિતી પૂજા કરી દુધપાકનું ભોજન કરાવ્યું પછી પોતે જમ્યા સત્યભામાએ હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા. નારદે આશીર્વાદ આપ્યા. પછી નારદે કહ્યું હે શ્રીકૃષ્ણ હવે હું રત્ન લઇ ઇંદ્ર લોકમાં જાઉંશ. આજે ત્યાં મહાદેવનો મોટો ઉત્સવ છે. દેવ ગંધર્વો અમ્સરાઓ દર મહિને નાચ ગાન કરી શંકરનો ઉત્સવ ઉજવે છે અને શંકર અંતર્યામી રહી તે બધું જુવે છે. ઇંદ્રે મને આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું છે. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હે સુનિ તમે મારા મોટાભાઈ ઇંદ્રને કહેજો કે તમારી વહુ સત્યભામાએ કલ્પવૃક્ષની પૂજાનો ઉત્સવ કરવા હું લીધો છું મેં તેને વચન આપ્યું છે કે કલ્પવૃક્ષ લાવી આપીશ તો તે વૃક્ષ કૃપા કરી મોકલે. તે થોડા વખતમાં સ્વર્ગમાં પાછું આપી જશ. આટલી નાના ભાઈની પ્રાર્થના સ્વીકારવા સમજાવજો. આટલો મારો સંદેશો આપજો. પછી નારદ ઇંદ્ર પાસે ગયા અને શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો ઇંદ્રને પોંચાડ્યો. ઇંદ્રે તે સ્વીકાર્યું નહીં. એ સમાચાર નારદે આવી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે ગરુડનું સ્મરણ કરવાથી તુરત તે હાજર થયા. સાત્યકીની સાથે શ્રીકૃષ્ણ નંદનવનમાં જઈ કલ્પવૃક્ષની રક્ષા કરનારાને મારી વૃક્ષને ઉપાડી ગરુડપર નાખી અમરાવતીની પ્રદક્ષિણા કરી ચાલતા થયા. ત્યાં ઐરાવત પર બેઠેલા ઇંદ્ર ત્યાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રને પ્રણામ કરી કહ્યું હે મોટાભાઈ તમારી વહુ સત્યભામાને આપેલા વચન પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષ લઇ જાઉં છું તેને થોડા વખતમાં તેને સ્થાને સુકી જશ. ઇંદ્રે કહ્યું મારી સાથે યુદ્ધ કર્યા વિના તે લઇ જઈ શકશો નહીં. શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રના નાના ભાઈ હતા તેથી પ્રથમ પ્રહાર કરવા કહ્યું અને બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. પાછળથી આકાશ ગામી રથમાં બેસી પ્રદ્યુમ્ન પણ શ્રીકૃષ્ણ પાછળ ગયા. ઇંદ્રે ને કૃષ્ણનું, ઇંદ્રના પુત્ર જયંત ને પ્રદ્યુમ્નનું અને સ્વર્ગમાં રહેતા પ્રવર નામના પરશુરામના શિષ્ય બ્રાહ્મણ સાથે સાત્યકીનું યુદ્ધ થયું. ત્રણેનાં ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યાં. ત્યાં શંકર આવ્યા શ્રીકૃષ્ણે અનન્ય ભાવની સ્તુતિ કરી. ભયંકર યુદ્ધથી ત્રણે લોક ખળભળવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માએ કશ્યપને મોકલ્યા. બન્નેયે પ્રણામ કર્યા. કશ્યપની આજ્ઞાથી યુદ્ધ બંધ થયું. અને શ્રીકૃષ્ણ કલ્પવૃક્ષ દારકામાં લાવ્યા. ત્યારે ગામમાં મોટી શોભા અને ઉત્સવ થયો. સત્યભામાના મહેલ પાસે તે રોપ્યું યાદ કરવાથી નરદ ત્યાં આવ્યા તેણે સત્યભામા પાસે કલ્પવૃક્ષની પૂજા કરાવી બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા અનેક દાન દીધાં. આ વૃક્ષ એક વરસ સુધી દારકામાં રાખી શ્રીકૃષ્ણ કલ્પવૃક્ષને સ્વર્ગમાં પાછું લઇ જઈ નંદનવનમાં રોપ્યું. ઇંદ્ર મોટા અને ઉપેદ્ર (વિષ્ણુ) નહાતા હતા બન્ને અદ્વિતિ અને કશ્યપના પુત્ર હતા. શ્રીકૃષ્ણ પૂર્વજન્મે વિષ્ણુ હતા તેથી ઇંદ્રને મોટાભાઈ કહેતા. માતા અદ્વિતિ, પિતા કશ્યપ, મોટાભાઈ ઇંદ્ર બધાને પ્રણામ કરી રત્ન લઈ શ્રીકૃષ્ણ દારકામાં પાછા આવ્યા. કલ્પવૃક્ષની કથાનો આ બહુ જ ટુંકો સાર છે.

શ્લોક ૭૯. યત્ર સ્ત્રીણાં

આ શ્લોકમાં ચંદ્રકાંત મણિ જાળીમાં જડેલ હોવાથી ચંદ્રનાં કિરણો તેના પર પડતાં પાણીની ધારાઓ ચાલી રહી છે એમ જણાવે છે. ભારતખંડના પ્રાચીન સાહિત્યમાં અને આયુર્વેદમાં તેનો ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે મળે છે. રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો આ પથર ઉપર પડે તો તેમાંથી પાણી ટપકે છે. આને ઇંગ્રેજીમાં સુનસ્ટોન કહે છે. મધ્ય હિંદના ઇંદોર નજીક મદ્ર પાસેના મદ્રથી બે ગાજી છોડે પાતાળ પાણી નામનું ગામ છે. ત્યાં ૨૦ થી ૨૫ હાથ

ઉચ્ચેથી એક ધોધ પડે છે તે નર્મદામાં ભળે છે. આંહીથી ૧૩ ગાઉ છે તે નર્મદા છે. આ પાતાળ પાણીના પ્રવાહમાં શ્રીફળના આકારના પાણા થાય છે. તેને તોડવાથી વચમાંથી ઇંડા આકારના છીપના જેવા રંગનો પથ્થર નિકળે છે. આને ચંદ્રમણિ કે ચંદ્રકાંત અને ઇંગ્રેજમાં મુનસ્ટોન કહે છે.

ચંદ્રકાંતની પિષ્ટિ પિત્ત ઝોટી ગરમી રક્તસ્રાવ પ્રદર મગજની નબળાઇ ગાંડપણ ઉન્માદને મટાડે છે. આ ધારણ કરવાથી બધા ગ્રહોની પીડા ભૂત પ્રેત જેવાં સત્ત્વોનો વળગાડ ભૂત બાધા મટે છે. ચંદ્રકાંતની ખરલમાં આને ચુલાખ જળમાં ૨૧ દિવસ ઘુંટયા કરવાથી ઉત્તમ પિષ્ટી થાય છે. આનો મોટો જથ્થો હિમાલયના કેદાર માનસરોવરમાં નીકળે છે

શ્લોક ૮૩ વાપી ચાસ્મિન્

શ્લોક ૮૪ તસ્યાસ્તીરે

યક્ષના ધરના વર્ણનમાં તેના બગીચામાં વાપીનું વર્ણન છે. મલ્લિકાનાથ અને બધા પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ટીકાકારો ભાષાંતરકારોએ આ વાપીને પગથીયાંવાળો કુવો કે વાવ કહી છે. કુવાને પગથીયાં હોતાં નથી વાવને તેમાં ઉતરવાનાં પગથીયાં હોય છે. વાવ બહુ તો ૨૦-૨૫ હાથના ઘેરાવામાં હોય છે. ઉડાણુ ૧૦ થી ૨૦ હાથ કે તેથી વધુ ઓછું દેશભેદ પ્રમાણે હોય છે. આવી વાવ કે કુવો કહીને ટીકાકારોએ આ પ્રસંગને નીરસ બનાવી દીધો છે. અને પોતાનું અજ્ઞાન દેખાડ્યું છે. આંહી કવિ વાપી શબ્દથી તળાવડી કહે છે. કવિના વર્ણન પ્રમાણે તેમાં સુવર્ણ રંગના કુલવાળાં સેંકડો કમળ ખીલેલાં છે. તેના જળમાં સંખ્યાબંધ હંસો કીડા કરે છે અને નિવાસ કરી રહે છે. કુવાને હૈયારખી કે પાળ બાધેલી કહેવાય છે ત્યારે નદી અને તળાવના કાંઠાને તીર શબ્દથી ઓળખાય છે આ વાપીને તીરે ઇંદ્ર નીલ પર્વત બનાવ્યો છે તે એવડો મોટો છે કે તેના પર મેઘ ખેસી શકે એમ છે. વળી આને તીરે ઉતરવા ચારેકાર મરકત મણિનાં પગથિયાં બાંધ્યાં છે અને ટેકઠેકાણે જાવા આવવા માટે વૈદ્ય મણિનાં નાળાં બાંધ્યાં છે. જેનાં પાણી નીચે તથા આજુબાજુ ખીલેલા કમળ શોભે છે. વળી કવિ લખે છે કે જે વાપીના જળમાં રહેતાં-વસતાં હંસો માનસરોવરમાં જાવા ઇચ્છતાં નથી. દશ વીશ હાથ ઉડી કુવાના ઘાટની વાવને માટે આ શ્લોકોનું વર્ણન ઘટી શકતું નથી. શું ૧૦-૨૦ હાથના ઉડા ખાડા જેવા કુવામાં અસંખ્ય હંસો વસી શકે ? તેને માનસરોવર કરતાં વધુ પ્રિય માને ? અને એવી ઉડી વાવમાં કમળો ખીલી શકે ખરા ? આ બધું જોતાં આંહી વાપી એટલે નાનું કે મોટું તળાવ જ કવિએ કહેલ છે.

મરકતશિલાવદ્ધસોપાનમાર્ગા મરકતમણિભિઃ પરિતઃ સોપાનૈઃ બદ્ધાઃ માર્ગા યસ્યાં સંઘા । હૈમૈઃ સુવર્ણસદૃશરંગૈઃ વિકચકમલૈઃ પ્રફુલ્લિતકમલૈઃ છન્ના વ્યાપ્તા । પુનઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ છન્ના, સરોવરિકાયાં ઇતસ્તતો ગમનાગમનાર્થં વૈદૂર્યમણિભિઃ વદ્ધાઃ નાલાઃ પુલિકાઃ તૈઃ છન્ના વ્યાપ્તા, પતાદૃશો વાપી સરોવરિકા મમ ગૃહોદ્યાને વર્તતે । યસ્યાઃ તીરે પેશલૈઃ ઇન્દ્રનીલૈઃ ઇન્દ્રનીલમણિભિઃ રચિતઃ શિશ્વરો યસ્યાસો ક્રીડાશૈલઃ વિચતે ।

આ રીતની બન્ને શ્લોકોની હકીકત જોતાં વાપી નામથી તળાવડીને કવિ સૂચવે છે એ સિદ્ધ થાય છે.

જલાશયોત્સર્ગતત્ત્વં આ પુસ્તકમાં દોષિકા, પુષ્કરિણી, તડાગઃ, દ્રોણઃ, વાપી વગેરે જળાશયોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. તેમાં વાપીનું લક્ષણ આપતાં જણાવે છે કે ચતુર્દિશ્વ ત્રિંશદધિકશતહસ્તાન્યૂનતાયાં ષોડશસહસ્રહસ્તાન્તરાન્યૂનત્વેન વાપી એટલે ચારે દિશાએ ૧૩૦ હાથથી ઓછી નહિ એવી અને સોળ હજાર હાથથી વધુ હાંખી પોળી નહિ એવી જે બનાવવામાં આવે તે વાપી કે તળાવડી કહેવાય છે.

શ્લોક ૮૫ રક્તાશોક

આ શ્લોકમાં અશોક બકુલ વગેરે વૃક્ષો દોહદ-ગર્ભાધાનદશા વખતે પોતાની સ્ત્રીના ડાબા પગની પાટુની અને મદિરાનો કેાગળો છાંટવાની ઇચ્છા કરે છે એમ તથા વૃક્ષોમાં શુભ, ઇચ્છા શક્તિ, સુખદુઃખ, હર્ષ શોકનું જ્ઞાન હોય છે. ખાદ્યપેયાદિ વસ્તુ અને સ્પર્શાદિથી તેને વિવિધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ આ શ્લોક કહે છે. અધુનિક વિજ્ઞાન, વૃક્ષો વનસ્પતિઓને સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે એવી શોધ કર્યાનો ગર્વ દેયે છે. શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝ વિગેરે તેના અધ્વર્યુ છે. પરંતુ એ શોધ બે હજાર વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી અને તે વખતના વિદ્વાનો આ હકીકત જાણતા હતા એ ભરતખંડનાં અનેક શાસ્ત્રો પુરાણો ઇતિહાસો વગેરે વાંચનારા જાણે છે.

દોહદ-ગર્ભાવસ્થા વખતે સ્ત્રીઓને અનેક સ્ત્રીજ ખાવા પીવા પહેરવા ઓઢવાની વિવિધ પ્રકારની સ્ત્રીજ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે; તેમ વૃક્ષોને પણ ગર્ભાવસ્થા વખતે જુદીજુદી જાતની ઇચ્છા થાય છે. તે મળે તો વૃક્ષો ઘણાં મોટા પ્રમાણમાં ફળપુલ આપે છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પ્રિયંશુ (ઘઉંલો) સ્ત્રીઓના સ્પર્શની, બોલસરી સ્ત્રીના મોઢાના મદિરાનો કેાગળો છાંટવાની, અશોક સ્ત્રીના ડાબા પગની પાટુ વાગવાની, તિલક વૃક્ષ સ્ત્રીઓએ મંદહાસ્ય સાથે સામે જોવાની, કુરબક આલિંગન આપવાની, કલ્પવૃક્ષ મશ્કરીનાં શંગારનાં વચનની, ચંપો સાઈ મંદ હસવાની, આંબો સ્ત્રીના મોઢાની કુંકે મારવાની, રૂદ્રાક્ષનું વૃક્ષ ગીત ગાવાની, ફણેર સામે નાચવાની એમ જુદાંજુદાં વૃક્ષો ગર્ભાવસ્થા વખતે જુદીજુદી ઇચ્છા કરે છે અને તે આપવાથી તેને વૃક્ષો પ્રસન્ન થઈ પુષ્કળ ફળપુલ આપે છે.

શ્લોક ૧૦૭ હત્યાચવાતે

આ શ્લોકમાં સીતાને રાવણ ઉપાડી ગયા પછી રામનો સંદેશો લઈ લંકામાં ગયેલા હનુમાનનું દ્રષ્ટાંત આપતાં કહે છે કે સીતાએ ઉચું સુખ કરી જેમ હનુમાનનો સંદેશો સાંભળ્યો હતો તેમ મારી સ્ત્રી તારા સંદેશો ઉચું સુખ કરી સાંભળશે.

આ વાલ્મિકી રામાયણનો આ એક પ્રસંગ છે. આ ગ્રન્થ ૨૪,૦૦૦ ચોવીસ હજાર શ્લોકોનો ઘણો રસિક સંસાર વ્યવહાર રાજકારણ વગેરે માટે બોધદાયક છે. આ ગ્રન્થનાં દુનિયાની દરેક ભાષામાં ભાષાંતર થયાં છે. આ ગ્રન્થ ઉપરથી ઘણી રામાયણો અને ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકો રચાયાં છે. સાચી રામ કથા કે સાચો રામનો ઇતિહાસ વાલ્મિકી રામાયણમાં જ છે. ભરતખંડના ૩૫ કરોડ માણસો રામકથાથી જાણીતા હોય છે. હિંદના દરેક ગામમાં ગામ વચ્ચે રામનો ચોરા હોય છે, તેમાં રામ લક્ષ્મણ સીતાની મૂર્તિની પૂજા થાય છે. આખા ગામને તે વિસ્તારમાં, ગામના આગેવાનોને બેળા થવાનું તથા બહારના

વટેમાણું લોકોને ઉતરવાનું તે સ્થાન ગણાય છે. હનુમાન રામનો સંદેશો લખને ગયા તેને લગતી રસિક અને વિસ્તારવાળી કથા આ ગ્રન્થના કિરિંકધાકાંડ અને સુંદર કાંડમાં છે. આને લગતી એકદમ ટુંકી હકીકત આપવામાં આવે તો પણ ૧૫-૨૦ પાના થઈ જાય તેથી લાચારીયે આ નાની ચોપડીમાં તે આપી શક્યો નથી. દરેક માણસે રામાયણ અને તેમની આ પ્રસંગ વાંચવો જોઈએ વાંચ્યા પછી દરેકને એમ થાશે કે આ ન વાંચ્યું હેત તેો આપણાં જીવન વ્યર્થ હતાં.

મેઘદૂતના શ્લોક ૧લા માં લખેલી ટુંકો હકીકત પ્રમાણે પિતાના વચનને માન્ય કરી રામ લક્ષ્મણ સીતા ૧૪ વર્ષના વનવાસે નીકળ્યાં. ગુહ રાજની મદદથી ગંગા નદી ઉતરી બારદાજ મુનિના આશ્રમે થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર આવી ત્યાં રહ્યા. તે દરમિયાન રામના ભાઈ ભરત શત્રુઘ્ન તેની માતાઓ પ્રધાનો અને હનુમે પ્રજાજનો રામને પાછા ઓળખ્યા તેડી જવા આવ્યા પણ વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પુરાં થયા પહેલાં પોતે પાછા ફરવાનો અસ્વીકાર કર્યો. બધાં ગયા પછી એકાદ મહિનામાં ચિત્રકૂટ છોડ્યું પછી અત્રિ મુનિનો આશ્રમ વગેરે સ્થળે ફરી નાસિક ત્ર્યંબકેશ્વર પાસે પંચવટીમાં આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા. તે જનસ્થાન-દંડકારણ્ય કહેવાનું હતું ત્યાંના વસવાટ દરમિયાન વનવાસને ૧૩ વરસ પુરાં થવા આવ્યાં તે અરસામાં રાવણની બેન સુપરણ્ણા રાક્ષસીયે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લઈ રામને પરણવા માગણી કરી. લક્ષ્મણે તેનાં નાક કાન કાપી નાખ્યાં. ખર દૂષણ ત્રિશિરા નામના ત્યાં વસતા પોતાના ભાઈ પાસે ગઈ તેઓ રામને મારવા આવ્યા. રામે ૧૪૦૦૦ યૌદ્ધ હનુર રાક્ષસો સાથે જીતેને મારી નાખ્યા. પછી અકિચ્ચ રાક્ષસ અને શૂરણ્ણા પોતાના ભાઈ રાવણ પાસે લંકામાં આવી ત્યાં સીતાના રૂપનાં વખાણ અને રામે જનસ્થાનમાં રાક્ષસોનો કરેલો સંહાર વર્ણવ્યો. રાવણના આગ્રહ અને ધમકીથી તેનો મામો મારીચ સોનાનો મૃગ થઈ રામના આશ્રમની આબુઆબુ ફરવા લાગ્યો. સીતાએ તે મૃગને મારી તેનું ચામડું આસન માટે લાવવા હડ પકડી. રામ મૃગને મારવા ગયા મરતી વખતે રાક્ષસે રામ જોવો સ્વર કરી બચાવવાનો પોકાર કર્યો. લક્ષ્મણને પરાણે સીતાએ પાછળ મોકલ્યા. પાછળથી રાવણ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ સીતા પાસે આવ્યો. તેણે બ્રાહ્મણ જાણી આસન આપી સત્કાર કર્યો. પુછવાથી પોતાની ઓળખાણ સીતાએ આપી. રાવણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી, આકાશ ગામી રથમાં બેસી પોતાના બોળામાં સીતાને બેસારી ચાલતો થયો. રસ્તામાં સીતાએ બહુ પોકાર કર્યો રૂદ્ર ક્યું તે સાંભળી જટાયુ પક્ષીયે રાવણ સાથે ભયંકર યુદ્ધ ક્યું. તેની પાંખો રાવણે કાપી નાખી ચાલતો થયો. રસ્તામાં પોતાનું વસ્ત્ર અને આભૂષણો ઝડપ્યું પર્વત ઉપર સુગ્રીવ હનુમાન વગેરે બેઠા હતા તેનાપર સીતાયે ફેંક્યાં. લંકામાં આવી રાવણે અશોક વાટિકામાં સીતાને રાખ્યાં.

રામ આશ્રમમાં આવે ત્યાં સીતાને જોયાં નહી, ઘણું રૂદ્ર ક્યું. આગળ ચાલ્યા ત્યાં જટાયુએ રાવણ સીતાને લઈ ગયાની વાત કરી તે મરણ પામ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલી કબંધ નામના રાક્ષસને હણી શબરી નામની તપસ્વી બાઈ પાસે આવ્યા તે સ્વર્ગે ગઈ. ત્યાંથી પંખા સરોવરે આવ્યા. સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી થઈ. સુગ્રીવના ભાઈ વાળીને રામે શ્રાવણ માસમાં માર્યો અને સુગ્રીવને ગાદીએ બેસાર્યો. કાતક માસમાં સુગ્રીવે લાખો વાંદરાં અને શીંછ બેળાં કરી ચારે દિશામાં સીતાની તપાસ કરવા મોકલ્યાં. હક્ષિણ દિશાએ હનુમાન

અંગદ વગેરેને મોકલ્યા. તેઓએ અંધે ગોત્યાં પણ સીતા મળ્યાં નહીં. ત્યાં ઋષિમિલ નામનું ભોંયડું જોયું તેમાં પેદા અને સામે પાર ભોંયરા બહાર નીકળ્યા. ત્યાં સ્વર્ગ જેવા મહેલો અને બગીચા જોયા. ત્યાં સ્વયં પ્રભા નામની તાપસી રહેતી હતી. તેને બધી વાત કરી તેણે તપના પ્રભાવથી બંધાને દક્ષિણ તરફના દરિયા કાંઠે મુકી દીધા અને સીતાને મેળવવાના આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાં જટાયુના ભાઈ સંપાતિ સાથે મેળાપ થયો. તેણે રાવણની લાંકા નગરી ૪૦૦ જોજન દરીયાની પેલે પાર હોવાની વાત કરી, પછી હનુમાન તે દરિયો ઝોળાંગી ગયા. રસ્તામાં સુરસા અને સિંહિકા રાક્ષસીઓને મારી લાંકામાં ગયા. ત્યાં લાંકા નામની નગરની રક્ષક રાક્ષસીને મારી આખી લાંકામાં ફરી સીતાની તપાસ કરી. અર્ધાં જોજન પોળા અને ૧ જોજન લાંબા રાવણના વિવિધ વૈભવ વિલાસ પૂર્ણ રાજમહેલમાં ફર્યા પણ સીતાને જોયાં નહિ. પછી કિલ્લાપર ચડ્યા. પાછળ એક મોટો બગીચો અશોક વાટિકા દીડી. તેના એક મોટા ઝાડ નીચે સીતા બેઠાં હતાં. સીતાને લાંકામાં લઈ આવ્યાં ૧૦ મહિના થઈ ગયા હતા. હનુમાન છાની રીતે સીતા હતાં તે જાણ્યો આવી શ્વેતકદમ નાનું રૂપ લઈ ઝાડપર બેસી એટલા જેવા લાગ્યા કે આજ સીતા છે કે? ત્યાં રાવણ આવ્યો. તેણે અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા બીવરાબ્યા અનેક ઉપાયો કર્યા પણ સીતાએ તેના તિરસ્કાર કર્યો. આમ ઘણી વખત આવી સમજાવવા છતાં સીતા માન્યાં નહીં તેથી આ છેલ્લી વખતે રાવણે બે મહિનાની મુદત આપી કે જો તે દરમિયાન નહિ સમજો તો તમારો વધ કરવામાં આવશે. આ બધું હનુમાને સાંભળ્યું તેથી અને ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓ સાથેની વાતચીત ઉપરથી હનુમાનને ખાત્રી થઈ કે આ સીતા છે. રાવણ ગયા પછી સીતા બગીચામાંનાં ડુંગરપર ચડ્યાં ત્યાં હનુમાન ગયા હનુમાનને થયું કે હવે જો આજે હું રામનો સંદેશો નહીં આપું તો સીતા આપવાત કરશે. પછી ઝાડપર બેઠાંબેઠાં મનુષ્યની વાણીમાં મનુષ્યની ભાષામાં દશરથ રાજથી માંડી પોતે લાંકામાં શોધ કરવા આવ્યા સુધીનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તેથી સીતાને આશ્ચર્ય થયું તેણે પ્રથમ તો માન્યું કે આ રાક્ષસી માયા હશે પછી હનુમાનને મળવાથી અને રામે આપેલી એમના નામની વીંટી દેવાથી ખાત્રી થઈ. પછી રાવણને મળી લાંકાને આણી.

સીતાનો સંદેશો લઈ હનુમાન દરીઓ ઝોળાંગી પેલેપાર જઈ અંગદ વગેરેને બધી વાત કહી સૌ રામ પાસે ગયા. સીતાનો સંદેશો આપ્યો. પછી લશ્કર સાથે દરીયા કાંઠે આવ્યા. ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી દરીયાપર પાળ બાંધી લાંકામાં ગયા. ત્યાં ભયંકર યુદ્ધ રાવણ સાથે થયું અને રાવણને તેના પરિવાર સાથે મારી તેના ભાઈ વિભીષણને ગાદીએ બેસારી રામ સીતાને લઈ પુષ્પક વિમાનમાં અયોધ્યા આવ્યા.

આ રીતે સીતાને રામનો સંદેશો દેવા હનુમાન આવ્યા હતા, તે વખતે સીતાએ જે આતુરતાથી ઉંચું મુખ કરી હનુમાનને મોઢેથી રામનો સંદેશો સાંભળ્યો હતો તેમ પોતાની સ્ત્રી મેઘનો સંદેશો સાંભળશે એમ કવિએ કહેલ છે.

ચોવીશ હજાર શ્લોકની વાલ્મીકી ઋષિએ રચેલી રામાયણમાં રામનું આ અદ્ભુત રસિક સંસારના દરેક કોટીના મનુષ્યોને બોધ લેવા યોગ્ય છે. એ કથાનો આ સાર છે.

શ્લોક ૧૧૨ ધારાસિક

આ શ્લોકમાં પંચબાણ એટલે કામદેવ વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થતાં પોતાને કેવો હેરાન કરતો હશે એમ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રશ્ન કરતો યક્ષ કહે છે.

કામદેવ એ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે પ્રેમનું બધન કરનારો દેવ છે. ઋગ્વેદમાં કામને પ્રેમનો દેવતા કહેલ છે. અથર્વવેદમાં કામની સ્તુતિનું સ્કન્ધ છે. કામદેવ એ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો છે. તેની બરાબરી દેવ પિતર અને મનુષ્યો કોઈ કરી શકતું નથી. શ્રદ્ધાને પેટે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કામ છે. એમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે. કામની સ્ત્રી રતી છે. શિવના મનમાં પાર્વતી ઉપર કામ વિકાર ઉત્પન્ન કરવાથી શિવે ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડી કામને બાળી નાખ્યો. શ્રીકૃષ્ણનાં પત્ની શ્રી રૂક્મણીને પેટે અવતરેલા પ્રહુમ્ન એ કામદેવનો અવતાર હતા. પ્રહુમ્નનો દિકરો અનિરુદ્ધ જે બાણાસુરની દિકરી ઉષાને પરણ્યો હતો. કામદેવનું વણું ન પુરાણો અને કાવ્યોમાં ઘણું સુંદર રીતે કરેલ છે. કામ અપ્સરાઓનો રાજા છે. કામનું વાહન કૌયલ અથવા પોપટ અને તેની ધનમાં મકર-મધરમછતું ચિહ્ન છે. સર્વ સૃષ્ટિનાં પ્રાણિમાત્રમાં કામ વિકાર ઉત્પન્ન કરવાનું તેનું કામ છે.

ચૈત્ર શુદ્ધી ૧૨ બારસ એ કામદેવના વ્રતની તિથિ છે, તેને મદન દ્વાદશી કહે છે. શેરડીના ૪ સ્ત્રાંકાની માંડવી બાંધી રૂપેરી કે રેશમી ઘોણું લુગડું તેનાપર ઓઢાડી વસ્ત્રમાં બાજેડ સુકી તેનાપર ચોખાના સાથીઆ ઉપર માટીનો કે ત્રાંબાનો ઘડો સુકી તેમાં ચોખા તથા જીદી જીદી જાતનાં ફળ તથા રૂપાનાણું નાખી તેનાપર પંચપલ્લવ અને ઝૂંખાઓ મોર સુકી તેનાપર ત્રણાણું સુકી તેનાપર કેળનું પાન પાથરી કામદેવની સોનાની મૂર્તિ અને તેની ડાબીકર સ્કંદિકની રતિની મૂર્તિ સુકી ઘડાને ઘોણું રેશમી કપડું ઓઢાડી તેની પૂજા કરવી. પ્રથમ ચોળને પાણીએ નવરાવી પછી સારે પાણીએ નવરાવી કોરાં કરી સફેદ ચંદન ચડાવી ચોખા તલ ઘોળાં ફલથી પૂજા કરવી. ચંદન પુષ્પ ધૂપ દીપ કરી સાકર નાળીયેર કેળાનું નૈવેદ્ય ધરવું. દક્ષિણા સુકવી. મંત્રથી પૂજા કરવી. તેની સંપૂર્ણ વિધિ મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૭ માં અને તિથિતત્ત્વમાં છે. આ વ્રત કરવાથી મનુષ્યોને સ્ત્રી પુત્ર પૌત્ર ધન ઐશ્વર્ય આરોગ્યનું સુખ મળે છે.

શ્લોક ૧૧૩ ત્વામાલિલ્ય

૨૦૦૦ વરસ પહેલાં ચિત્ર કળા એટલી બધી ખીલેલી હતી કે સામાન્ય પ્રજાજનો પણ હાથેથી પોતાનાં ને પોતાના રનેહીઓનાં ચિત્રો આળખી શકતાં. ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં થયેલા શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધનાં લગ્ન બાણાસુરની દીકરી ઉષા સાથે થયાં તે પહેલાં ઉષાની મિત્ર સખી ચિત્રલેખાએ ભરતખંડના અનેક રાજાઓનાં ચિત્રો તેને આળખી દેખાડ્યાં હતાં. જ્યારે અનિરુદ્ધનું ચિત્ર દેખાડવામાં આવ્યું ત્યારે પોતે સ્વપ્નામાં મળેલ અનિરુદ્ધને તેણે આળખી કાઢ્યો ને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો આવા બીજા પણ ઐતિહાસિક દાખલા ઘણા છે. આ શ્લોકમાં યક્ષે અથવા કાલિદાસે પોતાની સ્ત્રીનું ચિત્ર આળખ્યું હતું અને પોતાનું ચિત્ર આળખવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં આખ્યમાં આસુ ભરાઈ જવાથી આળખી શક્યા નહીં એમ આ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૧૧૮ શાપાન્તો મે

આ શ્લોકમાં કહે છે કે વિષ્ણુ ભગવાન શેષ નાગની પથારીમાં સુતા છે ત્યાંથી ઉઠશે ત્યારે આપણે બેળાં થાશું. એટલે કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુ ઉઠે છે તે પ્રભોધિની એકાદશી કહેવાય છે. અશ્વાઠ શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે ક્ષીર સમુદ્રમાં શેષનાગની પથારીમાં વિષ્ણુ સુવે છે તેને દેવ શયની એકાદશી કહે છે. આ ચાર મહીના ચાતુર્માસ્ય કહેવાય છે. આ સમયમાં બ્રાહ્મણો સંત સાધુ સંન્યાસીઓ કથાકારો એક સ્થળે રહે છે. આ ચોમાસાના ૪ મહિનામાં પ્રજાજનોને કામકાજ બોધું હોય છે. ખેતીવાડીનું કામ કરનારને ૮ મહિનામાં ૧ દિવસની પણ પુરસદ મળતી નથી. તેઓ નહાવું ધોવું પાઠ પૂજા વ્રત કથા શ્રવણ વગેરે આ ચાતુર્માસમાં કરી શકે છે. આ ૪ મહિના ખેતીવાડી વગેરે ધંધામાં મહેનત મજૂરીનાં કામ કરનારાઓને વિસામના અને નવરાશના આ સમયમાં બ્રાહ્મણો કથાકારો સાધુ સંત ચાતુર્માસમાં એકસ્થળે રહી કથા વાર્તા ઉપદેશ પ્રવચન હરિકથા કરી પ્રજાને ધર્મને માર્ગે દ્વારે છે. ગ્રામ્ય પ્રજાજનોમાં ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાનો અને ધાર્મિક સંસ્કાર જાળવી રાખવાનો હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો આ ક્રમ ઋષિમુનિઓએ દેવી ઉત્તમ રીતે નક્કી કર્યો છે એ જાણી આશ્ચર્ય થાય છે. હિંદના મોટે ભાગે અભણ ગ્રામ્ય જીવન ગાળતાં કરોડો સ્ત્રી પુરુષો બાળકોમાં હિંદુ ધર્મના સંસ્કારો હજારો વર્ષથી જળવાઈ રયા છે અને ધાર્મિક, ઐતિહાસિક તત્ત્વો જીવનમાં ગુંથાઈ ગયાં છે તેનું કારણ આ છે. પરંતુ જડવાદ ફેલાતો જાય છે તેમ આ પ્રણાલિકા બોધી થતી જાય છે. આગેવાનો આચાર્યો વિદ્વાનો બ્રાહ્મણો ધર્મસ્થાનોએ પ્રજામાં ઉંચા ધાર્મિક સંસ્કાર રૂઢ કરવા, બાળ પ્રજામાં પ્રાચીન ઇતિહાસના સંસ્કાર દાખલ કરવા, ધાર્મિક જીવન ધડવા અને પ્રજામાં નાસ્તિકવાદ ધર ન કરે એ માટે ગામોગામ પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો શાસ્ત્રનો લાભ આ રીતે પ્રજા ચાતુર્માસમાં લેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠની વિકાસ યોજનામાં આ પણ એક નક્કી થયેલો વિભાગ છે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે

વાર્ષિકાંશ્વતુરો માસાન્વાહયેત્કેનચિન્નરઃ

વ્રતેન નોચ્છેદાન્નોતિ કિલ્બિષં વત્સરોદ્ભવં ॥ ૧ ॥

કથાભિર્વિવિધાભિશ્ચ વ્રતૈર્નાનાવિઘ્નૈર્જનાઃ ॥

ચાતુર્માસ્યં વાહયેયુ ધ્યાનદાનોપવાસતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત ચાતુર્માસમાં દરેકે કોઈ એક વ્રત પાળવું જોઈએ. અક્ષયર્ પાળવાનું, સત્ય બોલવાનું, ધારણાં પારણાં કરવાનું, પવિત્રપણે રહેવાનું, માંસ નહિ ખાવાનું, એકંટાણાં કરવાનું આવાં વ્રત લેવાય છે. મહાભારત, વાલ્મીકી રામાયણ, ભાગવત, દેવી ભાગવત, શિવ પુરાણ વગેરેની કથા સંભળવામાં, દેવપૂજન દાન ઉપવાસ વગેરે વ્રતમાં આ ચાતુર્માસ ગાળવાથી જીવન પવિત્ર થાય છે, આખા વરસમાં કરેલાં પાપો ધોવાઈ જાય છે અને પવિત્ર જીવન ગાળવાની ભાવના ધ્રુવ થાય છે.

આ રીતે ચાતુર્માસ પૂરું થયે વિષ્ણુ ભગવાન જંગલે ત્યારે મારા શાપની-દેશપારંથયાની સુદૃઢ પુરી થશે અને પછી આપણે મળશું આમ આ શ્લોકમાં યક્ષ કહે છે.

નોંધ:—આ મહાકાવ્યમાં મહા કવિએ આપેલાં દ્રષ્ટાંત ઉપમા વગેરેનાં ઐતિહાસિક પૌરાણિક કથાનકો સારરૂપે આંહી આપ્યાં છે. કાવ્યોમાં આવતાં દ્રષ્ટાંતોનાં આ શૈલીનાં વિવેચન આપવાની અમારી આ પહેલ છે. દ્રષ્ટાંતને લગતી સાચી હકીકત જાણવાની આતુરતા શ્લોક વાંચનારને તે જ ક્ષણે થાય છે તુરત જ તે તૃપ્ત થવાથી જે સંતોષ અને કાવ્યોનો આનંદ મળે છે તે અપૂર્વ હોય છે આનો વિચાર આવવાથી અમે આ કાવ્યમાં આ પદ્ધતિનો પ્રારંભ કરેલ છે. આવેલા પ્રસંગો સંબંધે અન્યોનો ઉલ્લેખ કરેલ હોવાથી તે તે પ્રસંગ વિસ્તારપૂર્વક વાંચવા ઇચ્છનારને પણ સરલતા થાશે.

નોંધ

૧ સંસ્કૃતના કવિઓ પ્રસંગને તથા શૃંગાર, કરુણ વગેરે રસને અનુસરીને પોતાના કાવ્યના છંદ કે વૃત્તની પસંદગી કરે છે. પ્રસંગને અનુરૂપ છંદ હોય તો જ તેમાં તે તે રસની જમાવટ થઈ શકે છે અને કાવ્ય સજીવ, હૃદયગમ અને બાવવાહી બને છે. બાષા કવિતા રચનારાઓને મોટે ભાગે એ પદ્ધતિનું ઓછું જ્ઞાન હોય છે. ઘણી વખત સંસ્કૃત મહાકવિઓની કૃતિઓને બાષાછંદમાં ઉતારવી એ તેમની શક્તિ બહારનું પણ હોય છે. મંદારકાંતા વૃત્ત, શૃંગાર કરુણ મિશ્ર રસવાળા કાવ્ય માટે ઉપયોગી છે. આ વૃત્તથી તે રસના બાવને પોષણ મળે છે તેવું બીજા વૃત્તમાં નથી મળતું. મહાકવિએ એ દ્રષ્ટિએ જ આ વૃત્ત મેધહૂત માટે પસંદ કર્યું છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ રચેલાં કેટલાંક બીજાં મેધહૂતને અનુસરનારાં હૂત કાવ્યો મંદારકાંતામાં જ રચ્યાં છે.

૨ મેધહૂતનાં, હિંદવી અને વિદેશની બાષામાં પદ્ય ગદ્યમાં અનેક બાષાંતર રચાયાં છે. સમશ્લોકી એ કહેવાય છે કે મૂળ શ્લોકના રાગમાં જ તેનું બાષાંતર પદ્ય રચાય. આ મહા કાવ્યને જેઓ મંદારકાંતામાં રચવા અશક્ત છે તેઓએ બીજા વૃત્તમાં કર્યાં છે. તેઓ ગમે તેવી મથામણ કરે છતાં મૂળ કાવ્યની ઝમક બીજા છંદમાં લાવી શકે જ નહીં. સંસ્કૃત નહિ જાણનારા કે થોડું ધણું જાણનારા કેટલાકે મેધહૂતના બાષાંતર ઉપરથી સમશ્લોકી કે બીજા રાગમાં પદ્યાત્મક કરી પોતે સારા સંસ્કૃતજ્ઞ હોવાનું દેખાડેલ છે. સંસ્કૃત જાણનારને જ સંસ્કૃત ગ્રંથનું સમશ્લોકી કરવાનો અધિકાર છે.

૩ હિંદમાં અને વિદેશમાં મેધહૂતના પ્રકાશકોએ મલ્લિનાથી ટીકાનો મોટે ભાગે આધાર લીધો છે. પોતાને મળેલી મલ્લિનાથી હસ્તપ્રતમાં જે શ્લોક સંખ્યા હશે તે જ સાચી અને બાકીના શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત એમ કેટલાકે ઠરાવી દીધું છે. મલ્લિનાથી હસ્તપ્રતો પણ એક જ જાતની નથી અમારી પાસેની ૨ પ્રતમાં જ ૨ ની પ્રતમાં ૧૨૧ શ્લોક છે અને હુ પની પ્રતમાં ૧૨૩ શ્લોક છે. આ જેતાં મલ્લિનાથી ટીકાવાળી ચાળીસ પચાસ હસ્ત પ્રતો ભેળી કરી તપાસાય તો ૧૨૬ શ્લોક મલ્લિનાથીમાં જ પુરા થવા સંભવ છે. એક પ્રકાશકે મળેલી હસ્તપ્રતને આધારે છપાવી હોય તેને મોટે ભાગે બીજા અનુસર્યા છે. એટલે ૧૧૦, ૧૧૫ કે ૧૨૦ શ્લોક ઠીક લાગ્યું તેમ સ્વીકારી બાકીના પ્રક્ષિપ્ત માની લીધા છે. આ રીતે આપણાં વિવિધ શાસ્ત્રોના ગ્રંથોની દુર્દશા થાય છે, અને પ્રજા સન્મુખ સંપૂર્ણ ગ્રંથ સુકવાનું બનતું નથી, શાસ્ત્રીય પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રગટ કરવા પહેલાં તેની બને તેટલી હસ્ત પ્રતો ભેળી કરી સંશોધન કરવાથી તે ગ્રંથનું સાચું સ્વરૂપ નજરમાં આવે છે. આ કામ સંસ્થા કરી શકે. એક એક ગ્રંથની અનેક પ્રતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તેનો સંચાલક વિદ્વાનોને કામમાં જોડી મોટા ખર્ચે સંશોધન કરે તો જ તે બની શકે. આવા કાર્યો આગળના વખતમાં રાજકર્તાઓ, ધર્મસ્થાનો, આચાર્યો વગેરે કરતા. આજે એ પરંપરા આથમી ગયા જેવું જણાય છે. છતાં આથમ્યો ઉગે છે.

૪ શ્રી જીવનેશ્વરી ગ્રંથ બંડારમાં મેધહૂતની ૧૦ હસ્ત પ્રતો સારી સ્થિતિમાં છે. તેમાં

ક ૧ ને આદર્શ પુસ્તક તરીકે સ્વીકારી બીજા બધી પ્રતોનો શ્લોક સંખ્યા, પાઠભેદ, શ્લોકનાં

સ્થાન વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ કર્યો છે. ક ૧ પ્રત સાથે બીજી પ્રતો મોટે ભાગે મળતી આવી છે. માત્ર મલ્લિકનાથી પ્રતો થોડે અંશે ભૂલી પડે છે. પાંદક કરમારકર અને ત્રિવેંદ્રકર તેને અનુસર્યા છે.

૫ આ ગ્રંથની સમશ્લોકીનું કામ મેં માનેલું તેટલું સહેલું નોતું એમ કામ શરૂ કર્યા પછી જણાણું. મંદાકાંતા વૃત્તમાં સંસ્કૃત શ્લોકનું ગુજરાતી પરિવર્તન કરી બ ધ બેસારવું, રસની જમાવટને ખંડિત થવા ન દેવી, સંસ્કૃત શબ્દોના તેજ અર્થના ગુજરાતી શબ્દ છંદના મેળમાં જોડવા અને આખા સંસ્કૃત શ્લોકને એક જ ગુજરાતી શ્લોકમાં ઉતારવો વગેરે કામ કંઠણ છતાં રસિક હતું. તે કરવામાં પણ એક જાતનો અપૂર્વ આનંદ મળતો.

૬ પાંચ વર્ષ પહેલાં મેં કરેલી ગીતાની સમશ્લોકીની પદ્ધતિ મેઘદૂતની સમશ્લોકીમાં મેં સ્વીકારી છે. મૂળ શ્લોકમાં જે જે વિભક્તિ કર્તા કર્મ ક્રિયાપદ પ્રલય વગેરે આવ્યા તેને તે જ સ્થળે ગુજરાતીમાં કિતારવાની અને શ્લોકનો ભાવ જ્વનિ રસ અર્થ વૃત્ત છંદ મેળ વગેરે જાળવી રાખવાની, શ્લોકનો ભાવાર્થ ગુજરાતીમાં એક જ શ્લોકમાં સમાવી દેવાની અને શ્લોકમાંની રમણીયતા મનોહરપણું અને રસને ખંડિત થવા ન દેવાની સાવધાની રાખી છે; તેમાં હું કેટલો સફળ થયો છું એ વાતનો નિર્ણય વાંચનારાઓએ અને સંસ્કૃતના પંડિતોએ કરવાનો છે. કાવ્યની કઠિનતા કે સરલતા પ્રમાણે તેને ગુજરાતી સમશ્લોકીમાં કિતારવાનું કામ પણ કંઠણ કે સરલ હોય છે. મહાકવિની વાણી રઘુવંશ, કુમાર આદિમાં જોઈ છે પણ મેઘદૂતમાં તે નિરાળી જ છે. શૃંગાર કર્ણ રસથી ભરેલા અને ઉડા ઉતરી સંપૂર્ણ સમજ્યા ન હોઈએ ત્યાંસુધી ભારે કઠિન લાગતા મેઘદૂતના મંદાકાંતાને ગુજરાતી મંદાકાંતામાં થથર રૂપે ઉતારવામાં પણ આનંદ મળે છે. કોઈ કોઈ શ્લોકોનાં પરિવર્તન એવાં કંઠણ લાગ્યાં છે કે એ શ્લોકની સમશ્લોકી સંસ્કૃતમાં રચવી હોય તો આના જેટલી કંઠણ ન પડે એવું અનુભવ્યું છે. આ જ મહાકવિની મહાનતા અને દૈવી શક્તિ છે. કાલિદાસની કાવ્યનદીમાં પડવું સહેલું છે પણ પાર ઉતરવું કંઠણ છે.

૭ મેં આ સમશ્લોકીમાં ગીતાની સમશ્લોકી પ્રમાણે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે છંદના મેળમાં કે વૃત્તના રાગમાં જ્યાં જે જે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં આવતો શબ્દ ઉચ્ચાર પ્રમાણે છાપવો. તેમ કરવા માટે કોઈ શબ્દ અશુદ્ધ છપાય તેનો વાંધો નહિ. પણ રાગમાં ખામી આવે એ રીતે શબ્દ છાપવો એ પ્રાકૃત કાવ્ય માટે દોષ છે. સંસ્કૃત કવિતામાં તો સોથે સો ટકા ગમે તે રાગ હોય કે ગમે તેવું કઠિન કે સરલ કાવ્ય હોય તેમાં એક પણ અશુદ્ધિ હોતી નથી એ સંસ્કૃતની સ્વાભાવિકતા અને દિવ્યતા છે; પછી વ્યક્તિગત સંસ્કૃત જ્ઞાનની યોગ્યતા પ્રમાણે તે કાવ્યની રચના બલે મૌલિક કે અદ્ય મૌલિક બને. સંસ્કૃતમાં તો વ્યાકરણ છંદ રસ વગેરે અનેક દ્રષ્ટિ પદ્ય રચના માટે રાખવાની હોય છે. પ્રાકૃત સમશ્લોકીમાં છંદના મેળ માટે શબ્દોની વિકૃતિ સ્વીકારવી પડે છે. વૃત્તના મેળમાં લેવા માટે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોને કોઈવાર ન છુટકે હ્રસ્વને દીર્ઘ રૂપમાં કે દીર્ઘને હ્રસ્વ રૂપમાં સુકવો પડે છે તે લોકભાષા માટે ગ્રાહ્ય છે. મોટે ભાગે તમામ ભાષાઓ સંસ્કૃતની અપભ્રંશ-અશુદ્ધ સ્વરૂપ પામેલી ભાષા જ છે.

૮ હાલમાં એવી પ્રણાલિકા ચાલી છે કે સમશ્લોકી કે બીજા વૃત્તમાં ગુજરાતી કે ધતર ભાષાની કવિતા રચનારા જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દ છંદના મેળમાં ન આવે ત્યાં ઉચ્ચાર

અશુદ્ધ કરે છે પણ તે શબ્દ શુદ્ધ છાપે છે. શબ્દ ઉપર ચિન્હ કરી એમ સૂચવે છે કે આ શબ્દનો અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી રાગનો મેળ ઘટાવવો. આ પદ્ધતિ ૭૫ વર્ષથી પ્રચલિત થઇ છે. પ્રાચીન ભાષા કવિઓ આમ કરતા નહોતા. ભાગવત મહાભારત વાલ્મીકી અને બીજા ઘણા ગ્રંથોની શ્રી પ્રમાનંદ વગેરે કવિઓની પદ્યાત્મક રચનામાં કે નરસિંહ મહેતા ભોળે ભગત જેવા સંસ્કૃત નહિ ભણેલા છતાં તેમની કવિતામાં રસની જમાવટ અને હ્રસ્વ દીર્ઘની મારામારી વિનાની પ્રાસાદિક રચના જોવામાં આવે છે, લેશ માત્ર પણ કૃત્રિમતા નથી દેખાતી. પોતાની કૃતિ અમુક માણસો, અમુક પક્ષ, અમુક દૃષ્ટિથી જોશે, કંઈ જાતની રચના થાય તો પોતાની કૃતિ વખણાય આવી અનેક જાતની માનસ વિકૃતિઓને લઈ તથા શાસ્ત્રોક્ત છંદ વૃત્તનું પુરું ચાન ન હોવાને લીધે અર્વાચીન કવિતાઓમાં કૃત્રિમતા, અસ્વાભાવિકતા આવે છે. તેથી તેમાં રસની જમાવટ થઈ શકતી નથી. આપણી સાંભળણુના કવિ દલપતરામ (ક. દ. ડા)ના સમયના પ્રાકૃત કવિઓનાં કાવ્યક્રમ અને તે વખતના અભ્યાસક્રમની કવિતાઓમાં જે રસ, હૃદયસ્પર્શી ઝમક, ઉચ્ચ ભાવના, પ્રાસ, છંદની શુદ્ધતા વગેરેની જમાવટ થતી તે સાથે હાલની કવિતા ચીંથરાં ફાડવા જેવી લાગશે. સંસ્કૃતમાં તો એવો સ્વાભાવિક નિયમ છે કે લખ્યા પ્રમાણે વાંચવું અને વાંચ્યા પ્રમાણે વરતવું. એજ પદ્ધતિને કવિ દલપતરામ સુધીના પ્રાકૃત કવિઓ પણ અનુસર્યા છે પણ અંગ્રેજી રાજ્યનાં મૂળ હંડા ઉતરતાં ગયાં અને પ્રભુ પર અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજી સંસ્કાર, અંગ્રેજી કવિતાનો પ્રભાવ જામવા માંજ્યો તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ ઇંગ્રેજી ભાષાના વિકાર ધુસવા માંજ્યા. ઇંગ્રેજી ભાષામાં જેમ લખવું એક ઉચ્ચારવું બીજું, કરવું ત્રીજું આ શૈલી, આ વિકાર સંસ્કૃતની પુત્રીરૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ પ્રવેશ્યાં.

૯ કેટલાક અર્વાચીન લેખકો કવિતાકારો સંસ્કૃતના મહાપંડિતપણાનો ડાળ કરવા ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોને મોટા પ્રમાણમાં ખોસે છે અને કેટલાક સંસ્કૃતના અપભ્રંશ થયેલા છતાં ભાષામાં રૂઢ થયેલા ભાષા શબ્દોને મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોમાં લખે છે, તેથી ઘણીવાર અર્થનો અનર્થ થાય છે. માટે જે સંસ્કૃત શબ્દો ભાષામાં વિકૃત થઈ રૂઢ થઈ ગયા હોય તેને તે જ રૂપમાં ગદ્ય પદ્યમાં ગોઠવવા જોઈએ અને છંદ વૃત્તના પ્રાસ મેળવવા માટે કોઈવાર સંસ્કૃત શબ્દનું હ્રસ્વ દીર્ઘમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો રાગમાં જે રીતે હ્રસ્વ કે દીર્ઘનો મેળ આવતો હોય તે પ્રમાણે સંસ્કૃત શબ્દ છાપવો જોઈએ.

મેઘદૂતસ્ય પાઠભેદાઃ

પ્રકાશનેસ્મિન્ ક ૧ સંકેતાયા હસ્તપ્રતિકાયા આદર્શપુસ્તકત્વેન સ્વીકૃતાયા પવ પાઠઃ

પ્રકાશનેસ્મિન્મેઘદૂતસ્ય તુલનાયે ૧ હસ્તલિખિતપ્રતિકાઃ એકં નેમિદૂતં જ. સંક્ષિતં, તિસ્રશ્ચ મુદ્રિતાઃ । તાસાં સંકેતાશ્ચમે ।

આ પુસ્તકમાં આદર્શ પુસ્તક તરીકે સ્વીકારેલી ક ૧ નામની હસ્ત પ્રતના પાઠ સ્વીકાર્યા છે. આમાં ૯ નવ હસ્તલિખિત પ્રતોનો, એક નેમિદૂતનો અને ૩ છાપેલાં પુસ્તકોની તુલના માટે ઉપયોગ કર્યો છે તેના સંકેત નીચે પ્રમાણે છે.

હસ્તલિખિત પુસ્તકાનાં સંકેતઃ ॥

- ક ૧ સંકેત-આદર્શ પુસ્તક વિક્રમ સંવત ૧૭૧૪ વર્ષે લિખિત મૂલેન સહ ટીકાસ્તિ । ટીકાયા નામ ન વિદ્યતે । પરં કેનચિદ્ ગુર્જરેણ કૃતેતિ જ્ઞાયતે અસ્મિન્ ૧૨૭ શ્લોકાઃ સન્તિ । પત્રાણિ ૨૫ મિતાનિ ।
- ख ૨ સંકેત-સંવત ૧૫૧૭ પ્રાયઃ । કેવલા મલ્હિનાથી સંજીવની નામની ટીકા । શ્લોકસંખ્યા ૧૨૧ । પત્રાણિ ૨૮ ।
- ग ૩ સંકેત-સંવત ૧૬૧૨ જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમ્યાં તપત્યાઃ તીરે આંત્રેશ્વરે લિખિત સંસ્કૃતટીકા કેવલાસ્તિ । ટીકાયા નામ ન વિદ્યતે । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૪ । પત્રાણિ ૩૨ ।
- घ ૪ સંકેત-સંવત ૧૬૯૫ કાર્તિક વદી ૧ વીરમગામ મધ્યે લિખિત । મૂલેન સહ અવચૂરી ટીકા । શ્લોકસંખ્યા ૧૨૫ । પત્રાણિ ૧૪ ।
- ङ ૫ સંકેત-સંવત ૧૭૦૪ આશ્વિન વદી ૨ સોમે કેવલા મલ્હિનાથી સંજીવની નામની ટીકા મેઘ સન્દેશઃ इति ग्रन्थाभिधेयं । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૩ । પત્રાણિ ૩૪ ।
- च ૬ સંકેત-સંવત ૧૭૧૬ કાર્તિકમાસેઽસિતે પક્ષે ૧૩ કર્મવાટ્યાં મુનિ નયનવિમલેન । મૂલમાત્રં શ્લોકસંખ્યા ૧૨૬ । પત્રાણિ ૧૯ ।
- छ ૭ સંકેત-સંવત ૧૬૨૩ પ્રાયઃ । મૂલમાત્રં । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ । પત્રાણિ ૧૯ ।
- ज ૮ સંવત ૧૮૮૦ ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૫ મૃગુવાસરે પ્રભાથી નામ સંવત્સરે વાસવે મે મકરેલ લગ્ને મણિરામેણ । પત્રાણિ ૧૩ । શ્લોકાઃ ૧૨૫
- झ ૯ પ્રાયઃ સંવત ૧૧૩૫ શ્લોકાઃ ૧૨૪ ।
- ञ ૧૦ નેમિદૂત સંવત ૧૦૭૪ મિતે રચિતં
- पा—પાઠકઃ મલ્હિનાથીટીકયા સહ દસ્વી સન ૧૯૧૬ મિતે પૂનાયાં મુદ્રિતં અનેન સ્વીકૃત શ્લોકાઃ ૧૨૦, તતોભિન્નાઃ પ્રક્ષિપ્તાઃ ૯ શ્લોકાઃ । અતઃ સ્વીકૃતા ૧૨૦

કર—કરભારકર:—इस्वी सन १९३८ मिते पूनायां मुद्रितं अनेन स्वीकृत श्लोकाः

११७ तत्रान्तर्हिताः प्रक्षिप्ताः १० श्लोकाः । अतः । स्वीकृताः १०७

त्रि—त्रिवेन्द्र—दक्षिणावर्तनायः—इस्वी सन १९१९ मिते मुद्रितं अनेन स्वीकृत

श्लोकाः ११५ तेष्वन्तर्हिताः प्रक्षिप्ताः ५ श्लोकाः अतः स्वीकृताः ११०

મહિનાથસ્ય ટીકાયા નામ કૈશ્વિત્ સારોદ્ધારિણીત્યુચ્યતે

તન્ન યુક્તં મહિનાથસ્ય ટીકાયા નામ સંજીવની એવ ।

મહિનાથની ટીકાનું નામ સારોદ્ધારિણી નથી પણ સંજીવની છે.

શ્લોક: ૧ કશ્ચિત્કાન્તા ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્વાધિકારાત્પ્રમત્ત: ।

આ પાઠ નીચેના સંકેતવાળી હસ્તપ્રતોમાં

ક ધ ગ ઘ ઙ ચ અને પા. ત્રિ. માં છે

૨ સ્વાધિકારપ્રમત્ત: ।

આવે પાઠ છ જ ઙ સંકેતવાળી હસ્ત

પ્રતોમાં અને કર. માં છાપે છે.

શ્લોક: ૨ તસ્ય સ્થિત્વા ॥

૧ કેતકાધાનહેતો: ।

આ પાઠ નીચેના સંકેતવાળી હસ્ત

પ્રતોમાં છે. ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ

૨ કૌતુકાધાનહેતો: ।

ઘ ઙ મહિનાથીમાં અને પા. કર

ત્રિ. માં આવે પાઠ છાપે છે.

શ્લોક: ૪ પ્રત્યાસન્ને ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ લંબનાર્થ ।

ક ગ ઘ છ જ

ઉપરની પ્રતોમાં એ પાઠ છે.

૨ લંબનાર્થી ।

ઘ ઙ જ. આ હસ્તપ્રતોમાં તથા પા.

કર. ત્રિ. માં આવે પાઠ છે.

શ્લોક: ૬ જાતં વંશે ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પુષ્કરાવર્તકાનાં ।

ક ઘ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ

આટલી પ્રતોમાં ઉપરનો પાઠ છે.

૨ પુષ્કલાવર્તકાનાં ।

પા. કર. ત્રિ. આ ત્રણે આ પાઠ

છાપે છે.

શ્લોક: ૮ ત્વામારુઢં ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ ન સ્યાદન્યોપ્યહમિવ ।

ક ઘ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ

હસ્તલિખિત બધી ૧૦ દશે પ્રતોમાં

અને કર. ત્રિ. માં આ પાઠ છાપે છે.

૨ સ સ્યાદન્યોપ્યયમિવ ।

પા. પાઠકમાં આ પાઠ છાપે છે.

શ્લોક: ૯ મન્દં મન્દં ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ સર્ગર્વ: ।

આવો પાઠ નીચેની

ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ હસ્તપ્રતોમાં છે
અને પા. માં છાપ્યો છે.

૨ સગન્ધ: ।

આવો પાઠ મલિલનાથી સ્વ હ બે
પ્રતોમાં અને કર. ત્રિ. બે માં
છાપેલમાં છે.

શ્લોક: ૧૧ કર્તું યચ્ચ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ મુચ્છિલીન્ધ્રાતપત્રાં ।

ક. ગ. ઘ. ચ. છ. જ. ઙ. આટલી
હસ્તપ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ મુચ્છિલીન્ધ્રામવન્ધ્યાં ।

આવો પાઠ સ્વ હ માં છે અને પા.
કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૩ માર્ગે તાવત્ ॥

૧ માર્ગે તાવત્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

આવો પાઠ નીચેની

ક સ્વ ગ ઘ હ ચ છ જ ઙ હસ્તપ્રતોમાં
છે. અને કર માં છાપ્યો છે.

૨ માર્ગે મત્ત: ।

પા. ત્રિ.

આ બે માં આવો પાઠ છાપ્યો છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ શ્રોણ્યસિ શ્રોત્રપેયં ।

બધી ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં અને સ્વ હ
મલિલનાથીમાં આવો પાઠ છે.

શ્રોણ્યસિ શ્રવ્યવન્ધં ।

પા. કર. ત્રિ. આ ત્રણેયે આવો પાઠ
છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૭ ત્વામોક્ષાર ॥

શ્લોક: ૧૮ અધ્વક્ષાન્તં ॥

શ્લોક: ૧૯ છત્રોપાન્ત: ॥

બધી ૭ સાતે હસ્તપ્રતોમાં આ રીતે
૧૭ અને ૧૮ માં શ્લોકની વચમાં
૧૮ માં શ્લોક તરીકે અધ્વક્ષાન્તં આ
શ્લોક છે. જો તે શ્લોક વચમાં ન હોય
તો મેઘદૂતના અંગના છેદ થાય છે
તે મનુષ્યના અંગના છેદ જટલું પાપ
રૂપ છે. આથી કાવ્યકારનો સ્વર્ગમાં
રહેલો આત્મા તેના કાવ્યનું અંગ
ખંડિત થવાથી કાચવાયો છે.

સ્વ હ મલિલનાથી હસ્તપ્રતમાં અધ્વક્ષાન્તં
આ શ્લોક નથી અને પા. પાઠકે કોપક
ગણ્યો છે. કર. કરમારકર તથા ત્રિ.
ત્રિવેંદ્રમાં આ ૧૮ માં શ્લોક છાપ્યો
નથી.

શ્લોક: ૨૦ સ્થિત્વા તસ્મિન્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્થિત્વા તસ્મિન્ ।

આવો પાઠ બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ તસ્મિન્ સ્થિત્વા ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૨૧ તસ્યાસ્તિત્તૈઃ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વનમદગજૈઃ ।

આવો પાઠ ક તથા ગ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ વનગજમદૈઃ ।

ઘ ઙ ઞ જ ઙ આટલી હસ્ત પ્રતોમાં ઉપરનો પાઠ છે અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલો છે.

શ્લોક: ૨૨ નીપં દૃષ્ટ્વા ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ દગધારણ્યે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આ હસ્તપ્રતોમાં છે અને કર. માં છાપ્યો છે.

૨ જગધ્વારણ્યે ।

આવો પાઠ ઘ ઙ મદિલનાથી માં છે અને વા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૨૨ નીપં દૃષ્ટ્વા ॥

શ્લોક: ૨૩ અમ્ભોવિન્દુ ॥

શ્લોક: ૨૪ ઉત્પદ્યામિ ॥

આ પ્રમાણે અમ્ભો વિન્દુ ૨૩ મા શ્લોક તરીકે બધી ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં

અને જ નેમિદ્વતમાં છે જમાં મદિલનાથી ઘ ઙ નો પણ સમાવેશ છે. ચારે મદિલનાથને અનુસરતા પાઠક કરમારકર અને ત્રિવેંદ્ર તેઓએ આ શ્લોક છાપ્યો નથી.

શ્લોક: ૨૬ તેષાં દિશ્વ ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ ફલમવિકલં ।

આવો પાઠ બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે જમાં ઘ ઙ મદિલનાથી આવી જાય છે. તથા ત્રિ. માં પણ છાપ્યો છે.

૨ ફલમપિ મહત્ ।

આવો પાઠ પા.કર. આ બેયે છાપ્યો છે. આના ચોથા ચરણમાં

૩ ચલોર્મિ ।

આવો પાઠ નીચેની બધી ક ઘ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ જ. હસ્તપ્રતોમાં અને ત્રિ.માં છાપ્યો છે.

૪ ચલોર્મ્યાઃ ।

પા.કર. આ બેયે આવો પાઠ છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૨૭ નીચૈરાલ્ખ્યં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વિશ્રામહેતોઃ ।

આવો પાઠ બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે. તથા કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

૨ વિશ્રાન્તિહેતોઃ ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૨૮ વિશ્રાન્તઃ સન્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ નદીતીરજાતાનિ સિંચન્ ।

સાતે હસ્ત પ્રતોમાં ઉપર પ્રમાણેનો પાઠ છે

૨ તીરજાનાં નિર્ણચન્ ।

આવો પાઠ સ્વ ક મદિલનાથી માં છે
તથા પા કર, ત્રિ, ત્રણમાં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૨૯ વક્રઃ પંથાઃ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પ્રસ્થિતસ્યોતરસ્યાં ।

ક, ગ, ઘ, ચ, આટલી હસ્તપ્રતોમાં
આવો પાઠ છે

૨ પ્રસ્થિતસ્યોતરાશાં ।

આવો પાઠ સ્વ, ક, છ, જ, ઙ,
આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે તથા પા. કર,
ત્રિ. માં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં

૩ ચકિતૈસ્તત્ર ।

૪ વંચિતોસિ ।

આવો પાઠ

ક સ્વ ગ ઘ ક ચ છ જ ઙ બધી ૯
નવે હસ્તપ્રતમાં તથા જ નેમિદ્વતમાં છે

૫ ચકિતૈર્યત્ર ।

૬ વંચિતઃ સ્યાઃ ।

પા. કર, ત્રિ આ ત્રણેયે આ પ્રમાણે
બેઠ પાઠ છાપ્યા છે

શ્લોક ૩૦ લીચિક્ષોમ ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ રસાભ્યંતરં ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ રસાભ્યંતરઃ ॥

આવો પાઠ સ્વ ક મદિલનાથીમાં અને
પા. કર, ત્રિ ત્રણે માં છાપેલો છે.

શ્લોક ૩૨ પ્રાપ્ત્યાવન્તી ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ પૂર્વોદ્દિષ્ટામનુસર ।

અને ચોથા ચરણમાં

૨ પુણ્યૈર્હૃતમિવ ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ક ચ છ જ
ઙ આ બધી હસ્તપ્રતોમાં તથા ત્રિવે
માં છાપ્યો છે.

૩ પૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર ।

૪ પુણ્યૈઃ કૃતમિવ ।

પા. પાઠકે એ પ્રમાણે છાપેલ છે.

૫ પૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર ।

૬ પુણ્યૈર્હૃતમિવ ।

કર. કરમારકરે આમ છાપેલા છે

શ્લોક: ૩૪ હારાંસ્તોરાન્ ॥

શ્લોક: ૩૫ પ્રચોતસ્ય ॥

આ બેઈ શ્લોક ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા સ્વ હ મલિકનાથી માં છે. પૂર્વા-પર સંબંધ બેતાં આ બે શ્લોક ભાં હોવા જ બેઈએ. તે ન હોય તો ઉજ્જ-યિનીતું રસિક વર્ણન ખંડિત નીરસ બને છે ત્રિવેંદ્રની પ્રતમાં આ બેઈ શ્લોક છે જ નહિ પા. કર. પાઠક અને કરમારકરે આ બેઈ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ગણેલા છે.

શ્લોક: ૩૬ જાલોદ્ગીર્ણે: ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ દત્તનૃત્યોપહાર: ।

શ્લોક: ૪૦ પ્રશ્નાદુચ્ચૈ: ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ સાન્ધ્યં તેજો વિકસિતજપા-
પુષ્પરક્તં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ્ઞ ઙ આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ સાન્ધ્યં તેજો પ્રતિનવજપાપુષ્પ-
રક્તં ।

આવો પાઠ જ અને સ્વ હ મલિકનાથી માં છે. અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલા છે.

શ્લોક: ૪૧ ગચ્છન્તીનાં ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ સૌદામિન્યા ।

આવો પાઠ બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ સૌદામન્યા ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલા છે.

૩ મા.સ્મ ભૂર્વિક્ષવાસ્તા: ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ જ્ઞ બધી નવે હસ્ત પ્રતોમાં અને જ નેમિમાં છે.

૪ મા ચ ભૂર્વિક્ષવાસ્તા: ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલા છે.

શ્લોક: ૪૬ ત્વન્નિસ્પન્દો ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ ધ્વનિતસુભગં ।

આવો પાઠ બધી મલિકનાથી સાથે ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ ધ્વનિતમધુરં ।

પા. પાઠકે આ પ્રમાણે છાપ્યું છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૩ શાન્તો વાયુ: ।

આવો પાઠ ક. ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે

૪ શીતો વાત: ।

બાકી બધી હસ્ત પ્રતોમાં અને ત્રણે છાપેલામાં આવો પાઠ છે.

શ્લોક: ૪૮ ઝ્યોતિર્લેખા ॥

આના બીજ ચરણમાં

૧ કુવલયદલસ્પર્ધિ ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્ત પ્રતોમાં છે

૨ કુવલયદલપ્રાપિ ।

આવો પાઠ બાકીની ૮ આઠ હસ્ત પ્રતોમાં તથા પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૩ કુવલયદલક્ષેપિ ।

આવો પાઠ ત્રિવે. માં છાપ્યો છે

શ્લોક: ૫૦ ત્વચાદાતું ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ દૂરમાવર્જ્ય ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ નૂનમાવર્જ્ય ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૫૩ હિત્વા હાલા ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ બન્ધુપ્રીત્યા ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથ સીખે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ બન્ધુસ્નેહાત્ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલમાં છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મભિગમમર્ષા ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા કર. ત્રિ. બે છાપેલમાં છે.

૪ મધિગમમર્ષા ।

પા. માં આ પ્રમાણે પાઠ છાપેલ છે. આના ચોથા ચરણમાં

૫ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા ।

આવો પાઠ સાત હસ્ત પ્રતોમાં જા. નેમિ દૂતમાં છે અને કર માં છાપ્યો છે.

૬ શુદ્ધસ્ત્વમસિ ભવિતા ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિનાથે અને પાઠકે સ્વીકાર્યો છે.

શ્લોક: ૫૬ તસ્મા: પાતું ॥

આના પહેલાં ચરણમાં

૧ વ્યોમ્નિ પૂર્વાર્ધલમ્બી ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથ સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ વ્યોમ્નિ પશ્ચાર્ધલમ્બી ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૩ સંગમેનાભિરામા ।

આવો પાઠ ૮ આઠે હસ્ત પ્રતોમાં છે

૪ સંગમેવાભિરામા ।

આવો પાઠ સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં
અને પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૫૭ ત્વં ચેદ્રાયૌ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વદતિ ।

આવો પાઠ ૮ આઠે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ સરતિ ।

આવો સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. ત્રણે છાપમાં છે.

શ્લોક: ૫૯ તત્ર વ્યક્તં ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ રુપહિતવલિં ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્તપ્રતમાં છે

૨ રુપચિતવલિં ।

આવો પાઠ ૩ તથા સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં
તથા ત્રિ. છાપમાં છે.

૩ રુપહૃતવલિં ।

આવો પાઠ ગ ઘ છ જ ઙ હસ્તપ્રતોમાં છે
તથા પા. કર. બેઈ છાપમાં છે

આના ચોથા ચરણમાં

૪ સંકલ્પન્તે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ અને
ઞ નેમિદ્વૃતમાં છે

૫ કલ્પિષ્યન્તે ।

આવો પાઠ સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલમાં છે

શ્લોક ૬૦ શબ્દાયન્તે ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ સંરક્તાભિઃ ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે તથા કર. માં છાપ્યો છે.

૨ સંસક્તાભિઃ ।

આવો પાઠ સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં તથા
પા. ત્રિ. બેઈમાં છાપેલ છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મુરજ ઇવ ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં
મદિલનાથીમાં છે. તથા પા. કર.
બેઈમાં છાપેલમાં છે.

૪ મુરઘ ઇવ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૫ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર
ભાવી સમગ્રઃ ।

આવો પાઠ મદિલનાથ સાથે નવે હસ્ત
પ્રતોમાં તથા જ નેમિદ્વૃતમાં છે.

૬ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર

ભાવી સમસ્તઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૭ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતે-
નૃત્યતસ્તત્ર પૂર્ણઃ ।

આવો બુદો જ પાઠ ત્રિવેંદ્રનો છે.

૨ વલયકુલિશો ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મલિલનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૬ હેમામ્ભોજ ॥

આના પ્રથમ ચરણમાં

૧ પ્રસવસલિલં ।

આવો પાઠ ક. ગ. બે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ પ્રસવિ સલિલં ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ ચ છ જ ઙ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે અને પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ પ્રીતિમેરાવતસ્ય ।

આવો પાઠ બે મલિલનાથી સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતોમાં છે. તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે

૪ પ્રીતિમૈરાવણસ્ય ।

આવો પાઠ પા. કર. બે થેં છાપ્યો છે
આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ ન્યંશુકાનીવ વાતૈઃ ।

આવો પાઠ મલિલનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્ત પ્રતોમાં છે અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૬ ન્યંશુકાનિ સ્વવાતૈઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. બે થેં છાપેલ છે

૭ ધુન્વન્વાતૈઃ સલિલકણિકૈઃ

કલ્પવૃક્ષાંશુકાનિ

નાનાવૈર્જલદ લલિતૈ-

ર્નિવિશેસ્તં નગેશં ॥

જ ૮ મી હસ્ત પ્રતમાં આ
શ્લોકનું ત્રીજું અને ચોથું ચરણ
નવીન સુંદર અને બધી પ્રતોથી બુદ્ધિ
ઉપર પ્રમાણે છે.

૮ ધુન્વન્કલ્પદ્રુમકિસલયા-

ન્યંશુકાનીવ વાતૈ-

ર્નાનાવૈર્જલદ લલિતૈ-

ર્નિવિશેસ્તં નગેન્દ્રં ॥

આરે નવે હસ્ત પ્રતોમાં અને પા. કર.
ત્રિ. ત્રણની છાપેલી પ્રતમાં ઉપર પ્રમાણે
ત્રીજું અને ચોથું ચરણ છે.

શ્લોક: ૬૭ તસ્યોત્સંગે ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ મુચૈર્વિમાનૈઃ ।

આવો પાઠ બધી ૭ સાતે હસ્ત
પ્રતોમાં તથા ત્રિવેંમાં છે.

૨ મુચૈર્વિમાના ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મલિલનાથી અને
પા. કર. માં છે.

સાતે હસ્ત પ્રતોમાં પૂર્વ મેઘઃ
ઉત્તર મેઘઃ આવો ભેદ નથી. ૧ શ્લોકથી
૨૩ થયેલો સંદેશો છેલ્લે ૧૨૭ મે
શ્લોકે પુરો થાય છે. પૂર્વ મેઘ ઉત્તર
મેઘનું નામ નિશાન કોઈ પ્રતોમાં નથી
નેમિદૂતમાં અને બીજાં દૂતકાવ્ય જે
મેઘદૂતના છેલ્લા ચરણની પાદપૂર્તિ

રૂપે રચાણાં છે તેઓએ પણ પૂર્વ મેઘ ઉત્તર મેઘ બેઠો ભેદ સ્વીકાર્યો નથી. અને શ્લોક સંખ્યા ૧ થી છેલ્લા સુધી ક્રમશઃ લઈ ગયા છે.

આ પૂર્વમેઘ, ઉત્તર મેઘની કલ્પના મલ્લિનાથની છે સ્વ અને હ આ બે મલ્લિનાથી ટીકાવાળી હસ્તપ્રતમાં પૂર્વમેઘ, ઉત્તરમેઘ એવો ભેદ છે છતાં તેમાં શ્લોક સંખ્યા બન્ને મેઘની જુદી પાડી નથી. એટલે તસ્યોત્સંગે આ ૬૭ શ્લોકે પૂર્વમેઘ પુરો કર્યો નથી અને ઉત્તર મેઘ વિદ્યુદ્ભવં આ ૧લા શ્લોકથી શરૂ કર્યો નથી. અર્થાત્ સ્વ હસ્ત પ્રતમાં એકથી ૧૨૧ શ્લોક સુધી અને હ હસ્ત પ્રતમાં ૧ થી ૧૨૩ શ્લોક સુધી સીધી શ્લોક સંખ્યા છે. વચમાં તસ્યોત્સંગે આ શ્લોકે इति पूर्वं मेघः आभ लभ्युं છે. વાંચનારાને કંટાળો ન આવે વિહામો ખાવા માટે પૂર્વમેઘ, ઉત્તરમેઘની મલ્લિનાથી કલ્પના કરી હોય એમ લાગે છે. પણ આવા ભેદ પાઠવાથી રસભંગ થઈ જાય છે.

પા. માં ૧૨૦ શ્લોક સંખ્યા કર. માં ૧૧૭ શ્લોક સંખ્યા છાપી મલ્લિનાથને અનુસરી પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ સ્વીકાર્યા છે. તેમજ ત્રિ. માં ૧ થી ૬૩ શ્લોકે પૂર્વ મેઘ પુરો કરી ૧ થી ૪૭ શ્લોકનો ઉત્તરમેઘ ઠરાવ્યો છે.

શ્લોક: ૬૮ વિદ્યુદ્ભવં ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ યા વઃ કાલે પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ સંગીતાય પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ।

આવો પાઠ સ્વ ગ ઘ હ ચ છ જ ઙ વાળી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૩ સંગીતાર્થપ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધપર્जन्यघोषं ।

આવો પાઠ ત્રિ. ત્રિવેંદ્રમાં છાપ્યો છે.

૪ સંગીતાય પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધપર્जन्यघोषं ।

આવો પાઠ પા. પાઠક અને કર. કરમારકરેં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૯ शष्यदयामा ॥

શ્લોક: ૭૦ आनन्दोत्थं ॥

ક થી જ સુધીની નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા જ નેમિદ્ધતમાં આ બન્ને શ્લોક આ ક્રમમાં છે. અનુસંધાન અને પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં આ શ્લોકો આંહી હોવા જોઈએ. જો આ બે શ્લોક આંહીથી કાઢી નાખવામાં આવે તો અલકાપુરીનું અને ઉજ્જયિનીનું વર્ણન નીરસ અને શુષ્ક બની જાય છે. એક વ્યક્તિના

શરીરનાં બે અંગ ખંડિત કરવાથી જ સ્વરૂપ દેખાય તેવું બેડાળ મેઘદૂત બને છે. મદિલનાથની બન્ને હસ્ત પ્રતોમાં તથા બધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ બે શ્લોક ક્રમમાં જ છે. એટલે આ બેઈ શ્લોક મહાકવિની રચના છે એ સંબંધે શંકાને સ્થાન નથી.

આ પુસ્તક ૧૩૧ મે પાને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંકેતવાળા ક્રોડમાં જોવાથી જણી શકાશે કે દરેક હસ્તપ્રતમાં આ બન્ને શ્લોક કયા અંકમાં છે.

શણ્પડ્યામા તથા આનન્દોત્થં આ બેઈ શ્લોક ક ૬૯-૭૦, સ્વ ૩૫-૩૬, ગ ૬૯-૭૦, ઘ ૬૯-૭૦, ઙ ૩૫-૩૬, ચ ૩૫-૩૬, છ ૬૯-૭૦, જ ૩૬-૩૭, ઙ ૬૯-૭૦ અને જ નેમિદૂતમાં ૬૯-૭૦ માં તરીકે લખેલા છે.

શણ્પડ્યામા શ્લોકને સ્વ ઙ વાળી મદિલનાથી હસ્તપ્રતો અને જ ઙ વાળી હસ્તપ્રતમાં ૩૫ અને ૩૬માં લીધા છે એટલે હજીયનીના વર્ણનમાં લીધા છે સારે બીજી હસ્તપ્રતોમાં ૬૯ મો ગણી અલકાપુરીના વર્ણનમાં લીધા છે. બન્ને ઠેકાણે નગરીનું વર્ણન બેઈ નગરીને લાગુ પડે છે.

પા. કર, ત્રિ. પાઠક કરમારકર ત્રિવેંદ્ર ત્રણેયે આ બે શ્લોક ક્ષેપક ગણી

કાઠી નાખીને મેઘદૂતના અંગનો ભંગ કર્યો છે. તેમ કરવા માટે તેઓને કાઠ ખંડિત હસ્તપ્રત મળી હોય કે પોતાના તર્કથી કાઠી નાખ્યા હોય, આવા મહાકાવ્યનું સાચું સ્વરૂપ બહાર પાડવા પહેલાં તેઓએ બીજી વધુ હસ્તપ્રતોનો આધાર તપાસવા જરૂર હતી. તેમ કર્યું હોત તો તેઓને તેમાંથી આ શ્લોકો ક્રમમાં મળી આવત.

૬૯ થી ૮૧ સુધીના ૧૩ શ્લોક જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં આડાઅવળા છે તે આ પુસ્તકને ૧૩૧ મે પાને જોવાથી કઈ હસ્તપ્રતમાં કયો શ્લોક કટલામો છે તે જણાશે.

શ્લોક: ૬૯ શણ્પડ્યામા ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ શણ્પડ્યામા ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ પત્રડ્યામા ।

આવો પાઠ સ્વ. ઙ. મદિલનાથીમાં છે અને પાઠક તથા કરમારકરે છાપ્યો છે ત્રિવેંદ્ર પુસ્તકમાં આ શ્લોક છાપ્યો જ નથી.

શ્લોક: ૭૧ યસ્યાં યક્ષાઃ ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ ધ્વનિષુ શનકૈઃ ।

આવો પાઠ ક થી જ સુધીની દશે હસ્ત

પ્રતોમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ ધ્વનિષુ મધુરં ।

આવો પાઠ પા. પાઠકમાં છે.

શ્લોકઃ ૭૨ ગત્યુત્કમ્પા ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ કર્ણવિસંસિમિશ્ચ ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ કર્ણવિપ્રૈશિમિશ્ચ ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલિલનાથીમાં

અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ચરણ ત્રીજા ચરણમાં

૩ સ્તનપરિસર ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ હ ચ છ જ ઙ

આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૪ સ્તનપરિવય ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૫ સ્તનપરિચિત ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છે

શ્લોકઃ ૭૩ નીવીવન્ધો ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ યત્ર યક્ષાંગનાનાં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ યત્ર વિમ્બાધરાણાં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિલનાથીમાં છે અને

પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૩ પ્રેરિતશ્રૂર્ણમુષ્ટિઃ ।

આવો પાઠ ૭ હસ્ત પ્રતોમાં તથા

જ. નેમિદ્વિતમાં છે.

૪ પ્રેરણાચૂર્ણમુષ્ટિઃ ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલિલનાથીમાં

અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોકઃ ૭૫ યસ્યાં મતઃ ॥

શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ યસ્યાં મતઃ પ્રમરમુખરાઃ ।

આવો પાઠ ક અને છ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ યત્રોન્મત્તપ્રમરમુખરાઃ ।

આવો પાઠ ગ ઘ ચ જ ઙ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં તથા સ્વ હ મલિલનાથીમાં

છ અને કર. માં છાપ્યો છે.

૩ યત્રોન્મત્તપ્રમરનિકરાઃ ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે.

શ્લોકઃ ૭૬ અક્ષીણાન્તં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ અક્ષીણાન્તં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ અક્ષય્યાન્તં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિલનાથીમાં છે

તથા પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિભ્રાજાશ્યં ।

આવો પાઠ ક ઘ ચ છ જ આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ વૈભ્રાજાશ્યં ।

આવો પાઠ ગ ઘ ઙ હસ્તપ્રતોમાં છે. તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૭૭ યત્રાનીતાઃ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ યત્રાનીતાઃ ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ નેત્રા નીતાઃ ।

આવો પાઠ બીજી બધી હસ્તપ્રતોમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ આલેખ્યાનાં સલિલકણિકા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ઙ ચ છ આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ આલેખ્યાનાં સ્વજલ કણિકા ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

૫ આલેખ્યાનાં નવજલ કણૈઃ ।

આવો પાઠ જ હસ્તપ્રતમાં છે.

શ્લોક: ૭૮ મંદારાકિન્યાઃ ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ મન્દારાણામનુતટરુહાં ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા

મલિનાથીમાં છે અને કર. ત્રિ. બેઈમાં છાપેલ છે.

૨ મન્દારાણાં તટવનરુહાં ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપેલ છે.

શ્લોક: ૭૯ યત્ર સ્ત્રીણાં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પ્રિયતમભુજાલિંગિતોચ્છ- વાસિતાનાં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ પ્રિયતમભુજોચ્છવાસિતા- લિંગિતાનાં ।

આવો પાઠ ઘ ઙ મલિનાથીમાં તથા પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલ છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિશદૈઃ પ્રેરિતાશ્ચન્દ્રપાદાઃ ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૪ વિશદૈઃ ચેતિતાશ્ચન્દ્રપાદૈઃ ।

આવો પાઠ ગ ચ અને જ હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૫ વિશદૈશ્ચન્દ્રપાદૈર્નિશીથે ।

આવો પાઠ ઘ છ ઘ ઙ અને ત્રિવે. માં છે.

૬ વિશદૈરિન્દુપાદૈર્નિશીથે ।

આવો પાઠ પાઠકમાં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૮૧ વાસશ્ચિત્રં ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ વિકલ્પાન્ ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ
નવે હસ્તપ્રતોમાં છે અને ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

૨ વિકલ્પં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આના ત્રીજા ચોથા ચરણમાં મળી

૩ યસ્યામેકઃ ।

આવો પાઠ ક સ્વ ઙ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે અને કર. ત્રિ. આમાં
છાપ્યો છે

૪ યસ્મિન્નેકઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૮૨ તત્રાગારં ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચા-
રુણા તોરણેન ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ દૂરાલ્લક્ષ્યં ત્વદમરધનુશ્ચા-
રુણા તોરણેન ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણે થે
છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયઃ ॥

કાન્તયા વર્ધિતો મે ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતમાં અને
બેઈ મલ્લિનાથીમાં અને ત્રિ. માં છે.

૪ યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયો
વર્ધિતઃ કાન્તયા મે ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છે.

શ્લોક: ૮૩ વાપી ચાસ્મિન્ ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ હેમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ
સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં સ્વ
ઙ મલ્લિનાથીમાં છે.

૨ હેમૈઃ સ્ફોતા વિકચકમલૈ-
ર્દીર્ઘવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાપ્યો છે.

૩ હેમૈઃ સ્ફોતા કમલમુકુલૈ-
ર્દીર્ઘવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ ત્રિવેં માં છાપ્યો છે.

૪ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આના ચોથા ચરણમાં

૫ પ્રાપ્ય હંસાઃ ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૮૪ તસ્યાસ્તીરે ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ રચિતશિખર: ।

આવો પાઠ મલિનાથી અને ૬ નવે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ વિહિતશિખર: ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેયે છાપ્યો છે.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ પ્રેક્ષ્યોત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ।

આવો પાઠ ક ગ ચ છ જ આટલી હસ્તપ્રતમાં છે. તથા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુરિતતટિતં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિનાથીમાં અને ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.

૫ પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુટિતતટિતં ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૮૫ રક્તાશોક ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ દોહદ ।

આવો પાઠ મલિનાથ સાથે અધી ૬ નવે હસ્ત પ્રતમાં અને જ નેમિદૂતમાં છે

૨ દોહદ ।

આવો પાઠ પા. કર. આ બેયે છાપ્યો છે

૩ દોહલ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક: ૮૬ તન્મધ્યે ચ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ ક છ હસ્ત પ્રતમાં છે

૨ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિનાથીમાં જ ૮ હસ્ત પ્રતમાં તથા પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

૩ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૪ તાલૈ: સિંજદ્રલયસુભગૈ-

નર્તિત: કાન્તયા મે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી હસ્ત પ્રતમાં છે.

૫ તાલૈ: સિંજાવલયસુભગૈ:

કાન્તયા નર્તિતો મે ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિનાથીમાં તથા કર. ત્રિ. માં છે

૬ તાલૈ: સિંજદ્રલયસુભગૈ:

કાન્તયા નર્તિતો મે ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૮૯ તન્વી ઇયામા ॥

આના ૧લા ચરણમાં

૧ શિખરદશના ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ જ હસ્ત પ્રતમાં છે.

શિશ્વરિદશના ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં છે
અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૩ હરિણીપ્રેક્ષિતા ।

આવો પાઠ ક ગ ચ આટલી હસ્ત
પ્રતોમાં છે

૪ હરિણીપ્રેક્ષણા ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં તથા
છ જ હસ્ત પ્રતોમાં છે અને પા.
કર. માં છાપ્યો છે

૫ હરિણીપ્રેક્ષણી ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે

૬ હરિણી પ્રેક્ષિણી ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આના ચોથા ચરણમાં

૭ સ્યાદ્યુવતિવિષયે ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ
બધી હસ્ત પ્રતોમાં અને નેમિદ્વતમાં છે

૮ સ્યાદ્યુવતિવિષયા ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છે

શ્લોક: ૨૦ તાં જાનીયા: ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ તાં જાનીયા: ।

આવો પાઠ ઘ શિવાયની બધી હસ્ત-
પ્રતોમાં અને પા. કર. ત્રિ છાપમાં છે.

૨ તાં જાનીયા: ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.
આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ તુહિનમથિતા ।

આવો પાઠ બધી સાતે હસ્તપ્રતોમાં
અને જ નેમિદ્વતમાં છે.

૪ શિશિરમથિતા ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧ નૂનં તસ્યા: ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ ચ્છૂનનેત્રં પ્રિયાયા: ।

આવો પાઠ ક તથા બીજી બધી
હસ્તપ્રતોમાં અને સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં
છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ ચ્છૂનનેત્રં વહૂનાં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ ત્વદનુસરણક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ૮ આઠ હસ્તપ્રતમાં અને
જ નેમિદ્વતમાં છે.

૪ ત્વદુપસરણક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં છે તથા
પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૫ ત્વદુપગમનક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક: ૧૨ આલોકે તે ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ ભાવગમ્ય ।

આવો પાઠ ૯ હસ્તપ્રતોમાં અને મલ્લિકાનાથીમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ ભાવ્યગમ્ય: ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મધુરવચનાં ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ મધુરવચનં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૩ ઉત્સંગે વા ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ તન્ત્રીમાર્દ્રા ।

આવો પાઠ ક તથા બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ તન્ત્રીમાર્દ્રા ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૩ સ્વયમપિ કૃતાં ।

આવો પાઠ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા બેઠ મલ્લિકાનાથીમાં છે.

૪ સ્વયમધિકૃતાં ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૪ શેષાન્માસાન્ ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ હૃદયનિહિતારંભમાસાદ-
યન્તી ।

આવો પાઠ જ શિવાય બધી હસ્તપ્રતોમાં અને મલ્લિકાનાથીમાં છે.

૨ હૃદયનિહિતારંભમુત્પાદયન્તી ।

આવો પાઠ જ હસ્ત પ્રતમાં છે

૩ હૃદયનિહિતારંભમાસ્વાદ-
યન્તી ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ હૃદયરચિતારંભમાસ્વાદયન્તી ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૫ સઘ્યાપારા ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ પીઢયેન્મદ્વિયોગ: ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ પીઢયેદ્વિપ્રયોગ: ।

આવો પાઠ સ્વ ડ મલ્લિકાનાથીમાં અને પા. કર. માં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ સુખચિતુમલં ।

આવો પાઠ બે મલ્લિકાનાથી સાથે ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ સુખયિતુમતઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૫ મવનિશયનાસન્નવાતાયન- સ્થઃ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં તથા
જ નેમિકૃતમાં છે.

૬ મવનિશયનાં સૌધવાતાયન- સ્થઃ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથી બેઠ
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૭ મવનિશયનાં સમવાતાયન- સ્થઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૮ વિરહશયનાં સદ્મવાતાયનસ્થઃ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૬ આધિક્ષામાં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ ક્ષામા-પાર્શ્વા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ ક્ષામા-પાર્શ્વા ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથી તથા જ
હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

૩ તનુરિવ-શેષા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૪ તનુમિવ-શેષા ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથી અને જ
હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૫ વિરહજનિતૈરશ્રુભિર્યાપયન્તી ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૬ વિરહગુણિતૈરશ્રુભિર્યાપયન્તાં ।

આવો પાઠ જ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૭ વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં તથા
પા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૧૭ નિશ્વાસેના ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વિક્ષિપન્તી ।

ક ગ ઘ ચ છ જ પ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ વિક્ષિપન્તીં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. માં છે.

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૩ માગળ્ડલમ્બિ ।

આવો પાઠ બધી હસ્ત પ્રતોમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

૪ માગળ્ડલમ્બં ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથી શિવાયની બધી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૬ મત્સંયોગઃ કથમુપનયેત્ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને પા. કર. ત્રિ.માં છે

આના ચોથા ચરણમાં

૭ માર્કાંક્ષન્તી ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતમાં છે.

૮ માર્કાંક્ષન્તી ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

• શ્લોકઃ ૯૮ આદ્યે વદ્ધા ॥

આ શ્લોકમાં બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં

૧ સા મયોદ્દેષનીયા ।

૨ સારયન્તી ।

આ પ્રમાણે સાતે હસ્તપ્રતોમાં પ્રથમા પહેલી વિભક્તિ છે.

૩ તાં મયોદ્દેષનીયાં ।

૪ સારયન્તી ।

આ પ્રમાણે સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં દ્વિતીયા પાઠ છે

શ્લોક ૯૯ પાદાનિન્દો ॥

આના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં

૧ છાદયન્તી ।

૨ કમલિનીન પ્રવુદ્ધાન સુતા ।

આ બેઈ પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં અને જ નેમિદૂતમાં પ્રથમા છે ચારે સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં બન્ને પાઠ દ્વિતીયામાં લીધા છે.

શ્લોક ૧૦૦ સા સંન્યસ્તા ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ પેશલં ધારયન્તી ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા બેઈ મલ્લિનાથીમાં છે.

૨ પેલવં ધારયન્તી ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૧૦૩ વામશ્ચાસ્યાઃ ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ સરસકદલીસ્તમ્ભ ગૌરશ્ચલત્વં ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં, બન્ને મલ્લિનાથીમાં તથા જ નેમિદૂતમાં છે

૨ સરસકદલીગર્ભગૌરશ્ચલત્વં ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૧૦૪ તસ્મિન્કાણે ॥

આના પહેલા બીજા ચરણના સંદર્ભમાં

૧ સ્યાત્તત્રાસીનઃ સ્તનિત ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ સ્યાદન્વાસ્યૈનાં સ્તનિત ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ પ્રણયિનિ મયિ ।

આવો પાઠ ૮ આઠે હસ્ત પ્રતોમાં
તથા સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં છે.

૪ પ્રણયિનિ જને ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં
છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૦૫ તામુત્થાપ્ય ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ તામુત્થાપ્ય ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથી સાથે
૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે તેમ ત્રિ. માં
પણ છાપ્યો છે.

૨ પ્રોત્થાપ્યૈનાં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિદ્યુદ્ગર્મઃ ।

આવો પાઠ બેઈ મલ્લિનાથી સાથે બધી
નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા કર. ત્રિ. માં છે.

૪ વિદ્યુદ્ગર્મૈ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૫ વક્તું ધીરસ્તનિત ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે

૬ વક્તું ધીરઃ સ્તનિતઃ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં તથા
કર માં છે.

૭ વક્તું ધીર સ્તનિતઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૮ વક્તું ધીરૈઃ સ્તનિત ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૦૬ ભર્તુર્મિત્રં ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ પ્રિયમવિધવે ।

આવો પાઠ નવે હસ્ત પ્રતોમાં સ્વ હ
મલ્લિનાથીમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

૨ પ્રિયમભિદધે ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

શ્લોકઃ ૧૦૭ હૃત્યાલ્પાતે ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ સંભાષ્ય ચૈવ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ સંભાવ્ય ચૈવ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને

પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ પરમવહિતા ।

આવો પાઠ નવે હસ્ત પ્રતોમાં સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

૪ પરમવહિતં ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૫ કાન્તોદન્તઃ સુહૃદુપહૃતઃ ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં બેઠ મદિલનાથીમાં અને જ નેમિદૂતમાં છે

૬ કાન્તોપાન્તાત્સુહૃદુપગમઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૭ કાન્તોદન્તઃ સુહૃદુપનતઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૧૦૮ તામાયુષ્મન્ ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ દાત્મના ચોપકર્તુ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ દાત્મનશ્ચોપકર્તુ ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથીમાં તથા પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૩ દાત્મનશ્ચોપકર્તુઃ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૪ ત્વાં વિયુક્તઃ ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૫ ત્વાં નિયુક્તઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૬ પૂર્વાભાષ્યં ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં અને મદિલનાથીમાં છે ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૭ પૂર્વાશાસ્યં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોકઃ ૧૦૯ અંગેનાંગં ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ અંગેનાંગં પ્રતનુ તનુના ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ અંગેનાંગં તનુ ચ તનુના ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ સાંસ્રેણાશ્ચુદ્રવ ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ સાંસ્રેણાશ્ચુદ્રુત ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથી અને જ ૮ વાળી હસ્તપ્રતમાં છે.

૫ સાંસ્રેણાસ્રદ્રવ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૬ સાંસ્રેણાસ્રદ્રુત ।

આવો પાઠ કર ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૦ શાસ્ત્રાચ્ચયં ॥

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૧ લેચનામ્યામદૃશ્ય ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં સ્વ હ મલ્લિકનાથીમાં છે.

૨ લેચનામ્યામદૃષ્ટ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૧ ક્યામાસ્ત્રેમં ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ દૃષ્ટિપાતાન્ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ દૃષ્ટિપાતં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિકનાથીમાં અને પા. કર. ત્રિ. ત્રણેયમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૨ ધારાસિક્ત ॥

આ શ્લોક ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં જ નેમિકૃતમાં સ્વ હ બંને મલ્લિકનાથીમાં છે. ઉનાળો ઉતરવાના અને વરસાદની ઋતુના પ્રારંભમાં સ્ત્રીના વિરહી પુરુષની દશાતું સુંદર વર્ણન આ શ્લોકમાં છે

આ શ્લોકની રચના હંચી ઢાઠીની છે આવા અમૂલ્ય શ્લોકને પા. પાઠકે કર. કરમારકર અને ત્રિ ત્રિવેંદ્ર આ ત્રણેયે ક્ષેપક ગણી કાઢ્યો છે. આ શ્લોક વિનાતું મેધકૃત રસહીન ખંડિત બની બય.

શ્લોક: ૧૧૭ ક્યાત્માન્ ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ ક્યાત્માન્ ।

ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી હસ્ત-પ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ નન્વાત્માન્ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિકનાથીમાં છે. તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યું છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ સુતરાં ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ નિતરાં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિકનાથીમાં છે. તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ કસ્યાત્યન્તં ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૬ કસ્યૈકાન્તં ।

આવો પાઠ સ્વ હ બેઠે મલ્લિકનાથી હસ્તપ્રતોમાં છે તથા પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૮ શાપાન્તો મે ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ શેષાન્માસાન્ ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં સ્વ હ મલ્લિકનાથી બેઠામાં છે.

ગાસાનન્યાન્ ।

પાઠ પા. કર. ત્રિ ત્રણેયે
છે.

ત્રીજા ચરણમાં

રહગણિતં તં તમાત્માભિલાષં ।

પાઠ ક અને સ્વ ઙ મદ્વિનાથી
હસ્ત પ્રતોમાં છે અને કર. માં
છે.

રહજનિતં તં તમાત્માભિલાષં ।

પાઠ ગ અને છ હસ્તપ્રતોમાં છે.

રહગુણિતં તં તમાત્માભિલાષં ।

પાઠ ઘ ચ જ આટલી હસ્ત-
માં છે.

રહગુણિતં તં તમેવાભિલાષં ।

પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

રહગણિતં તં તમેવાભિલાષં ।

પાઠ કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૯ મૂયશ્ચાહં ॥

૧ લા ચરણમાં

ત્વમપિ શયને ।

પાઠ સ્વ ઙ મદ્વિનાથી સાથે
વે હસ્તપ્રતોમાં છે.

ત્વમસિ શયને ।

પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

ત્રીજા ચરણમાં

સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ।

પાઠ ક ગ ઘ ચ આટલી હસ્ત-
માં છે.

૪ સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ।

આવો પાઠ ગ છ સ્વ ઙ આટલી હસ્ત-
પ્રતોમાં છે. અને પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

૫ પૃચ્છતશ્ચ ।

આવો પાઠ બધી હસ્તપ્રતોમાં મદ્વિ-
નાથીમાં અને કર. માં છાપ્યો છે.

૬ પૃચ્છતોસિ ।

આવો પાઠ પા. અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૨૦ એતસ્માન્માં ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ મા કૌલિન્યા ।

આવો પાઠ ક હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ મા કૌલિના ।

આવો પાઠ ક શિવાયની બધી હસ્ત-
પ્રતોમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ ધ્વંસિનસ્તે હ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદ્વિનાથી સાથે
નવે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ દ્વાસિનસ્તેપ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૫ દ્વાસિનસ્તે હ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૨૧ આશ્વાસ્યૈવં ॥

આ શ્લોક ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં અને બ નેમિદૂતમાં નીચે
પ્રમાણે છે.

૧ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં શૈલાદાશુત્રિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥

સર્વીં તાં
શૈલાદાશુત્રિનયનવૃષોત્સ્વાતશૃંગાન્નિવૃત્તઃ॥
સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
ધારયેથાઃ ॥૧૨૧॥

પા. પાઠકમાં નીચે પ્રમાણે આ શ્લોક
છાપ્યો છે.

૨ આશ્વાસ્યૈનાં પ્રથમવિરહે
શોકદૃષ્ટાં સર્વીં તે

તસ્માદદ્રેશ્ચિનયનવૃષોત્સ્વાત કૂટાન્નિવૃત્તઃ॥

સામિજ્ઞાનં પ્રહિતવચનૈસ્તત્ર યુક્તૈ-
ર્મમાપિ

પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
ધારયેદં ॥

કર માં આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માનીને
નીચે પ્રમાણે છાપ્યો છે

૩ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહે શોક-
દૃષ્ટાં સર્વીં તે

તસ્માદદ્રેશ્ચિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥

સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
ધારયેથાઃ ॥

જ ૮ વાળી હસ્ત પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે
પાઠ છે.

૪ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં
સર્વીં તે

સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ

પ્રાત કુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
ધારયેથાઃ ॥

શ્લોકઃ ૧૨૨ કચ્ચિત્સૌમ્ય ॥

આના ૨ બ ચરણમાં

૧ પ્રત્યાख्याતું ન તર્કયામિ ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ પ્રત્યાख्याતું ન કલ્પયામિ ।

આવો પાઠ ચ ૪ની હસ્ત પ્રતમાં છે.

૩ પ્રત્યાદેશાન્ ન કલ્પયામિ ।

આવો પાઠ સ્વ ઘ ઙ જ આટલી હસ્ત
પ્રતોમાં છે.

૪ પ્રત્યાદેશાન્ ન તર્કયામિ ।

આવો પાઠ ગ અને છ હસ્ત પ્રતોમાં છે

શ્લોકઃ ૧૨૩ ણતત્કૃત્વા ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્ત્મનો મે ।

આવો પાઠ ક ઘ ચ જ આટલી હસ્ત
પ્રતોમાં છે.

૨ પ્રિયમનુદિનપ્રાર્થનાવર્ત્મનો મે ।

આવો પાઠ ગ અને છ હસ્ત પ્રતોમાં છે

૩ પ્રિયમનુચિતં પ્રાર્થનાદાત્મનો મે ।

આવો પાઠ સ્વ ઙ મદિલનાથી હસ્ત
પ્રતે માં છે તથા પા. માં છાપ્યો છે.

આના ૪ થા ચરણમાં

૪ ક્ષણમપિ ચ તે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ઙ ચ છ જ
આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે. જ નેમિ.
માં છે અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે

૫ ક્ષણમપિ સર્વે ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાપ્યો છે
કર. કરમારકર અને ત્રિ.
ત્રિવેંદ્રમાં અત્કૃત્વા આ શ્લોક નથી.

શ્લોક: ૧૨૪ તસ્માદ્દ્રે: ॥

આ શ્લોકમાં ૧ જુ. અને ૨ જુ. ચરણ
૧ તસ્માદ્દ્રેર્નિગદિતતયા શીઘ્ર
મેત્યાલકાયાં ચક્ષાગારં વિગલિ-
તશુચા પૂર્વચિન્હૈર્વિદિત્વા ॥

આવો પાઠ ક ૧ ની હસ્ત પ્રતમાં છે
૨ તસ્માદ્દ્રેર્નિગદિતકથ: શીઘ્ર
મેત્યાલકાયાં ચક્ષાગારં
વિગલિતવિમં દિષ્ટચિન્હૈ-
ર્વિદિત્વા ॥

આવો પાઠ જ ૮ વાળી પ્રતમાં છે બાકીની
એક હસ્ત પ્રતોમાં આ શ્લોક નથી.

શ્લોક: ૧૨૫ તં સંદેશં ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ ચચક્ષે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ઙ ચ છ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ વિવક્ષે ।

આવો પાઠ જ ૮ વાળી હસ્તપ્રતમાં છે.

શ્લોક: ૧૨૬ શ્રુત્વા વાર્તા ॥

આ શ્લોક ક ગ ઘ ઙ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે તથા જ નેમિમાં છે.
પા. પાઠક કર. કરમારકર ત્રિ. ત્રિવેંદ્રે
તથા ચ ૨ વાળી મલ્લિનાથી હસ્ત-
પ્રતમાં આ શ્લોક નથી.

શ્લોક: ૧૨૭ इत्थं भूतं ॥

આના ૧ પહેલાં ચરણમાં

૧ સુચરિત્પદં મેઘદૂતામિધાનં ।

આવો પાઠ ક ઘ આ બે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ સુચરિત્મિદં મેઘદૂતં ચ નામ્ના ।

આવો પાઠ ચ હસ્તપ્રતમાં છે.

૩ દુઃખયુક્તે વિનોદ: ।

આવો પાઠ ક હસ્તપ્રતમાં છે.

૪ વિપ્રયોગે વિનોદ: ।

આવો પાઠ ચ તથા ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.

૫ કામં ચાસ્મિન્મતિનિપુણ-

તાનન્યભાવ: કવીનાં ।

આવો પાઠ ક હસ્તપ્રતમાં છે.

૬ મેઘશ્ચાસ્મિન્નતિનિપુણતા-

બુદ્ધિભાવ: કવીનાં ।

આવો પાઠ ચ હસ્તપ્રતમાં છે.

૭ મેઘસ્યાસ્મિન્નતિનિપુણતા

બુદ્ધિભાવ: કવીનાં ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.

॥ ॐ તત્સત્ ॥

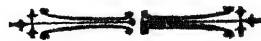
॥ शुद्धिपत्रकम् ॥

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२	३	वसति	वसति
"	६	स्वप्रियापात्युत्सुक	स्वप्रियाप्राप्त्युत्सुक
"	"	निवासं	निवासं ।
४	२	उत्सु	उत्सु
"	४	प्रथमस्य	प्रथमस्य
"	१०	दयिता जीविता	दयिताजीविता
"	२१	हृषण	हृषेण
६	११	वियोगी	वियोगी
७	१५	गर्भाधान	गर्भाधान
"	छेद्वी	तूने अभिसुभगनयनी	आभे यक्ष सुभद तमने
		सेवक्षे कुंजडीयू	सेवशे कुंजडीयू
८	२	नक्षति	नुक्षति
"	२७	संखरी	संखरी
९	१	मुच्छिलिन्ध्रा	मुच्छिलीन्ध्रा
"	१५	उच्छिलिन्ध्रा	उच्छिलीन्ध्रा
"	"	शिलिन्ध्राणि	शिलीन्ध्राणि
"	१७	उच्छिलिन्ध्रा	उच्छिलीन्ध्रा
९	१९	उत्कण्ठिता	उत्कण्ठिता
१०	१	शैलं	शैलं
"	१८	आप्रच्छस्व	आपृच्छस्व
११	१२	कथयतः	कथयतः
"	१४	आकाशमार्ग	आकाशमार्ग
१२	१	अद्रः	अद्रः
"	८	परिणिताः	परिणीताः
१४	१८	कषण	कषण
१५	२४	घे	घे
१६	७	अर्धक्लान्तं	अर्धक्लान्तं
"	९	निदाघ	निदाघ
"	१०	सद्भावादः	सद्भावादः
१७	८	आखटे	आखटे
"	१८	स्यामः	स्यामः
१९	१२	हि अस्यात्	हि यस्मात्
"	१७	त्यक्त्वा	त्यक्त्वा
२०	१९	निर्गतै	निर्गतैः
"	३१	द्विधारेषु अधिक	द्विधारेषु अधिक

२२	१४	सुगन्धे	सुगन्धे
२५	२३	मालिनो	मालिनो
२६	२८	विद्यत्	विद्युत्
२७	१४	निर्विन्ध्यायाः	निर्विन्ध्यायाः
२८	७	सलिला	सलिला
२९	१३	सदायारादि	सदाचारादि
३०	८	पटु	पटु
३१	२	मयूखप्ररोहान्	मयूखप्ररोहान्
"	७	विषणिषु	विषणिषु
"	३२	पाण्डुवार	पाण्डुवार
३२	१५	प्रद्योत	प्रद्योत
३५	१	कणित...सना	कणितरसनो
३६	छल्ली लीटी	ये.....ता...भक्ति	ये शिव तारी भक्ति
३७	६	स्तम्भित	स्तम्भितः
"	१२	वाचलः शब्दायमानः	वाचालः शब्दायमानः ।
३८	६	चिर	चिर
३९	१९	अस्याः	अस्याः
४१	१	त्वन्निष्पन्दे	त्वन्निष्पन्दे
"	७	सुगन्धस्य	सुगन्धस्य
४२	३	चमुना	चमुना
"	१०	रक्षाहेताः	रक्षाहेतोः
"	१२	कर्णे	कर्णे
"	२२	रक्षक	रक्षक
४३	२६	नयन	नयन
४५	१२	ये	ये
४८	१	शैलराजा	शैलराजा
"	११	भुङ्कुट्याः	भुङ्कुट्या
"	१७	स्वर्गनी	स्वर्गनी
४९	७	दिग्गजः	दिग्गजः
"	१२	कृष्णयमुनायाः	कृष्णयमुनाया
५१	७	उत्पत्तिर्यस्य	उत्पत्तिर्यस्य
५२	२३	विहार	विहार
५५	१	पूर्यमाणः	पूर्यमाणः
५८	४	वाससीव	वाससीव
"	६	हे मेव	हे मेव
"	"	मर्दित	मर्दित
"	१२	दर्शनिया	दर्शनोया

”	”	મવિષ્યનોતિ	મવિષ્યતીતિ
૬૦	૨૪	ધાતાઓ	ધારાઓ
૬૧	૧૩	વિવિશે:	નિવિશે:
૬૩	૨૫	મણિની	મણિની
૬૬	૧૦	ઉપરીભાગે	ઉપરિભાગે
”	૧૨	પ્રસૂત	પ્રસૂત
૬૭	૧	પતિતૈયત્ર	પતિતૈયત્ર
”	૧૭	સ્તનતટ	સ્તનતટ
૬૮	૯	બંધસ્ય	બંધસ્ય
”	૧૦	અભિમૃત	અનિમૃત
૭૧	૧૦	શંગાર	શંગાર
”	૨૪	સ્વાથી	સ્વરથી
૭૨	૭	દુર્મ્યાણિ	દુર્મ્યાણિ
”	”	આનિતા:	આનીતા:
”	૯	ચિન્દુભિ:	ચિન્દુભિ:
૭૭	૪	વાલમન્દાર	વાલમન્દાર:
૭૮ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈ: એ પારીઆદ્રનું ગુજરાતી કરવાનું રહી ગયું છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવું.			
સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈ: આ શબ્દનો અર્થ મસ્તિકનાથે અને ખીબાએ “સુંવાળાં વૈદુર્ય” મણિના નાળવાં ઠાંડીવાળાં કમળો વડે” એમ કરેલ છે, તે બરાબર નથી. કમળની ડાંડિયું સુંવાળી હોતી નથી. ઝીણીઝીણી ફવાંટીને લીધે કમળની ડાંડિયું ખરસટ હોય છે. સુંવાળી હોતી નથી. તેમ કમળના દાંડા વૈદુર્ય મણિના હોષ શકે નહિ તેમ વૈદૂર્યનાલૈ: એવું પાઠાન્તર પણ અહીં ઘટતું નથી કારણ કમળની ઠાંડીયું વધુ લાંબી હોય તેથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેમ વૈદુર્ય મણિનાં લાંબાં નાળવાંવાળાં કમળ એ પણ હોષ શકે નહિ માટે આંહી જેમ તળાવડીને કાંઠે મરકત મણિથી પગથિયાં બધેલાં છે તેમ તેમાં જવા આવવા માટે વૈદુર્યમણિનાં લીસાં નાનાં નાળાં બાંધેલા છે એમ કવિએ વર્ણવ્યું છે.			
૮૧	૨	રનતિપ્રોઢ	રનતિપ્રોઢ
”	૧૨	વાસવષ્ટિ:	વાસવષ્ટિ:
”	૨૦	રણુકારે	રણુકારે
૮૨	૧	નિદ્વિત	નિદ્વિત:
”	૪	મમિચ્યા	મમિચ્યાં
”	૯	વપુ:	વપુ:
૮૩	૨૧	આગીયા	આગીયા
૮૪	૧૯	નિવૃત્તવિધિના	નિવૃત્તવિધિના
”	૩૦	પુલા	કુલા
૮૭	૭	પેતાવદ્	પેતાવદ્
૮૮	૧	વિણાં	વીણાં
૯૨	૧૨	સ્વપ્નજ:	સ્વપ્નજ:

„	१३	लब्धोऽपि	लब्धोऽपि
९३	११	कठिना	कठिना
९६	६	संस्थापयन्	संस्थापयन्
९७	१३	द्रुतगमना	द्रुतगमना
„	१६	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
९८	११	कदल्याः	कदल्याः
९९	८	तत्रासीनः	तत्रासीनः
„	१२	तस्याः	तस्याः
१००	१३	वक्तु	वक्तु
१०१	१	विधवे	विधवे
„	७	सहन्तामनसि	सहन्तामनसि
१०२	१	वोमुञ्चो	वोमुञ्चो
१०३	७	सन्दिशन्नाह	सन्दिशन्नाह
„	९	ब्रूयात्	ब्रूयात्
१०४	१२	महत्संसेन	महत्संसेन
„	१७	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
„	१८	अशिरिर	अशिरिर
१०८	१०	दयाहीनः	दयाहीनः
१०९	९	पश्यंतीनां	पश्यंतीनां
„	१०	द्रुम	द्रुम
१११	२	स्थास्त्व	स्थास्त्व
११२	१	नैवालम्बे	नैवालम्बे
„	१५	भा यासीः	भा यासीः
११३	१	शापान्तो मे	शापान्तो मे
„	१४	वि...हकाले	विरहकाले
„	१७	प्रकाशितासु	प्रकाशितासु
११४	१३	रोदिमि	रोदिमि
„	१५	वर्णगि न आपण्णे	वर्णगि न गणे आपण्णे
१२०	७	मैघश्रेष्ठः	मैघश्रेष्ठः
१२१	१०	मेलयित्वा	मेलयित्वा
१२३	११	विशेषता	विशेषता
१२६	८	कैवला	कैवला
१२९	१७	त्वं निष्पन्दो	त्वं निष्पन्दो
१३६	३	त्वन्निष्पन्दो	त्वन्निष्पन्दो
„	१५	नीविबन्धो	नीविबन्धो
„	२३	प्रालेयादे	प्रालेयादे

[illegible]

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

THE
NEW
YORK
PUBLIC
LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

[illegible]

संवत् १७१४ वर्षे हस्तलिखित पुस्तकं । १२७ श्लोकात्मकं आदर्शपुस्तकं । संकेतः क १ तमस्य २२ तमपर्वत्रस्य चित्रं । अत्र शब्दाख्येयं ११० श्लोकस्य इयामास्यं १११ श्लोकस्य, धारासिक्तं ११२ श्लोकस्य प्रतिकृतिर्यं ।

[illegible]

100

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

संवत् १७१४ वर्षे हस्तलिखित १२७ श्लोकात्मकं आदर्शस्तक । संकेतः क १ । अस्य २४ तमपत्रस्य तस्माददेः १२५

तमश्लोकस्य तथा श्रुत्वा वार्ता १२६ तमश्लोकस्य प्रतिष्ठितिरियं ॥

蘇州府志卷之四

[illegible]

१२७ श्लोकात्मकं शब्दलक्षणम् । सङ्केतः कः १ । आद्यष्टस्तथाकार्यविभागं २५ अक्षरान् भवितुं पुनः । एतेषां इति १२७ तमश्लोकस्य “संज्ञार् १७१४ वर्षे दण्डितः” इति लेश्यायाः पञ्चशक्तिः ।

[illegible]

१२४ प्रलौकात्मक हस्तलिखित पुस्तक । स.कैतः ग ३ । अ.तिम' पत्रं संवत् १६१२ तमे वर्षे ज्येष्ठ मासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ तपस्या उत्तरे १०२

[illegible][illegible][illegible]

द्वस्तलिखितस्यास्य सङ्केतः यः ४। अवयूरी टीका। पञ्चपाण्ड्ये (हस्तियागर्थे) लेखन कालः। १२५ श्लेषात्मकः। १४ पञ्चसप्तशितौ भागः।
लिपतं तपस्वी ऋषि श्री ५ मांश्याजी तत्शिय ऋषि श्री ५ वेदाजो तत्शिय ऋषि रविजीलिपतं दीपमग्राममध्ये सः १२५९ १०३

शुभाङ्कः किमपि विरेखे भ्रसिन्तस्ततोऽपि क्रियतु रूपवितरणे भवसमाकृत्यैति

१२६ अष्टमपत्रस्य संकेतः च ६ । संवत् १७१६ वर्षे लिखितः । १२६ प्रलोकात्मकः । ८ अष्टमपत्रस्य प्रतिश्रुतिः ।

શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી કાર્તિકાસ્વાયૈ નમઃ ॥ ૐ તત્સત્ ॥

॥ મેઘ દૂતમ્ ॥

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ

શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેન ભર્તુઃ ॥

યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ

સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિં રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

કશ્ચિદયક્ષઃ સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ સ્વાધિકારાત્સ્થમિતા નિર્દિષ્ટાત્સ્વસેવાકાર્યા-
ત્પ્રમત્તઃ પ્રમાદયુક્તઃ પ્રજ્ઞાપરાધકર્તા । સ્વપ્રિયાલુબ્ધકત્વેન સ્વસ્વામિનિર્દિષ્ટકાર્યે
વિસ્મૃતિમાપન્નઃ પ્રમાદી । કાન્તાવિરહગુરુણા વર્ષભોગ્યેન ભર્તુઃ શાપેનાસ્તંગમિત-
મહિમા કાન્તાયાઃ પ્રિયાયાઃ વિરહેણ વિયોગેન વિપ્લેષેણ ગુરુણા ગરીયસા
અસહ્યરૂપેણ વર્ષે પદસંવત્સરં યાવત્ ભોગ્યેન ભોક્તું યોગ્યેન ભોગ્યાર્હેણ ભર્તુઃ
સ્વસ્થામિનઃ કુબેરસ્ય શાપેન અસ્તંગમિતઃ નષ્ટઃ મહિમા કાન્તિઃ પ્રભાવઃ વર્ષસ્વં
યસ્વ સ્તઃ પતાદશઃ કશ્ચિદ્ જ્ઞાનામકઃ અનિર્દિષ્ટનામા યક્ષઃ । જનકતનયાસ્નાન-
પુણ્યોદકેષુ જનકતનયા સીતા તયા બહુ સમયપર્યન્તમ્ કૃતઃ સ્નાનૈઃ મજ્જનૈઃ
પુણ્યાનિ પવિત્રાણ્યુદકાનિ જલ્લાનિ યેષુ । સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ સ્નિગ્ધાઃ ઘટ્ટાઃ
સૂર્યક્ષિરણપ્રવેશવિરોધિન્યઃ શાદ્વલોપરિ પતમાનાઃ છાયાઃ તામિર્યુક્તાસ્તરવઃ વૃક્ષાઃ
યેષુ પતાદશોષુ રામગિર્યાશ્રમેષુ । પ્રાયઃ દ્વાદશવર્ષપર્યન્તં પંચવટ્યાં નિવાસેન

કોઈ કાંતા વિરહ વિકળો સ્વાધિકારેં યુક્તેલો

સ્વામીશાપેં વરસ સહવા માનભંગે હણાયો ॥

સીતા સ્નાને પુનિત જળનાં રામગિર્યાશ્રમોમાં

ઘાટી છાયા તરવર તણી ત્યાં વસ્યો યક્ષ દુઃખી ॥ ૧ ॥

પોતાની સ્ત્રીમાં અતિ આસક્તિને કારણે સ્વામીએ ચિધેલું કામ કરવાનું ભૂલી
ગયેલો, કે રાત્રિના પ્રિયા સાથેના વિલાસને લઈ સવારે વહેલો નહીં જાગી શકવાથી પોતાના
સ્વામી કુબેરે ખતાવેલું હમેશાં સવારે કરવાનું કાર્ય ન કરી શકવાથી પોતાના સ્વામી,
કુબેરે પોતાની પ્રિયાને કારણે જ કામમાં ગફલતી થવાથી પોતાની સ્ત્રીના અસહ્ય
વિરહ રૂપ એક વર્ષ સુધી ભોગવવાનો શાપ આપ્યો. તેથી તેજહીન થયેલો એવો કોઈ
એક યક્ષ, ગોદાવરીને કંઈ આવેલી અને લગભગ બાર વર્ષ સુધીનાં લાંબા નિવાસથી
રામના નામથી ઓળખાતા રામગિરિમાં આવેલા ઋષિ મુનિઓનાં આશ્રમોમાં રહેવા લાગ્યો.
પાસેનાં જળાશયો સીતાએ વર્ષો સુધી નહાવાથી તેનાં જળ પવિત્ર થયેલાં છે. ઘાટી
છાયાવાળાં અસંખ્ય વૃક્ષો જ્યાં ઊગેલાં છે. પંચવટી, ગોદાવરી, તટ અને લાંબા આશ્રમોમાં
રહેલો યક્ષ એટલા વાસ્તે સ્ત્રીકાયું કે લાંબા થયેલાં સીતાના હરણ પછી એક વર્ષે રામે

તન્નિકટવર્તિનો ચે ગિરિયઃ પર્વતાઃ રામનાસ્મા પ્રસિદ્ધિં ગતાઃ રામગિરિયઃ તન્ન
સ્થિતેષુ ઋષિમુનીનાં વિવિધાશ્રમેષુ વિરહાતુરત્વાત્ એકત્રાનવસ્થાનોત્ યથારુચિ
ભિન્નભિન્નાશ્રમે વસીતં નિવાસં ચક્રે સ્વકાર । પૂર્વમત્ર ગોદાવરીતટવર્તિષુ
વિવિધગિરિમાલાહુ સ્થિતિં કૃતવતા પ્રિયાવિયુક્તેન રામેણ એકવર્ષેણ પ્રિયા
સીતા પ્રાપ્તા इति हेङ्काः लक्ष्योक्तः यक्षोपि गोदावरीतटनिकटवर्तिष्वाश्रમેषू-
टजेषु एकवर्षानन्तरं स्वप्रियाप्राप्त्युत्सुकः । नवासं चक्रे । अन्यटीकाकारमता-
नुसारं यक्षस्य चित्रकूटे निवासो न युज्यते । तत्र सीतायाः न वियोगस्स-
मज्जति । सीतावियोगस्थानं तु पंचवट्येव । सीतावियोगानन्तरं रामस्यैकवर्षेणैव
सीताप्राप्तिः । यक्षस्यापि प्रियावियोगरूपशापोऽपि एकवर्षभोग्य एव । चित्रकूट
निवासानन्तरं तु द्वादशवर्षेषु व्यतीतेषु सीता वियोगः पंचवटयामासीत् । ॥ १ ॥

तस्मिन्नદ્રૌ કતિચિદબલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામી
નીત્વા માસાન્ કનકવલયભ્રંશરિક્તપ્રકોષ્ઠઃ ॥
આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનું
વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દર્શ ॥ ૨ ॥

ટી.—સઃ કામી કામાતુરો યક્ષસ્તસ્મિન્નદ્રૌ રામગિરિસંજ્ઞકે પર્વતે અબલો-
વિપ્રયુક્તઃ અબલાયાઃ સ્વપ્રિયાયાઃ વિયુક્તઃ વિયોગી । કનકસ્ય સુવર્ણસ્ય યે વલયે
મણિવન્ધસ્થિતે ચક્રાકારે આભૂષણે તયોઃ ભ્રંશેન પ્રિયાવિયોગજન્યદુઃખદુર્બલતયા
નિર્ગતત્વેન રિક્તૌ શૂન્યૌ પ્રકોષ્ઠૌ મણિવન્ધૌ यस્ય સઃ । કતિચિન્માસાન્ મહતા
કષ્ટેન નીત્વા આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘં દર્શ । કિં લક્ષણો મેઘઃ । આશ્લિષ્ટ-
સાનુઃ આલિંગિતશિશ્વરઃ તં । પુનઃ વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયઃ વપ્રેષુ પર્વતતટ-
પ્રદેશેષુ યા ક્રીડા તસ્યાં પરિણતઃ પ્રવૃત્તઃ તિર્યગ્દન્તપ્રહારકરઃ યો ગજઃ હસ્તી
તદ્વત્ પ્રેક્ષણીયઃ મનોહરઃ તં પતાદશં મેઘં દર્શ ॥ ૨ ॥

સીતાને મેળવ્યા હતાં. યક્ષને પણ એક વર્ષ સુધી પોતાની પ્રિયાના વિરહરૂપ શાપ થયો
હતો. એટલે અને પ્રિયાના વિરહાગ્રિથી તપેલો યક્ષ સૂચનો તડકે લેશમાત્ર પણ ખમી
શકે એમ ન હતો એટલે સૂચનાં ફિરણોનો બ્યાં લેશમાત્ર પણ પ્રવેશ થતો નથી એવાં
ધાટી છાયાવાળાં અપૂખ્ય વૃક્ષો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલાં આશ્રમોમાં હોવાથી ત્યાં
સ્ત્રીના વિરહથી વિહ્વળ થયેલો તે યક્ષ ઋષિ મુનિઓનાં આશ્રમો વચ્ચે જુદે જુદે સ્થાને
મરણ પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. ॥ ૧ ॥

તે અદ્રીમાં તરુણિ વિરહી માસ કામાંધ યક્ષ
ગાળ્યા થોડા, કનકવલયે છે તબ્યા જ પોંચ્યા ॥
ભેટ્યા શેલે પ્રથમ દિવસે મેઘ આપાઢના ને
એયો ક્રીડા રત તટ વિષે જમ હાથી પ્રમત્ત ॥ ૨ ॥

તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુરઃ કેતકાધાનહેતો-
 રન્તર્વાષ્પશ્ચિરમનુચરો રાજરાજસ્ય દધ્યૌ ॥
 મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોપ્યન્યથાવૃત્તિ ચેતઃ
 કંઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કિં પુનર્દૂરસંસ્થે ॥ ૩ ॥

રાજરાજસ્ય કુબેરસ્યાનુચરઃ સેવકઃ યક્ષઃ અન્તર્વાષ્પઃ ચક્રુષોઃ અન્તઃ વાષ્પા-
 પ્યશ્ચૃણિ યસ્ય સઃ પનાદશઃ યક્ષઃ । કેતકાધાનહેતોઃ કેતકસ્ય કેતકરામપ્રસિદ્ધ-
 સુગન્ધિવૃક્ષસ્ય પુષ્પપોટકોત્પત્તિઃ પ્રાકટ્યમ્ તત્કારણભૂતસ્ય આષાઢમાસે
 મેઘાગમનવેલાયાં તદુત્પત્તિઃ તસ્માત્કેતકવૃક્ષપોટકોત્પત્તિકારણરૂપસ્ય તસ્ય મેઘસ્ય
 પુરઃ સન્મુખં અગ્રે કથમપિ મહતો કષ્ટેન સ્થિત્વા ચિરં કિંચિત્ સમયપર્યન્તં
 દધ્યૌ ચિન્તિતવાન્ । મેઘસ્ય વર્ષિને સતિ સુખિનોઽપિ પ્રિયાસંયોગવત્તોઽપિ જનસ્ય
 ચેતઃ હૃદયં કંઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કંઠગ્રહણપ્રણયિનિ સ્નેહયુક્તે જને સ્ત્રીલક્ષણે
 સ્ત્રિયાં અન્યથાવૃત્તિ વિકૃતાવસ્થાવિહ્વલાવસ્થાયુક્તં ભવતિ । પુનઃ તર્હિ દૂરસંસ્થે
 દૂરસ્થિતે જને પ્રિયાજને કિં કીદૃક્ વિહ્વલતાયુક્તં ચેતઃ ભવતિ । મેઘાલોકે

પ્રિયાનો વિયોગી અને તેથી દુઃખી થઈ જવાથી સોનાના કંઠણે જેનાં કંઠામાંથી
 નીકળી જાય છે એવા તે કામાતુર યક્ષે તે રામગિરિ નામનાં પર્વત ઉપરનાં આશ્રમોમાં
 કેટલાક મહિના ગાળ્યા પછી પર્વત ઉપરની ટેકરી ઉપર બેઠેલા અને તેથી પર્વતના તટપ્રદેશમાં
 કરાતી રમતમાં ત્રાસો પ્રહાર કરતા હાથી જેવા મનોહર લાગતા મેઘને અસાડ મહિનાના
 પહેલે દિવસે (આષાઢ શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે) બેઠો. ॥ ૨ ॥

ભોમો કષ્ટે અભિમુખ્ય બહુ કામ સન્દેશ દેવા
 આસૂં રોકી અનુગ અલકાનાથનો ધ્યાન ધારી ॥
 ઉત્કંઠાળું મનડું સુખિનું થાય છે બેઠું મે ને
 કંઠે ભેટ્યા પ્રણયિજનનું દૂર રે'નારનું શું ? ॥ ૩ ॥

રાજા કુબેરનો સેવક એવો યક્ષ, અપશુકનની શંકાએ આસુને રોકીને, કેવડાના પોતાની
 ઉત્પત્તિના કારણરૂપ અર્થાત્ વરસાદના સમયે અષાઢ મહિનામાં કેવડાના સુગંધી પોટા બહાર
 નિકળવા માંડે છે એટલે તેના કારણ રૂપ એવા મેઘની સન્મુખ ઘણી સુશ્લેષીએ ઉભો
 રહીને થોડો વખત અંતઃકરણમાં થયેલા પ્રિયાના વિયોગજન્ય દુઃખથી એક ધ્યાને જડ જેવો
 થઈ ગયો. કારણ કે વરસાદના દિવસોમાં મેઘને જેવાથી સુખિયા પુરુષનું ચિત્ત પણ સ્નેહથી
 ગળે ભેટી પડનારી પોતાની સ્ત્રીનું ચિંતવન કરવાથી વિહ્વળ વૃત્તિવાળું થાય છે અર્થાત્
 પહેલવહેલા વરસાદને બેઠું તે પોતાની સ્ત્રીનું સુખ થોડી ક્ષણ પછી મળવાનો સંભવ છે.
 અને પોતાની સ્ત્રી આ સમયે સ્નેહથી પોતાને ગળે ભેટવાની છે છતાં પણ તેની વચમાં
 જે સમય જાય છે તે વરસાદને બેઠો પછી પુરુષના મનને વિહ્વળ બનાવી દે છે તો પછી
 જેને પોતાની પ્રિયા દૂર છે, દુરતમાં ભેટવાનો સંભવ નથી તેવા પુરુષનું મન મેઘને બેઠો
 પછી વિહ્વળ વૃત્તિવાળું અને દુઃખી થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ॥ ૩ ॥

વર્ષાયાં ઋતૌ પ્રારંભે પ્રથમે મેઘદર્શને કામોદીપનસંભવાત્ પ્રિયસ્ય કંઠે ગલે
હસ્તયોરાવેષ્ટનપૂર્વકં ય આલેષઃ આલિંગનમ્ તસ્મિન્પ્રણયઃ ઉત્સાહો જતસુ-
કતાસ્તિ યસ્ય સઃ તાસ્મિન્ પતાદ્દશે પ્રિયાજને પતાદ્દશી સ્થિતિમનુભૂયમાનાયાં
પ્રિયાર્યામતિ । અન્યાર્થે । મેઘાલોકે પ્રથમસ્ય મેઘસ્ય ઘનઘટાસ્વરૂપેણ તીવ્રગર્જન-
શકયા અર્થાત્ પ્રથમો ઘનોઘટાસ્વરૂપે આકાશમાચ્છાદયન્ મેઘઃ તાંવ્રગર્જનાં
સૂચયતિ । ક્ષણાદેવ તત્સંભવિતગર્જનભીત્યા પ્રિયસ્ય કંઠે આલિંગિતું ત્વરયતિ ।
કૃતાલિંગનપ્રણયઃ સ્નેહસ્તત્કર્મેણિ ચતુરાયાં નવોદાપ્રિયાયાં ચેતઃ અન્યથાવૃત્તિ
ચિત્તસ્ય સ્વાભાવિકીસ્થિતેઃ વિપરીતસ્થિતિઃ અર્થાત્ પ્રિયકંઠાલિંગનેતસુ તયા
મદનેન વિકૃતસ્થિતિસ્તદ્વત્ ચેતઃ । ॥ ૩ ॥

પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતા જીવિતાલંબનાર્થ

જીમૂતેન સ્વકુશલમયીં હારયિષ્યન્ પ્રવૃત્તિં ॥

સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘ્યાય તસ્મૈ

પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥ ૪ ॥

દયિતાજીવિતાલંબનાર્થ દયિતાયાઃ પ્રિયાયાઃ જીવિતસ્ય જીવિતવ્યસ્ય આલં-
બનાર્થ ધારણાય જીમૂતેન મેઘેન મેઘદ્વારા સ્વકુશલમયીં આત્મનઃ કલ્યાણરૂપાં
પ્રવૃત્તિં વાર્તા હારયિષ્યન્ પ્રાપયિષ્યન્ નભસિ શ્રાવણમાસે પ્રત્યાસન્ને સમોવર્ષતિનિ
પદ્માસોનન્તરમાગામિનિ સતિ તદા સ્ત્રીવિરહમસહમાનાયાઃ જીવિતવિરાગો ન
સ્યાદિત્યભિલષન્ યક્ષઃ પ્રીતઃ પ્રિયાયાઃ સ્વસંદેશપ્રેષણસાધનપ્રાપ્ત્યા દૃષ્ટઃ સન્ કુટજ-
કુસુમૈઃ પ્રત્યગ્રૈઃ અગ્રભાગસહિતૈઃ નવૈઃ નૈઃ રત્નભરિતૈઃ કુટજઃ ગિરિમલ્લિકા
કઢાસંજ્ઞકઃ હન્દ્રયવવૃક્ષઃ તસ્ય કુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘ્યાય કલ્પિતઃ રચિતઃ અર્ચઃ પૂજા
યસ્મૈ પતાદ્દશાય તસ્મૈ મેઘાય સ્વાગતં સસત્કારં પ્રીતિપ્રમુખવચનં પ્રીત્યો હૃષણ
યુક્તં પ્રમુખં પ્રકૃષ્ટં મુખ્યં વચનં યસ્મિન્ તત્ વ્યાજહાર કથયામાસ ॥૪॥

પાંસે આવ્યે શ્રવણ મહિનો જીવનાર્થે પ્રિયાનાં

મેઘો સાથે સ્વકુશળપણું પ્રેષવા ઇચ્છતો તે ॥

અર્ધો આપી શુભ જળદને ફૂલથી ત્યાં કડાનાં

પ્રીતે પ્રીતી સહિત વચનો આપ્યાં સ્વાગતાર્થે ॥ ૪ ॥

નજીક આવતા અર્થાત્ એક મહિના પછી આવનારા શ્રવણ માસમાં ત્યારે
વરસાદ આવે મહિનો વરસતો હોવાને લીધે અને વર્ષાઋણમાં પોતાનો વિશેષ પોતાની
પ્રિયાને અસહ્ય જણાતાં તેનાં જીવન પ્રત્યે સંશય આવવાથી પોતાની પ્રિયાના જીવનના
રક્ષણ માટે પોતાની કુશળતાનો સંદેશ મેઘ મારફત પહોંચાડવાને ઇચ્છતો તે મેઘ અને
પ્રિયાની આ દશમાં પોતાનો સંદેશ વાહક મળી આવવાને કારણે ખુશી થયેલા યક્ષ
તાજી રસથી ભરેલા અગ્રભાગ સહિત એવા કડાના, ઇન્દ્રજવના વૃક્ષના પુષ્પોવડે મેઘની
પૂજા કરીને સત્કાર સાથે તે પ્રીતિ પૂર્વકું વચન કહેવા લાગ્યો. ॥૪॥

ધૂમજ્યોતિઃસલિલમરુતાં સન્નિપાતઃ ક્વ મેઘઃ
 સન્દેશાર્થાઃ ક્વ પટુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપનીયાઃ ॥
 इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
 कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

ધૂમઃ જ્યોતિઃ સલિલં મરુત્વં તેષાં સંનિપાતઃ સંયોગરૂપઃ સંયોગાજ્ઞાતઃ મેઘઃ
 ક્વ, પટુકરણૈઃ પટૂનિ સ્વસ્થાનિ સામર્થ્યપૂર્ણાનિ કરણાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેષાં તૈઃ
 પતાહરૈઃ પ્રાણિભિઃ મનુષ્યૈઃ પ્રાપનીયા પ્રાપયિતું શક્યાઃ સન્દેશાર્થાઃ સન્દેશયુક્તાર્થાઃ
 વચ્ચનાનિ ક્વ । ઔત્સુક્યાદુત્કણ્ઠાતિરેકભાવાદિત્યુપર્યુક્તં મેઘં અપરિગણયન્નવિચારયન્
 અજાનન્ ગુહ્યકઃ યક્ષઃ યયાચે પ્રાર્થિતવાન્ । હિં દ્રુતિ યસ્માત્કારણાત્ કામાર્તાઃ
 કામપીડિતાઃ પ્રાણિનઃ ચેતનાચેતનેષુ ચૈતન્યયુકેષુ ચૈતન્યરહિતેષુ પદાર્થેષુ પ્રકૃતિ-
 કૃપણાઃ પ્રકૃત્યૈવ કૃપણાઃ સુગ્ધાઃ વિચારહીનાઃ વિહ્વલાઃ ભવન્તિ । ॥ ૫ ॥

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ॥
 तेमार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
 याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

हे जलद, पुष्करावर्तकानां पुष्करावर्तसंज्ञानां मेघानां भुवनविदिते विश्वविख्याते
 वंशे जातं । पुनः मघोनः इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रकृत्यैव पुरुषरूपं कामरूपं यथेष्ट-

ધૂમ જ્યોતી જળ પવનનો મેળ ક્યાં શૂન્ય મેઘ
 ક્યાં સંદેશા ચતુર મનના પ્રાણિયોએ જિહ્વાતા ॥
 ઉત્સાહે એ ન સમજી કંઈ યાચતો યક્ષ તેને
 કામાધી છે પ્રકૃતિ દુખિયા ચેતનામાં, જડોમાં ॥ ૫ ॥

ધુમાડો, પ્રકાશ, પાણી અને વાયુઓનાં સંયોગથી થયેલો એવો મેઘ ક્યાં અને
 પોતપોતાનું સંપૂર્ણ કામ કરનારી ઇન્દ્રિયોવાળાં મનુષ્યોથી પહોંચ્યાડી શકાય એવા
 સંદેશાનાં વચ્ચનો ક્યાં ? પણ ઉત્સાહના અતિરેકથી એ બેદનો વિચાર નહીં કરતો
 યક્ષ તે મેઘની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. કામથી વિહ્વળ થયેલાં મનુષ્યો ચેતન કે જડ
 વસ્તુઓને વિષે સ્વાભાવિક રીતે વિવેક શૂન્ય બની જાય છે. ॥૫॥

જન્મ્યો વંશે ભુવન વિદિતે પુષ્કરાવર્તકાના
 જાણુ છું તું અવિકૃત પદે દીંદ્રનો કામ રૂપી ॥
 તેથી માણું વિધિવશ થઈ સ્ત્રી વિયોગી તને હું
 વ્યર્થ યાચ્યા શુભ ગુણી જને, ના જ દુષ્ટે ક્ષેલ્લી ॥૬॥

રૂપધારિણં ત્વાં જાનામિ । તેન કારણેન દૂરવન્ધુઃ દૂરે સન્ધુઃ પ્રિયાલક્ષણસ્વજનો
યસ્ય સ પતાદશઃ અહં વિધિવશાદ્ભાગ્યાધીનતયા ત્વાય અર્થિત્વં પ્રધાનયાચકત્વં
ગતોઽસ્મિ । અધિગુણે પુરુષે યાઙ્ચા પ્રાર્થના મોઘા નિષ્ફળો અપિ વરં । અઘમે
પુરુષે પુંસિ યાઙ્ચા લબ્ધકામા સફળા સ્સફલમનોરથાપિ ન વરં ॥૬॥

સન્તસાનાં ત્વમસિ શરણં તત્પયોદ પ્રિયાયાઃ
સન્દેશં મે હર ધનપતિક્રોધવિશ્લેષિતસ્ય ॥
ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષેશ્વરાણાં
વાહ્યોદ્યાનસ્થિતંહરશિરશ્ચન્દ્રિકાધૌતહર્મ્યા ॥ ૭ ॥

હે પયોદ મેઘ, સન્તસાનાં ગ્રીષ્મતાપતસાનાં કામાગ્નિતસાનાં ચ પ્રાણિનાં ત્વં
શરણમસિ । અહમપિ પ્રિયાવિરહિતોઽસ્મિ તત્કારણાત્ ધનપતિક્રોધવિશ્લેષિતસ્ય
ધનપતેઃ કુબેરસ્ય કૌપેન વિશ્લેષિતસ્ય પૃથક્કૃતસ્ય વિયોગીકૃતસ્ય મે મમ સન્દેશં
પ્રિયાયાઃ હર પ્રાપય । તે ત્વયા યક્ષેશ્વરાણાં મહાયક્ષાણાં વસતિનિવાસસ્થાનરૂપા
અલકા નામ નગરી ગન્તવ્યાસ્તિ । સાઽલકા કીદશી વાહ્યોદ્યાનસ્થિતઃ નગર્યાઃ
વાહ્યપ્રદેશે નિર્મિતે ઉદ્યાને સ્થિતો યો હરસ્તચ્છિરસિ યા ચન્દ્રિકા તયા
ઘૌતાનિ ધવલિતાનિ હર્મ્યાણિ પ્રાસાદરૂપગૃહાણિ યસ્યાં સા ॥ ૭ ॥

હે મેઘ, પુષ્કરાવતઃ નામના વિશ્વવિખ્યાત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અને ઇન્દ્રનાં
સ્વાભાવિક પુરુષાકાર સ્વરૂપ સરખા અને ધમ્મ પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારાં એવા પુંને હું
જાણું છું. એટલા માટે દૈવયોગે પ્રારબ્ધશાત્ પ્રિયાનો વિયોગી એવા હું તારી પાસે યાચના
કરું છું. અધિક શુભવાળાં એવા મનુષ્ય પાસે કરેલી યાચના નિષ્ફળ જાય તે સાંડે
પણ અધમ માણસ પાસે કરેલી યાચના સફળ થાય તે સાંડે નહીં. ॥ ૬ ॥

સંતપ્તોતું શરણું તું જ છે મેઘ મારો પ્રિયાને
દેવા સંદેશ ધનપતિના સેશથી સ્ત્રી વિયોગી ॥
જવું તારે નગરિ અલકા વાસ યક્ષો તણે જ્યાં
જ્યાંનાં હર્મ્યો સ્થિત હર શિરે શ્વેત છે ચાંદનીથી ॥ ૭ ॥

હે મેઘ, ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી વિહ્વળ થયેલાં મનુષ્યોને તથા કામાગ્નિથી તપેલા
મનવાળા મનુષ્યોને તું આધાર રૂપ છે. માટે કુબેરના ક્રોધથી પ્રિયાનો વિયોગી બનેલો
એવો જ હું તેનો સંદેશો તું મારી પ્રિયાને પહોંચાડ. નગરીની અહારના બગીચામાં રહેલા
મહાદેવના મસ્તક ઉપર પ્રકાશતા ચંદ્રની ચાંદનીથી ઘોળાં દેખાતાં વિશાળ મકાનોવાળી
તથા મોટા મોટા યક્ષો જ્યાં રહે છે એવી અલકા નગરીમાં તારે જવાનું છે. ॥૭॥

ત્વામારૂઢં પવનપદવીમુદ્ગૃહીતાલકાન્તાઃ
 પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્વસન્ત્યઃ ॥
 કઃ સન્નદે વિરહવિધુરાં ત્વય્યુપેક્ષેત જાયાં
 ન સ્યાદન્યોપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ ॥૮॥

હે મેઘ, પવનપદવી ગગનમાર્ગે આરૂઢં ચઢિતં ત્વાં, હસ્તમુષ્ટિભ્યાં ઇદ્ગૃહીતાઃ
 અપ્રસાધિતાઃ ચલકાન્તાઃ કેશપ્રાન્તાઃ યામિઃ તાઃ । યુનઃ પ્રત્યયાત્ નિશ્ચયાત્ પ્રિય-
 પ્રાપ્તિ નિશ્ચયાદાશ્વસન્ત્યઃ આશાં સેવમાનાઃ । પથિકવનિતાઃ પથિકાઃ પ્રોષિતાઃ ભર્તારઃ
 યાસાં તાઃ તાદૃશાઃ વનિતાઃ સ્ત્રિયઃ પ્રેક્ષિષ્યન્તે ઇક્ષિષ્યન્તે દ્રક્ષ્યન્તિ । ત્વયિ સંનદે
 તદ્વિદ્ગર્જિતાવિસામગ્રીયુક્તે સતિ વિરહવિધુરાં વિયોગવિદ્વલાં માર્યાં જાયાં પ્રિયાં કઃ
 ઉપેક્ષેત મુચ્ચેત ? યઃ અન્યઃ કોઽપિ જનઃ અહમિવ પરાધીનવૃત્તિઃ પરાધીનસ્થિતિ-
 યુક્તઃ ન સ્યાત્ ? અર્થાદિહં પરાધીનઃ અન્યસ્તુ સ્વાધીનવૃત્તિઃ પુરુષઃ વિરહાતુરાં પ્રિયાં
 તદાગમનવેલાયાં નોપેક્ષેત इत्यर्थः । ॥ ૮ ॥

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્રાનુકૂલો યથા ત્વાં .
 વામ્નશ્રાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સર્ગર્વઃ ॥
 ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાન્નૂનમાવદ્ધમાલાઃ
 સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં રમે ભવન્તં વલાકાઃ ॥૯॥

હૃદયો તૂને નિરખિ નભમાં ગ્રાહતી કેશ છેડા
 જોશે સ્ત્રીઓ પતિ વિરહિણી આશ વિશ્વાસવાળી ॥
 તૂં આવ્યેથી વિરહ દુખણી ડા પ્રિયાને ઉપેક્ષે
 મારા જેવો પરવશ કયો હોય કાઈ મનુષ્ય ॥ ૮ ॥

હે મેઘ, આકાશ માર્ગે ચડેલા એવા તને, ગૂંથ્યા વિનાના અર્થાત્ છૂટા હોવાને
 લીધે પડેલા કેશવાળી એવી અને પોતાના પતિ જલદી ઘેર આવશે એવી આશા
 રાખતી, બહાર ગયેલા, માર્ગે ચાલ્યા આવતા એવા પુરુષોની સ્ત્રીઓ તુંને જોશે. વીજળી
 ગર્જના વિગેરે સાધનોથી તૈયાર થયેલા એવા તને બાંધીને, મારા જેવી પરાધીન દશા
 ભોગવતો ન હોય એવો બીજો કયો પુરુષ પોતાના વિરહથી વિદ્વળ થયેલી પત્નીને તર્જ ? ॥ ૮ ॥

ધીમે ધીમે શુભ પવન છે પ્રેરતો એ જ તૂને
 ડાબી કાર્યે મધુર વદનો ગર્વ વાળો બપૈયો ॥
 ગર્ભાધાન ક્ષણ પરિચયે હારખંધે રહેલી
 તૂને આભે સુખગનયની સેવસે કુંજડીયું ॥ ૯ ॥

હે મેઘ, તે તવ પ્રયાણકાલે અનુકૂલઃ તવ ગતૌ સહાયકઃ પૃષ્ઠાનુગામી
પવનઃ વાયુઃ મન્દં મન્દં શનૈઃ શનૈઃ નદતિ વાતિ પ્રેરયતિ । પુનઃ અયં નિકટવર્તી
સગર્વઃ સોત્સાહઃ કામમદગર્વિતઃ ચાતકઃ તે તવ વામઃ સન્ મધુરં યથા સ્થાત્તથા
નદતિ શદ્વાયતે શબ્દં કરોતિ ગાયતિ । પુનઃ બલાકાઃ બલાકપત્ન્યઃ કુંજહીતિ રૂપાતા
ઉત્તરપ્રદેશનિવાસિન્યઃ પક્ષિણીવિશેષાઃ । આવદ્ધમાલાઃ રચિતપંક્તયઃ સન્ત્યઃ ગર્ભાધાન-
ક્ષણપરિચયાત્ ગર્ભાધાનં ગર્ભપ્રહણકાલઃ મેઘગર્જિતશ્રવણેન તાસાં ગર્ભોત્પત્તિર્સંભવાત્
ગર્ભાધાનરૂપઃ યઃ ક્ષણઃ સમયઃ અવસરઃ તદ્રૂપ પવ જાતઃ પરિચયઃ તસ્માત્કારણાત્
લે આકાશે નયનસુભગં નેત્રપ્રિયં ભવન્તં ત્વાં નૂનં અવશ્યં સેવિષ્યન્તે । ॥ ૧ ॥

તાં આવશ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્ની-

મવ્યાપન્નામવિહતગતિર્દ્રક્ષ્યસિ ભ્રાતૃજાયાં ॥

આશાબન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હંગનાનાં

સઘઃપાતિ પ્રણયિહૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ॥૧૦॥

હે મિત્ર, દિવસગણનાતત્પરાં મદ્વિરહદિવસાનાં ગણનાયાં તત્પરાં સાવધાનાં
પ્રહ્વાં પદ્મપત્નીં સતીં અવ્યાપન્નાં મદાગમનાશ્ચયા જીવિતં ધારયન્તી પતાદર્શી
તાં ભ્રાતૃજાયાં તવ ભાતુઃ મમ પત્નીં અવિહતગતિઃ અસ્થલિતગતિઃ ત્વં અવશ્યં
દ્રક્ષ્યસિ । દિ યસ્માત્ કારણાત્ પ્રાયશઃ बहुधा આશાબન્ધઃ અંગનનાં સ્ત્રીણાં
વનિતાનાં કુસુમસદૃશં પુષ્પતુલ્યં કોમલં પ્રણયિ સ્નેહયુક્તં પ્રણયયુક્તં હૃદયં
સઘઃપાતિ પતિવિરહાત્સમકાલં પવ પતનપરં પુનઃ વિપ્રયોગે પ્રિયવિયોગે તુ
અંગનાનાં પ્રણયિ હૃદયં આશાબન્ધઃ રુણદ્વિ ધારયતિ જીવયતિ પોષયતિ ॥૧૦॥

હે મેઘ, તારા પ્રયાણ વખતે શુકન પણ સારા થાય છે. પવન ધીમે ધીમે
તારી ગતિને અતુકુંજ પડે તેવો અથવા તો તારી ધ્રુવ પ્રમાણેની ગતિવાળો વાય
છે. કામ મદથી મદાગમન થયેલો એવો આ સામે દેખાતો બપોયો તારી ડાબી બાજુ
ગાન કરે છે. અને આકાશમાં હારબંધ બેઠતી કુંજહીઓ ગર્ભાધાનના સમયના પરિચયને
ધીધે નેત્રને સુખ આપનારો એવો જે તું તેનું અવશ્ય સેવન કરશે. અર્થાત્ મેઘ
ગર્ભનાથી જેને ગર્ભાધાન થાય છે એવી કુંજહીઓ તારી સાથે સાથે બેઠતી આવશે. ॥૬॥

ભ્રાતાપત્ની દિવસ ગણતી એક પત્ની સતીને

એશે તું જીવન સરચરી ને અખંડ પ્રવાસી ॥

સીઓતું છે કુસુમ સરખું પ્રેમિ હૃયું છતાં ય

જીવાડે છે વિરહ દિનમાં આશનો એક બંધ ॥ ૧૦ ॥

હે મિત્ર, વિદ્ધ વિનાની નિયમિત ગતિવાળો એવો તું મારા વિયોગના દિવસોની
ગણતરી કરવામાં સાવધાન તત્પર એવી અને મને મળવાની આશાએ પોતાનું જીવન ટકાવી
રહેલી સતી એવી આ તારા ભાઈની પત્નીને અવશ્ય જીવતી બેઠશ. કારણ કે સીઓતું
પુષ્પ સરખું કોમળ અને પતિના વિયોગના દુઃખથી જલ્દી બંધ થવાના સ્વભાવવાળું છતાં
આશાથી બંધ પતિના વિયોગ વખતે પણ સીઓના કોમળ હૃદયને જીવાડે છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્તુ યચ્ચ પ્રભવતિ મહીમુચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં
તચ્છ્રુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોત્કાઃ ॥

આકૈલાસાદિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સંપત્સ્યંતે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥૧૧॥

અધુના માર્ગે ગચ્છતો મેઘસ્ય સહાયસમ્પત્તિ આદિ । કર્તુમિતિ । હે જલદ
ભવતસ્તવ નભસિ આકાશો રાજહંસાઃ સહાયાઃ સજ્જાયઃ સમ્પત્સ્યન્તે સંપદ્યંતે
ભવિષ્યન્તિ । આકૈલાસાત્ કૈલાસપર્યન્તં માર્ગે ત્વયા પદાકિના ન ગન્તવ્યમસ્તિ ।
પદો ધ્યાને સુખે દ્વૈ ચ ત્રિભિર્ગીતં ચતુષ્પથં ॥ પંચભિસ્તુ ક્લપિ કુર્યાત્ સંગ્રામે વહુ
ભિર્જનૈઃ ॥ કીદશાઃ રાજહંસાઃ । વિસાઃ કમલનાલાનિ કિસલયાનિ કિંજલકાનિ
કુંપલાનિ તેષાં હેદાઃ સ્ખળાનિ તદેવ પાથેયં શંબલ-માતૈ ટીમણં વિદ્યતે યેષાં તે ।
હિ અતઃ પતેષાં માર્ગસહાયવતાં તવ દાતવ્યં કિંપિ નાસ્તિ સ્વયમેવ સ્વાજીવિકાં
કરિષ્યન્તિ । નતુ તેષાં તત્ર ગમને કિં પ્રયોજનમિત્યાહ । માનસોત્કાઃ માનસં સરોવરં
પ્રતિ ગન્તું ઉત્કટિતાઃ । કિં કૃત્વા તે તવ શ્રવણસુભગં કર્ણમનોહરં ગર્જિતં શ્રુત્વા
આકર્ણ્ય । તત્ ગર્જિતં કિયત્ કિં પ્રકારં કિંચિન્હં કિં પ્રભાવં । મહીં પૃથ્વીં
ઉચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં ઉત્ ઊર્ધ્વં શિલિન્ધ્રાણિ ભૂમિસ્ફોટકાનિ છત્રકાણિ તાન્યેવ
જ્ઞાતપત્રાણિ માર્જારછત્રાણિ યસ્યાસ્તાં પદવિધાં કર્તું ભવાન્ સમર્થો ભવતિ ।
હે મિત્ર મેઘ, તે તવ યત્ ગર્જિતં મહીં પૃથ્વીં ઉચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં
માર્જારછત્રાછાદિતાં કર્તું પ્રભવતિ તત્ તવ શ્રવણસુભગં કર્ણમનોહરં ગર્જિતં
શ્રુત્વા માનસોત્કાઃ માનસં માનસસરોવરં ગન્તું ઉત્કાઃ ઉત્વળિટતાઃ । વિસાનિ
કમલનાલાનિ કિસલયાનિ કમલકિંજલકાનિ તેષાં સ્ખંડાઃ પદ પાથેયં ટીમણં
તદ્વન્તઃ પતાદશાઃ રાજહંસાઃ આકૈલાસાત્ કૈલાસપર્વત પર્યન્તં ભવતઃ નભસિ
આકાશમાર્ગે સહાયાઃ સહચારિણઃ સજ્જાયઃ સંપત્સ્યંતે ભવિષ્યન્તિ ॥ ૧૧ ॥

મીંદ્યુંની સફળ કરતું છત્રિયુંથી મહીને

સૂણી તારે ગરજન મધૂ માનસોત્કંઠિતા એ ॥

ખાતા નાળાં કમળ ફળનાં ઠેઠ કૈલાસ સાથ

થાશે આલેં સફળ તમને રાજહંસો સહાય ॥૧૧॥

હે મિત્ર મેઘ, તું જઈશ લારે તુંને સથવારો કેનો મળશે તે સાંભળ. તારે એકલા
મુસાફરી નહિ કરવી પડે. કૈલાસ પહોંચતાં સુધી તારે એકલાયે જવું નહિ પડે. તારી
જે ગળનાથી પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળી આવેલી મીંદીની છત્રિઓ પૃથ્વીને ઢાંકી દીધે
છે એ કાનને ગમે એવી તારી ગળના સાંભળીને માનસરોવરમાં જવોની ઉત્કંઠા વાળા
રાજહંસો ઠેઠ કૈલાસ પહોંચતાં સુધી તને સહાયક થાશે, રાજહંસોનો તુંને સથવારો થાશે.
રાજહંસોના ઠેઠ સુધીના સથવારોમાં તારે એ પણ ચિંતા કરવાની નથી કે એને ખાવા
ભાતું ટીમણુ દેવું પડશે. કમળ તેઓ માર્ગમાં આવતાં કમળનાળોને અને કુંપળીયાને ખાતા
જશે અને તારી સાથે મુસાફરી કરશે. ॥૧૧॥

આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસખમમું તુંગમોલિંગ્ય શલ
વન્દ્યૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરંકિતં મેઘલાસુ ॥
કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય
સ્નેહવ્યક્તિશ્ચિરવિરહજં મુચ્ચતો વાષ્પમુષ્ણમ્ ॥૧૨॥

હવોની મિત્રાદિવિસર્જિતોચિતસ્થાનપ્રતિપાદનવ્યાજેન પર્યોદપ્રયાણપ્રસ્તાવં
કથયન્નાહ । આપૃચ્છસ્વેતિ । હે મેઘ, ત્વં અમું શૈલ રામગિરિપર્વતં માર્ગે આપૃચ્છસ્વ
ઉત્કલાપય । કિં કૃત્વા આશ્લિષ્ય આલિંગ્ય । કીદશં શૈલં તુગં મહાન્તં ઉચ્ચં । પુનઃ
મેઘલાસુ પર્વતતટપ્રદેશેષુ તટભૂમિષુ રઘુપતિપદૈઃ શ્રીરામચંદ્રચરણૈઃ અંકિતં
ચિન્હિતં । કીદશૈઃ પદૈઃ વન્દ્યૈઃ પૂજ્યૈઃ । કેષાં પુંસાં પુરુષાણાં । પતાવતા તીર્થપ્રાય-
સ્યાસ્ય ઉત્કલાપનં યુક્તમેવ । પુનઃ કીદશં પ્રિયસખં અભિષ્ટમિત્રં નતુ પ્રિયસખત્વં
કથં જ્ઞાયતે इत्याહ । યસ્ય પર્વતસ્ય ભવતઃ તવ સંયોગં પત્ય પ્રાપ્ય સ્નેહવ્યક્તિ-
ભવતિ પ્રકટનં જાયતે । ક્વ કાલે કાલે પ્રતિવર્ષે વર્ષાકાલે । કિં કુર્વતઃ
ઉષ્ણં વાષ્પં મુચ્ચતઃ । કીદશ્ વાષ્પં પ્રિયવિરહજં પ્રભૂતકાલવિયોગાદુત્પન્નં

હે મેઘ, કાલે કાલે પ્રતિવર્ષે વર્ષાકાલે ભવતઃ સંયોગં સમાગમં પત્ય પ્રાપ્ય
ચિરવિરહજં ઉષ્ણં વાષ્પં મુચ્ચતઃ યસ્ય શૈલસ્ય સ્નેહવ્યક્તિઃ સ્નેહદર્શનં ભવતિ ।
પતાદશં તવ પ્રિયસખં પ્રિયમિત્રં અમું સન્મુખં તિષ્ઠતં તુગં અત્યુચ્ચં ।
મેઘલાસુ પર્વતતટભૂમિષુ પુંસાં મનુષ્યાણાં વન્દ્યૈઃ રઘુપતિપદૈઃ રામચંદ્રપદાર્પણૈઃ
અંકિતં પવિત્રીભૂતં ચિહ્નિતં પતાદશં શૈલં રામગિરિ પર્વતં આપૃચ્છસ્વ પ્રયાણાશ્ચ
ઉત્કલાપય । હે પવિત્ર મિત્ર પર્વત ગચ્છામીતિ સત્કારય ॥ ૧૨ ॥

ભેટી જાંચા ગિરિવર સખાને રળ લૈ વિદા થા
બોઠે વંઘાં રઘુપતિ પગોથી તળેટી પવિત્ર ॥
વર્ષે વર્ષે મિલન તમનું થાય છે જમ તેને
જાનાં આંસૂં ચિર વિરહનાં સ્નેહનાં તે મુકે છે ॥૧૨॥

હે મેઘ, જે પર્વતની ફરતી તળેટીયું મનુષ્યોએ પૂજવા શોભ્ય શ્રી રામચંદ્રના
ચરણોથી અંકિત થયેલી છે એવા, આ મોટા જાંચા તારા પ્રિયમિત્ર એવા પર્વતને ભેટીને
તેની રળ લઇને તું વિદાય થાજે. કારણ તેની સાથે તારે એવી મિત્રાચારી છે કે દર વર્ષે
દર ચોમાસે ચોમાસે તારા મેળાપ થતાં લાંબા વખતના તારા વિરહથી જાનાં આંસુ પાડે
છે અને એ રીતે તારી સાથેનો સ્નેહ બતાવી આપે છે. એટલે આવા મિત્ર અને પવિત્ર
રામગિરિ પર્વતની રળ લઇને તું જાજ એટલે કામ સફળ થાશે. ॥૧૨॥

માર્ગે તાવત્ શૃણુ કથયતસ્ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપં
 સન્દેશં મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યસિ શ્રોત્રપેયમ્ ॥
 સ્થિન્નઃ સ્થિન્નઃ શિશ્વરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર
 ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્રોતસાં ચોપભુજ્ય ॥૧૩॥

હવાનીં પયોદગમનોચિતમાર્ગકથનવ્યાજેન આત્માનં આપ્તત્વં કથયન્નાહ ।
 હે મેઘ, મે મમ કથયતઃ સતઃ તાવત્ત્વં માર્ગે શૃણુ । કીદશં માર્ગે ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપં
 તવ પ્રસ્થાનોચિતં । તદનુ પશ્ચાન્મે સંદેશં શ્રોષ્યસિ । કીદશં સંદેશં શ્રોત્રપેયમ્
 કર્ણપુટૈઃ પેયમ્ । તં કં યત્ર યસ્મિન્માર્ગે શિશ્વરિષુ પર્વતેષુ પદં ન્યસ્ય સ્થાપયિત્વા ।
 ન કેવલં શિશ્વરિષુ પદં ન્યસ્ય કિંતુ સ્રોતસાં નદીપ્રવાહાણાં પયઃ પાનીયં ચ
 ઉપભુજ્ય પીત્વા ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ । કિં ભૂતઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ તૃષિતઃ સન્ । કીદશં
 પયઃ પરિલઘુ નીરોગત્વાલ્લઘુતરમ્ ।

હે જલદ મેઘ, કથયતઃ મત્સકોશાત્ ત્વત્ તવ પ્રયાણાનુરૂપં યાત્રાયૈં અનુકૂલં
 સત્યં માર્ગે ત્ત્વત્ પ્રથમં શૃણુ । તદનુ પશ્ચાત્ શ્રોત્રપેયં કર્ણગ્રોહ્યં મે મમ સન્દેશં
 શ્રોષ્યસિ । યત્ર માર્ગે આકામોર્ગપ્રયાણે સ્થિન્નઃ સ્થિન્નઃ શ્રમિતઃ શ્રમિતઃ સન્
 શિશ્વરિષુ પર્વતેષુ પદં ન્યસ્ય વિશ્રમ્ય ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ । તથૈવ માર્ગપ્રયાણેન સ્થિન્નઃ
 સ્થિન્નઃ તૃષિતઃ તૃષિતઃ સન્ સ્રોતસાં નદીનિર્જરાદીનાં પયઃ જલં ચ ઉપભુજ્ય પીત્વા
 ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ ॥૧૩॥

હું તુંને જ પથ સુણ હું પાંશરો તું, પછીથી
 સંદેશો આ જળદ સુણજે સુણવા યોગ્ય મારો ॥
 થાક્યો થાક્યો ગિરિશિખરમાં ખાધ લેજ વિસામો
 તર્યો થા ત્યાં જળ ઝરણનાં શુદ્ધ પીતો જ બજે ॥૧૩॥

હે મિત્ર, પ્રથમ હું તુને તારે જાણું છે તે માર્ગે બતાવું છું તે સાંભળ્ય. પછી કાને
 સાંભળી શકાય એવો મારે આપવાનો સંદેશો સાંભળજે. તું ન્યારે ન્યારે થાકી જ ત્યારે
 પર્વતોની ટેકરીઓ ઉપર બેસતો વિસામો ખાતો ખાતો અને તરર્યો થા ત્યારે નદી ઝરણાં
 વગેરેના હળવા પાણીને પીતો પીતો બજે. ॥ ૧૩ ॥

અદ્રઃ શૃંગં હરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુખીભિ-

દૃષ્ટોત્સાહશ્ચકિત્ત્વકિતં મુગ્ધસિદ્ધાંગનાભિઃ ॥

સ્થાનાદસ્માત્સરસનિચુલાદુત્પત્તોદગ્ધમુલઃ સ્વં

દિઙ્નાગાનાં પથિ પરિહરન્ સ્થૂલહસ્તાવલેપાન્ ॥૧૪॥

ઈવાનીં સ્વાર્થસિદ્ધ્યર્થં અમુખ્ય પર્વતસ્ય પરિહારમાહ । હે મેઘ, ત્વં અસ્મા-
ત્સ્થાનાત્ સ્વં આકાશં પ્રતિ ઉત્પત । કીદશઃ ઉદગ્ધમુલઃ ઉત્તરાભિમુલઃ ।
કીદશાત્સ્થાનાત્સરસનિચુલાત્ સાર્દૃવેતસાત્ । કીદશસ્ત્વં દૃષ્ટોત્સાહો દૃષ્ટોદયમઃ
દૃષ્ટઃ । કામિઃ મુગ્ધા અંજાના તવ દર્શનેન મોહમાપન્નાઃ વા નવપરિગિતાઃ સિદ્ધાંગના
દેવવિશેષવધ્વઃ તામિઃ । કથં ચકિત્ત્વકિતં ભીતભીતં યથા સ્યાત્ । કથં ઇતિ
કિંસ્વિત્ ઇતિ વિકેતં પવનો વાયુઃ અદ્રેઃ પર્વતસ્ય શૃંગં શિખરં કિં હરતિ
ઉત્પાદ્ય ગચ્છતિ । ઇદં ઉત્પત્ય અસ્મદુપરિ આપતિષ્યતિ કિં ઇતિ ચકિત્ત્વકિતં
વિશેષણં । તામિઃ કીદશીભિઃ ઉન્મુખીભિઃ ઋર્ધ્વં ત્વદભિમુલં મુલં યાસાં તામિઃ । 'ત્વં
કિં કુર્વન્ દિઙ્નાગાનાં દિગ્ગજાનાં પથિ માર્ગે સ્થૂલશુન્ઢાદણ્ડસંસ્પર્શાન્ પરિહરન્
પરિત્યજન્ । તે દિગ્ગજાઃ ત્વાં પ્રતિગજધ્રાન્ત્યા પ્રહરિષ્યન્તીતિ કારણાત્ ।

હે મેઘ, પવનઃ અદ્રેઃ પર્વતસ્ય શૃંગં શિખરં હરતિ કિંસ્વિત્ ઇતિ 'તેકેણ ચકિત્'
ચકિતં આશ્ચર્ય-ભય-વિકલતા ભાવયુક્તં યથા સ્યાત્ તથા ઉન્મુખોભિઃ ત્વત્સન્મુલ-
કૃતોર્ધ્વમુખીભિઃ સિદ્ધાંગનાભિઃ સિદ્ધપુરુષાણાં સ્ત્રામિઃ દૃષ્ટોત્સાહઃ દૃષ્ટઃ વૃદ્ધિંગતોત્સાહઃ
ત્વં પથિ માર્ગે દિઙ્નાગાનાં દિગ્ગજાનાં સ્થૂલાઃ યે હસ્તાઃ શુન્ઢાઃ તાનાં અવલેપાન્
સ્પર્શાન્ સંસર્ગે પરિહરન્ તં માર્ગે પરિત્યજન્ અસ્માત્ સરસનિચુલાત્ રસનિશ્ચુતવેતસાઃ
યસ્મિન્ પતાદશાત્ સ્થાનાત્ સ્વં આકાશં ઉદગ્ધમુલઃ ઉત્તરાભિમુલઃ ઉત્પત ઉદગચ્છ ॥૧૪॥

જાંચે જોતી, ગિરિ શિખર ને વાયુયે શું ઉપાડ્યો

આશ્ચર્યોથી ચકિત નિરખ્યો મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાએ ॥

આ સ્થાનેથી સરસ નળિના ઉત્તરે ઉડ્ય આભે

દિઙ્નાગોના પથ તણ, હણે થુળ સૂંઢ્યું વડે તે ॥૧૪॥

હે મિત્ર મેઘ, લીલાખમ જેવા રસ ભરેલાં નેતરના ઝુંડ ચારે કોર ઉઘાં છે એવા
આ પર્વત ઉપરથી તું ઉતર દિશા તરફ ઉડ્ય-ઉપડ્ય તું આકાશમાં ઉડતો
હૃદય સારે શું આ પવને ઉડાયેલી પર્વતની ટેકરી હશે એ નીચે પડશે એમ વિચાર
કરતી, ઉઘાં મુખ રાખી તારા તરફ ખીકતી મારી ચકર વકર આખ્યોયે જોતી, આ શું હશે એ
ન જાણવાથી મુઝાઈ ગયેલી સિદ્ધ લોકોની ઓઝો તારા સાથે જોતી હશે તેથી તારામાં
આગળ ઉડવાનો ઉત્સાહ આવશે માર્ગમાં જાડી ગંઢયુવાળા દિગ્ગજોના સંસર્ગમાં
આવ્યા વિના આગળ વધજે. ધરણ્ય જે તું જોતી પડખેથી નીકળીશ તો દિગ્ગજો તુંને હાથી
સમજી તેની સુંઢ્યો વડે પીંખી નાખશે, માટે એ જાણુનો રસ્તો છોડીને આગળ ઉડજે. ॥૧૪॥

રત્નચ્છાયાવ્યતિકર ઇવ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુસ્તા-
 દ્વલ્મીકાગ્રાત્ પ્રભવતિ ધનુઃસ્વખંડમાસ્વખંડલસ્ય ॥
 યેન શ્યામં વપુરતિતરાં કાન્તિમાપત્સ્યતે તે
 વર્હેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેશસ્ય વિષ્ણોઃ ॥ ૧૫ ॥

પુનર્મેઘં પ્રલોભયન્નાહ । હે મેઘ, પુસ્તાદગ્રતઃ દિશિ પતત્ પ્રત્યક્ષં
 દ્રશ્યમાણં ધનુઃસ્વખંડં પ્રભવતિ દ્વંદ્વચાપશકલં ઉત્પદ્યતે । કસ્ય આસ્વખંડલસ્ય
 દેવેન્દ્રસ્ય । ચ સ્માત્ વલ્મીકાગ્રાત્ । પિપીલિકોત્સ્નાતકૂટપ્રાન્તાત્ ઇન્દ્રસ્ય ધનુઃ કિલ
 વલ્મીકાન્તર્વ્યવસ્થિતજંતુસમૂહૈઃ કૃતાત્સમુત્પદ્યતે । કથંભૂતં ધનુઃ । પ્રેક્ષ્યં દર્શનીયં
 અવલોકનયોગ્યં । રત્નચ્છાયાવ્યતિકર ઇવ નાનાવર્ણરત્નકાન્તિસંપર્કઃ મિથ્રણં ઇવ
 પતવસ્તિ । યેન ધનુષા તે તવ શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અતિશયિતકાન્તિ શોભાં
 આપત્સ્યતે પ્રાપ્સ્યતે । કેનેવ સ્ફુરિતરુચિના ઉલ્લસિત પ્રકાશિત કાન્તિના વર્હેણ
 મયૂરપિચ્છેન ગોપવેશસ્ય ગોપવેશધારિણઃ વિષ્ણોઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય મેઘશ્યામં વપુરિવ ।

હે મેઘ, ધનુષ્યાકારરૂપેણ વિવિધરત્નનાં કાન્તિમદ્ધિર્મયૂરપિચ્છૈઃ સુન્ધિતેન મુકુટેન
 વિષ્ણોઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અતિશયેન કાન્તિં ધારયતિ । તથા
 રત્નચ્છાયાવ્યતિકરઃ રત્નનાં છાયાનાં કાન્તીનાં વ્યતિકરઃ મિથ્રણં ઇવ પ્રેક્ષ્યં
 દર્શનીયં આસ્વખંડલસ્ય ઇન્દ્રસ્ય ધનુઃસ્વખંડં ધનુઃશકલં અર્ધોદ્ગતં ધનુઃ વલ્મીકાગ્રાત્
 રાફડાયા અગ્રભાગાત્ પ્રભવતિ નિઃસરતિ ઉદ્ભવતિ । યેન ઇન્દ્રધનુષા ધનુઃસંસર્ગેણ
 તે તવ શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અત્યન્તાં કાન્તિં શોભાં આપત્સ્યતે પ્રાપ્સ્યતે ॥ ૧૫ ॥

રત્નચ્છાયા વ્યતિકર સમું સન્મુખે દ્રશ્ય આ તે
 વલ્મીકેથી નિકળતું ધનુઃખંડ આ ઇન્દ્રનું છે ॥
 જથી કાણું વપુ અતિશયે શોભશે કાન્તિવાળું
 નાના રંગી મયુર પિછથી કૃષ્ણ શા ગોપવેશે ॥ ૧૫ ॥

હે મિત્ર મેઘ, જેવી રીતે વિવિધ પ્રકારના રત્નો જેવાં રંગ કાન્તિ બતાવતાં મોર પીછના
 મુગટથી, ગોવાળીયાના વેશવાળા મેઘના જેવા શ્યામ શ્રીકૃષ્ણનું શરીર શોભી ઉઠે છે
 તેમ હીરા માણેક પત્તા નીલમ પોખરાળ વગેરે રત્નોની ધોળી લાલ પીળી વાદળી લીલી
 એમ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જેવા રંગ કાન્તિનું મિશ્રણ જેમાં દેખાય છે એવું આ તારી સન્મુખ
 રાફડાની ટોચેથી શરૂ થયેલું ઇન્દ્રનું ધનુષ પ્રગટ થવા માંડ્યું છે તે તારા શ્યામ શરીરને
 મનમોહક કાન્તિવાળું બનાવશે. ॥ ૧૫ ॥

ત્વય્યાયત્તં કૃષિફલમિતિ ભૂવિકારાનભિજ્ઞૈઃ
 પ્રીતિસ્નિગ્ધૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ॥
 સઘઃસીરોત્કર્ષણસુરભિક્ષેત્રમારુહ્ય માલં
 કિંચિત્ પશ્ચાદ્ વ્રજ લઘુગતિર્ભૂય એવોત્તરેણ ॥૧૬॥

દાનીં મદર્થં પથિ પ્રસ્થિતસ્ય ન કેવલં શોભાલાભ પથ વિષયોપમોનોઽપિ
 મવિષ્યતીત્યાહ । હે મેઘ, ત્વં ભૂયઃ પુનરપિ ઉત્તરેણ વ્રજ ગચ્છ । કુતઃ
 શીઘ્રગતિઃ ત્વં લઘુગતિર્ભૂત્વા વ્રજ । કસ્માત્ જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ
 સાદરં અવલોક્યમાનઃ પાનમુચ્યત્રે । તતો ગ્રામ્યસ્ત્રોનેત્રૈઃ પીયમાનઃ સાદરં અવલોક્યમાનઃ
 ગ્રામ્યત્વાત્પ્રવિલાસાચતુરૈઃ । પુનઃ કથંભૂતૈઃ પ્રીતિસ્નિગ્ધૈઃ સ્નેહારુઢૈઃ । નનુ તાસાં
 મયિ વિષયે કથં પ્રીતિઃ સ્યાદિત્યાહ । યતઃ કારણાત્ કૃષિફલં ત્વય્યાયત્તં
 ત્વદધીનં તાઃ પુનઃ કૃષિજીવિન્યઃ । માલં ક્ષેત્રસ્ય ઉચ્ચ પ્રદેશ-દોરો ઇતિ લૌકિકે
 તં આરુહ્ય । કથંભૂતં માલં સઘઃ સીરોત્કર્ષણસુરભિક્ષેત્રં સઘસ્તત્કાલં સીરેણ
 હલેન યત્ ઉત્કર્ષણં શ્વેદનં તેન સુરભીણિ સુગંધીનિ ક્ષેત્રાણિ યસ્મિન્ તત્ તથા ।
 તવાગમનેન પ્રીતિયુક્તા અતપથ સ્નિગ્ધા નેત્રવિકારાનભિજ્ઞા યા ગ્રામ્યવધ્વસ્તાભિઃ
 અવલોક્યમાનઃ અતપથ ત્વં કિંચિત્ અલ્પસમયં લઘુગતિર્ભૂત્વા પશ્ચાત્ ઉત્તરેણ
 ઉત્તરદિશિ વ્રજ ।

હે મિત્ર મેઘ, કૃષિફલં ધાન્યાદ્યુત્પત્તિરૂપં ત્વયિ આયત્તં તવાધીનમસ્તિ
 ઇતિ અતઃ તવાગમનેન દૃષ્ટૈઃ । સઘઃસીરોત્કર્ષણસુરભિક્ષેત્રં અલ્પસમયાત્પૂર્વમેવ
 સીરેણ હલેન કર્ષણં શ્વેદનકૃતા શ્વેદનક્રિયા તેન સુરભીણિ સુગંધયુક્તાનિ ક્ષેત્રાણિ
 યસ્મિન્ તત્ પતોદ્દેશં માલં ક્ષેત્રાણાં યઃ ઉચ્ચપ્રદેશઃ દોરો નામનામ્યાતભાગઃ તં
 આરુહ્ય ભૂવિકારેણ અનભિજ્ઞૈઃ પ્રીત્યારનેહયુક્તૈઃ જનપ્રદાનાં ગ્રામ્યપ્રદેશાનાં વધૂનાં
 લોચનૈઃ પીયમાનઃ સ્યાઃ તદા ત્વં કિંચિત્ લઘુગતિઃ અલ્પવેગો ભૂત્વા પશ્ચાત્
 પુનરેવ ઉત્તરેણ ઉત્તરદિશિ વ્રજ ગચ્છ ॥૧૬॥

તારે આધીન ફળ કૃષિનું નેણ લીલા અબાણ્યા

પીવાતો તૂં જનપદ વહુ લોચને પ્રીતિ હેતે ॥

જલદી દોરે ચાડ સુરભિ છે ખેતરો ખૂબ ખેડ્યાં

થોડી વારે હળવિ ગતિથી બ પછી ઉત્તરોદો ॥ ૧૬ ॥

હે મિત્ર મેઘ, ખેડખર્ચથી લાભ મેળવવો એ તારે આધીન હોવાથી તું આકાશ
 ભાગે આલતો હૃષીકારે થોડા જ વખત પહેલાં ખેડેલી જમીનમાંથી ઉત્તમ સુગંધી
 નીકળી રહી છે એવાં ખેતરની ઉચાણવાળી-દોરાવાળી જમીનપર જલદી ચડીને શહેરની
 સ્ત્રીઓની પેઠે આખ્યું અને ભ્રમરના ઇશ્વારાથી અબાણી અને તારાપરની પ્રીતિથી હેતાળ
 ખનેલી એવી ગામડાની સ્ત્રીઓ પોતાની આખ્યુંથી તુંને પીશે-ધરાઈ ધરાઈને હેતેથી જોશે,
 એ વખતે તું તારો ઉડવાનો વેગ જરા ઓછો કરી પછી તું ઉત્તર દિશા તરફ જાશે. ॥૧૬॥

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂઘ્ના

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકૂટઃ ॥

ન ક્ષુદ્રોપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુક્ષઃ કિંપુનર્યસ્તથોચ્ચૈઃ ॥૧૭॥

इदानीं यत्पूर्वं उक्तं स्निग्धः स्निग्धः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि तत्प्रति-
पादयन्नाह । त्वामिति । हे मेघ, आम्रकूटाभिधानः अचलः साधु सम्यक् यथा
भवति एवं त्वां मूઢ્ઢાં મસ્તકેન વક્ષ્યતિ ધારયિષ્યતિ । તં ત્વાં અધ્વશ્રમપરિગતં
માર્ગસ્થેદવ્યાત્ । અપરં કંથંભૂતં આસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં આસારેણ વેગવતા ઘર્ષેણ
પ્રશમિતઃ સ્ફેદિતઃ વનોપપ્લવઃ દાવાગ્નિઃ ઝ્વલનક્ષમઃ કાનનોપદ્રવો યેન પતાહશં
ત્વાં । યતઃ કારણાત્ ક્ષુદ્રોઽપિ અકિંચનોપિ લઘુરપિ સંશ્રયાય આશ્રયાય મિત્રે
પ્રાપ્તે સતિ સમાયાતે સતિ વિમુક્ષો ન ભવતિ પરાઙ્મુક્ષો ન જાયતે । કિં પુનઃ
કથ્યતે યસ્તથા તેન પ્રકારેણ આમ્રકૂટસદૃશઃ પૂર્વોપકારસ્મરણેન સંશ્રયાય પ્રાપ્તે
મિત્રે વિમુક્ષઃ કથં ભવેત્ કદાપિ ન સ્યાત્ । આપદિ યેનોપકૃતં યેન ચ હસિતં
દશાસુ વિષમાંસુ ॥ ઉપકૃત્ય તયોઃ પુનરપિ તં કુલજાતં નરં મન્યે . ।

हे मेघ, सानुमान् उच्चशिखरयुक्ते आम्रकूटाख्यपर्वतः पूर्वं आसारेः
वर्षाधाराभिः प्रशमितः आम्रकूटनिकटवर्तिवनानां उपप्लवः दावाग्निः येन तं पर्व-
विषं त्वां अध्वश्रमेण परिगतं व्यातं ज्ञात्वा साधु सुस्नेहं मूઢ્ઢાં સ્વમસ્તકેન
વક્ષ્યતિ ધારયિષ્યતિ । ક્ષુદ્રઃ નિર્ઘનઃ અપિ પ્રથમં પૂર્વં કૃતઃ સુકૃતઃ ઉપકારઃ તસ્ય
અપેક્ષયા સ્મરણેન, સંશ્રયાય વિશ્રાંત્યૈ મિત્રે પ્રાપ્તે સતિ વિમુક્ષઃ પરાઙ્મુક્ષઃ ન ભવતિ
પુનઃ તર્હિ યઃ ઉચ્ચૈઃ મહાન્ સમર્થોઽસ્તિ સઃ તથા વિશ્રાંત્યૈ મિત્રે પ્રાપ્તે સતિ કિં
વિમુક્ષઃ ભવતિ કદાપિ ન ભવેદિતિ ॥૧૭॥

ધારાઓથી પ્રશમિત વનાશી ગિરી આમ્રકૂટ

ચાકેલાને અતિથિ ગણિને ધારશે ટાચમાથે ॥

જૂના પાડ સ્મરિ ગરિખ એ પ્રીતથી આશરે છે

રેનેહી આવ્યે વિમુખ શું બને હોય મોટા મનુષ્ય ॥૧૭॥

हे मित्र मेघ, आगण आक्षतां छाया शिखरोवाणे ओषो आम्रकूट नामनो पर्वत,
आवशे ते आकाशमार्गे आक्षवाना परिश्रमथी तुने थाकी गयेलो नाली पोतानी उन्नी टेकरीओ
ઉપર વિસામો ખાવા દેશે. કારણ કે એ આમ્રકૂટની ફરતા વનમાં લાગેલા ઢાવાનલ અગ્નિને
અખંડ ધારાવાળી વૃષ્ટિથી જુઓવી નાખીને તેના પર તે ઉપકાર કર્યો હતો. પોતાના પર કરેલા
ઉપકારને યાદ કરીને ગરીબ માણસ પણ પોતાને આં આલેલા મિત્રને યથાશક્તિ આશ્રો
આપી સત્કાર કરે છે તો પછી ઉંચા વિચાર ઉંચા મન ઉંચા સ્વભાવવાળો ઉંચો મિત્ર
પોતાને આં આલેલા મિત્રનો સત્કાર કરવામાં કદી પણ પાછો પડે ખરો કે ? ॥૧૭॥

અધ્વક્લાન્તં શ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકૂટ-
સ્તુંગેન ત્વાં જલદ શિરસા ધારયિષ્યત્યવશ્યં ॥
આસારેણ ત્વમસિ શમયેસ્તસ્ય નૈદાઘમગ્નિ
સન્નાવાદ્રઃ ફલતિ નચિરેણોપકારો મહત્સુ ॥ ૧૮ ॥

હે મેઘ, સાનુમાનામ્નકૂટામિધાનેઽચલઃ ત્વાં અવશ્યં નિશ્ચિતં શિરસા મસ્તકેન વશ્યતિ ધારયિષ્યતિ । કથંભૂતેન શિરસા તુંગેન ઉચ્ચેસ્તરેણ પ્રભાવેન વા । કથંભૂતં ત્વાં અધ્વક્લાન્તં માર્ગેણ વિકલં । પુનઃ શ્રમપરિગતં માર્ગેચલનશ્રમેણ વ્યાપ્તં શ્રમિતં । ત્વમપિ તસ્ય નૈદાઘ અગ્નિં નિવાઘકાલોદ્ભૂતં દાવાનલરૂપમગ્નિં અગ્નિસદૃશં તીવ્રં તાપં શમયેઃ નિર્વાપયેઃ । યત્કારણાન્મહત્સુ વિષયે યોઽસૌ ઉપકારઃ સઃ ચિરેણ ન ફલતિ કિન્તુ નચિરેણ તત્કાલમેવ ફલતિ । કથં ભૂતઃ ઉપકારઃ સન્નાવાદ્રઃ શોભનભાવેનાદ્રઃ સરસઃ સ્નેહયુકઃ ।

હે જલદ મેઘ, સાનુમાન્ ઉચ્ચશિખરવાન્ આમ્નકૂટઃ । અધ્વક્લાન્તં માર્ગ-વિકલં શ્રમપરિગતં માર્ગાક્રમણેન શ્રમિતં ત્વાં તુંગેન ઉચ્ચેન શિરસા મસ્તકેન શિખરેણ અવશ્યં ધારયિષ્યતિ । ત્વમપિ તદુપકારફલરૂપેણ તસ્ય નૈદાઘ નિવાઘ-ગ્રીષ્મર્તુકાલજં તીવ્રં અગ્નિં તીક્ષ્ણ સૂર્યતાપં આસારેણ વર્ષાભિઃ શમયેઃ શાન્તં કરિષ્યસિ । યતઃ મહત્સુ સમયેષુ કૃતઃ સદ્ભાવાદ્રઃ સદ્ભાવઃ સ્નેહપરિપ્લુતઃ ઉપકારઃ નચિરેણ તત્કાલમેવ ફલતિ ॥૧૮॥

માર્ગે થાક્યા શ્રમયુત તને ટાચનો આમ્નકૂટ
ઊંચી ટાચે જળધર તને ધારશે તે જરૂર ॥
વર્ષાથી તું પણ શમન કરે ગ્રીષ્મનો દાહ તેનો
સ્નેહે લીનો તુરંત જ ફળે ઉચ્ચનો ઉપકાર ॥ ૧૮ ॥

હે મિત્ર મેઘ, ઉપકારને જાણનારો અને ઉપકારનો અલ્લો વાળવા માટે જેની કીર્તિ ફેલાયેલી છે એવો આમ્નકૂટ પર્વત ચાલવાથી થાકી ગયેલા ચાલવાના શ્રમથી વિહવળ અનેલા એવા તુને જોશે એટલે પોતાના ઉંચા શિખર ઉપર વિસાંભો અવરાવશે. તું પણ ઉનાળાના બપોરે તડકાથી ઉત્પન્ન થયેલા અસહ્ય તાપને જળની પુષ્કળ વૃષ્ટિ કરી શાંત કરશે. મહાન પુરુષો ઉપર લાગણી અને હેતુથી કરેલો ઉપકાર તત્કાળ ફળે છે. ॥ ૧૮ ॥

છન્નોપાન્તઃ પરિણતફલદ્યોતિભિઃ કાનનામ્નૈ-
સ્ત્વચ્ચારૂઢે શિશ્વરમચલઃ સ્નિગ્ધવેળીસવર્ણે ॥

નૂનં યાસ્યત્યમરમિથુનપ્રેક્ષણીયામવસ્થાં
મધ્યે શ્યામઃ સ્તન ઇવ ભુવઃ શેષવિસ્તારપાણ્ડુઃ ॥૧૯॥

ન કેવલં પ્રત્યુપકારાપેક્ષયા ત્વાં શિરસા ધારયિષ્યતિ કિંતુ ભવદાશ્રયદાનેન સ
શોભાં અપિ લપ્સ્યતે इति दर्शयन्नाह । छन्नेति० । हे मेघ, सानुमान् आम्रकूटाभिधा-
नोऽचलो नूनं निश्चितं अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवदंपतीयुगलदर्शनीयां दशां अवस्थां
यास्यति धारयिष्यति । क सति त्वयि आम्रकूटस्य शिखरं शृंगं आच्छेदे आश्रिते
सति । कथंभूते त्वयि स्निग्धवेणीसवर्णे नवयुवत्याः कान्तियुक्तकृष्णकबरीसमान-
वर्णे भुवः पृथिव्याः स्तन इव । कथं भूतः स्तनः मध्ये श्यामः चूचुकप्रदेशकृष्णः ।
अपरं कथंभूतः । शेषविस्तारपाण्डुः शेषः अवशिष्टः पर्वतस्य परितः विस्तारः
परिणाहः पांडुः गौरः यस्यासौ । किंभूतोऽचलः छन्नोपान्तः आच्छादितपर्यन्तः । कैः
काननामैः वनसहकारवृक्षैः । कथंभूतैः तैः परिणतफलद्योतिभिः परिणतानि पक्वानि
अतएव पाण्डुवर्णानि पिङ्गटवर्णानि यानि फलानि तैः द्योतिभिः द्योतनुशीलैः ।

हे मेघ, परिणतानાં પક્વાનાં ફલાનાં દ્યોતિભિઃ રક્તપીતપાંડુપ્રમાકાંતિ
શોભાયુક્તૈઃ કાનનામ્નૈઃ પર્વતસ્ય પરિતઃ વેષ્ટિતાનિ કાનનાનિ તેષાં આમ્નૈઃ આમ્રવનૈઃ
અચલઃ આમ્રકૂટપર્વતઃ, સ્નિગ્ધા કૌશ્લેયવલ્લસદશા મૃદ્ધી સ્નેહ-તૈલાક્તા યા યુવત્યાઃ
વેળી તત્સમાનકૃષ્ણવર્ણે ત્વયિ શિશ્વરોપરિ આરૂઢે સતિ મધ્યે સ્યામઃ પક્કફલ-
નમ્રામ્રવૃક્ષાણાં પરિવૃતૈર્વનૈઃ પરિતઃ પીતપાંડુકાંતિભિરાચ્છાદિતત્વાત્ ભુવઃ સ્તન
ઇવ આમ્રકૂટ પર્વતઃ અમરમિથુનૈઃ દેવદમ્પતીભિઃ પ્રેક્ષણીયાં દર્શનીયાં અવસ્થાં સ્થિતિ
યાસ્યતિ પ્રાપ્સ્યતિ । સ્ત્રિયઃ સ્તનઃ મધ્યે શ્યામઃ પરિતઃ ગૌરત્વાત્ સમાનોપમા ॥૧૯॥

પાકી કેરી ધુતિયિ વનના આમ્રકુટો યિ છેડા

ટાચે બેસી ગિરિનજરમાં કૃષ્ણવેણી સમાન ॥

નિર્ધે પામે અમરમિથુને દર્શનીયા દશાને

મધ્યે બળે સ્તન અવનિતું શ્યામ ને પાંડુ રંગી ॥૧૯॥

હે મિત્ર મેઘ, તું આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર વિસામો આદર્શ તેથી તારા ઉપર એનો
ઉપકાર ચડશે, તેમ તારા વિસામથી તે આમ્રકૂટ પર્વતની શોભા પણ વધશે. સ્તન
વચ્ચમાં કાળું અને ચારકેર ગૌરવર્ણ હોય છે તેમ, સ્ત્રીના અંગોડા જેવા કાળા રંગનો
તું, આમ્રકૂટના શિખર ઉપર ચડીશ તારે કેસરી પીળા રંગની કેરીયોથી લગ્નીપત્ની રહેલા
પાંદે પાંદે લુમકુમ બરેલાં આંખાનાં વનોથી જે આમ્રકૂટ ચારકેર ઘેરાયેલો છે તે
વચ્ચમાં કાળું અને ચારકેર કેસરી પીળું એવું પૃથ્વીનું સ્તન બળે કેમ હોય એવો શોભશે.
તારે એ પર્વત ઉપર કીડા કરતાં દેવતાનાં જોડલાં સ્ત્રી પુરુષો આશ્રય અને હર્ષ
સાથે પર્વતની એ શોભા જોઈ રહેશે ॥૧૯॥

સ્થિત્વા તસ્મિન્ વનચરવધૂમુક્તકુંજે મુહૂર્તે
 તોયોત્સર્ગાદ્ દ્રુતતરગતિસ્તત્પરં વર્ત્મ તીર્ણઃ ॥
 રેવાં દ્રક્ષ્યસ્યુપલવિષમે વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણા
 ભક્તિચ્છેદૈરિવ વિરચિતાં ભૂતિમંગે ગજસ્ય ॥ ૨૦ ॥

इदानीं प्रशस्तवस्तुदर्शनमस्योपदिशन्नाह स्थित्वेति । हे मेघ जलधर, त्वं रेवां नर्मदां द्रक्ष्यसि । किं कृत्वा तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तं अल्पसमयं स्थित्वा तोयस्य उदकस्य त्यागात् द्रुततरगतिः त्वरितगमनः । तत्परं ततः आम्रकूटात् परं अग्रगामिनं वर्तमं मार्गं तीर्णः अतिक्रान्तः सन् । ततो रेवां द्रक्ष्यसि इति । कीदृशां तां रेवां विन्ध्यस्य प्रसिद्धशिखरिणः पादे प्रत्यन्तपर्वते विशीर्णा इतस्ततः भिन्नप्रवाह्यां कीदृशे विन्ध्यपादे उपलविषमे शिलापाषाणादिभिः उच्च-नीचप्रदेशरूपे । भक्तिच्छेदैः रचनाप्रकारैः विरचितां भूतिं श्वेतपट्टारूपं चित्रणं अंगे गजस्य कुंजरस्य । किं विशिष्टे वनचरवधूः किरातकान्ताः ताभिः भुक्ता सुरतस्थानीकृता कुंजलताभिहित-प्रदेशा यस्मिंस्तस्मिन् ।

हे मित्र मेघ, વનચરાણાં વનવાસિનાં વધૂમિઃ સ્ત્રીમિઃ ભુક્તા કુંજા લતા-મંડપાઃ યસ્મિન્ પતાદશે તસ્મિન્ આમ્રકૂટપર્વતે મુહૂર્ત અલ્પસમયં સ્થિત્વા વિશ્રમ્ય તોયોત્સર્ગાત્ જલવર્ષણાત્ લઘુકાયત્વેન દ્રુતતરગતિઃ અતપવ તત્પરં આમ્રકૂટાત્ અગ્રગામિનં વર્ત્મ માર્ગં તીર્ણઃ અતિક્રાન્તઃ સન્ ઉપલવિષમે ઉચ્ચનીચપાષાણૈઃ ઉચ્ચનીચ પ્રદેશરૂપે વિન્ધ્યપર્વતસ્ય પાદે મૂલે વિશીર્ણા इतस्ततઃ વિવિધપ્રવાહૈઃ ભિન્નાં રેવાં નર્મદાં દ્રક્ષ્યસિ । ગજસ્યાંગે ભક્તિચ્છેદૈઃ ચિત્રણરૂપા રચના તસ્યા છેદૈઃ ભિન્નભિન્ન પ્રકારૈઃ વિરચિતાં ચિત્રિતાં ભૂતિં શ્વેતપટ્ટારૂપિણીં શોભાં इव વિષમવિધ્યાચ્છલતટે વિશીર્ણા નર્મદાં દ્રક્ષ્યસિ ॥૨૦॥

સાં બેસીને વનચર વધૂ ભોગ્ય બાગે ફરી તું
 વર્ષા પાણી દ્રુતગતિ થઈ માર્ગ ઉલ્લાંધિ બીજે ॥
 બેશે રેવા વિષમ પથરે વિસ્તરી વિંધ્ય મૂળે
 હાથી ડીલે જ્યમ ચિતરમાં શ્વેત પટ્ટા જ શોભે ॥ ૨૦ ॥

હે મિત્ર મેઘ, વનવાસીઓની સ્ત્રીઓએ ભોગવેલા બગીચાવાળા એ આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર થોડીવાર બેસીને ચાલતો થાજે. જળ વરસાવવાથી તું હળવો થઈ ગયો હૃદય એટલે ઉતાવળો પંથ કાપી શકીશ. આગળ ચાલીશ તારે વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉંચા નીચા પાણી પથરાવાળી તળેટીમાંથી નીકળી આડી અવળી મેળ વિના વહેતી એવી નર્મદા નદીને તું જોઈશ. હાથીના શરીરપર રંગબેરંગી ચિત્રામણુની શોભા ઉપર આડા અવળા ધોળા પટ્ટા દેખાય તેવી એ નર્મદા નદી તુંને દેખાશે ॥ ૨૦ ॥

તસ્યાસ્તિકૈર્વનમદગજૈર્વાસિતં વાન્તવૃષ્ટિ-
જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં તોયમાદાય ગચ્છેઃ ॥

અન્તઃસારં ઘન તુલયિતું નાનિલઃ શક્ષ્યતિ ત્વાં
રિક્તઃ સર્વો ભવતિ હિ લઘુઃ પૂર્ણતા ગૌરવાય ॥૨૧॥

તોયત્યાગેન લઘુભૂતસ્યાસ્યં પથિ પથ્યોપદેશાર્થમાહ તસ્યાં ઇતિ । હે ઘન
હે મેઘ, તોયં જલં ગૃહીત્વા અગ્રતો ગચ્છેઃ । તસ્યાઃ નર્મદાયાઃ સંવન્ધિ ક્રીડશં તોયં
કાનનકરિમદૈર્વાસિતં સુરમિતં અમુતા વિન્ધ્યાદ્રેહસ્ત્યાશ્રયત્વમુક્તં । ક્રીડશઃ
વનમદગજૈઃ તિક્તૈઃ તિક્તસ્વાદુર્યો મદઃ તદ્યુક્તૈઃ । ક્રીડકૃતોયં જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં
જમ્બૂવૃક્ષજાલૈઃ પ્રતિહતઃ રયઃ વેગઃ યસ્મિન્ તત્ । કિંલક્ષણઃ ત્વં વાન્તવૃષ્ટિઃ કૃત-
તોયત્યાગઃ જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં અનેન પ્રવાહસ્થિરત્વકથનં । યસ્માત્ અતિવેગેન
વહતઃ પયઃ પોતું ભવાન્ન શક્ષ્યતિ ન પ્રભવિષ્યતિ । વિહિતવમનાદિશુદ્ધાનાં રિક્તકોષ્ટત્વેન
નિઃસારં શરીરં મરુદ્ધિર્ભવતિ ઇતદર્થાન્તરન્યાસેન નિરૂપયતિ । હિ અસ્યાત્ યઃ
કોઽપિ રિક્તઃ ક્ષીણવિભવઃ સ લઘુઃ અનાદરણીયઃ સ્યાત્ પૂર્ણતાં સમૃદ્ધિઃ નિમૃતત્વં
ગૌરવાય આદરાર્થં ભવતિ । અન્યાર્થે વમન વિરેચનાદિભિઃ શુદ્ધો મનુષ્યઃ લઘુઃ લઘુકાયઃ
આરોગ્યયુક્તઃ ભવતિ તતઃ પરં પૂર્ણતા મોજનાદિકં ગૌરવાય તુષ્ટિપુષ્ટ્યર્થં ભવતિ ।

હે ઘન મેઘ, ત્વં ઉપર્યુક્તપ્રકારેણ જલચર્ચાકરણેન અતપવ વાન્તવૃષ્ટિઃ કૃતવર્ષઃ
કૃતજલવમનઃ અર્થાત્ ગરિષ્ઠજલં ત્યક્ત્વા પશ્ચાત્ ત્વં વનમદગજૈઃ વિન્ધ્યવનનાં
મદયુક્તાઃ યે ગજાઃ તૈઃ કૃતજલસ્નાનેન જલક્રીડયા વા તિક્તસ્વાદુ-કડવા-રસ
વજ્જાતં મદૈર્વાસિતં સુરમિતં । પુનઃ તદ્દ્રવ્યદેશસંસ્થેઃ જમ્બૂવૃક્ષાણાં કુજૈઃ સમૃદ્ધેઃ
જંબૂલતામિર્વા પ્રતિહતઃ સ્થગિતઃ અવરુદ્ધઃ રયઃ વેગઃ યસ્ય તત્ ઇતાદૃશં નર્મદાયાઃ
તોયં આદાય પોત્વા પશ્ચાદ્ ગચ્છેઃ ગમિષ્યસિ । અન્તઃસારં ગરિષ્ઠજલનિમૃતં ત્વાં
તુલયિતું ધારયિતું અનિલઃ વાયુઃ ન શક્ષ્યતિ ન સમર્થો ભવિષ્યતિ । અતઃ ગજમદ
રૂપૌષ્ઠરૂપેણ નર્મદાયાઃ જલેન પુનઃ પૂર્ણતા તવ ગૌરવાય આરોગ્યાય ભવિષ્યતિ
તેન ત્વં સઘઃ માર્ગાતિક્રમણં કરિષ્યસિ ॥૨૧॥

છોડી વર્ષા વનગજ મદે તેનું પાણી સુગંધી

જાંબુ ઝુટે અટકી હળવા વેગવાળું લઈ જા ॥

અંતર્હારે જલદ શકશે વાયુ તોળી ન તુંને

રથે સર્વે હળવું બનતું પૂર્ણ આરોગ્ય માટે ॥૨૧॥

હે મિત્ર, તે વનનદાર બારે પાણી ઓઢી કાઢ્યું હશે વરસીને કાઢી નાખ્યું હશે
એટલે એ નર્મદાનું, વનના મધ્યી ભરેલા હાથીઓના નહાવાથી કડવા સ્વાદવાળા મધ્યી સુગંધી
થયેલું અને જાંબુના ઝાડવાં તથા જાંબુની વેલ્યુંથી જેનો વેગ અટકી ગયો છે એવું, પચવામાં
અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ હળવું એવું એ નર્મદા નદીનું પાણી પીધને પછી આગળ ચાલજે.
વનનદાર પાણીથી બારે થયેલા એવા તુંને પવન ઉપાડી શકશે નહીં, જેના શરીરમાંથી બાર

નીપં દૃષ્ટ્વા હરિતકપિશં કેસરૈર્ધરૂઢૈ-

રાવિર્મૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ॥

દગ્ધારણ્યેષ્વધિકસુરભિઃ ગન્ધમાગ્રાય ચોઽર્ચ્યાઃ

સારંગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૨ ॥

નીપમિતિ । સારંગાશ્ચાતકાઃ જલલવમુચસ્તે તવ માર્ગમધ્વાનં સૂચયિષ્યન્તિ । તે હિ ત્વદર્પિતપ્રથમોદબિન્દૂન્ આદિત્સવઃ સમુત્સુકાઃ પુરઃ પ્રધાવન્તિ । તતો માર્ગસૂચકાઃ । તેષાં માર્ગઃ મેઘાગમનં કુત્ત્વમિતિ સૂચયતિ । નીપં દૃષ્ટ્વા કન્દલકુસુમ-માલોક્ય, કીદૃશં તત્ । હરિતકપિશં નીલપીતં કેઃ કેસરૈઃ કિંજલ્કૈઃ મકરન્દયુક્તૈઃ ધર્ધરૂઢૈઃ સમુદ્ગતૈઃ તત્ જલધરાગમને સમુલ્લસતિ । ન કેવલં તદેવં કન્દલીશ્ચ કન્દલીરપિ । કિં મૂતાઃ કન્દલીઃ ધર્ધાઃ આવિર્મૂતપ્રથમમુકુલાઃ સંજાત-નૂતનપોટકાઃ ક્વ અનુકચ્છં । કચ્છં તટં અનુ લક્ષ્યીકૃત્ય ચિહ્નાંતરમપિ નિરૂપયતિ । ચ પુનઃ ડર્ચ્યાઃ પૃથ્વ્યાઃ ગન્ધં આમેદં આગ્રાય સિંઘિત્વા પૃથ્વ્યાઃ ગન્ધઃ સ્વાભાવિક એવ વર્ષાજલકણસિક્તાયાઃ પુનર્મૂયાન્ ભવતીતિ યુક્તં । ગ્રીષ્મપ્લુ-ષ્ટેષ્વન્યવનેષુ અધિકં સુગન્ધં । સારં મનોહરં ગાયન્તિ ઇતિ સારંગાશ્ચાતકાઃ મૃગા વા । નીપં દૃષ્ટ્વા સરઃ સરોવરં ગચ્છન્તીતિ સારંગા મૃગાઃ । કન્દલીશ્ચાવ-લોક્ય સારં સલિલં ગચ્છન્તીતિ સારંગાઃ ગજાઃ । તે તવ માર્ગં સૂચયિષ્યન્તિ ।

હે મેઘ, જલલવમુચઃ જલબિન્દુવર્ષિણઃ તે તવ માર્ગં સારંગાશ્ચાતકાઃ સૂચયિષ્યન્તિ । ત્વત્કૃતવૃષ્ટેઃ બિન્દૂન્ આદિત્સવઃ પુરઃ પ્રધાવન્તિ અનેન માર્ગદર્શનં ભવતિ । પુનઃ માર્ગસૂચકાન્ વિવેચયતિ । ધર્ધરૂઢૈઃ ઋર્ધ્વં બહિર્નિર્ગતૈઃ કેસરૈઃ કિંજલ્કૈઃ તદુ-પરિસ્થા સુગન્ધાકૃષ્ટાઃ સારંગા ભ્રમરાઃ તૈરાચ્છાદિતં અતઃ હરિતકપિશવર્ણં નીપં દૃષ્ટ્વા । પુનશ્ચ અનુકચ્છં જલયુક્તાધોભૂમૌ આવિર્મૂતપ્રથમમુકુલાઃ બહિર્નિ-ર્ગતા યે મુકુલાઃ ફલપોટકાઃ તદ્વત્યો યાઃ કન્દલ્યઃ કન્દલ્યઃ તાઃ દૃષ્ટ્વા । પુનશ્ચ દગ્ધારણ્યેષુ દાવાગ્નિદગ્ધવનેષુ જલવર્ષણેન અધિકસૌગન્ધ્યવાન્ યો ગન્ધઃ તં આગ્રાય આકૃષ્ટા યે સારંગા હરિણાઃ પરે સર્વે તે તુભ્યં અગ્રે ગમનયોગ્યં માર્ગં સૂચયિષ્યન્તીતિ ॥ ૨૨ ॥

નીકળી ગયો છે તે દરેક રીતે હળવો થાય છે અને પછી ને પીયે છે, ખાય છે તેનું પરિણામ ગૌરવર્ણે સ્ફુર્તિરૂપે આવે છે. બીજા અર્થે-રેમ લીધાથી ઉલટી બગાડી પેટનો વજનદાર બગાડ નીકળી ગયા પછી ને હળવું પાણી પીવાય છે, હળવો ખોરાક લેવાય છે તેથી શરીર આનંદવાળું સ્ફુર્તિવાળું ગૌરવવાળું બને છે. ॥ ૨૧ ॥

લીલા પીળા કદમ નિરખી કેસરેં અર્ધ ખીલ્યા

બહારે આવી પ્રથમ કળિયું યુક્ત દેખ્યું, અપૈયા ॥

દગ્ધારણ્યે અધિક સુરભી ગંધ સૂંધી મહી નો

સારંગો લાં બળ વરસતાં માર્ગ દેખાડશે એ ॥ ૨૨ ॥

હે મિત્ર, તું બળ વરસાવીશ એટલે વન વગડાઓમાં તે પડવાથી પૃથ્વીમાંથી વધુ સુગંધ નિકળશે તે સૂંધીને કદતા સારંગ હથડાઓ, તથા તે વરસાવેલા બળખિન્દુઓને

અમ્મોબિન્દુગ્રહણરમસાંશ્વાતકાન્વીક્ષ્યમાણાઃ
 શ્રેણીભૂતાઃ પરિગણનયા નિર્દિશન્તો બલ્લાકાઃ ॥
 ત્વામાસાઘ્ય સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ
 સોત્કઠાનિ પ્રિયસહચરીસંભ્રમાલિંગિતાનિ ॥૨૩॥

હદાનીં સિદ્ધોપકારકારિત્વેન પયોદં પ્રલોભયન્નાહ અંબ્રં હિતિ । હે મેઘ, સિદ્ધાઃ પ્રાપ્તાઘ્નુગૈશ્વર્યાઃ દેવવિશેષાઃ ત્વાં માનયિષ્યન્તિ પૂજયિષ્યન્તિ । કિં કૃત્વા ત્વદ્ગર્જિત-ભયેન અમીઘ-કલત્રાલિંગિતાનિ આસાઘ્ય પ્રાપ્ય । કિં ભૂતાનિ સોત્કઠાનિ અમિલાષ-સહિતાનિ કદા સ્તનિતસમયે ગર્જિતસમયે । સિદ્ધાઃ કિંકુર્વંતઃ બલ્લાકા નિર્દિશન્તઃ કથયંતઃ કયા પરિગણનયા એક-દ્વિ-ત્રિ આદિ સંખ્યયા । કથં ભૂતાસ્તાઃ શ્રેણીભૂતાઃ પંક્તિભૂતાઃ । સિદ્ધાઃ કિં કુર્વાણાઃ શ્વાતકાન્વીક્ષ્યમાણાઃ । કથં ભૂતાન્ તાન્ અમ્મોબિન્દુગ્રહણરમસાન્ । તેયકણસ્વીકારોત્સુકાન્ ।

હે મેઘ, અમ્મોબિન્દુગ્રહણાતુરાન્ શ્વાતકાન્ વીક્ષ્યમાણા આશ્ચર્યાત્ પશ્યન્તઃ । શ્રેણીભૂતાઃ પંક્તિબદ્ધાઃ બલ્લાકાઃ કુંજડીઃ પરિગણનયા એક-દ્વિ-ત્રિઆદિસંખ્યયા નિર્દિશન્તઃ • હસ્તૈર્દર્શયન્તઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધપુરુષાઃ સ્તનિતસમયે તવ ગર્જનાકાલે સોત્કઠાનિ ભયોત્સાહસહિતાનિ પ્રિયસહચરીણાં સ્વાંગનાનાં સિદ્ધાંગનાનાં આલિંગિતાનિ આસાઘ્ય પ્રાપ્ય ત્વાં માનયિષ્યન્તિ તવ ગર્જિતકારણેનૈવ સિદ્ધાંગનાનાં સોત્કઠાલિંગનાનિ જાતાનિ હિતિ હેતોઃ તવ સન્માનં કરિષ્યન્તિ ॥ ૨૩ ॥

અધરથી ઝીલવા માટે ઉડતા સારંગ બપેયાઓ, તથા અર્ધા ખીલેલ કેસરાને સુંઘવા માટે તેનાપર ઉડતા સારંગ બમરાઓ વડે લીલા કાખરચિતરા દેખાતા કદંબ વૃક્ષો અને જળવાળી નીચી ભૂમિના તટ પ્રદેશમાં ઉગેલી કેળ્યુંને ખાવા ધોડતા સારંગ-હાથીઓ, એ બધા તુંને આગળનો માર્ગ બતાવશે. ॥૨૨॥

વર્ષા બિંદુ ગ્રહણ ચતુરે દેખતા ચાતકોને,
 હાર્યુબંધી કરિ ગણતરી ચીંધતા કુંજડીને
 કંપે યુક્ત પ્રિય સહચરી શ્વાંત આલિંગનોને,
 પામી તૂને ધ્વનિત સમયે માન દેશે જ સિદ્ધો ॥૨૩॥

હે મિત્ર વરસાદના બિંદુ લેવા માટે વેગથી ઉડતા એવા બપેયાને આશ્ચર્યથી જોતા અને હારબંધ ઉડતી કુંજડીયુંને એક બે ત્રણ એમ ગણતા સિદ્ધ પુરુષો, તારી ગર્જનાથી બે ખાડણી થયેલી ને બમ તથા ઉત્સાહથી પોતાના પતિને બમ લઈ વળગી પડેલી એવી પોતાની પ્રિય જિયો સિદ્ધાંગનાઓનાં વિવ્હળતા સાથેનાં આલિંગનો પામવાથી એ સિદ્ધ પુરુષો તારે સત્કાર કરશે. ॥ ૨૩ ॥

ઉત્પશ્યામિ દ્રુતમપિ સખે મત્પ્રિયાર્થં યિયાસોઃ

કાલક્ષેપં કકુભસુરભૌ પર્વતે પર્વતે તે ॥

શુક્લાપાંગૈઃ સજલનયનૈઃ સ્વાગતીકૃત્ય કેકાઃ

પ્રત્યુઘાતઃ કથમપિ ભવાન્ ગન્તુમાશુ વ્યવસ્યેત્ ॥૨૪॥

इदानीं पर्वतानां रमणीयतामालोक्य तत्रैव चिरं स्थास्यतीत्याशंक्य स्वकार्य-
विलम्बमाशङ्कमानः ततः प्रयाणाय पयोदं प्रार्थयन्नाह उदिति । हे मेघ, अहं
ते तव कालक्षेपं कालविलंबं गिरौ गिरौ संभावयामि । कथंभूतेऽद्रौ ककुभसुरभौ
अर्जुनपुष्पाणां सुगन्धिर्वस्मिंस्तत्र । कीदृशस्य ते तव मदभीष्टकार्यार्थं यियासोः
जिगमिषोः । अपि अतः कारणतः हे सखे हे मित्र भवान् कथमपि केनाप्युपायेन गन्तुं
आशु शीघ्रं व्यवस्येत् उद्यमं कुर्यात् । कथंभूतः सन् । शुक्लापांगैः मयूरैः प्रत्युघातः
कृताभ्युत्थानः सन् । कथंभूतैः तैः सजलनयनैः चिरकालसुहृद्दर्शनेन बाष्पपूरितनेत्रैः ।
किं कृत्वा । वाण्या केकाः इति ध्वनिना स्वागतीकृत्य केकारूपं स्वागतमुच्चार्य ।

हे सखे मित्र, મત્પ્રિયાર્થે મત્પ્રિયાયાઃ કાર્યાર્થે દ્રુતં જિગમિષોઃ અપિ તવ પર્વતે
પર્વતે પ્રફુલ્લિતાનાં કકુભાનાં અર્જુનવૃક્ષાણાં સુગન્ધે કાલક્ષેપં ઉત્પશ્યામિ કાલક્ષેપો
અવિષ્યતીતિ આતુરતયા સંભાવયામિ । અતઃ કેકાઃ ઇતિ શબ્દૈઃ સત્કૃત્ય સજલનયનૈઃ
શુક્લાપાંગૈઃ મયૂરૈઃ પ્રત્યુઘાતઃ સંમુખાભ્યુત્થાનઃ સન્ કથં અપિ કષ્ટેનાપિ તત્સ્થાનં
ત્યક્ત્વા અગ્રે ગન્તું ભવાન્ આશુ વ્યવસ્યેત્ । ઉદ્યુક્તઃ અવિષ્યસીતિ યાચે ॥૨૪॥

પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્નૈ-

નીંડારમ્ભૈર્દહબલિભુજામાકુલગ્રામચૈત્યાઃ ॥

ત્વય્યાસન્ને પરિણતફલશ્યામજમ્બૂવનાન્તાઃ

સમ્પત્સ્યન્તે કતિપયદિનસ્થાયિહંસા દશાર્ણાઃ ॥૨૫॥

इदानीं दशार्णदेशप्रशंसाव्याजेन दशार्णदेशान्वर्णयन्नाह । पाण्डुविति ।
हे मेघ, दशार्णदेशविशेषा पर्वविधोः संपत्स्यन्ते । क्व सति त्वयि आसन्ने

જાવા સ્ત્રીની જટ નજીક તું તોય લાગે મને છે
ખોટી થાશે, ગિરિ ગિરિ વિષે તું સુગંધી જ લેવા ॥
સત્કારાતો સજળ નયને મોરલાને ટહુકે
સામે જતો જટ નિકળવા નિશ્ચયી તુંજ થાજ ॥ ૨૪ ॥
પીળી ઠાંતી ઉપવનવડે કેવડાથી વિંટાયા
માળા બાંધે તરવર વિષે ગામનાં પંખિઓ જ્યાં ॥
તું આવ્યે સુંદર વન થશે શ્યામ જાંબુ તરૂં
હંસો થોડા દિવસ વસતા દેશ એ છે દશાર્ણ ॥૨૫॥

નિકટ સતિ । કથંભૂતા દશાણીઃ । કેતકૈઃ કુસુમૈઃ । કથંભૂતૈઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્નૈઃ
અપ્રવિકસિતૈઃ । પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ પાણ્ડુચ્છાયા ઈષત્પીતયુક્તઘવલચ્છાયા
યુક્તાઃ ઉપવનાઃ નગરસમીપવર્તિનઃ ઉચાનાઃ તૈઃ વૃતયઃ આવૃતાઃ વેષ્ટિતા । પુનઃ કથંભૂતા
દશાણીઃ આકુલગ્રામચૈત્યાઃ આકુલાનિ વ્યાપ્તાનિ ગ્રામચૈત્યાનિ દેવભવનાનિ
વૃક્ષવિશેષાઃ ષા યેષાં તે । કૈઃ નીહારસ્મૈઃ પારાવતાદિગૃહપક્ષિભિઃ કૃતૈઃ નીહાનાં
માલાનાં આરંભૈઃ । વર્ષાગમનાત્પૂર્વેગૃહપક્ષિણઃ મારૂપં સ્વગૃહં રચયન્તિ ।
કેર્ષા ગૃહવલિભુજાં પારાવતાદીનાં પતેન અહિંસજનાભિરામતાપ્રતિપાદનં । પુનઃ
કથંભૂતાઃ દશાણીઃ પરિણતફલશ્યામજમ્બૂવનનાન્તાઃ પરિણતાનિ પરિપક્વાનિ ફલોનિ
તૈઃ પરિણતફલૈઃ શ્યામાઃ કૃષ્ણાઃ જમ્બૂવનનાન્તાઃ જમ્બૂવનપ્રાંતાઃ યેષુ તે । કતિપય-
દિનસ્થાયિહંસાઃ । કિયદ્વિનાનિ સ્થાયિનઃ સ્થિતિશીલા હંસા યેષુ તે ।

હે મેઘ, ત્વયિ આસન્ને પ્રાપ્તે સતિ દશાર્ણસંજ્ઞકાઃ પ્રદેશાઃ પતાદશાઃ
ભવિષ્યંતિ । ક્ષીદશાઃ નિર્ગતસૂચિરૂપાગ્રભાગૈઃ કેતકૈઃ કેતકી-કેવડા પોટકૈઃ પાણ્ડુ
ચ્છાયોપવનવૃતયઃ પાણ્ડુવર્ણકાંતિયુક્તાનિ ઉપવનાનિ નગરનિકટવર્તિનો યે ઉચાનાઃ
તૈઃ આવૃતાઃ । પુનઃ ગૃહવલિભુજઃ પારાવતચટકકાકાદિગૃહસમીપસ્થાયિનઃ પક્ષિવિશેષાઃ
તેષાં વર્ષાગમનકારણાત્ નીહારંભૈઃ મારૂવિરચનકાર્યૈઃ આકુલા વ્યાપ્તા ગ્રામચૈત્યાઃ
દેવાયતનાનિ વૃક્ષાશ્ચ યેષાં તે । પુનઃ પરિણતાનિ પક્વાનિ ફલોનિ યાનિ શ્યામાનિ
તૈઃ પક્કજંબૂફૂલૈઃ શ્યામવર્ણવદ્ભિઃ જંબૂવૃક્ષૈઃ યુક્તાઃ ઉપવનપ્રાંતભાગા યેષાં તે । પુનઃ
કતિપયદિનપર્યંતં સ્થાયીભવન્તિ સૌંદર્યેણ સ્થિતિ કુર્વન્તિ નિવસન્તિ હંસા યેષુ
તે । પતાદશા દશાર્ણદેશાઃ તવ ગમનેન ભવિષ્યંતિ ॥૨૫॥

તેષાં દિશુ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં

ગત્વા સઘઃ ફલમર્થિકલં કામુકત્વસ્ય લબ્ધ્વા ॥

તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યસિ સ્વાદુ યત્ર

સમ્રાટ્તમં મુખમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોર્મિ ॥ ૨૬ ॥

હે મિત્ર, મારી પ્રિયાને સંદેશો દેવા તું જલદી જવા ઇચ્છે પણ વચમાં આવતા
પવનને પવનને હિંગેલા અણુને વૃક્ષનાં પુલની સુગંધમાં લોભાઈને તું જવામાં વિલંબ કરીશ
એવું મને લાગે છે. જેની આંખ્યુંના છેડા ધોળા છે અને જેની આંખ્યુંમાં પાણી આવી
ગયાં છે, એવા તારી સામે આવેલા મયૂર-મોર વડે કેકા શબ્દથી સત્કાર પામતા
એવો તું કેકાપણ રીતે આગળ જવાને જલદી તૈયાર થાજે—સુગંધી વગેરે પ્રલોભનોથી
રોકાઈ જતો નહિ. ॥ ૨૪ ॥

હે મિત્ર, તું આગળ ચાલીશ એટલે દશાર્ણુ દેશ આવશે. તે તારા આવવાથી કેવા
થાશે તે સાંભળ્ય. અણિયાળા છેડાથી ખિલતા કેવડાના પોટા વડે પિળાશ પડતા ધોળા રંગની
કાંતિવાળા અગીયા વીંટાઈવળ્યા છે જેને એવા થાશે. પારેવાં ચકલાં વગેરે ધરનજીકમાં રહેતાં
પંખિયોના માળાની તૈયારીથી ગામનાં દેવસ્થાનો અને ઝાડવાં વ્યાસ થઈ જશે. પાકેલાં
ફળ જાંબુ રાવણાંથી કાળાં બની ગયેલાં જાંબુનાં વન જેને છેડે શોભી રહેશે. અને કેટલાક
દિવસ સુધી હંસો જ્યાં વસતા હશે. એવા દશાર્ણુ દેશ તારા આવવાથી થાશે. ॥૨૫॥

હે મેઘ, વિદ્યુ દેશે વિદેશે સર્વભૂમણ્ડલે પ્રથિતં વિશ્વ્યાતં વિવિદ્યા
 इति लक्षणं नामधेयं यस्यास्तां विविदा नाम्नीं तेषां दशार्णजनपदानां राजधानीं
 ગત્વા પ્રાપ્ય । સઘઃ તત્ક્ષણં કામુકત્વસ્ય યુજાન્તર્ગતાયોઃ રતિલંપટસ્ય કામિનઃ
 અવિકલં સંપૂર્ણં ફલં લપ્સ્યસે લબ્ધ્વા ચ પશ્ચાત્ યત્ર તવ ગમનસ્થાને વેત્રવત્યા
 જલં પાસ્યતીતિ । કથંભૂતં જલં તીરોપાન્તસ્તનિતલુભગં તીરોપાન્તે નદીતટસ્ય
 પ્રાન્તે કઠે-કાંઠે ઇતિ લોકે । પ્રતિક્ષણં જાયમાના યે સ્વલક્ષ્ણેતિ શબ્દાઃ ૧: સુભગં
 સુંદરં મનોહ્રં સ્વાદુ મિષ્ટં મધુરં, ચલેમિં પ્રતિક્ષણં ચલાઃ ચપલાઃ કલ્લોલાઃ
 ઝરમયઃ તરંગાઃ યસ્મિન્ તત્ પતાદશં વેત્રવતીસંજ્ઞાયા નદ્યાઃ પયઃ જલં પાસ્યસિ ।
 કથમિવ સમ્રૂભંગં યથા કશ્ચિત્ કામી, વેત્રઃ કંદુકઃ ક્રીડાયષ્ટિઃ તદ્વત્યાઃ
 કામિન્યાઃ સમ્રૂભંગં સુકુટિભંગયુક્તં સ્તનિતૈઃ તત્કાલોચિતશબ્દૈઃ સુભગં મનોહરં
 સ્વાદુ મધુરં મુક્તં પિબન્ . કામુકત્વસ્ય કામિજનોપભોગ્યવિલાસિતાયાઃ ફલં
 લભતે તદ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

નોૈૈરાશ્ચ્યં ગિરિમધિવસેસ્તત્ર વિશ્રામહેતો-
 સ્વત્સંપર્કાત્પુલકિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ ॥
 યઃ પળ્યસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ગારિભિર્નાગરાણા-
 મુદ્દામાનિ પ્રથયતિ શિલાવેદ્મભિર્યૌવનાનિ ॥૨૭॥

તેની વિશ્વે પ્રથિત વિદિશા નામની રાજધાની
 ત્યાં ખેંચીને ફળ જટ ધણું પામશે કામિયોતું ॥
 કાંઠે તેને ખળ ખળ થતું પીશ તું મિષ્ટ પાણી
 સમ્રૂભંગ જયમ મુખ ચલત્ ઉમિં વેત્રાવતીતું ॥૨૬॥

હે મેઘ, દેશ વિદેશ અને આખી પૃથ્વીમાં વિદિશા નામથી પ્રસિદ્ધ એવી દશાણુ
 દેશની રાજધાનીમાં જઈને તુરત જ તું કામીજનને મળતાં કામ વિલાસતું સંપૂર્ણ ફળ
 મેળવીશ. તે મેળવીને પછી તું વેત્રવતીને કાંઠે થતા ખળ ખળ શબ્દોથી સુંદર,
 સ્વાદિષ્ટ, મીઠું, ચંચળ-ઉછળતા લોહવાણું જળ પીજે. કેની પેઠે કે જેમ કેાઈ કામી
 પુરુષ, દહે રમવાની લાકડી હાથમાં લીધી છે એવી યુવતીના ચડવેલી બુકુટીવાળા, તે
 સમયને થોડા એવા શબ્દોથી સુંદર એવા મધુર મુખને પીતો પીતો કામીજને
 ભોગવવાના વિલાસતું ફળ મેળવે છે તેની પેઠે તું વેત્રવતીતું જલ પીજે. ॥૨૬॥

નીચા નામે ગિરિ પર ચડી તું જરા દૈ વિસામો
 તારે સ્પર્શે પુલકિત થશે પુષ્પ ખીલ્યા કદંબો ॥
 વેશ્યાઓના રતિસુરભિથી બહેકતાં શ્હેરિયોનાં
 હંચા હંચો પ્રગટ જ કરે છે ભર્યાં યૌવનોને ॥૨૭॥

દ્વાનીં વિદિશારાજધાન્યાઃ પાંચૈ પાદરે વહમાનાયાઃ વૈભવત્યાઃ જલપાનાત્પૂર્વે
પશ્ચાચ્ચ વિશ્વાંતિઃ કઃ ગ્રાહ્યેતિ ઉપસ્થિતપ્રશ્નસ્યોત્તરં કથયતિ નીચૈરિતિ ।

હે મેઘ, ત્રણ વિદિશાખ્યરાજધાન્યાં ત્વત્સંપર્કાત્ ત્વત્સંગમાત્ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ
બૃહત્કુસુમૈઃ અધિકવિકસિતૈઃ પુષ્પયુક્તૈઃ કદમ્બવૃક્ષૈઃ પુલકિતં ઇવ સંજાતરોમાંચ-
યુક્તમિથ નીચૈઃ આશ્ચ્યં નોચનામાનં નીચા પર્વત ઇતિ પ્રસિદ્ધં ગિરિં પર્વતં વિશ્રામહેતોઃ
વિશ્રાન્ત્યર્થં મોગશ્રમમપનયનાર્થં અધિવહેઃ આશ્રયેથાઃ રાત્રિવાસં કુરુશ્વ । યો નીચૈઃ
નામા ગિરિઃ પણ્યસ્ત્રારતિપરિમલોદ્ગારિભિઃ પણ્યસ્ત્રિયઃ પણ્યાંગનાઃ વારાંગનાઃ તાભિઃ
સહ કૃતા યા રત્યઃ તાભિરુત્પન્નઃ સુરતસંમર્દોદ્ભવો યઃ પરિમલઃ તં ઉદ્ગારિભિઃ
આવિષ્કુર્વદ્ભિઃ શિલાવેશ્મભિઃ શિલાભિઃ પત્થરૈઃ બદ્ધૈઃ પર્વતોપરિ રચિતૈઃ વેશ્મભિર્મર્ચનૈઃ
નાગરાણાં પૌરજનાનાં ઉદ્દામાનિ ઉત્કટાનિ યૌવનાનિ પ્રથયતિ પ્રકટયતિ ॥૨૭॥

વિશ્રાન્તઃ સન્ વ્રજ નવનદીતીરજાતાનિ સિંચન્

ઉદ્યાનાનાં નવજલકર્ણૈર્યૂથિકાજાલકાનિ ॥

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્લાન્તકર્ણોત્પલાનાં

છાયાદાનાત્ ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાવીમુખાનાં ॥૨૮॥

હે મેઘ, ત્રણ નીચગિરૌ વિશ્વાંતઃ વિગતભ્રમઃ સન્ વિશ્વાંત્યનતરં વ્રજ
અગ્રતો યાયીઃ । કિં કુર્વેન્ નવનદીતીરજાતાનિ નવાનિ અલ્પકાલોદ્ભવાનિ નદીનાં
તીરેષુ જાતાનિ ઉત્પન્નાનિ તૃણાદીનિ નવજલકર્ણેઃ નવજલચિન્દુભિઃ વર્ષાભિઃ
સિંચન્ । તથૈવ માર્ગે આગતાનાં ઉદ્યાનાનાં યૂથિકાજાલકાનિ યૂથિકાસંજ્ઞકાઃ
સુગંધિપુષ્પવલ્લ્યઃ તાસાં જાલકાનિ સમૂદાન્ મણ્ડપોરૂપેણ વ્યવસ્થિતાન્ સિંચન્ ।
તથૈવ ગણ્ડયોઃ ગલ્લયોઃ કપોલયોઃ સ્વેદસ્ય સૂર્યતાપે પુષ્પાવચ્ચશ્રમેણ જાતસ્ય સ્વેદસ્ય
અપનયનેન પ્રમાર્જનેન મુહુઃ લુંછનેન સ્ફેટનેન જાતા યા પીઢા તયા ક્લાંતાનિ મ્લાનાનિ
કર્ણોત્પલાનિ કર્ણપરિહિતકમલપુષ્પાકારભૂષણાનિ યેષાં સે સેષાં । પતાદશાનાં
પુષ્પલાવીમુખાનાં પુષ્પાવચ્ચાયિકાઃ માલિનીસ્ત્રિયઃ માલિપત્ન્યઃ તાસાં હુજ્જાનાં
છાયાદાનાત્ ક્ષણપરિચિતઃ મુદ્ધર્ત્તમુપલક્ષિતઃ સન્ પશ્ચાત્ અગ્રતો વ્રજ ગચ્છ ॥ ૨૮ ॥

હે મેઘ તે વિદિશા રાજધાનીમાં નીચૈઃ નામનો નીચા પર્વત નામનો પર્વત છે તે
તારા આવવાથી ખીલેલાં ડુલવાળાં કદંબ વૃક્ષોથી બાણે કેમ તેને રોમાંચ થયાં હોય-તેનાં
ફેવાડાં ઉભાં થયાં હોય એવો તે દેખાશે, તે પર્વત ઉપર તું વિસામો ખાળે. જે પર્વત,
ઉપર પત્થરોથી બાંધેલાં. વારાંગનાઓ સાથે કરેલા રતિસુખ-સુરત સુખના સંમર્દથી ઉત્પન્ન
થયેલા સુગંધને બહાર પ્રસરાવતાં મકાનો નગરવાસીઓનાં ઉત્તમ યૌવનો પ્રગટ કરે છે. ॥૨૭॥

વીસામો હૈ વન નદિ તટોને, બગીચા તણી એ

વેલ્યુને તૂં જળકણ્ણવડે જૂઠ્ઠની છાંટતો બ ॥

મેલાં કર્ણાભરણ પરસેવો લુવાથી જ ગાલે

છાયા આપી પરિચિત થઈ માળડુઓના મુખોનો ॥ ૨૮ ॥

વક્રઃ પન્થા યદપિ ભવતઃ પ્રસ્થિતસ્યોત્તરસ્યાં
 સૌધોત્સંગપ્રણયવિમુખો મા સ્મ મૂરુજ્જયિન્યાઃ ॥
 વિદ્યુદામસ્ફુરિતચકિતૈસ્તત્ર પૌરાણનાનાં
 લોલાપાંગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વચિતોસિ ॥ ૨૧ ॥

इदानीं धर्मकामार्थसाधनाय उज्जयिन्या गमनं प्रति मेघं प्रवर्तयन्नाह । वक्र इति ।

हे मेघ उत्तरस्यां उत्तरदिशि प्रस्थितस्य भवतः यदपि यद्यपि पन्था
 मार्गः वक्रः कुटिलः भवति तथापि वक्रमार्गं स्वीकृत्यापि उज्जयिन्याः सौधो-
 त्संगप्रणयविमुखः मा स्म भूः सौधानां अत्युच्चप्रासादानां उत्संगाः उपरिभागाः
 आकाशिकाः अगाशीति प्रसिद्धाः तेषां प्रणयः मिलनेद्भूतः स्नेहः तद्विमुखः
 पराङ्मुखः मा भूयाः । अर्थात् गिरिशिखरसमाः उचुंगाः तव विश्रांतिक्षमा ये
 घवलगृहाः तेषां उत्संगैः अगाशीभिः नित्यं तव गमनागमनेन परिचयात्
 परस्परं निबद्धो यः प्रणयः स्नेहः तस्य विमुखः मा भूयाः सौधोत्संगान् मिलित्वा
 जयजयेति कृत्वा गच्छेः । तत्र उपर्युक्तसौधोत्संगेषु उपरिभागेषु अगाशीसु
 रममाणानां पौराणनां उज्जयिनीयुवतीनां विद्युदामस्फुरितचकितैः विद्युदाघ्रां
 विद्युलहरीणां स्फुरितैः स्फुरणैश्चकितैः तव गमनप्रकाशिका या तत्र विद्युलता
 तस्याः स्फुरणेन भयाश्चर्योत्साहादिभावयुक्तैः अत एव लोलापांगैः लोलाः
 चंचलाः चंचला ये अपांगाः पर्यताः कटाक्षाः येषु तैः पतादृशैः लोचनैः नेत्रैः
 यदि न रमसे तर्हि त्वं वचितोसि निष्फलजन्मासि इति मन्ये ॥ २१ ॥

હે મેઘ, તે નીચા પવન ઉપર વિસામે ખાઈને પછી તું આગળ ચાલતો
 થાજે. માર્ગમાં આવતી નદીઓને કાંઈ તુરતનાં ઉગેલાં ખડ વગેરે ઉપર નવાં પાણીને
 ઊંટતો જાળે. તથા રસ્તામાં આવતા જગીચાઓની જુદાં ચમેલી વગેરે વેસુંતી
 માંડવીઓને પણ તારા નવાં પાણીથી પલાળતો જાળે. તથા તડકામાં કુંદ વીણવા આવેલી
 માલણ્યો, પોતાના ગાલપર વળેલો પરસેવો વખતો વખત લુવાથી મેલા થઈ ગયેલ છે કાનમાં
 પહેરેલાં કમળ પુષ્પના આકારનાં કુંડળાદિ ધરેણાં જેનાં એવાં માલણ્યો-માળીની સ્ત્રીઓનાં
 મુખ ઉપર છાંયો કરી-એ રીતે તે સ્ત્રીઓ સાથે થોડી વાર સહવાસ મેળવીને પછી
 આગળ ચાલજે. ॥ ૨૮ ॥

વાંકા રસ્તો યદપિ તમને ઉત્તરે ચાલતાને

તું ના થાજ પ્રણય વિમુખો હૃદય ઉજ્જનનાં થી ॥

વિદ્યુત શેડ્યૂં સ્ફુરિત ચકિત રહેતની એ સ્ત્રીઓનાં

નેત્રો સાથે ન રમિશ તો છેતરાણું ગણાશે ॥ ૨૯ ॥

હે મેઘ, તારે ઉત્તર દિશાએ જવું છે એટલે તારે જરા ત્રાસે માર્ગે ચાલવું
 પડશે-ફેરમાં જવું પડશે છતાં પણ એ ત્રાસા માર્ગને સ્વીકાર કરીને પણ તું ઉજ્જયિની-
 ઉજ્જન નગરીને જોયા વિના જાશ માં. તેનાં આમ્રશ સાથે વાતું કરતાં, અનેક ભોંયુવાળાં,

વીચિક્ષોભસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાંચીગુણાયાઃ
 સંસર્પન્ત્યાઃ સ્વલિતસુભગં દર્શિતાવર્તનાભેઃ ॥
 નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ ભવ રસાભ્યંતરં સન્નિપત્ય
 સ્ત્રીણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ ૩૦ ॥

હદોનીં ઉડ્ડયિનીં ત્યક્ત્વા અગ્રતઃ પ્રચ્છલિતસ્ય મેઘસ્ય માર્ગે આગતવત્યાઃ
 નદ્યાઃ સંયોગપ્રાપ્તિરૂપસમ્બન્ધેન મેઘં પ્રલોભયન્નાહ । વીચિંચિત્ત્વમ્ ॥

હે મિત્ર, નિર્વિન્ધ્યા નામ નદ્યાઃ પથિ નિર્વિન્ધ્યાં પ્રતિ ગતવતિ માર્ગે ભવ
 ગચ્છ । વીચિક્ષોભસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાંચીગુણાયાઃ વીચીનાં તરંગાણાં કલ્લોલનાં ચઃ
 ક્ષોભઃ ક્ષોભસ્તતઃ પ્રપાતઃ પ્રસર્પણં તેન સ્તનિતાઃ શબ્દિતાઃ યે પક્ષિણઃ તેષાં શ્રેણિઃ
 પંક્તિઃ સૈવ કાંચીગુણઃ મેઘલાવંધનં યસ્યાઃ સા તસ્યાઃ । સ્વલિતસુભગં
 ઉપરિભાગાત્પાણોપરિ પ્રપાતેન સુભગં મનોહરં યથા સ્વાત્ તથા સંસર્પન્ત્યાઃ
 ગચ્છન્ત્યાઃ દર્શિતાવર્તનાભેઃ દર્શિતા પ્રકટિતા આવર્તઃ જલનાં ભ્રમઃ જલનાં
 વેગેન યો ભ્રમઃ સ્વક્રં કુંડલસમાનાકારઃ વિભ્રમઃ વિલાસઃ સ યવ નાભિર્યસ્યાઃ
 સા તસ્યાઃ નિર્વિન્ધ્યાયાઃ નિર્વિન્ધ્યા નામનદ્યાઃ વિન્ધ્યપર્વતાન્નિર્ગતાયાઃ રસાભ્યંતરં
 રસઃ જલં તસ્ય અભ્યંતરં મધ્યે સન્નિપત્ય સંગત્ય જલગર્ભે પ્રવિશ્ય પશ્ચાત્ પથિ
 ભવ અગ્રતો માર્ગે ગચ્છ । इत्यं તવ પત્નીરૂપા નિર્વિન્ધ્યા નદી ત્વત્પ્રાર્થનારૂપેણ
 નાભેઃ વિભ્રમં વિલાસં દર્શયતિ હદમેવ ત્વત્સત્કારરૂપં તસ્યા આદ્યં પ્રણયવચનમસ્તિ ।
 પ્રિયેષુ પ્રિયતમેષુ અમીષ્ટેષુ વિભ્રમો હિ નાભ્યાદ્યંગપ્રદર્શનરૂપો વિલાસ યવ સ્ત્રીણાં-
 પ્રણયવચનં અસ્તિ પ્રિયસ્ય સત્કારવચનં જ્ઞેયં અર્થાત્ મુખેન સત્કારં પ્રાર્થનાવચનં
 તાઃ ન ઉચ્ચારયન્તિ । સ્ત્રિયઃ સ્વમુખેન નામીષ્ટં પ્રાર્થયન્તિ કિન્તુ વિભ્રમેણ અંગ-
 પ્રત્યંગદર્શનરૂપવિલાસપ્રકટનેન યવ પ્રાર્થનાં કુર્વન્તિ ।

મહેલ જેવાં મહાનોતી ઉપરની ભોં અગાશીયું સાથેના સ્નેહને બુલતો નહી. વખતો વખત
 તારા માર્ગમાં આવતી એ પવનની ટેકરીયું જેવાં ઉચાં મહાનોતી અગાશીયું તારા વિસામાનાં
 સ્થાન છે, તેથી તેની સાથેની મિત્રાચારીને લીધે તેને મળ્યા વિના જતો નહી.

એ ઉચા મહાનોતી અગાશીઓમાં કીડા કરતી ઉજ્જેન નગરીની યુવતીઓનાં,
 તારા આવવાને સૂચવતી વિજળીની લહેરેના-અમકારાથી ભય આશ્ચર્ય ઉત્સાહથી ચક્રિત
 થયેલાં અંચળ છંદાવાળાં નયનો સાથે રમ્યા વિના જશ-એ નેત્રોને જોયા વિના જશ
 તો તું હેતરાણો છો તે બુલ કરી છે એમ હું માનીશ. ॥ ૨૯ ॥

લોહક્ષોભે મુખર વિહગ શ્રેણિયે મેખલાળી
 વેગે જતી સરસ પડતી ધૂમરી નાભિયાળી ॥
 નિર્વિન્ધ્યાને મળિ રસભર્યો થૈ પછી થા વિદાય
 સ્ત્રીનું એ છે પ્રણય વચન સ્નેહિયોમાં વિલાસ ॥ ૩૦ ॥

યથા કશ્ચિત્કામી નિર્વિન્ધ્યાયાઃ મુગ્ધાયાઃ પતિસકાશં ગમનેન જાતો યઃ
ક્ષોભસ્તેન સ્તનિતા સ્વર્ણરોપ્યકૃતા યે વિહગાકારક્રિકિપ્યઃ ધુગ્ધર્યસ્તાસાં શ્રેણ્યા
પંક્ત્યા રચિતા યા કાંચીગુણા કટિમેલલા યસ્યાઃ । સવેગં પતિસકાશં ગમનેન
જાતં યસ્સ્લનં માર્ગમ્ધ્યે પાદાંગુલઘાતાઃ તૈઃ સુભગં મનોહરં યથા સ્યાત્ તથા
સંસર્પન્ત્યાઃ ગચ્છન્ત્યાઃ દર્શિતા આવર્તયુક્તા ચક્રાકારા નાભિર્યસ્યાઃ તસ્યાઃ યુવત્યાઃ
રસાભ્યન્તરં સુરતરસમનુભૂય સન્નિપત્ય મોદતે યથા તથા ભૂતસ્ત્વમિતિ શેષઃ ॥૩૦॥

વેળીભૂતપ્રતનુલિલા તામતોતસ્ય સિન્ધુઃ

પાંણ્ડુચ્છાયા તટરુહતરુભ્રંશિભિર્જીર્ણપર્ણૈઃ ॥

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યજ્જયન્તી

કાર્કશ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ ત્વયૈવોપપાદ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

હૃદાની નદીનાયિકાયાસ્તદ્વિયોગદુઃખસંજાતવિરહદશાવર્ણનવ્યાજેન તસ્ય
કામિનીપ્રિયત્વં આહ । વેળીતિ ।

હે સુભગ સર્વસૌન્દર્યગુણાલંકૃત હે મેઘ, તાં નિર્વિન્ધ્યાં અતીતસ્ય અતિક્રાન્તસ્ય
તે તવ અગ્રે સિન્ધુ નામ નદી ભવિષ્યતિ આગમિષ્યતિ । કથંભૂતા સા સિન્ધુઃ
વેળીભૂતપ્રતનુલિલા વેળીભૂતં કેશપાશસદૃશં પ્રકર્ષેણ સ્તોકાંભૂતં સંલિલં જલં
યસ્યાઃ સા । તટરુહતરુભ્રંશિભિઃ તટયોઃ રુહાઃ સ્થિતા યે તરવઃ તેભ્યો ભ્રમ્યન્તીતિ
તથોક્તેઃ તીર્યોઃ વર્તિભિઃ જર્ણપત્રૈઃ તરુભ્યઃ પતિતૈઃ પક્ષપત્રૈઃ પાંણ્ડુચ્છાયા
ઘવલચ્છાયા કાંતિર્યસ્યાઃ સા પતાવતી સા સિન્ધુ નામ નદી વિરહાવસ્થયા તે

હે મિત્ર, ઉજ્જેન છોડ્યા પછી નિર્વિન્ધ્યા નામની નદી તરફના માર્ગે
તું આહતો થા. નદીના તરંગની પછડાટથી કલ્લોલ કરતાં પંખિયોની હાર્યું રૂપી
કંદારાવાળી, ઉંચાણવાળા ભાગમાંથી પછડાવાથી સુંદર વેન પ્રવાહવાળી, આગળ
વહેતી એવી, ધુમરીને લઇ કુંડાળાં વળતાં પ્રવાહ રૂપે જાણે નાભીને દેખાડતી હોય એવી
વિંધ્ય પર્વતમાંથી નિકળેલી નિર્વિન્ધ્યા નામની નદીના જળમાં પેસી તેનો સ્વાદ લઇ
પછી આગળ જાણે. આ રીતે તારી પત્ની રૂપ નિર્વિન્ધ્યા નામની નદીનાં જળમાં
પેસી તેનો સ્વાદ લઇ પછી આગળ જાણે. તારી પત્ની રૂપ નિર્વિન્ધ્યા નદી
નાભિનો વિલાસ દેખાડીને તારા પ્રત્યેનું હેત દેખાડે એ તારા પ્રત્યેનું એનું સ્નેહવાળું વચન
છે. એમ માનજે. પ્રિયજનોને નાભિ વગેરે અંગ દેખાડવા રૂપ વિલાસ એજ સ્ત્રીઓનું
સ્નેહ વચન છે તેઓ મોઢેથી બોલતી નથી પરંતુ અંગ પ્રત્યંગ દેખાડીને જ પ્રાર્થે છે. ॥ ૩૦ ॥

વેણી જવા વિરલ જલની તે વિયોગી જ સિન્ધુ

ધોળાં પાનો તટતર પડયાં થી જ સૌભાગ્યવંતી

દેખાતી તે સુભગ વિરહી ની દશાને જ જથી

છાડે તેણી ઝટ કૃશપણું થોજજે તે ઉપાય ॥૩૧॥

સૌભાગ્યં વ્યજ્જયન્તી પ્રકટયતિ સતી વર્તતે । અતઃ અવશ્યં યેન વિધિના યેન પ્રકારેણ સા કાર્યં દૌર્બલ્યં ત્યજતિ પરિહરતિ સ વિધિઃ ઉપાયઃ ત્વયા ભવતા યથા અવશ્યં ઉપપાદ્યઃ ઘટનીયઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાપ્યાવન્તીનુદયનકથાકોવિદગ્રામવૃદ્ધાન્
પૂર્વોદ્દિષ્ટામનુસર પુરીં શ્રીવિશાલાં વિશાલામ્ ॥
સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વર્ગિણાં ગાં ગતાનાં
શેષૈઃ પુણ્યૈર્હતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ ક્ષણ્ડમેકં ॥૩૨॥

इदानीं उज्जयिनीं वर्णयन्नाह प्राप्येति ।

हे मेघ, उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् उदयनस्य वत्सराजस्य कथा चरित्रं तद्विज्ञाने कोविदः ज्ञातेतिहासाः उदयनेतिहासचतुराः ग्रामानां वृद्धाः येषु तान् । पतादृशान् अवन्तीन् अवन्तिनाम्ना प्रसिद्धान् मालवदेशान् प्राप्य । पूर्वोद्दिष्टां प्रथमकथितां श्रीविशालां लक्ष्मीसंपदैश्वर्यादिविविधप्रकारैर्विशालां विस्तीर्णां विशालां इत्यपर नाम्ना प्रसिद्धां उज्जयिनीं अनुसर गच्छ । सुचरितफले सदायारादिधर्माणां यत् फलं तस्मिन् स्वल्पीभूते पुण्यानां स्तोकीभूते सति दिवः स्वर्गात् गां गतानां पृथिवीं प्राप्तानां नृणां शेषैः अवशिष्टैः पुण्यैः पृथिव्यां हतं आनीतं कान्तिमत् प्रकाशमानं दिवः स्वर्गस्य क्षण्डं भागः इव उज्जयिनी नगरी वर्तते ॥३२॥

હે સૌંદર્યશ્રુણુલક્ષ્મી મેઘ, તે નિર્વિનિધ્યા નદીને ઝોળાંચ્યા પછી આગળ ચાલીશ એટલે સિન્ધુ નામની નદી આવશે. તે ઝીના ચોટલાની પેઠે સારંગી વેનવાળી હશે. એને બેઈ કાંઠે ઉગેલાં મોટાં ઝાડવાં ઉપરથી ખરેલાં પાકી ગયેલાં પીળાશ પડતા ધોળા રંગનાં પાંદડાંથી ધોળા રંગની દેખાતી અને એ રીતે તારા વિરહની દશાથી તારૂં સૌભાગ્ય ચિન્હ દેખાડતી એવી એ નદીનું દુઃખળાપણું ને ઉપાયે મટે તે તારે અવશ્ય કરવો જોઈએ. ॥૩૧॥

જ્યાં છે વૃદ્ધો ઉદયન કથા જાણતા માળવાના
દેશે જ તૂં વિપુલ ધનથી યુક્ત ઉજ્જનમાં જ
થોડાં બાકી સુકૃત ક્ષણથી સ્વર્ગિયો ભૂમિ આવ્યા
બાકી પુણ્યે વિરચિત પુરી સ્વર્ગનો ભાગ જણે ॥ ૩૨ ॥

હે મેઘ ઉદયન ને વત્સરાજ તેની વાસવદત્તાના હરણુરૂપ અદ્ભુત ઐતિહાસિક કથાને જાણનાર ગામડાના વૃદ્ધો જેમાં વસે છે એવા અવન્તી દેશ-માલવ દેશમાં જન્મે ઉપર કહેલી લક્ષ્મી સમૃદ્ધિ ઐશ્વર્ય વૈભવ વિલાસથી ભરપૂર એવી વિશાલાના ખીળ નામથી પ્રસિદ્ધ વિશાળ ધણી મોટી એવી ઉજ્જન નગરીમાં જાશે. ઓછા થયેલાં પુણ્યોને લઈ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર અવતરેલાં મનુષ્યોનાં બાકી રહેલાં પુણ્યથી લાવેલો પ્રકાશમાન એવો સ્વર્ગનો એક ભાગ જણે કેમ હોય તેવી એ નગરી શોભે છે ॥૩૨॥

દીર્ઘાકુર્વન્ પટુ મદકલં કૂજિતં સારસાનાં
 પ્રત્યૂષેષુ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકષાયઃ ॥
 યત્ર સ્ત્રીણાં હરતિ સુરતગ્લાનિમંગાનુકૂલઃ
 સિપ્રાવાતઃ પ્રિયતમ इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ૩૩ ॥

इदानीं उज्जयिनीं वर्णयन्नाह दीर्घाति ।

हे मेघ, यत्र यस्यां उज्जयिन्यां सिप्रावातः सिप्रानाम नदीस्पर्शेन आगतो वातः पवनः स्त्रीणां सुरतग्लानि संभोगखेदं श्रमं वा हरति अपनयति । कोटक् सिप्रावातः पटु पाटवयुक्तं सुदरं मदकलं हर्षमनोज्ञं सारसानां लक्ष्मणापरनामकपक्षिणां कूजितं शब्दितं दीर्घाकुर्वन् विस्तारयन् । पुनः स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः प्रत्यूषेषु प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि यानि कमलानि तेषां आमोदः परिमलः तेन सह मैत्री संपर्कः संयोगः तेन कषायः तूराख्यस्वादवान् मधुरसुगंधवान् । प्रार्थना चाटुकारः प्रियतमः बल्लभः इव प्रार्थनायां सुरतयांचायां मृदूनि प्रियाणि करोतीति अत एव अंगानुकूलः स्पर्शसुखः पतादृशः सिप्रावातः स्त्रीणां सुरतग्लानि संभोगखेदं हरति अपनयति । प्रियतमोपि सारसानां कूजितं निजसुरतकूजितेन दीर्घाकरोति वर्धयति प्रियतमोपि अंगानुकूलः हस्तसंवाहनेन स्पर्शसुखदः भवति तद्वत् ॥ ३३ ॥

લાંબાં કર્તો મધુર મદનાં કુંજનો સારસોનાં
 પ્રાતઃકાળે કમળ ખિલતાં ના સુગંધે મળેલો ॥
 જ્યાં સ્ત્રીઓના સુરત સુખનો થાક ઉતારતો એ
 સિપ્રા વાયુ પ્રિયતમ સખો વાય છે લાં સુગંધી ॥૩૩॥

હે મેઘ, જે ઉજ્જયિનીમાં, સુંદર હર્ષથી મનોહર એવા સારસ પક્ષિઓના કુંજનને વિસ્તારતો, સવારમાં ઉઘડેલાં કમળ પુષ્પોના પરિમલ-સુગંધ સાથે થયેલા સંયોગથી તુરા મીઠા સ્વાદવાળી સુગંધ આપતો, સ્પર્શથી સુખ દેતો, સુરત પ્રાર્થના માટે પ્રિય વચન કહેતા પ્રિય સરખો, અંગોને સુખ આપતો, સિપ્રા નદીને સ્પર્શને વાતો પવન સ્ત્રીઓનો રતિ સુખનો થાક ઉતારે છે. ॥૩૩॥

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટકાન્ કૌટિશઃ શંખશુક્તીઃ

શષ્પદ્યામાન્ મરકતમણીનુન્મયૂસ્વપ્રહોરાન્ ॥

દૃષ્ટ્વા યસ્યાં વિપણિરચિતાન્ વિદ્રુમાણાં ચ મંગાન્

સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિધયસ્તૌયમાત્રાવશેષાઃ ॥૩૪॥

હૃદાનીં ઉજ્જયિનીપુરીસમૃદ્ધિ વર્ણયન્નાહ । હારાનિતિ ।

હે મેઘ, ત્વં તાં પુરીં ઉજ્જયિનીં આશ્રય । યસ્યાં વિપણિરચિતાન્
હૃદસ્થાપિતાન્ વિપણિષુ હૃદેષુ ચાતુર્યેણ વ્યવસ્થાપિતાન્ પતાન્ રત્નપદાર્થાન્
દૃષ્ટ્વા સલિલનિધયઃ સમુદ્રાઃ સૌયમાત્રાવશેષાઃ . વિવિધરત્નેષુ ગર્ભિતં
યજ્જલં સૌયમાત્રં જલમાત્રં અવશેષં અવશિષ્ટં યેષુ તે સંલક્ષ્યન્તે
દ્રશ્યન્તે । અર્થાત્ વિવિધપાણિદારરત્નરાશિષુ ગર્ભિતં बहुमूल्यप्रकाशकं
यत्समुद्राणां जलं तत् पतेषु रत्नेष्वेव निविष्टं किमिति प्रेक्षकाणां आश्चर्यं जायते ।
તાન્ કાન્ કાનિ કાનિ રત્નાનિ રત્નાભૂષણાનિ इत्याह । तरलाः तेजोलहरिद्योतकाः
मनोहराः हारेषु जडिता बद्धपारदगुटिकास्तासां तारकवत् प्रकाशकत्वात्ताः येषु
તાન્ । पुनः तारान् तारकवत्प्रकाशमानान् तेजोराशिमनोहरान् महामूल्यहीरकैर्युक्तान्
पतादृशान् कौटिश्च हारान् । कौटिश्च शंखाश्च शुक्लश्च ताः शंखशुक्तीः । शष्प-
द्वयामान् बालतृणवत् द्यामच्छायायुक्तहरितवर्णान्, उन्मयूस्वप्ररोहान् ऊर्ध्वगताः
बहिर्निर्गताः ये मयूखाः प्रकाशकिरणाः तेषां प्ररोहाः लहर्यः येषु तान् पतादृशान्
कौटिश्च मरकतमणीन् । विद्रुमाणां प्रवालानां मंगाः शतशः प्रवालशलाकाराशयः
તાન્ । पतानि सर्वरत्नानि दृष्ट्वा रत्नाकराः समुद्रा एष्वेव जलमात्रेणावशिष्टाः
किमिति संलक्ष्यन्ते द्रश्यन्ते । अर्थात् उज्जयिन्यां हृદેષુ કૌટિશઃ પાણીદાર-बहु
मूल्यानां कौटिशो रत्नानां राशयः विद्यन्ते । पतादृशीं सर्वैश्वर्यसमृद्धिघनधान्या-
दिसिद्धिसम्पन्नां उज्जयिनीं आश्रय दृष्ट्वा पश्चादग्रतो गच्छ ॥३४॥

હીરા હારે તરલ મણકા સૂતના, શંખ છીપો

ધેરા લીલા મરકત મણી શોભતા છે કરોડો ॥

પર્વાળાના નિરખિ ઢગલા જે પુરીનાં બજારે

બણે પેશી સલિલ જ રયાં સાગરોનાં બણાય ॥૩૪॥

ઉજ્જયિનીની સમૃદ્ધિ અશ્વર્યનું વર્ણન કરતાં કહે છે હે મેઘ, તું એ ઉજ્જયેન નગરીમાં
જરાવાર થોભીને તેનું અશ્વર્ય ઋદ્ધિસિદ્ધિ સમૃદ્ધિ જોતો જાજે. જે નગરીની દુકાનોમાં ઢગલા
મોઢે રાખેલા, રત્નોથી અને તારા જેવા ચળકતા હીરાથી જડેલા, વચમાં વચમાં ગુંથેલી
પારદની ગોળાઓથી ચમકતા કરોડો હાર, કરોડો શંખ છીપો, રહેજ કાળી ઝાંઘવાળા ઊગતા
ખડના જેવા ધેરા લીલા રંગનાં તથા જોમાંથી કિરણોની લહેર શેડયું નીકળે છે એવાં કરોડો મરકત
મણિ-પર્નાં તથા કિમતી પરવાળાની ઝાંખળીઓના ઢગલા એ અને ખીજાં પાણીવાર ઝવેરાત જેવાથી
લાગે છે કે બણે સમુદ્રોનું જળ આ રત્નોમાં જ બણે પ્રવેશ્યું હોય તેવાં પાણીદાર કરોડો રત્નો
ઉજ્જયેન નગરીની દુકાનોમાં જોવામાં આવે છે, એવી ઉજ્જયેન નગરીને જોઈને પછી આગળ ચાલજો ॥૩૪॥

પ્રયોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽત્ર જદ્દે
 હૈમં તાલદ્રુમવનમભૂદત્ર તસ્યૈવ રાજઃ ॥
 અત્રોદ્ધાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટ્ય દર્પા-
 દિત્યાગન્તૂન્ રમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિજ્ઞઃ ॥૩૫॥

પુનઃ ઉજ્જયિન્યાઃ પ્રાચીનેતિહાસેન મહત્વં વર્ણયન્નાહ પ્રયોતેતિ ।

હે મેઘ, યજ્ઞ યસ્યાં ઉજ્જયિનીનગર્યામ્ અવન્તીદેશે વત્સરાજઃ વત્સદેશનૃપઃ
 ઉદયનઃ પ્રયોતસ્ય પ્રયોતનામ્નઃ ઉજ્જયિનીભૂપતેઃ પ્રિયદુહિતરં પ્રિયપુત્રીં વાસવદત્તાં
 જદ્દે જહાર । અત્ર દેશે તસ્ય પ્રયોતભૂપતેઃ પથ તાલદ્રુમવનં તાલવૃક્ષાણાં અરણ્યં
 હૈમં સુવર્ણમયં અભૂત્ । અત્ર પ્રદેશે કિલ અવશ્યં નલગિરિઃ પતન્નામા મહાન્
 પ્રચ્છન્દકાયઃ પ્રસિદ્ધહસ્તી દર્પાત્ ગર્વપૂર્વકં સ્તમ્ભં ઉત્પાટ્ય ભૂમ્યા ઉદ્ઘૃત્ય ઉદ્ધાન્તઃ

જાલોદ્ગીર્ણેરુપચિતવપુઃ કૈશસંસ્કારધૂપૈ-
 વન્ધુપ્રીત્યા ભવનશિખિભિર્દત્તનૃત્યોપહારઃ ॥
 હમ્યૈષ્વસ્યાઃ કુસુમસુરભિષ્વધ્વલિન્નાન્તરાત્મા
 નીત્વા સ્વદં લલિતવનિતાપાદરાગાંકિતેષુ ॥૩૬॥

પુત્રી પ્રયોત નરપતિની વત્સરાજ હરી તી
 આહીં તાલદ્રુમ વન હતું સ્વર્ણનું ભૂપતીનું ॥
 આહીં ગર્વે નલગિરિ ભમ્યો થાંભલાને ઉપાડી
 યાત્રીઓને હરખ સમજૂ ભોમિયા ત્યાં પમાડે ॥૩૫॥

હવે ઉજ્જૈન નગરીના પ્રાચીન ઇતિહાસથી તેના ગૌરવનું વર્ણન કરતો કહે છે.

હે મેઘ, જે ઉજ્જૈન નગરીના અવન્તી પ્રદેશમાં પ્રયોત નામના ઉજ્જૈનના રાજાની
 પ્રિય પુત્રી વાસવદત્તાનું વત્સરાજ-વત્સદેશનો રાજા ઉદયન, હરણ કરી ગયો હતો. આ
 પ્રદેશમાં એ પ્રયોત રાજાનું સોનાનાં તાલવૃક્ષોનું વન હતું. આ પ્રદેશમાં જ પ્રચંડ શરીરવાળી
 મહાન્મત્ત નલગિરિ નામનો હાથી ગર્વ સાથે જમીનમાં ખોડેલા જળરજસ્ત થાંભલાને
 ખેંચી કાઢી ઉપાડી ચારકાર ભમ્યો હતો. ઐતિહાસિક બનાવોને જાણનારા ભોમિયા માણસો
 ઉજ્જૈનમાં યાત્રા કે દેશાટન કરવા આવનારા દેશદેશાંતરના બન્ધુઓને ઉપરની અને ખીજ
 ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાની વાતું કરી ખુશી કરે છે. ॥૩૫॥

ડીલેં થાતો બહુ નિકળતા કેશ સંસ્કાર ધૂપે
 સત્કારાતો ભવન શિખિનાં નૃસથી બંધુ ભાવે ॥
 માર્ગેં થાક્યો કુસુમ સુરભી ભવ્ય હમ્યો વિષે તું
 વીસામો લૈ ચતુર યુવતીનાં પગેં તાંબવાં જ્યાં ॥૩૬॥

સમન્તાત્ બધ્રામ । યત્ર ઉજ્જયિન્યાં આગન્તૂન્ દેશાટનાર્થં યાત્રાર્થં દેશાન્તરાદાગતાન્
બન્ધૂન્ પ્રજાજનાન્ અભિજ્ઞઃ જનઃ પ્રાચીનકથાકુશલી માર્ગદર્શકો મનુષ્યઃ इति
उपर्युक्ताभिरन्याभिर्वा कथाभिः रमयति क्रीडयति रंजयति ॥३५॥

हे मेघ, अस्या उज्जयिन्याः कुसुमसुरभिषु पुष्पसमूहैः सुगन्धितेषु, ललित-
वनितापादरागांकितेषु ललिता मनोहरा या वनिताः तरुण्यः तासां पादरागः
चरणेषु अलक्तकारुणिमादिरंगैः अंकितानि चिन्हितानि येषु पतादृशेषु हर्म्येषु
धवलगृहेषु जालोद्गोर्णैः जालाः जोलिकाः गवाक्षाः तासां विवराणि ताभ्यः
जालाभ्यः उद्गोर्णाः निःसृताः तैः । केशसंस्कारधूपैः केशानां मूर्धजानां यः
संस्कारः सौगन्ध्यप्रतिपादनक्रिया तदर्थं कृताः सुगन्धितपदार्थानां धूपाः तैः । उपचित
वपुः पुष्टशरीरः । पुनः बन्धुप्रीत्या सुहृत्स्नेहेन भवन्निशिखिभिः हर्म्यमयूरैः दत्त-
नृत्योपहारः दत्तः वितीर्णैः नृत्यं पव उपहारः पूजा अतिथिसत्कारो यस्य सः ।
पुनः अध्वस्त्रिचान्तरात्मा मार्गपरिश्रमेण क्लिष्टचित्तः त्वं खेदं नीत्वा श्रमं नीत्वा
व्यपनीय विश्रम्य पश्चात् शंकरस्य महाकालस्य स्थानं यायाः इति अग्रे सम्बन्धः ॥३६॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥

धौतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिकैर्मरुद्भिः ॥ ३७ ॥

उपर्यુक्तप्रकारेण गતશ્રમસ્ત્વં ભર્તુઃ સ્વસ્વામિનઃ શંકરસ્ય કણ્ઠચ્છવિઃ इति
कंठस्य पव छविः कतिर्यस्यासौ शंकरकंठकांतिसदृशः श्यामवर्ण इति गणैः
शंकरस्य गणैः भक्तैः सादरं सम्मानपूर्वकं वीक्ष्यमाणः त्वं, कुवलयरजोगन्धिभिः
कुवलयानि नीलकमलानि तेषां रजः परागः तद्गन्धिभिः तस्य गन्धयुक्तैः । पुनः
गन्धवत्याः युवतीनां स्नानेन सुगन्धयुक्तायाः सिप्रानद्याः तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नान-

હે મિત્ર, જાળીયુંમાંથી નીકળતા વાળને સુગંધી ખનાવતા ધૂપ વડે પુષ્ટ થયેલો,
મિત્રાચારીની પ્રીતિથી ધરના પાળેલા મોરલાઓના નાચથી સત્કાર પામતો અને પંથ
કાપવાથી થાકી ગયેલો એવો તું, આ ઉજ્જયેન નગરીના પુષ્પોના સુગંધથી ખડેકો રહેલાં, ચતુર
જીવાન સ્ત્રીઓના પગમાં પાડેલાં અજળતાના વાદળી રંગનાં અને લાખનાં લાલ રંગનાં
ત્રાજવોંથી શોભતાં, આજ સાથે વાતું કરતાં વિશાળ મકાનોમાં વિસામો ખાઈથાકે ઉતારી
પછી બગવાન મહાકાળ શંકરના મંદિર તરફ જાણે. ॥ ૩૬ ॥

એવાતો સાદર ગણુવડે સ્વામિના કંઠ જેવો

જાજ ધામ ત્રિજીવન ગુરૂ પાર્વતીના પતીનું ॥

વાયુઓંથી કમળ રજના વ્યાપ્ત ઉદ્યાનવાહું

પાણી ક્રીડા મગન યુવતી સ્નાનના ગંધ ત્રાણા ॥૩૭॥

તિક્તૈઃ તેાયસ્ય જલસ્ય યા ક્રીડા તસ્યાં નિરતાઃ મગ્નાઃ યુવતયઃ તાસાં સ્નાનૈઃ
તિક્તસ્વાદુસુરભયઃ યેષાં તૈઃ । પતાદશૈઃ મરુદ્ભિઃ પવનૈઃ ધૌતોદ્યાનં ધૌતં વ્યાસં
ઉદ્યાનં વનં યસ્યાસૌ તં । ત્રિભુવનગુરોઃ સ્વર્ગમૃત્યુપાતાલલોકાનાં સ્વામિનઃ
ત્રૈલોક્યનાથસ્ય ચંડીશ્વરસ્ય પાર્વતીપતેઃ પુણ્યં પવિત્રં કરમણપહારિ ધામ ધર્મભવનં
મંદિરં યાયાઃ ગચ્છેઃ ॥૩૭॥

અપ્યન્યસ્મિન્ જલધર મહાકાલમાસાદ્ય કાલે

સ્થાતવ્યં તે નયનવિષયં યાવદત્યેતિ ભાનુઃ ॥

કુર્વન્ સંધ્યાબલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્લાઘનીયા-

મામન્દ્રાણાં ફલમવિકલં લપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥૩૮॥

इदानीं महाकालमन्दिरे पुण्यप्राप्तिं वर्णयन्नाह । अप्यन्येति ।

हे मेघ अन्यस्मिन् अपि काले कस्मिंश्चिदपि समये मध्याह्नादौ मध्याह्नेोत्तरे वा
महाकालाद्यतनं आसाद्य प्राप्य यावत् भानुः सूर्यः ते तव नयनविषयं दृक्पथं न
अत्येति न अतिक्रामति न अस्तंगच्छति तावत् कालं तत्र त्वया स्थातव्यं रहितव्यं ।
संध्याबलिपटहतां कुर्वन् प्रतिदिनं संध्यायां सायंकाले शूलिनः महादेवस्य
संपाद्यमानः बलिः पूजनैवेद्यादिविधिः तन्निमित्तं श्लाघनीयां प्रशस्यां सुवरां
पटहतां पटहः मेरो नगरां नामकबाद्यविशेषः तद्भावं कुर्वन् आमन्द्राणां गंभीराणां
गर्जितानां अविकलं समस्तं फलं लप्स्यसे प्राप्त्यसे ॥३८॥

હે મિત્ર, તું ઉજ્જૈન નગરીમાં આગળ ચાલીશ ત્યારે પોતાના ઇષ્ટદેવ શંકરના ગર્જનાના
જેવા રંગનો આ મેઘ છે એમ કહી શંકરના ગણો-ભક્તો તારા પ્રત્યે માનથી જોશે. નીલ કમલનાં
પરાગની સુંગંધવાળા, તથા સુંગંધમય થયેલી એવી સિપ્રા નદીના જળમાં નહાવાની રમતમાં
મગ્ન થયેલી જીવાન સ્ત્રીઓના નહાવાથી કંડવા સ્વાદવાળા બનેલા વાયુઓ વડે જેના
બગીચાઓ બાપી રહ્યા છે એવા, ત્રણે લોકના ગુરુ ઇષ્ટદેવ ત્રણે લોકમાં પૂજતા પાર્વતીના
પતિ શ્રી મહાકાલેશ્વર ભગવાન શંકરના પવિત્ર પુણ્યકારી એવા મંદિરમાં જાજો ॥૩૭॥

જે બહેલો તું જળધર મહાકાળના મંદિરે જ

થોભી જાજે રવિ નયનથી દૂર થૈ અસ્ત પામે ॥

સંધ્યાટાણે શિવ બલિ સમે તું નગારાં બનીને

પ્રેમેં સાઈ કૃળ સરસ તું પામશે ગર્જનાતું ॥૩૮॥

હે મેઘ તું ભગવાન મહાકાળને મંદિરેં બપોરેં બપોર પછી રેતિ કે ગમે તે વખતે
પહોંચ તરત ત્યાંથી વચો જામશ માં, પણ સૂરજ આથમી જાય ત્યાં સુધી સંધ્યાટાણા સુધી ત્યાં
રોકાઈ જાજો. કારણ સંધ્યાટાણે ભગવાન શંકરને પૂજા નૈવેદ્ય આરતી થાય છે ત્યારે નગારાં
વાગે છે તે કામ સુંદર રીતે તું કરજો, તેથી તેં આજ સુધીમાં જે ગંભીર ગર્જનાઓ કરી
હશે તેતું સંપૂર્ણ કૃળ પુણ્ય તું મેળવીશ. ॥૩૮॥

પાદન્યાસકળિતરસનાસ્તત્ર લીલાવધૂતૈ

રતનચ્છાયાસ્ત્રચિતવલિભિશ્ચામરૈઃ ક્લાન્તહસ્તાઃ ॥

વૈશ્યાસ્ત્વત્તો નચપદસુખાન્ પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રવિન્દુ-

નામોક્ષ્યન્તે ત્વયિ મધુકરશ્રેણિદીર્ઘાન્ કટાક્ષાન્ ॥૩૧॥

શ્વર્નાં મહાકાલમન્દિરે પેદ્ધિકફલપ્રાપ્તિમપ્યાહ । પાદેતિ ।

હે મિત્ર, તત્ર મહાકાલમન્દિરે તદા સંધ્યાસમયે પૂજાવસરે વૈશ્યાઃ સ્ત્રિયઃ દેવવિલાસિન્યઃ ત્વયિ કટાક્ષાન્ મોક્ષ્યન્તે ભવન્તં કટાક્ષૈઃ અવલોકયિષ્યન્તિ इति ઘર્ણયતિ । પાદન્યાસકળિતરસનાઃ પાદન્યાસૈઃ ચરણનિક્ષેપૈઃ કળિતાઃ ધ્વનિતાઃ રસનાઃ કટિમેશ્વલાઃ પાદજ્ઞાંશ્વરાઃ યાસાં તાઃ । લીલાવધૂતૈઃ લીલયા વિશેષાભિનયેન અવધૂતૈઃ આન્દોલિતૈઃ । રતનચ્છાયાસ્ત્રચિતવલિભિઃ રત્નાનાં છાયાભિઃ શોભાભિઃ સ્ત્રચિતા વ્યાસા વલયઃ વળ્લુ યેષાં તૈઃ । વલિશ્ચામરવળ્લુપિ ગૃહદારુ પ્રસંશ્રયે ॥ પતાદૃશૈઃ ચામરૈઃ ક્લાન્તહસ્તાઃ મુદ્ધુશ્ચામરાણાં વિશેષલીલયા આન્દોલનેન ક્લાન્તાઃ શ્વાન્તા હસ્તાઃ યાસાં તાઃ વૈશ્યાઃ દેવવિલાસિન્યઃ ત્વત્તઃ ત્વન્સમીપાત્ નચપદસુખાન્ વલ્લુભકૃતનચ્છક્ત-સ્થાનસુખકારિણઃ વર્ષાગ્રવિન્દૂન્ પ્રથમજલકળાન્ આસાદ્ય પ્રાપ્ય તઃ મધુકરશ્રેણિ-દીર્ઘાન્ ભ્રમરાવલિગુરુતરાન્ કટાક્ષાન્ ત્વયિ મોક્ષ્યન્તે ભવન્તં કટાક્ષૈઃ અવલોકયિષ્યન્તિ ॥૩૧॥

પેની ધ્રુષ્કયે રણુકતિ કટી મેખળા ચિત્ર નૃત્યે

રત્નો બેડ્યાં સરસ ચમરો ઢાળિ થાકી ગયેલી ॥

વૈશ્યા પામી નખક્ષત વિષે વૃષ્ટિનાં બિંદુ તૂંથી

બણે હાર્યું મધુકર તણી ફેંકશે તે કટાક્ષ ॥૩૬॥

હવે મહાકાળના મંદિરે આ લોકનું સુખ પણ તુને મળશે એમ કહે છે.

હે મિત્ર, હાં મહાકાળના મંદિરમાં પગના પછડાટથી જેની કટિમેખળા અને પગનાં ઝાંઝર રણુકારા કરે છે એવી અને જેડલાં રત્નોના પ્રકાશથી શોભતા દાંડાવાળાં ચામર અસુક પ્રકારના અભિનય સાથે ઢાળવાથી જેના હાથ થાકી ગયા છે એવી, વૈશ્યાઓ દેવવિલાસિની સ્ત્રીઓ, પ્રિયના નખના ક્ષતવાળાં અંગને સુખ આપનારા, તેં વરસાવેલા જળના નવા છાંટાઓ પોતાપર પડવાથી ભરતો હાર્યું જેવાં કટાક્ષોથી તારી સાસું જશે. ॥૩૬॥

પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મણ્ડલેનામિલીનઃ
 સાન્ધ્યં તેજે વિકસિતજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ॥
 નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેરાદ્રંનાગાજિનેચ્છાં
 શાન્તોદ્વેગસ્તિમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિર્ભવાન્યા ॥૪૦॥

इदानीं गौरीसमाधानप्रकारान्तरमप्याह । पश्चादिति ।

हे मेघ, पश्चात् बलिपूजाऽऽरातिक्रियासमये पटहरूपां कर्णमधुरगर्जना
 दिक्करणानन्तरं पशुपतेः शंभोः नृत्यारंभे ताण्डवप्रारंभे नतनावसरे उच्चै-
 र्भुजतरुवनं उच्चैः ऊर्ध्वकृताः भुजा एव तरवः तेषां वनं मण्डलेन मण्डला
 कारेण प्रतिविम्बेन अभिलीनः आश्रितः । पुनः विकसितजपापुष्परक्तं विकसितं
 उज्ज्वलं यज्जपाकुसुमं तद्वत् रक्तं लोहित्यं सांध्यं संध्याकालीनं तेजः
 दधानः विभ्राणः । पुनः शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं शान्तः उद्वेगौ गजचर्मविलोकनभयं
 ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा भवान्या
 पार्वत्या दृष्टमक्तिः दृष्टा भक्तिर्यस्य सः ईदृशः त्वं आर्द्रनागाजिनेच्छां हर । आर्द्रं
 क्षोणिताद् यत् नागाजिनं तस्य इच्छां दधिरक्लिन्नगजासुरचर्माभिलाषं हर प्रपय
 पूरय ॥ ४० ॥

ઉંચા હાથો તરૂવન સમા માં પછી લીન થાતો
 સંધ્યાઠાણે છુતિ નવ જપા પુષ્પ જવી ધરીને ॥
 નૃત્યારંભે અજ્ઞન શિવનું પૂર્ય ઇચ્છા પલાળી
 જોશે તૂંને સ્થિર નયનથી પાર્વતી બકિતવાળો ॥૪૦॥

હે મેઘ, ભગવાન મહાદેવની પૂજા આરતી સમયે સુંદર ગર્જનાથી નગારાનું કામ કર્યા
 પછી ભગવાન શંકરના તાંડવ નૃત્યના આરંભ વખતે શંકરે ઉંચા કરેલા હાથરૂપી વૃક્ષોના વનમાં
 ગોળાકાર પ્રતિબિંબ રૂપે રહેલા એવો, તથા ખીલેલાં જનસુદનાં પુલ જેવું સંધ્યાઠાણાનું લોહી
 જેવું લાલચોળ સ્વરૂપ ધારણ કરતો એવો, શંકરે પહેરેલા હાથીના આમઠાને જેવાનો ઉદ્વેગ
 મટવાથી સ્થિર નેત્રેં જોઈ રહેલાં પાર્વતીએ જેની બકિત જોઈ છે એવો તું શંકરે પહેરેલા
 ગજચર્મને બીનું તથા લોહી ટપકતું લાલ કરવાની શંકરની ઇચ્છા પૂરી કર. અર્થાત તું
 સંધ્યાઠાણાનું લાલ હોંગળા જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, નૃત્ય કરતા શંકરની ચારેકાર
 કુંડાળાની પેઠે ઘેરી એસીશ એટલે શંકરે પહેરેલા ગજચર્મ ઉપર લાલ પ્રતિબિંબ પડતાં
 અને તેના પર તું વરસાદના ઝાટા નાખીશ એટલે તે બીનું થાશે એટલે તે લોહીથી
 તરબોળ થયું હોય એવું દેખાશે. તેથી ગજસુરને તરતમાં હણીને તેનું તાણું ચર્મ શંકરે
 પહેર્યું છે એવો ભાસ તેને થાશે તે દ્રશ્ય જેવાથી પાર્વતીનો ગભરાટ ઉદ્વેગશાંત થશે
 અને એ રીતે તારી બકિત જોઈ પાર્વતી પણ તારા ઉપર પ્રસન્ન થાશે. ॥૪૦॥

ગચ્છન્તીનાં રમણવસતિં યોષિતાં તત્ર નક્તં

રુદ્ધાલોકે નરપતિપથે સૂચિભેદૈસ્તમોભિઃ ॥

સૌદામિન્યા કનકનિકષસ્નિગ્ધયા દર્શયોર્વીં

તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ ભૂર્વિક્લવાસ્તાઃ ॥૪૧॥

હે મેઘ, તન્ન ઉજ્જયિન્યાં નક્તં રાત્રૌ સૂચિમેદૈઃ અતિગહનૈઃ તમોભિઃ
અન્ધકારૈઃ રુદ્ધાલોકે રુદ્ધઃ નિરુદ્ધઃ સ્તમ્ભિતઃ આલોકઃ દૃષ્ટિપ્રસારઃ યસ્મિન્
સઃ તસ્મિન્ પતાદશે નરપતિપથે રાજમાર્ગે રમણવસતિં બહુભાવાસં ગચ્છન્તીનાં
પ્રયાન્તીનાં કનકનિકષસ્નિગ્ધયા કનકસ્ય નિકષઃ અતિકૃષ્ણઃ કસોટી પાષાણઃ
તસ્યોપરિ કૃતા યા સ્નિગ્ધા પ્રકાશમાનો રેખા યૃયા, સ્વર્ણરેખાયુક્તકસોટીપાષાણ
મનોહ્રયા સૌદામિન્યા વિદ્યુતા ઉર્વીમ્ પૃથ્વીં દર્શય ગમનમાર્ગં દર્શય । તદા વિદ્યુતા
માર્ગદર્શનસમયે તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ ભૂઃ, તોયસ્ય જલસ્ય ઉત્સર્ગઃ
છાંટનં તદ્યુક્તં યત્ સ્તનિતં ગર્જનં તેન મુખરઃ વાચલઃ શન્દાયમાનઃ મા સ્મ
ભૂઃ । કુતઃ વૃષ્ટ્યા ગર્જિતેન ચ તાઃ યોષિતઃ વિકલવાઃ ભીરવઃ સ્યુઃ ભવિષ્યન્તિ ।
અથવા તાઃ વિકલવાઃ ભીરવઃ સન્તિ, પુનઃ અન્ધકારં તાઃ ભયાકુલાઃ કુર્વન્તિ તદા
તવ વૃષ્ટ્યા ગર્જનયા ચ વિશેષભયાકુલાઃ ભવિષ્યન્તિ, ક્ષતસ્ત્વં તાઃ વિદ્યુતા
રાજમાર્ગં દર્શયન્ વર્ષણયુક્તાં ગર્જનાં મા કુરુ ॥ ૪૧ ॥

રાતે જાતી પ્રિય સદનમાં ત્યાં સ્ત્રિયો રાજમાર્ગે

રોક્યાં જ્યોતિ નયન રજની ધોર એ અન્ધકારે ॥

સોના જવી વિજળિ ઝબકારે જ દેખાડ્ય માર્ગ

ખીશે સ્ત્રીઓ વરસિશ અને કાંઈ ગર્જીશ એ તું ॥ ૪૧ ॥

હે મેઘ, ત્યાં ઉજ્જેન નગરીમાં મેઘલી અંધારી રાતે સળી સંચરે નહીં એવા
ઘાટા અંધારાથી કાંઈ જોઈ શકાતું નથી એવા રાજમાર્ગે પોતાના પ્રિય પાંસે જાતી
સ્ત્રીઓને કસોટીનાં લીસા કાળા પથર ઉપર સોનાના કસના લીંટા હોય તેવા વિજળીના
જબકારા કરીને માર્ગ બતાવજો ત્યારે બહો થઈને તું પાણી છાંટીશ માં અને ગર્જના
પણ કરીશ માં. તેમ કરવાથી તે સ્ત્રીઓ ખીશે. તે સ્ત્રીઓ ખીકણુ તો છે તેમાં રાતનાં
અંધારાથી તે વધુ ખીતી હશે તેમાં તું વરસીને ગાજીશ તો ઘણી જ ભય પામશે.
ગભરાઈ જશે માટે સુગો રહી વીજળીના ઝબકારાથી માર્ગ બતાવજો ॥૪૧॥

તાં કસ્યાંચિદ્ ભવનવલભૌ સુતપારાવતાયાં
 નીત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્ સ્વિન્નવિદ્યુત્કલત્રઃ ॥
 દૃષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્ વાહયેદધ્વશેષં
 મન્દાયન્તે ન ચલુ સુહૃદામભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥૪૨॥

દ્વાનીં અગ્રતો ગમતાય મેઘં અભ્યર્થયન્નાહ । તામિતિ ।

હે મેઘ, ! ચરવિલસનાત્ ચિરં बहुलमयपर्यन्तं તયા સહ વિલસનં વિલાસઃ ક્રીડા તસ્માત્ સ્વિન્નવિદ્યુત્કલત્રઃ સ્વિન્ના શ્રાન્તા વિદ્યુત્ પવ કલત્રં પ્રિયા यस્ય સઃ ભવાન્ કસ્યાંચિત્ સુતપારાવતાયાં સુતાનિ નિદ્રાયિતાનિ પારાવતાનિ યસ્યાં સા તસ્થાં ભવનવલભૌ સૌઘધવલગૃહોપરિભૂમિકાયાં તાં રાત્રિં નીત્વા સૂર્યે દૃષ્ટે સતિ સૂર્યોદયે જાતે સતિ પુનઃ અપિ અધ્વશેષં વાહયેત્ અવશિષ્ટં માર્ગે હલ્લંઘયેત્ તતઃ પુનઃ પ્રયાણં કુરુ । સુહૃદાં મિત્રાણાં અભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ અભ્યુપેતં સ્વીકૃતં અર્થકૃત્યં નિર્ધારિતકાર્યં યૈસ્તે, અંગીકૃતકાર્યનિષ્પાદનોત્સુકાઃ પુરુષાઃ ન મન્દાયન્તે ન શિથિલીભવન્તિ ન વિલમ્બન્તે ॥૪૨॥

તસ્મિન્ કાલે નયનસલિલં યૌષિતાં ચ્વણ્ડિતાનાં
 શાન્તિ નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ માનોસ્ત્યજાશુ ॥
 પ્રાલેયાસ્ત્વં કમલવદનાત્ સોપિ હર્તુ નલિન્યાઃ
 પ્રત્યાવૃત્તસ્ત્વયિ કરુધિ સ્યાદનલ્પાભ્યસૂયઃ ॥૪૩॥

પારેવાંઓ ભવન છતમાં જ્યાં સુતાં છે સુખેથી
 ગાળી રાત્રી બહુ રમણથી ખિન્ન વિદ્યુત્ વધ થી ॥
 બાકી માર્ગે વિચર જલદી સૂર્ય જગ્યા પછીથી
 રોહી કાર્યો લઈ શિર વિષે થાય ઢીલા ન મરો ॥૪૨॥

હે મેઘ ધણો વખત તારી સાથે વિલાસ કરવાથી તારી સ્ત્રી વીજળી પણ થોડી ગદગદ શે એટલે તું પછીથી આખી રાત ગગનચુંબી મકાનોની અગાશીવાળી છાડલીયો કે જેમાં પારેવાં પોતપોતાના માળામાં સુતાં હશે ત્યાં આખી રાત રહી સૂજ જગ્યે ફરી આગળ જવા માટે માર્ગે ચાલતો થાજે. કારણ સ્વીકારેલા કામ કરવામાં ઉત્સાહી પુરુષો મિત્રોનું કામ માથે લીધા પછી તે પાર પાડવામાં ઢીલા પડતા નથી ॥૪૨॥

હાંતૂ જગ્યે નયનજલને ખંડિત સ્ત્રીજનોના
 પ્રેમીઓયે શમન કરવા સૂર્યનો માર્ગ છોડ્ય ॥
 લૂવા આંસુ નલિનિ સુખથી સૂર્ય આવ્યો ફરીને
 તેનાં જો તૂં ફિરણ અટકાવીશ તો કાપશે તે ॥૪૩॥

હે મેઘ, તસ્મિન્ કાલે પ્રભાતસમયે તવ પ્રયાણસમયે પ્રણયિભિઃ વલ્લભૈઃ
 સ્ખલિતતાનાં મુક્તાનાં યોષિતાં સ્ત્રીણાં નયનસલિલં નેત્રજલં શાંતિ નેયં શમનીયં સ્યાત્,
 અતઃ કારણાત્ ત્વં ભાનેઃ વર્ત્મ સૂર્યસ્ય માર્ગે આશુ શીઘ્રં ત્યજ સૂર્યાચ્છાદકો મા
 મ્ભૂઃ । સોપિ ભાનુઃ અપિ નલિન્યાઃ પદ્મિન્યાઃ કમલવદનાત્ પદ્મવક્ત્રાત્ પ્રાલેયાસ્ત્
 પ્રાલેયં તુષારં તદેવ અસ્તં અશ્રુ જલં હતું પ્રત્યાવૃત્તઃ પુનરાગતઃ ત્વયિ કરુણ
 કિરણરોધિનિ સતિ અનલપામ્યસૂયઃ અનલપા અધિકા અમ્યસૂયા વિદ્વેષઃ પ્રક્રોધઃ
 યસ્યાસૌ સ્યાત્ ભવિષ્યતિ ॥૪૩॥

ગમ્भीરાયાઃ પયસિ સરિત્થેતસીવ પ્રસન્ને
 છાયાત્માપિ પ્રકૃતિસુભગો લપ્સ્યતે તે પ્રવેશં ॥
 તસ્માદસ્યાઃ કુમુદવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-
 ન્મોઘીકર્તુ ચટુલશફરોદ્વર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૪ ॥

હદાર્ની માર્ગે આગતાયાઃ ગંભીરાનામ નદીરૂપિણીનાયિકાયાઃ સંયોગલાભં
 વર્ણયન્નાહ । ગંભીરેતિ । હે મેઘ, કસ્યચિત્ પ્રકૃતિસુભગસ્ય સ્વભાવસુન્દરસ્ય
 પુરુષસ્ય છાયાત્માપિ સ્ત્રિપ્રાદિલિખિતરૂપમપિ ગંભીરાયાઃ અપ્રકટિતમનોભવાયાઃ
 સ્ત્રિયાઃ પ્રસન્ને પ્રીતિયુક્તે સાનુરાગે ચેતસિ મનસિ પ્રવેશં લભતે પ્રવિશતિ ।
 તદ્વત્ તવ માર્ગે આગતાયાઃ ગંભીરાનામ નદ્યાઃ પ્રસન્ને અતીવ નિર્મલે પયસિ
 જલે પ્રવાહે તે તવ પ્રકૃતિસુભગઃ સ્વભાવસુન્દરઃ છાયાત્માપિ છાયાસ્વરૂપી
 આત્મા અપિ પ્રવેશં લપ્સ્યતે પ્રવેશં પ્રાપ્સ્યતે । તસ્માત્ છાયાદ્વારા ગંભીરાયાઃ
 તવ સ્ત્રિયાઃ પ્રવાહે ત્વયા લબ્ધસંયોગત્વાત્ અસ્યાઃ કુમુદવિશદાનિ કમલવત્

હે મેઘ, સવારે તારા વિદાય થવાને વખતે સૂર્યના ઉદયની આડે આવીશ માં. જટ
 રવાના થાને. કારણ વહાલાઓએ ખડિત કરેલી સ્ત્રીઓની આખું ઉપર સૂર્યના તડકા
 પડવાથી આખું પાણી જટ સુકાઈ જાય એમ તેઓ ધમ્મછતી હોય છે, તેમ આથમ્યા પછી
 પાછો ઉગતો સૂરજ પોતાની સ્ત્રી પદ્મિની કમળવેલના મુખ ઉપર જમ્બેલાં (પાન અને ફુલપર
 રાતના બાજેલાં) પાણીના બિંદુઓ રૂપી આંસુને સુકાવવા માટે પોતાનાં કિરણ ફેંકવાની
 ઉતાવળમાં હશે તેમાં તું સૂર્ય આડે આવી વિદાય થીશ માં, તેમ કરીશ તો સૂરજ
 તારા પર ઘણો રોશ કરશે ક્રોધશે. ॥૪૩॥

ગંભીરાનાં વિશદ જળમાં પ્રેમિ જમ પ્રિયામાં
 છાયા રૂપે મનહર જ તું પામશે ત્યાં પ્રવેશ ॥
 માટે આનાં કમળ સરખાં વડ એ પ્રેક્ષિતાને
 મત્સ્યોનાં નિષ્કુળ ન કરજ ધૈર્યથી બિંદુ છાંટી ॥ ૪૪ ॥

પ્રકાશિતાનિ મુક્તાસમાનકાંતિયુક્તાનિ ચંદુલશફરોદ્ભૂતનપ્રેક્ષિતાનિ ચંદુલાનિ
ચંચલાનિ ગમનાગમનક્રિયયા અસ્થિરાણિ શફરાણાં મત્સ્યાનાં ઉદ્ભૂતનયુક્તાનિ
પ્રેક્ષિતાનિ ચપલમત્સ્યપરાવર્તાવલોકિતાનિ ત્વદાગમનેન વર્ષાવિન્દુપ્રપાતોત્સુકાનિ
મોઘીકર્તુ નિષ્ફલાનિ નિહત્સાદાનિ કર્તુ ન અર્હસિ । ધૈર્યાત્ અલ્પસમયં
ધૈર્યમવલંબ્ય વૃણ્યા સફલીકૃત્વા પશ્ચાદગ્રતો યાયાઃ । ઇતિ ભાવઃ ॥ ૪૪ ॥

તસ્યાઃ કિંચિત્ કરધૃતમિવ પ્રાપ્તવાનીરશાલં
હત્વા નીલં સલિલવસનં મુક્તરોધોનિતંબં ॥
પ્રસ્થાનં તે કથમપિ સખે લમ્બમાનસ્ય ભાવિ
જ્ઞાતાસ્વાદો વિપુલજઘનાં કો વિહાતું સમર્થઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્વદાર્નીં ભૂયોપિ તસ્યા વિલાસૈઃ પયોદં પ્રલોભયન્નાહ । તસ્યા ઇતિ ।
હે સહચરે, હે મિત્ર પ્રાપ્તવાનીરશાલં પ્રાપ્તાઃ વાનીરશાલાઃ વૈતસશાલાઃ પવ
હસ્તાઃ યસ્ય તત્ । અતઃ પવ કિંચિત્ શિથિલં મંદવેગવત્ । અતપવ કરધૃતં
ઇવ હસ્તાવલમ્બિતં ઇવ સ્થિતં । નીલં અગાધત્વાત્ કૃષ્ણાભાસં । પુનઃ મુક્તરોધો-
નિતમ્બં મુક્તઃ નગ્નઃ રોધઃ તટપ્રદેશ પવ નિતમ્બઃ કટિપશ્ચાદભાગઃ યેન તત્
પતાદદશં તસ્યાઃ ગંભીરાયાઃ સલિલં પવ વસનં પાનીયવસ્ત્રં હત્વા પશ્ચાત્-
કૃત્ય લંબમાનસ્ય અધોગતસ્ય તે તવ પ્રસ્થાનં ગમનં પ્રયાણં કથમપિ મહતા
કષ્ટેન ભાવિ । જ્ઞાતાસ્વાદઃ આસ્વાદિતરસઃ સન્ વિપુલજઘનાં વિપુલા વિસ્તીર્ણા
પુંષ્ટા કટિતટી યસ્યાસ્તાં સ્ત્રિયં વિહાતું કઃ પુરુષઃ સમર્થઃ સ્યાત્ ન કોપિ ॥ ૪૫ ॥

હે મેઘ, ગંભીર સ્વભાવની પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા કામને બહાર ન
જણાવતા દેતી એવી જોના પ્રીતિવાળા ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રૂપાળા
પુરુષનું જાણીમાં આગળેલું રૂપ પ્રવેશે છે તેમ તને રસતામાં આવતી ગંભીરા નામની
નદીના નિર્મળ જળમાં સ્વાભાવિક રીતે સુંદર એવો તારી છાંયા રૂપી આત્મા
પેસશે. એ રીતે તારો અને નદીનો પતિ પત્ની રૂપે સંયોગ થવાથી, કમળની પેટું
પ્રકાશતા મોતી જેવી કાંતિવાળાં, તારા આવવાથી વરસાદના છાંટાની આશાયે પાછું
વાળીને તારા તરફ જોતાં ચંચળ માછલાનાં અવલોકનોને નિરાશ કરીશ માં. થોડીવાર
થોભી જઈને તેનાપર વરસાદ વરસાવીને પછી આગળ જાજે. ॥ ૪૪ ॥

તેનૂં કાંઈ જુથમ કરધૃત્યું નેતરો ડાખવાળું
ખેંચી કાળા જળ વસનને સ્કતકાઠો નિતંબ ॥
તારે થાશે ગમન જ વિલંબે સખે સ્વાદ આખી
સ્વાદજ્ઞાતા વિપુલ જઘના કાણુ છોડે પ્રિયાને ॥ ૪૫ ॥

ત્વન્નિષ્પન્દોચ્છ્વસિતવસુધાગંધસમ્પર્કરમ્યઃ
 સ્ત્રોતોરંધ્રધ્વનિતસુભગં દંતિભિઃ પીયમાનઃ ॥
 નીચૈર્વાસ્યત્યુપાજિગમિષોર્દેવપૂર્વં ગિરિં તે
 શાન્તો વાયુઃ પરિણમયિતા કાનનોદુમ્બરાણાં ॥૪૬॥

શ્વાનાં અનુકૂળવાયોરાલેષં સૂચયન્નાહ । ત્વન્નિતિ ।

હે મેઘ. ત્વન્નિષ્પન્દોચ્છ્વસિતવસુધાગન્ધસમ્પર્કરમ્યઃ તવ યઃ નિષ્પન્દઃ જલ
 વર્ષણં તેન ઉચ્છ્વસિતાયાઃ શાષ્પં ઉદ્ભવંત્યાં વસુધાયાઃ સુગંધસ્ય સંસર્ગેન રમણીયઃ
 મનોહરઃ । પુનઃ દંતિભિઃ હસ્તિભિઃ સ્ત્રોતોરંધ્રધ્વનિત સુભગં સ્ત્રોતલાં રન્ધ્રાણિ નાસિકા
 છિદ્રાણિ તૈઃ યત્ત ધ્વનિતં શબ્દિતં તેન સુભગં યજોહરં યથા સ્યાત્ તથા પીયમાનઃ ।
 પુનઃ કાનનોદુમ્બરાણાં વનેષુ સ્થિતા ઉદુમ્બરવૃક્ષા તેષાં ફલાનિ ડંબરાણિ અંજીરાણિ
 પરિણમયિતા પાચયિતા પકાનિ કુર્વન્ પતાદશઃ શાન્તઃ શીતલઃ વાયુઃ દેવપૂર્વં
 ગિરિં દેવગિરિ નામાનં પર્વતં પ્રાપ્તિ જિગમિષોઃ યિયાસોઃ ગન્તુમુત્સુકસ્ય તે તવ
 નીચૈઃ વાસ્યતિ શનેઃ શનેસ્ત્વાં વીજયિષ્યતિ ॥૪૬॥

હે મિત્ર કાંઈ ઉભેલા નેતરનાં આડેથી હાથવાળું, તેથી કાંઈક ધીમા વેગવાળું
 થવાથી જાણે કેમ કોઈએ હાથથી પકડી રાખ્યું હોય એમ લાગતું, ઘણું ઉંઘાણને
 લઈ કાળું બમર દેખાતું, ઉઘાડો કરેલ છે કાંઈનો પ્રદેશ રૂપી નિતંબ ભાગ જેણે
 એવું તે ગંભીરા નદીનું પાણી રૂપી વસ્ત્ર જેથી લપટે નીચે આવેલો એવો તું લાંથી બહુ
 મુશ્કેલીએ પ્રયાણ કરી શકીશ એમ માનું છું. ખસી ગયેલાં લુગડાંવાળો ક્યની નીચેનો ભાગ
 જેનો પુષ્ટ અને ઘાટીનો છે એવી સ્ત્રીને કયો પુરુષ તણ શકે ? ॥ ૪૫ ॥

તારે વધે ઉપસતિ મહી ગંધ સંસર્ગવાળો

પીવાતો જ સ્વર મધુરથી સુંદરથી હાથિઓની ॥

ધીમે નાસ્યે પવન ગિરિ કાર્યે જતા દેવના આં

ઠાંડો તૂને, જટ પકવતો જાંબરાને વનોનાં ॥૪૬॥

હે મિત્ર તું દેવગિરિ તરફ જવાની તૈયારી કરીશ સારે, તે વરસાવેલું પાણી
 પડવાથી પૃથ્વીમાંથી નિકળતી હતી સુગંધ સાથે જળવાથી મનને આનંદ આપનારો,
 સદૃશનાં છિદ્રોમાંથી જે શબ્દો નિકળે છે તેથી સુંદર લાગતો હાથીઓ સુંદર વાટે પીયે છે-સુંદર
 છે-જે-એ છે અને પછી પાછો કાઢે છે એ ક્રિયાવડે થતા શબ્દોથી સુંદર દેખાવ જ્યાં થઈ
 રહ્યો છે એવો અને જંગલોનાં જાંબરાનાં ફળને પકવતો એવો શીતળ પવન તુંને ધીમે ધીમે
 વાહર નાખશે. ॥૪૬॥

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેધીકૃતાત્મા
 પુષ્પાભારૈઃ સ્નાતુ ભવાન્ બ્યોમગંગાજલાદ્રૈઃ ॥
 રક્ષાહેતાં રક્ષાનિમિત્તં વાસરીનાં ચમુના-
 મત્યાદિત્યં હુતવહપુષ્વે સંમૃતં તદ્ધિ તેજઃ ॥૪૭॥

હવાનીં તત્ર દેવગિરિં સ્કન્દદેવસ્ય પુત્રનલાભં વર્ણયન્નાહ । તત્રેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર દેવગિરિં નિયતવસતિં િશ્વતત્ત્વાર્થં સઃ સન્નિહિતં સ્કન્દં
 કુમારં કાર્તિકસ્વામિનં પુષ્પમેધીકૃતાત્મા પુષ્પાભાં મેઘઃ જલહઃ પુષ્પમેધઃ તદ્રૂપ
 પવ કૃતઃ આત્મા સ્વરૂપં મેઘ સઃ દૈત્યઃ ભવાન્ બ્યોમગંગાજલાદ્રૈઃ આકાશગંગાયાઃ
 જલૈઃ આદ્રાઃ પુષ્પાભાં આતરાઃ પુષ્પઃ દેઃ પુષ્પાભારઃ સ્નપયતુ અભિષિચેત્ ।
 વાસરીનાં પેન્દ્રીનાં ચમુનાં ધન્વસ્વ પાનાનાં રક્ષાહેતાઃ રક્ષાનિમિત્તં નવશશિમૃતા

એ સિંહલાવણિ ગલિતં યસ્ય બર્હ ભવાની
 પુત્રપ્રેમ્ણા કુલ્લથલ્લભર્ષિ કર્ણ કરોતિ ॥
 ધૌતાપાંગં હર શશિરુચા પાવકેસ્તં મયૂરં .
 પશ્ચાદ્વિગ્રહણગુરુભિર્ગાઝેતેર્નર્તયેથાઃ ॥૪૮॥

આં પુષ્પોથી સતત વસતા સ્કન્દને તૂં કરાવ્ય
 પુષ્પો વર્ષાં નલ સરિતનાં સ્નાન બીનાં જળેથી ॥
 રક્ષા માટે શશિધર શિવે ઇંદ્રિસેના તણી આં
 તે છે મૂઠ્યું હુતવહ મુખે સૂર્યથી શ્રેષ્ઠ તેજ ॥૪૭॥

હે મેઘ, તે દેવગિરિમાં હમેશાં રહેનારા કાર્તિક સ્વામીની કુલનાં વાહનાનું સ્વરૂપ
 ધારણ કરીને આકાશ ગંગાનાં જળથી બીનાં થયેલાં એ પુલની વૃષ્ટિ કરી પૂજા કરજો.
 ધન્વની સેનાઓની રક્ષા કરવા બીજના ચંદ્રને ધારણ કરતા શંકરે અગ્નિના મુખમાં મુકેલું
 જે પોતાના વીર્યથી તેજ એજ આ સ્કન્દ કાર્તિક સ્વામી છે. અસાધારણ શક્તિ ધારણ
 કરનારા એવા કાર્તિક સ્વામીને પૂજવાથી તારી આગળની મુસાફરી વિક્ક વિનાની બનશે. ॥૪૭॥

પીછું જતું સરતું ગિરિજા તેજ રેખા રૂપાણું
 પુત્ર પ્રેમે કમળદળથી શ્રેષ્ઠ કાને ધરે છે ॥
 ધૌયાં નેત્રો શશિજલવડે સ્કન્દના મોરલાને
 પદ્મદંત્રી બહુ નયનને ગર્જનાથી ગિરીના ॥૪૮॥

નવઃ દ્વિતીયાયાઃ યઃ પ્રણી ચંદ્રઃ તં અતઃકાલસ્થેષા ધાન્યતા ચન્દ્રમૌલિનાં
હૃતવહ્નુસુષ્ણે અગ્નિસુષ્ણે સંમૃતં ધૃતં યત્ તેજઃ જિજીર્ષે તદસૌ શરવણભવો
ભગવાન્ સ્કન્દઃ યગિત્ । તાત્કાલુપ્સંભવ્યમિત્ય સ્તરેણ રૈવપત્યં પુત્રપ્રત્યાજ્ઞયતો
તદ્ધામ વીર્યં ધર્તુ અશ્વકુવન્ત્યાં તત્ત્યાં વિચિત્રે કિંચિત્તં પ્રાપ્ત્વં શિલિગ્રાહનઃ
અગ્નિભૂતિયામનન્તિ । તદેનમતઃપ્રારણશક્તિર્નરં દુર્માશ્મદેવતસ્તે શિવાઃ સન્તુ
પન્થાનં ઇતિ ॥ ૪૭ ॥

હે મેઘ, યસ્ય મયૂરસ્ય ઝ્યોતિર્લેખાલલયિ, સ્થેરિયઃ સેવસઃ સેલાઃ પંક્તયઃ
તાસાં વલયાનિ ચન્દ્રિકાનિ વિચિત્રં યસ્ય તત્ પતાહશં નામતં શ્વપમેવ પતિતં
ન બલાદુદ્ઘૃતં । પુનઃ કુવલયદ્વલસ્પર્ધિ નીલેત્પલરક્તેષાં જહ્ન સ્પર્ધતે ઇતિ ર્દૃશ્યં
વર્હ પિચ્છં ભવાનો પાર્વતી પુત્રપ્રેમ્ણા પુત્રપ્રેમ્ણેન પુત્રવત્સ્વલ્પેષાં પર્વે કારોતિ સ્વરૂપે
ધારયતિ । સ્વપુત્રસ્યાયં મયૂરે પાદપર્વિતિ સ્વપિચ્છં પુત્રસોદ્દેન કર્ણોપરિ
ધારયતિ । પશ્યાત્ પુષ્પવર્ષયા કૃતપુન્નામન્તરં હૃદયકાન્તિચ્ચા સંપ્રદાય ચંદ્રઃ તસ્ય
રુક્ ચન્દ્રિકા તઃ નિર્ગતાહૃતજાલેન ચારિતાયં ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦
અગ્નેઃ અપત્યં પુમાન્ પાવક્રિઃ સ્કન્દઃ તસ્ય તં મયૂરં અગ્નિગતાપુત્રીતઃ જઙ્ઘે દેવગિરિ-
પર્વતસ્ય ગ્રહણં પ્રતિચ્છન્દઃ સેમ ગુરુભિઃ કુચિગતીઃ ગિરિસૈઃ નર્તયેથાઃ નાટયેથાઃ ॥૪૮॥

આરાધ્યૈનં શરવણભવં દેવમુહંધિતાધ્વા

સિદ્ધદ્રઘ્નૈર્જલકળભયાદ્રોણિભિર્બુલમાર્ગઃ ॥

વ્યાલમ્બેથાઃ સુરમિતનયાલમ્ભજાં સાનયિષ્યન્

સ્ત્રોતોમૂર્ત્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥૪૯॥

હૃદાનીં દેર્વાગરિં ત્યક્ત્વાગ્રે પ્રધાનમય દ્વિતપ્પરિણદાહ । આરાધ્યેતિ ।

હે મેઘ, શરવણભવં કારાણં ધનં શરવણં તત્ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦
ભગવન્તં પનં સ્કન્દં, આરાધ્ય સંગોતાનિમિઃ સ્તુત્વા ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦
પ્રયાતૈઃ વીણિમિઃ વીણામિઃ જલ્લગીરિઃ સંયુતૈઃ સંયુક્તૈઃ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦
વીણોપરિ સોયવિન્દુપતનમયાત્ સુતમાર્ગઃ પરિત્યક્ત્વાઃ યસ્ય સઃ । પુનઃ

હે મેઘ રંગ ખેરંગી તેજની હાથુના કુંડાળાવાળું ચોદ્રાવાળું પોતાની મેળે ખરેકું,
નીલ કમળની સાથે બગેચરી કરતું એવું એ કાર્તિક સ્વામીના મોરના પીછાને પુત્ર ઉપરના
હેતથી પાવતી કાનપર ધારણ કરે છે. કાર્તિક સ્વામીની પૂજા કર્યા પછી ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાંથી
ઝરતા અમૃત જળથી જેની સફેદ આંખો ધોવાય છે એવા કાર્તિક સ્વામીના એ મોરને
દેવગિરિના પહોળાથી વધતી એવી તારી ગર્જનાઓ વડે ચલે. ॥૪૮॥

આરાધીને શિવ તનુજને માર્ગ ઉદ્ધાધિને તું

વીણા ધારી જળ ભય થકી સિદ્ધ સૌ માર્ગ છોડે ॥

આશ્રો લેજ સુરસિતનયા જન્ય ચર્મણવતીને

સન્માનીને યશ અવનિર્મારંતિદેવ પ્રભૂનાં ॥ ૪૯ ॥

હલ્લંચિતાશ્ચ અતિક્રાન્તમાર્ગેઃ દેવગિરિં ત્યક્ત્વા અગ્રતો ગતઃ । પુનઃ સુરમિતનયા-
લભ્યમાણા સુરમિતનયાનાં ગર્ભાં આલમ્બઃ યજ્ઞઃ તસ્માજ્ઞાતા સ્ત્રોતોમૂર્ત્યા નદીરૂપેણ
ભુવિ પૃથિવ્યાં પરિણતાં વિસ્તૃતાં રતિદેવસ્ય ધરણ્યુપગતેન્નૃપસ્ય કીર્તિં કીર્તિરૂપેણ
સ્થિતાં વિચિન્તાનાં ચર્મણ્વતીકાશ્ચા પ્રથિતાં નર્મ માનવિષ્યન્ સત્કરિષ્યન્ સન્
વ્યાલમ્બેથાઃ ભજેથાઃ તાં મચ્છેઃ इत्यर्थः ॥ ૪૩ ॥

ત્વય્યાદાતું જલમવનતે શાર્ગિણો વર્ણચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તનું દૂરભાવાત્પ્રવાહં ॥

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો દૂરમાવર્જ્ય દૃષ્ટી-

રેકં મુક્તાગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલં ॥૫૦॥

હે મેઘ, શાર્ગિણો વર્ણચૌરે વિષ્ણુવર્ણાનુકારિણ ત્વયિ તસ્યાઃ ચર્મણ્વતો
નામ્ન્યાઃ સિન્ધોઃ નદ્યાઃ જલં આદાતું મૃદીતું ત્વયિ અવનતે નમ્રોભૂતે સતિ, પૃથુ
અપિ વિસ્તીર્ણં અપિ દૂરભાવાત્ ધ્રુવપ્રકૃષ્ટત્વાત્ ઇતું લઘું પ્રવાહં ગગનગતયઃ
આકાશગામિનો દેવાઃ દૂરં યાવત્ દૃષ્ટીઃ આવર્જ્યે પ્રસાર્ય સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલં મધ્ય-
આકાશૌ ઇન્દ્રનીલશ્ચ મધ્યેન્દ્રનીલઃ સ્થૂલો મધ્યેન્દ્રનીલો વસ્ય સઃ તં પતાદશં પદં
મુક્તાગુણં ઇવ મુક્તાનાં પદાવલીદામિવ પ્રેક્ષિષ્યન્તે સાશ્વર્યં અવલોકયિષ્યન્તે ॥૫૦॥

હે મેઘ, ભગવાન્ કાર્તિક સ્વામીની સંગીતાદિથી સ્તુતિ કરીને આકાશ માર્ગે પોતાને સ્થાને
ગતાં સિદ્ધ પુરુષોનાં વીણાધારી જોડલાં-દંપતીઓ, વીણાપર વરસાદના છાંટા પડવાની
ખાંકે તારે આલવાનો માર્ગ છોડી બીજો માર્ગે જશે. તું દેવગિરિ છોડી આગળ આલીશ
એટલે કામધેનુની પુત્રી ગાયુંના યજ્ઞના પ્રભાવથી નદી રૂપે થયેલી દશપુરના રતિદેવ
રાગની કીર્તિનું સ્મરણ કરાવતી ચર્મણ્વતી નદીને પ્રણામ કરીને પછી તેનું પાણી
લેવા નીચે ઉતરજે. ॥ ૪૯ ॥

તું લેવાને નમિશ જળને કૃષ્ણના વાન જેવો

લાંબૂ વેન સ્થુળ બહુ છતાં પાતળું તે જણાશે ॥

જોશે દેવો ગગન ફરતા દૂરથી દૃષ્ટિ ખેંચી

મોતીમાળા જડિત વચ્ચમાં શોભતો ઇંદ્રનીલ ॥૫૦॥

હે મેઘ, વિષ્ણુના જેવા શ્યામ રંગનો એવો તું ચર્મણ્વતી નદીનું પાણી લેવા નીચે નમિશ
ઉતરીશ તારે એ નદીનો પ્રવાહ વિશાળ લાંબો પહોળો છતાં, છેદથી નજર ખેંચીને જોતા
આકાશમાં ફરતા એવા દેવતાઓને નાનો સાંકડો લાગશે. મોતીના હારની વચ્ચમાં જડેલું મોટું
નીલમ-ઇંદ્રનીલમણિ શોભે તેમ તારાથી શોભતા એ પ્રવાહને આશ્ચર્યથી તેઓ જોશે ॥૫૦॥

તામુત્તીર્ય વ્રજ પરિચિતભૂલતાવિભ્રમાણાં
 પદ્મોત્ક્ષેપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણશારપ્રમાણાં ॥
 કુન્દક્ષેપાનુગમધુરશ્રીમુષામાત્મવિમ્બં
 પાત્રીકુર્વન્ દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનાં ॥૫૧॥

इक्षानीं पथि नगरयुवतीनयनविलासलुचलाम् दर्शयन्नाह । तामिति ।

हे मेघ, तां चर्मण्वतीं उत्तीर्य प्रतीर्य परिचितभूलताविभ्रमाणां परिचिताः
 प्रति वर्षं गमनागमनेन पूर्वत एव परिचिताः भुवः भकुट्याः लता लहर्यः तासां
 विलासाः येषु तेषां । पद्मोत्क्षेपात् पद्मणां उत्क्षेपात् नगनावलीरोम्णां उद्घाटनात्
 निमेषोन्मेषकरणात् उपरि ऊर्ध्वभागे विलसन्तः शोभमानाः कृष्णशारप्रभाः
 कृष्णाश्चशाराश्च कृष्णरक्तश्वेतमिश्रिताः प्रभाः सौन्दर्याणि येषां तेषां । कुन्दाः
 डोलराः मुद्गराः-मोमराः वा तेषां पुष्पाणि तेषां क्षेपः वाहेन इतस्ततः अवधूतनं
 तस्य अनुगाः अनुसारिणो वे मधुकराः भ्रमराः तेषां भ्रियं शोभां मुष्णन्तीति
 तेषां कुन्दपुष्पावधूतनालसारिभ्रमरोपमानां एतादृशाणां दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां
 दशपुरं रन्तिदेवनृपस्य नगरं तस्य वध्वः युवतयः तासां नेत्राणां कौतूहलानि
 विलासाः तेषां, आत्मविम्बं स्वस्वरूपं पात्रीकुर्वन् तासां दृष्टिपथं गच्छन् आत्मानं
 स्वस्वरूपं प्रत्यक्षीकुर्वन् व्रज अग्रतो गच्छ यायाः ॥५१॥

તે ઉલ્લંઘી બુકુટિ નખરાં યુક્ત ને પાપરુથુંને
 ઊઘાડ્યાથી ઉપર વિલસે શ્યામ લાલ પ્રમાણાં ॥
 કુંદો પાંસે ભ્રમણ કરતા ભૂંગ સૌંદર્યવાળાં
 સીનેત્રોને નયન મધુરં રૂપ દેખાડતો જ ॥૫૧॥

હે મેઘ, એ ચર્મણ્વતી નદીને ઓળંગીને આગળ ચાલીશ એટલે, પરિચયવાળી
 બુકુટીની લહેરવાળાં, આંખ્યુંનાં પોપચાં પટપટાવવાથી પાંપણું ઉઘી ચાતાં ઢાળી ઘોળી કાંતિ
 શોભા જોવા લાયક અને છે જેની એવાં, પવનથી ડોલતાં ડોલરતી પાછળ પાછળ ભ્રમતા ભ્રમરાની
 શોભાને ચોરનારાં, રંતિદેવ રાજન! દશપુર નગરની યુવતીઓનાં ઢાળાં ભ્રમર જેવાં નયનોના
 વિલાસને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો અને એ યુવતીનાં નેત્રોની મોજ લેતો આગળ જાજે ॥૫૧॥

બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ
 ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ ભજેથાઃ ॥
 રાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાંઢીવધન્વા
 ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલાન્યભ્યવર્ષન્ મુખાનિ ॥૫૨॥

હ્દાનીં પુણ્યોપાર્જનનિમિત્તં કુરુક્ષેત્રે ગમનં પ્રતિ મેઘં પ્રવર્તયન્નાહ । બ્રહ્મેતિ ।
 હે મેઘ, અથાનન્તરં બ્રહ્માવર્તે નામ જનપદં દેશં છાયયા સ્વકીયચ્છાયયા
 ગાહમાનઃ પ્રવિશન્ ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં ક્ષત્રાણાં ક્ષત્રિયાણાં પ્રધનં ભયંકરં યુદ્ધં તસ્ય
 પિશુનં સ્મારકં સૂચકં તન્ન કૌરવં ક્ષેત્રં કુરુક્ષેત્રં ઇદં ક્ષેત્રં-કુરુક્ષેત્રં ભજેથાઃ
 વ્રજ । યત્ર કુરુક્ષેત્રે મહાભારતયુદ્ધે ગાંઢીવધન્વા ગાંઢીયં ધનુઃ યસ્ય સઃ અર્જુનઃ
 શિતશરશતૈઃ શિતૈઃ તીવ્રૈઃ તીક્ષ્ણૈઃ શરાણાં શતૈઃ અસંખ્યાતશતૈઃ સદ્દૃશૈઃ શરૈઃ
 રાજન્યાનાં નૃપાણાં મુખાનિ અભ્યવર્ષત્ અભિતઃ સર્વતઃ સર્વદિશુ અવર્ષત્ અપૂરયત્
 ચિચ્છેદ્ । યથા ત્વં ધારાપાતૈઃ વર્ષાયાઃ ધારાણાં પ્રપાતૈઃ પતનૈઃ કમલાનિ
 પૂરયસિ ઇવ તદ્વત્ ॥૫૨॥

સરસ્વતીદ્વિપદ્વિત્યોદેવનદ્યોર્યદન્તરમ્ ॥

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રવક્ષ્યતે ॥૧॥

છાયારૂપે જનપદ કુરુક્ષેત્રમાં તું પ્રવેશી
 સંહાર બ્યાં નૃપતિ ગણુનો સ્થાન છે સેવજ એ ॥
 રાજાઓનાં મુખ બહુ શરેં અબુને લાં જ કાપ્યાં
 વર્ષા ધારેં કમળવનનેં જમ વર્ષાવતો તું ॥૫૨॥

હે મેઘ, દશપુર નગર છોડ્યા પછી બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશમાં છાયાથી પ્રવેશ કરતો તું
 ક્ષત્રિયોના ભયંકર મહાભારતના યુદ્ધને સ્મરણ કરાવતા એવા કુરુક્ષેત્રમાં જાજે, જે કુરુક્ષેત્રમાં
 ગાંઢીવ ધનુષ્યધારી અબુને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં હજારો આણુ રાજાઓનાં મસ્તકો ઉપર ફેંક્યાં
 અને છેદી નાખ્યાં હતાં. જેરી રીતે તું વરસાદની હજારો ધારાઓથી કમળો ઉપર વરસી
 તેને અસ્ત વસ્ત કરી નાખે છે. ॥૫૨॥

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાંકાં
 બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુખો લાંગલી યાઃ સિષેવે ॥
 કૃત્વા તાસામભિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-
 મન્તઃશુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ષમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥૫૩॥

इदानीं कुरुक्षेत्रमाहात्म्यमाह हित्वेति ।

हे सौम्य, તકા મહાભારતયુદ્ધસમયે બન્ધુપ્રીત્યા પાણ્ડવકૌરવસ્નેહેન પાણ્ડવેષુ કૌરવેષુ સ્નેહિષુ સમ્બન્ધિષુ લુહત્સુ વિद्यમાનેષુ સત્સુ લાંગલી લાંગલં હલં યસ્યાસ્તીતિ બલમદ્રઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય અગ્રજો ભ્રાતા સમરવિમુખઃ કુરુક્ષેત્રયુદ્ધ-પરાઙ્મુખઃ ભૂત્વાં અભિમતરસાં અભિમતઃ અર્મીષ્ટઃ રસઃ સ્વાદઃ યસ્યાઃ સા તાં, રેવતીલોચનાંકાં રેવત્યાઃ સ્વપત્ન્યાઃ લોચનવત્ ચિન્હાં યથા રેવતીલોચને મદા-વેશંકુરતસ્તત્સ્વરૂપાં તદ્ગુણાં છોનેત્રવત્ મોહયન્તીં દાહાં મદિરાં હિત્વા ત્યક્ત્વા યાઃ સારસ્વત્યાઃ અપઃ સિષેવે આસ્વાદયાન્નાસ । હે સૌમ્ય ત્વમપિ તાસાં સારસ્વતીનાં સરસ્વતીનદીસ્થાનાં અપાં જલનાં અભિગમં પાનં કૃત્વા અન્તઃશુદ્ધઃ અંતરાત્મનિ શ્રેવતઃ અભ્યન્તરનિર્મલઃ નિષ્પાપઃ ભવિતા ભવિષ્યસિ કૃષ્ણઃ શ્યામસ્તુ કેવલં વર્ષમાત્રેણ વઃહ્યવર્ણેનૈવ અષ્ટ્રેણ મેધેન एव भविष्यसि ॥૫૩॥

છોડી સ્વાદિષ્ટ રસિલિ સુરા રેવતી નેત્ર ઘેરી
 અંધુ પ્રીતે તજ હળધરે યુદ્ધને, એ જ સેવ્યું ॥
 સેવા સારસ્વત જલ તણી સૌમ્ય તુંયે કરીને
 થાશે અંતર્વિભળ જ પછી રંગ માત્રે જ કાળો ॥૫૩॥

હે સૌમ્ય સુખદાયક મેઘ, એ કુરુક્ષેત્રના મહાભારતના યુદ્ધ વખતે કૌરવ અને પાંડવ બધા સાથે સર્ગાસંબંધીના સગપણને તથા સ્નેહને લઇ યુદ્ધથી અલગ રહેલા શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ બળભરે પોતાની સ્ત્રી રેવતીનાં નેત્રોની પેઠે મોહ પમાડતી, પોતાને પ્રિય એવી સ્વાદિષ્ટ મદિરાને છોડીને કુરુક્ષેત્રમાં આવેલી નદીનાં જળનું સેવન કર્યું હતું હે મિત્ર, તું પણ એ સરસ્વતીનાં જળ પીવાથી શુદ્ધ પવિત્ર ધોળાં અંતઃકરણવાળો બનીશ બહારથી જ તું વાદળાંને લઇ માત્ર કાળો દેખાઈશ પણ અંદરથી શુદ્ધ ધોળો પવિત્ર બનીશ. ॥૫૩॥

તસ્માદ્ ગચ્છેરનુકનચલં શલ઼ાજાવતીર્ણા
 જન્હોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપંક્તિમ્ ॥
 ગૌરીવકત્ર઼ુકુટિરચનાં યા વિહસ્યેવ ફેનૈઃ
 શંભોઃ કેશગ્રહણમકરોદિન્દુલગ્નોર્મિહસ્તા ॥૫૪॥

હવાનીં કુરુક્ષેત્રાદ્વ્યધિકં પવિત્રં તીર્થં વર્ણયન્નાહ । તસ્માદિતિ ।

હે મેઘ, ત્વં તસ્માત્ કુરુક્ષેત્રાત્ ઋનુકનચલં કનચલતીર્થં અનુ લક્ષ્યી
 કૃત્ય તસ્ય સમીપં, શૈલરાજાવતીર્ણાં શૈલરાજઃ હિમવાન્ તત્ર અવતીર્ણાં આગતાં
 સ્વર્ગાત્ પતિતાં । પુનઃ સગરતનયાનાં સગરપુત્રાણાં સ્વર્ગગમને સોપાનાનાં પંક્તિ-
 રૂપાં નિઃશ્રેણીભિવ નિસરણીતિ લોકે પતાદશીં જહ્નોઃ જહ્નુનામકરાજઃ કન્યાં
 જાહ્નવીં ગચ્છેઃ ગચ્છ । યા જાહ્નવી ગૌરીવકત્ર઼ુકુટિરચનાં ગૌર્યાઃ મુખે સ્થાપત્ય
 ભાવાત્ યા યુક્ટ્યાઃ રચના ભૂમંયઃ તાં ફેનૈઃ ડિંડિરપટલૈઃ વિહસ્યેવ અવિગળય્ય
 પરિતર્ક્ય ઇન્દુલગ્નોર્મિહસ્તા સતી શિવસ્ય જટાજૂટસ્થિતે ઇન્દૌ ચંદ્રમસિ લગ્ના
 મિલિતા યા ઋમયઃ કલ્લોલા પવ હસ્તા યસ્યાઃ સા શંભોઃ કેશગ્રહણં અકરોત્ ॥૫૪॥

ગંગા કનચલે પુણ્યા કુરુક્ષેત્રે સરસ્વતી ॥

ગ્રામે વાં યદિ વારણ્યે પુણ્યા સર્વેત્ર નર્મદા ॥૧॥

સાંથી જાજે કનખળ પછી જાહ્નવી ઊતર્યાં જ્યાં
 હિમાદ્રીથી સગર તનુએની સિડી સ્વર્ગની જ ॥
 ગૌરી રોશેં છુકુટિ નિરખી શીણથી જ હસીને
 આદ્યા કેશે શશિ અડકતી ઉમ્મિદ્ધી કરોથી ॥૫૪॥

હે મેઘ, તું એ કુરુક્ષેત્રને વળાટી આગળ ચાલીશ એટલે કનખલ તીર્થ આવશે, તેને
 કાઠિ ગંગા નદી વહે છે. આકાશમાંથી હિમાચલ પર્વત પર ઉતરેલાં, સગર રાજાના
 દિકરાઓને સ્વર્ગમાં લઈ જવાની નીસરણી સરખાં ગંગા, શોક્યના રોશને લીધે પાર્વતીએ
 અડાવેલી મુખની ભમરને શીણથી જાણે કેમ હસતાં હોય તેમ શંકરના મસ્તકમાં જટામાં
 રહેલા ચંદ્રને અડતા લોહરૂપી હાથો વડે શંકરની જટાના વાળ ગંગા પકડે છે. ॥૫૪॥

તસ્યાઃ પાતું સુરગજ ઇવ વ્યોમ્નિ પૂર્વાર્ધલમ્બી
ત્વં ચેદ્વચ્છસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભઃ ॥
સંસર્પન્ત્યા સપદિ ભવતઃ સ્તોતસિ ચ્છાયયા સા
સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસંગમેનાભિરામા ॥૫૫॥

હે મેઘ, તિર્યક્ તિરશ્ચિનઃ યથા સ્યાત્ તથા ભૂત્વા, તસ્યાઃ વ્યોમ્નિ આકાશે
આકાશગંગાયાઃ જલં પાતુમુદતઃ પૂર્વાર્ધલમ્બી પૂર્વકાયેન શુંઢાપ્રાર્ધશરીરેણ લંબાયમાનઃ
સુરગજઃ દિગ્ગજઃ ઇવ, ગંગાયાઃ અવ્વચ્છસ્ફટિકવિશદં સ્વચ્છઃ નિર્મલઃ સ્ફટિકોપલઃ
તદ્વચ્ચિર્મલ અંભઃ જલં પાતું ઇવ ત્વં તર્કયેઃ વિચારયેશ્વેત્ તદા સપદિ ત્વરયા વેગેન
સ્તોતસિ પ્રવાહે સંસર્પન્ત્યા પ્રસરન્ત્યા ભવતઃ છાયયા સા ગંગા અસ્થાનોપગતયમુના-
સંગમેન અસ્થાનાત્ પ્રયાગાદન્યસ્થાનાત્ ઉપગતઃ ઇહ કનકલે આગતઃ પ્રાપ્તઃ યમુનાયાઃ
સંગમસ્તેન ગંગાયમુનયોઃ સમાગમસ્તેન ઇવ અભિરામા મનોહરા સ્યાત્ ભવિષ્યતિ
તવ કૃષ્ણચ્છાયયા શ્વેતગંગાયાં જાતઃ કૃષ્ણયમુનાયાઃ સંગમઃ ઇવ ગંગા મનોહરં રૂપે
ધારયિષ્યતિ ॥૫૫॥

તેનું પીવા જળ સુરગજે જમ મોઢું નમાવી
ત્રાસો થૈને સ્ફટિક સરખા પાણિને ધ્રુવશે તો ॥
તારી છાયા પ્રસરતિ થકી વેનમાં રમ્ય દીસે
સાંથી આવી મિલન યમુનાનું થયું આંહિં જાણે ॥૫૫॥

હે મેઘ, આકાશમાં શુંઢવાળું આગલું શરીર નમાવીને આકાશ ગંગાનું પાણી પીતા
દિગ્ગજની પેઠે તું ત્રાસો થઈને કનખલ કાંઠે વહેતાં ગંગાનું સ્ફટિકમણિ જેવું નિર્મળ પાણી
પીવા ધ્રુવશે તો સારે, ઉતાવળા વેગથી વહેતાં ગંગામાં પડતી તારી છાયાવડે પ્રયાગ
વગેરે ઠેકાણે થતા ગંગા યમુનાનો સંગમ જાણે કેમ આ કનખલને કાંઠે થયો હોય એવી
સુંદર ગંગા સારે દેખાશે. ॥૫૫॥

આસીનાનાં સુરમિતશિલં નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં
તસ્યા એવ પ્રભવમચ્ચલં પ્રાપ્ય ગૌરં તુષારૈઃ ॥
વક્ષ્યસ્યધ્વશ્રમવિનયને તસ્ય શૃંગે નિષળ્લનઃ
શોભાં શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્સાતપંકોપમેયામ્ ॥૫૬॥

इदानीं हिमाचलतीर्थप्राप्तिमाह । आसीनेति ।

हे मेघ, आसीनानां उपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिगन्धैः नाभि-
स्थितकस्तूरीगन्धैः परिमलैः सुरमितशिलं सुरभिनाः वासिताः शिलाः दशदाः
यस्य तं, तस्याः गंगायाः एव निश्चितं प्रभवं उत्पत्तिस्थानं, तुषारैः द्विमज्जलकण-
वणैः गौरं शुभ्रं अचलं हिमाचलं प्राप्य आसाद्य अध्वश्रमविनयने मार्गपरिश्रमस्य
विनयनं अपनोदनं विशेषेण संपूर्णतया नयनं निवृत्तिः येन सः तस्मिन् पनादृशे
तस्य हिमाचलस्य शृंगे त्वं निषण्णः उपविष्टः सन् शुभ्रत्रि नयनवृषोत्सातपंकोपमेयां
शुभ्रः श्वेतः त्रिनयनस्य शिवस्य यो वृषः वृषभः तेन उत्खलितः उत्पादितः पंकः
कर्मः तेन सह उपमेयां उपमानयोग्यां विशेषप्रकारां शोभां वक्ष्यसि लप्स्यसे ॥५६॥

કસ્તૂરીના સુરમિ પથરાળો મૃગો બેસવાથી
ગોરો બદ્ધે જઈ હિમગિરી જન્મ ગંગા તણે જ ॥
બેસી તેના શિખર પર તું માર્ગનો થાક ખાવા
સારો શોભીશ શિવ વૃષભે જમ ગારો ઉછાળ્યો ॥૫૬॥

હે મેઘ, બેઠેલા કસ્તૂરી મૃગોની કુંટીમાં રહેલી કસ્તૂરીની સુગંધથી સુવાસિત થયેલ
છે શિલાઓ પથરા જેના એવો, વરસતા બરફના વરસાદથી ગૌર સફેદ રંગનો દેખાતો
એવો જે એ ગંગાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ જે હીમાચળ પર્વત સાં પહોંચીને માર્ગનો થાક ખાવા
તેની ટેકરી ઉપર બેસીશ તારે શ્રંકરના ધોળા પોઠીયા નદીયે શીંગડાથી ઉછાળેલા ગારાના
જેવી શોભા તું ધારણ કરીશ ॥૫૬॥

તં વૈદ્યાયૌ વહતિ સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા
 વાધેતોલ્કાક્ષપિતચમરીવાલભારો દવાગ્નિઃ ॥
 અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈ-
 રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનાં ॥૫૭॥

હે મેઘ, વાયૌ વહતિ વૈદ્યૈર્વાતિ સતિ, સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા સરલાઃ
 દેવદારવૃક્ષાઃ તેષાં સ્કન્ધાઃ પુષ્ટશાખાઃ તોસાં સંઘટ્ટાઃ પરસ્પરં ઘર્ષણાનિ તૈઃ જન્મ
 ઉત્પત્તિયસ્ય સઃ । પુનઃ ઉલ્કાક્ષપિતચમરીવાલભારઃ ઉલ્કાભિઃ ડંબાડિયાંં હિતિ
 લોકે પ્રસિદ્ધૈઃ ન્વલદ્ગ્નિઃ શાખાપ્રશાન્નાસ્રંદૈઃ ક્ષપિતઃ ભસ્મીકૃતઃ ચમરીણાં વાલ-
 ભારઃ પુચ્છભારઃ યેન સઃ । પતાદશઃ દશાગ્નિઃ દત્વાનલોગ્નિઃ દિમાચ્છલં વાધેત
 પીડયેત્ત્વેત્ પનં દાવાનલં વારિધારાસહસ્રૈઃ સહસ્રશઃ જલધારાભિઃ અલં સંપૂર્ણ-
 તયા શમયિતું અર્હસિ યોગ્યોસિ । હિ યસ્માન્ ઉત્તમાનાં સંપદઃ સર્વપ્રકારાઃ શક્યઃ
 આપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ આપન્નાનાં આશ્રિતાનાં આર્તિઃ પીડા તસ્યાઃ પ્રશમનં સ્ફેટનં
 નિવારણં તદેવ ફલં યાસાં તાઃ સન્તિ ભવન્તિ ॥૫૭॥

પિબન્તિ નદ્યઃ સ્વયમેવ નામ્નઃ સ્વાદૂનિ શ્વાદન્તિ ફલાનિ વૃક્ષાઃ ॥
 પયોમુચાંં કિં કચિદસ્તિ સસ્યં પરોપકારાય સતાં સમૃદ્ધિઃ ॥૧॥

વાયૂ વાયે સરલ તરૂનાં ધર્ષણોથી થયેલો
 તે દાવાગ્નિ ચમર પશુના વાળના ભાર આળે ॥
 તો તું એતું શમન કરજે સેંકડો વર્ષિ ધારા
 દુઃખીઓને સુખજનક છે સંપદો સજ્જનોની ॥૫૭॥

હે મેઘ પવન જોરથી વાવાને લીધે દેવદારની જાડી ઢાળ્યું એક ખીજ સામસામી
 ધસાવાથી ઉત્પન્ન થયેલો ડંબાડીયાંથી, ચમરી ગાયના વાળના ભારને આળતો દાવાગ્નિ
 -લાગેલો દેવ એ હિમાલયને કષ્ટ આપે ત્યારે વરસાદની હજારો ધારાઓ વરસાવી એ દેવને
 પુરેપુરો ઠારી નાખજે. ઉત્તમ મનુષ્યોની સમૃદ્ધિઓ શક્તિઓ શરણે આવેલાંનાં-સમાગમમાં
 આવેલાંનાં કષ્ટને મટાડે છે ॥૫૭॥

યે સંરમ્ભોત્પતનરમ્ભસાઃ સ્વાંગભંગાય તસ્મિન્
મુક્તાધ્વાનં સપદિ શરભા લંઘયેયુર્ભવન્તં ॥
તાન્ કુર્વીથાસ્તુમુલકરકાવૃષ્ટિહાસાવકીર્ણાન્
કેષાં ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્નાઃ ॥૫૮॥

શ્વાની શરમોપહાસકથનવ્યાજેન હિમાચ્છલે નિરુપદ્રવવિહારં કથયન્નાહ ।
યે સંરંભેતિ ।

દે મેઘ, તસ્મિન્ હિમાચ્છલે સંરંભોત્પતનરમ્ભસાઃ સંરંભેણ સંભ્રમેણ તથા
ગર્જનયા જાતવ્યાકુલતયા ત્વામુલ્લંઘ્યાઽગ્રે ગમનેચ્છયા યત્ ઉત્પતનં ઉલ્લંઘનં
તસ્મિન્ લસત્ યત્ રર્ષસઃ ત્વરા ઔત્સુક્યં યેષાં તે । શરભાઃ યે લોકે રોજ્ઞઃ बहुवचने
રોજ્ઞઃ इति संज्ञका महामृगभेदाः સ્વાંગભંગાય નિજદેહાસ્થિસ્પન્ડનાય, મુક્તાધ્વાનં
મુક્તં કૃતં આધ્વાનં આસમન્તાત્ મુદુઃ ધ્વાનં ગર્જિતં યેન તં ભવન્તં સપદિ
તત્ક્ષણં સમકાલમેવ લંઘયેયુઃ તવોલ્લંઘનપ્રયત્નં કુર્યુઃ તદ્દિં તાન્ શરભાન્ તુમુલ-
કરકાવૃષ્ટિહાસાવકીર્ણાન્ તુમુલા વિપુલા યા કરકાણાં કરા इति लोके तेषां वृष्टिः
તદ્રૂપં યત્ હાસં ઉપહસનં ઉપહાસ્ય-હાંસીપૂર્વકં અવકીર્ણાન્ વ્યાપ્તાન્ વિહ્વલાન્
વ્યાકુલાન્ કુર્વીથાઃ કુરુષ્વ । કેષાં પુરુષાણાં નિષ્ફલારંભયત્નાઃ ફલરહિતાઃ આરંભાઃ
તેષુ યે યત્નાઃ પ્રવૃત્તયઃ ફલહીનકારંભપ્રયત્નાઃ પરિભવપદં પરાર્જયરૂપાઃ ન સ્યુઃ
અપિ તુ તાદૃશાઃ ફલરહિતકર્મણામારંભાઃ તેષુ આરંભેષુ ચ યત્નાઃ પરામર્શય
ઉપહાસ્યાય एव सन्ति भवन्ति ॥५८॥

રોજો ફદી બળબળરિથી અંગના ભંગ માટે

ઓળંગે એ જલદી તમને ગર્જના પાડતાને ॥

તેને માથે વરસિજ કરા હાંસિ પાત્રો બનાવો

યત્નો ડોના ફળરહિતના ના થશે હાંસિ પાત્ર ॥૫૮॥

હવે રોજડાંની મશ્કરી કરવાને બાને હિમાચલમાં આનંદના બિહારને વર્ણવતા કહે છે.
હે મેઘ, એ હિમાચલ પર્વતમાં તારી ગર્જના સાંભળીને એ ગડગડાટથી થયેલા
સંભ્રમ વિહ્વળતાને લઈ આતુરતાથી પોતાનાં હાડકાં ઢીઢાં ભાંગવા માટે જ કુદતા એવા
રોજડાં પુને વળાટીને ભાગવા માટે સારે પું એના પર હાંસી-મશ્કરી સાથે ધાટો
કરાને વરસાદ વરસાવી તેને ઢાંકી દેને અને એ રીતે રોજડે ભાગતાં અટકાવી દેને. તેથી
કુદી છોટે નીકળી જવાના પ્રયત્ન કરતાં તેનાં હાડકાં ભાંગી જવાને સંભવ હશે તે પણ
મટી બશે અર્થાત્ રોજડાં કરાની ભયંકર વૃષ્ટિથી ઢંકાઈ જતાં વધુ ભાગી શકશે નહીં અને તારી
મોર નીકળી શકશે નહીં એ પ્રમાણે ઢીઢાં ભાંગી જવાના ભયમાંથી બચી બશે અને એ
રીતે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતા જતાં તારી હાંસીને પાત્ર બનશે નકામાં લાભ બનાનાં નહીં
કરવાના આરંભ કરનારા બન્યા પાંડે ન બન્યા કરનારા કયા માણસોનો પરાજય નથી વાતા ?
કોણ હાંસીને પાત્ર નથી બનતાં ? ॥૫૮॥

તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ અયં પાઠો ન યુજ્યતે । કરકાણાં વૃષ્ટિરેવ પાતો ભવતિ પુનઃ પાતશબ્દસ્ય નાત્ર પ્રયોજનં અતઃ હ્રાસઃ ઉપહસનં મશ્કરીત્વમિતિ લોકે પાઠેયં યુક્તઃ । અયં પ્રસંગઃ ઉપહાસ્યરૂપ પદાસ્તિ તેન પાત પાઠાત્ હ્રાસ પાઠ એવ યુક્તો મનોહરશ્ચ ।

“મુક્તાધ્વાનં મુક્તઃ ત્યક્તઃ અધ્વા શરભોત્પ્લવનમાર્ગો યેન તં ભવતોઽતિદૂરત્વાત્ સ્વાંગભંગાતિરિક્તં ફલં નાસ્તિ લંઘનસ્યેતિ તાન્ શરભાન્ તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ અવકીર્ણાન્ વિક્ષિપ્તાન્ કુરુષ્વ ”

શ્રીમલ્લિનાથસ્ય હૃદં વિધાનં અયમર્થો ન યુક્તઃ । યદિ મેઘઃ મુક્તાધ્વાનં હૃદયં શરભોત્પ્લવનમાર્ગં ત્યજેત્ તદા શરભોપરિ કરકાવૃષ્ટિકરણં ન સંભવતિ । પુનશ્ચ મેઘઃ અતિદૂરશ્ચેત્ કરકાવૃષ્ટિપાતસ્ય સર્વથા અસંભવઃ । યદિ મેઘઃ અતિદૂરશ્ચેત્ પુનઃ શરભમાર્ગં ત્યજેત્ અન્યમાર્ગં ગૃહ્ણીયાત્ ચેત્ શરભોપરિ કરકાવૃષ્ટિઃ સંભવસ્તુ દૂરે ઉત વૃષ્ટિઃ પ્રયોજનમપિ નૈવ । યદિ મેઘઃ દૂરોસ્તિ શબ્દમપિ ન કરોતિ તદા શરભાણાં વેગપૂર્વકં ઉત્પતનમપિ ન સંગઙ્છતિ તેન સ્વાંગભંગકારણમપિ દૂરીભવતિ અતઃ ટીકાકારસ્ય મુક્તાધ્વાનં ત્યક્તમાર્ગં અયમર્થોત્ર ન યુક્તઃ પરં

મુક્તઃ કૃતઃ આસમંતાત્ મુહુર્મુહુઃ ધ્વાનં ગર્જિતં યેન તં । હૃદમત્ર યુક્તં શરભોપરિ તુલિતમેઘસ્ય ગર્જિતેનૈવ સ્વોપરિ વિદ્યમાનસ્ય મેઘસ્ય કડકઙ્કાટ શબ્દે નૈવ વૃષ્ટિઃ વિદ્યુતશ્ચ પતનભયેન શરભાઃ અયાઙ્કુલાઃ મેઘાદ્ દૂરં નિર્ગમનાય સગર્વા વા ભૂત્વા ઉત્પતનેઽઘતાઃ ભવતિ ઉત્પતતેન અંગભંગકારણમપિ સંભદતિ । મેઘઃ ઉત્પતનાત્પૂર્વમેવ કરાવૃષ્ટ્યા તાનવકીર્ણાન્ કૃત્વા ઉત્પતનાશક્તાન્ કરોતિ તેન અંગભંગકારણમપિ દૂરીભવતિ અનેનાથેન ઉપહાસ્યકરણપ્રસંગોપિ સમોચીનં રૂપમાદધાતિ ॥૧૮॥

પાઠભેદનો ખુલાસો—આ શ્લોકમાં મુક્તાધ્વાનં ‘છોડેલ છે માર્ગ જેણે’ આ રીતનો અર્થ મેઘ માટે શ્રી મલ્લિનાથે અને અધા ટીકાકારોએ કર્યો છે તે બરાબર નથી. જો મેઘે માર્ગ છોડ્યો હોય કે છોડે તો રોજ ઉપર કરાનો વરસાદ કંઈ રીતે કરી શકે ? આહી રોજ ઉપર મોટી કરાની વૃષ્ટિ કરી રોજને ભાગતાં અટકાવવાં છે અને એ રીતે રોજને હાડકાં ભાગવાના બચમાંથી બચાવવાં પણ છે અને ભાગવાનો ઉત્સાહ તોડી નાખવો છે. માટે મુક્તાધ્વાનંનો અર્થ “કરેલ છે ગર્જના જેણે” આવું મેઘનું વિશેષણ આહી ઘટે છે. મેઘ ગર્જના કરે સારે જ બીકનાં માર્ગો રોજ ભાગવાની તૈયારી કરે. મેઘ છોટે હોય, મુઝા રહે અને માર્ગ બદલે તો રોજને ભાગવાનું કારણ ન હોય.

તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ આહિ વૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ એવો પાઠ આજ સુધી છપાયેલી પ્રતોમાં છે, સારે અભારી પાસેના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં વૃષ્ટિહ્રાસાવ કીર્ણાન્ પાઠ છે અને તેની ટીકામાં પણ હ્રાસ એ પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ ‘ઉપહસન’ મશ્કરી હાંસી એવો કર્યો છે તે જ બરાબર છે. મોટી કરાની વૃષ્ટિ શબ્દ પછી પાત શબ્દની કંઈ જરૂરી નથી વૃષ્ટિ શબ્દમાં જ કરાનું પડવું એ અર્થ આવી જાય છે પછી વૃષ્ટિપાત વૃષ્ટિના પતનથી એવો અર્થ ઘટતો નથી. કરાની વૃષ્ટિથી ઢંકાઈ ગયેલા એ અર્થ જ બરાબર છે. કરાની વૃષ્ટિના પાતથી ઢંકાઈ ગયેલા એવો અર્થ ઘટતો નથી.

તત્ર વ્યક્તં દશદિ ચરણન્યાસમર્ધેન્દુમૌલેઃ
 શશ્વતિસૈરુપહિતબલિં ભક્તિનમ્રઃ પરીયાઃ ॥
 યસ્મિન્દૃષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ધૂતપાપાઃ
 સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધધાનાઃ ॥૫૯॥

દ્વાનીં હિમાચલે વિશેષં કલ્યાણોપાર્જનં કથયન્નાહ । તત્રેતિ ।

હે મૈઘ, તત્ર હિમાચલે અર્ધેન્દુમૌલેઃ અર્ધશ્વાસૌ ઇન્દુશ્ચ અર્ધેન્દુઃ સઃ મૌલૌ મુકુટે જટાયાં વા યસ્ય.તસ્ય શ્રી શંભોઃ ચરણન્યાસં પાદવિન્યાસં પાશાંકં શશ્વત્ સતતં સિદ્ધેઃ ઉપહિતબલિં ઉપહિતઃ સંપાદિતઃ કૃતઃ બલિઃ નૈવેદ્યાદિ પૂજા યસ્ય તમ્ દશદિ શિલાયાં વ્યક્તં સ્પષ્ટતયા પ્રકટં અવલોકયન્ તદ્દૃષ્ટ્વા ત્વં ભક્તિનમ્રઃ ભક્ત્યા પ્રહ્વઃ સન્ પરીયાઃ પ્રદક્ષિણીકુર્યાઃ ।

યસ્મિન્ ચરણન્યાસે પદાંકે દૃષ્ટે સતિ શ્રદ્ધધાનાઃ મનુષ્યાઃ ઉદ્ધૂતપાપાઃ ગતકલ્મષાઃ ભવંતિ । પુનઃ કરણવિગમાત્ ઊર્ધ્વં કરણાનાં ઇન્દ્રિયાણાં વિગમઃ વિરામઃ જીવનિર્ગમનાનન્તરં સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે ચિરં અવિન્નશ્ચરં ગણાનાં શિવગણાનાં ભક્તગણાનાં યત્પદં સ્થાનં પરબ્રહ્મરૂપં તસ્ય પ્રાપ્તયે સંકલ્પન્તે સમર્થાઃ ભવન્તિ ॥૫૯॥

આહી મેઘને રોઝ સાથે મશકરી કરતો કહ્યો છે હાસ્યથી-હાંસીથી મોટી કરાની વૃષ્ટિથી ઢાંકી દીધેલાં એવાં રોઝને કહે છે.

અર્થાત્ હાંસીથી જળરી કરાની વૃષ્ટિ કરી રોઝને ઢાંકી દેજે કે તે આમ કે તેમ ભાગી શકે નહીં. આમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે એટલે વૃષ્ટિપાતા પાઠ બરાબર નથી પણ વૃષ્ટિદાસા આ ૩૦૦ વર્ષ જુની પ્રતનો પાઠ બરાબર છે. ॥૫૮॥

સાં શંભૂનાં ચરણ પગલાં સ્પષ્ટ કોઈ શિલામાં
 પૂજ સિદ્ધો સરણ હૃદયે ભક્તિથી પૂજજે તું ॥
 જે જોયેથી મરણ પછિથી પાપ ધોવાઈ જનાં
 પામે છે તે સ્થિર ગણુતણાં સ્થાનને ભક્તિવાળા ॥૫૯॥

હવે હિમાચળમાં વધુ કથાણુ મેળવવાતું કહે છે.

હે મૈઘ તે હિમાલયમાં અંદર શેખર બગવાન શંકરના પગલાં શિલાઓ ઉપર ચોખ્ખાં દેખાય છે. વિમાનમાં ફરતા યાત્રા માટે આવતા સિદ્ધ પુરૂષો તે પગલાંની પૂજ કરે છે. એ પગલાંની દર્શન કરીને તું પ્રદક્ષિણા કરજે.

જે પગલાંનાં દર્શન કરવાથી શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો પાપ વિનાનાં બની જાય છે અને મરણ પછી અવિનાશી પરબ્રહ્મ એવા શિવના સ્થાનને પામે છે ॥૫૯॥

શબ્દાયન્તે મધુરંમનિલૈઃ કીચકાઃ પૂર્યમાણાઃ
 સંરક્તાભિસ્ત્રિપુરવિજયો ગીયતે કિન્નરીભિઃ ॥
 નિર્હ્રાદી તે મુરજ ઇવ ચેત્ કન્દરેષુ ધ્વનિઃ સ્યાત્
 સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર ભાવી સમગ્રઃ ॥૬૦॥

હદાનીં પદાંકસ્થાને શિવપરિતોષકારણમુપદિશન્નાહ । શબ્દાયન્તે इति ।

હે મેઘ, અનિલૈઃ પવનૈઃ પૂર્યમાણાઃ પ્રિયમાણાઃ કીચકાઃ સન્નિહદ્રવંશાઃ મધુરં
 યથા ભવતિ તથા શબ્દાયન્તે શબ્દં કુર્વન્તિ । સંરક્તાભિઃ ભક્તિપરાયણાભિઃ શંકર-
 ભક્તિપ્રીતિયુક્તાભિઃ કિન્નરીભિઃ ત્રિપુરવિજયઃ ત્રિપુરવધલક્ષણં ગીતં ગીયતે ।
 પશુ સર્વેષુ સંગીતેષુ મધ્યે તદવસરે મુરજઃ ઇવ મૃદંગ ઇવ કન્દરેષુ ગુફાહુ
 નિર્હ્રાદી નિર્હ્રાદઃ પ્રતિશબ્દઃ પડછંદો इति લોકે તદ્યુક્તઃ પ્રતિશબ્દવાન્ તે તવ ધ્વનિઃ
 યદિ સ્યાત્ ભવેત્ ચેત્ તત્ર પશુપતેઃ શંકરસ્ય નનુ અવશ્યં સમગ્રઃ સંપૂર્ણઃ
 સંગીતાર્થઃ ભાવી ભવિષ્યતિ । અર્થાત્ વંશાનાં શબ્દેષુ, કિન્નરીણાં સંગીતે, મૃદંગસ્ય
 અપૂર્ણતા તવ પડછંદાવતા શબ્દેન પૂરિતા ભવિષ્યતિ ॥૬૦॥

મીઠા સૂરે પવન ગરતાં વાંસ પોલા કરે છે
 પ્રીતિવાળી ત્રિપુર જયને ગાય છે કિન્નરીઓ ॥
 ગુફાઓમાં ધ્વનિ મુરજ શે થાય એ મિત્ર તારે
 સંગીતોની પશુપતિ તણી પૂર્ણતા એમ થાશે. ॥૬૦॥

હવે શંકરનાં પગલાંને ઠેકાણે શંકરને સંતોષવાનું કારણ બતાવતાં કહે છે.

હે મેઘ, વાયુથી ભરાતા પોલા વાંસ કાનને મધુરં એવું ગાય છે. શંકરની
 ભક્તિમાં પ્રીતિવાળી કિન્નરીઓ ત્રિપુરાસુરના વધને લગતું સંગીત કરે છે. એ સંગીતો
 થતાં હશે ત્યારે તું નગારા જેવો ગુફામાંથી નિકળતા પડછંદાવાળો શબ્દ કરીશ તો શંકરની
 સ્તુતિના એ પ્રસંગમાં સંગીતને લગતી બધી સામગ્રી આવી ગયેલી ગણાશે અર્થાત્ તારા
 પડછંદાવાળા શબ્દથી મૃદંગ નગારાની ખામી પુરાઈ જશે. ॥૬૦॥

प्रायेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तास्तान्विशेषान्
 हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौंचरन्ध्रं ॥
 तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
 श्यामः पादो बलिनियमनाऽभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥६१॥

हे मेघ, तान् तान् विशेषान् शंभुचरणन्यासादीन् दर्शनीयान् पूर्वोक्तान्
 अन्यान्वा तीर्थविशेषान् अतिक्रम्य उल्लंघ्य, प्रायेयाद्रेः हिमालय उपतटं तट
 तल्लेद्येति लोके तत्र विद्यमानं, हंसद्वारं हंसानां द्वारस्तदंशं अनेन द्वारेण हंसा
 मानसरोवरं यान्ति पतादशं, भृगुपतियशोवर्त्म भृगुपतेः परशुरामस्य यशसां मार्गः
 चिन्हम्, पूर्वं परशुरामः शंभुद्वयया प्राप्तशस्त्रविषया क्रौंचपर्वतशिखरस्य सेदं
 कृत्वा तत्र रन्ध्रात्मकं मार्गं बभूवे पतत्कथया तस्य यशसः मार्गः । यत्
 क्रौंचरन्ध्रमस्ति क्रौंचविलं वर्तते तेन क्रौंचविलमार्गेण तिर्यगायामशोभी प्रथमं
 तिर्यक् तिरश्चीनः पश्चात् आयासो विस्तार दीर्घता तद्वत् सन् शोभते इत्येवं नीलः त्वं
 क्रौंचरन्ध्रेण उदाचीं उत्तरां दिशं अनुसरेः यायाः । बलिनियमनाः पुनतस्य बलैर्दयस्य
 यन्नियमनं निग्रहणं तस्मिन् अभ्युद्यतस्य तदुद्यमपरस्य विष्णोः वामनावतारस्य
 विराटरूपधरस्य विष्णोः तिर्यगायामशोभी पातालं प्रविशन् श्यामः पादो इव त्वं
 क्रौंचविलं प्रविश्य उत्तरां दिशं गच्छ ॥६१॥

ते ते स्थाने हिमगिरि तटानां उल्लंघी पक्षीथी
 क्रौंचरन्ध्रे नृधं परशुरामे कथुं क्रौंच छिद्रं ॥
 ते वाटे उत्तर दिशं ननु त्रिसिधौ दीर्घं येन
 नवी रीते अलिहमनभा विष्णुतो श्याम पादो ॥६१॥

हे मेघ, शंकरनां पञ्चला तथा इत्यनेन कथा शोभ्य जीगन् तीर्थानि ज्ञातुं गीते
 हिमाचलनी तलेटीना भागभां व्यावेक्ष्य, हंसीने मानसरोवरभां न्यायानी अउपी न्तेषु, परशुरामना
 यशसे देभाउता भागं सरभुः, क्रौंच नामनु छिद्रं क्रौंचं व्यावशे तेषां प्रथमं नृरा त्रिसिधौ अने
 पक्षी लाभा यत् तेषांथी नीकणी नृधं पक्षी उत्तर दिशं तद्वत् गच्छे. अलि रावणं नाधवा
 तैयार यथेव वामन अवतार विष्णुतो विराट् स्वरूपेना प्रथमं त्रिसिधौ यत् पक्षी लाभा यत्
 पातालभां चेतो क्षणा पञ्च न्तेम शोभे तेषां तु क्रौंचना पोलाभुना चेतती वपते शोभी ॥६१॥

ગત્વા ચૌર્ધ્વં દશમુખભુજોચ્છાસિતપ્રસ્થસંધેઃ
 કૈલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ॥
 શૃંગોચ્છ્રાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યૌ વિતત્ય સ્થિતઃ સ્વં
 રાશીભૂતઃ પ્રતિદિશમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાદૃઢહાસઃ ॥૬૨॥

इदानीं कैलासप्राप्तिमाह । गत्वेति ।

हे मेघ, त्वं क्रौंचरन्ध्राच्चिर्गत्य पुनः ऊर्ध्वं गत्वा आकाशं दशमुखभुजोच्छासित-
 प्रस्थसंघेः दशमुखः रावणः तस्य भुजाभिः उच्छासिताः शिथिलीकृताः प्रस्थानां
 शृंगाणां सन्धयो यस्य सः तस्य । पुनः त्रिदशवनितादर्पणस्य त्रिदशानां अमराणां
 ललनाः तासां मुकुररूपस्य, कैलासस्य अतिथिः प्राहुणकः प्राहुणः परेणो इति लोके
 स्याः भवेः । यः कैलासः कुमुदविशदैः कैरवोज्ज्वलैः शृंगोच्छ्रायैः शृंगाणां उन्नतिभिः
 कृत्यतोन्नतशृंगैः स्वं आकाशं वितत्य व्याप्य स्थितः । प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति
 पूर्वपश्चिमादि दशदिक्षु सर्वत्रैव राशीभूतः निचयस्थितः त्र्यम्बकस्य ग्रहेश्वरस्य
 अदृढहासः इव कैलासः स्थितोऽस्ति ॥६२॥

જાએ ચાલી દશમુખ ભુજ સંધિ ઢીલા કર્યા છે
 તે કૈલાસે અમરવનિતા નેત્રનો પ્રાહુણો થા ॥
 જાયા શૃંગે કમળ ઉજળો વિસ્તરી ન રયો છે
 બાણે ભેળું થયું શિવતણું વિસ્તર્યું અદૃહાસ્ય ॥૬૨॥

हे मेघ, त्वं क्रौंचना चोलाणुभांधी निःकणी आकाशमां नृते पथी रावणुनी भुजयोधे
 ढीला करेव छे शिभरोना संधि नना एवा अने देवताओनी श्रीओना अरीसां नवा
 लागता किलास पर्वतनो प्राहुणो-पराणो-भेमान थाने. न किलास पर्वत, कमल सरभा
 सई उन्नामां उन्ना शिभरोवडे किलाधने आकाशमां रहेवो छे. दशे दिशाभां न्यां भुओ सां
 भेणुं थयेलुं शंकरतुं अदृहास्य न नष्टे इम होय तेवो आरेकर किलास पर्वत देभाय छे ॥६२॥

ઉત્પશ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધભિન્નાંજનામે
 સઘઃ કૃત્તદ્વિરદરદનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ॥
 શોભામદ્રેઃ સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં ભવિત્રી-
 મંસન્યસ્તે સતિ હલમૃતો મેચકે વાસસોવ ॥૬૩॥

હદાનીં શોભાવિશેષોત્પાદનેન કૈલાસસ્યાપિ જલવસ્યોપકારિત્વમાહ । ઉત્પશ્યામીતિ ।

હે મેઘ, સ્નિગ્ધભિન્નાંજનામે સ્નિગ્ધં ઘૃતાદિયુક્તં ભિન્નં ઘૃતાદિના મર્દિતં યત્
 અંજનં કજ્જલં કાજલં ઑંજણં इति લોકે તત્સદૃશા આમો શોભા કાન્તિર્યસ્ય સઃ
 તસ્મિન્ । પતાદૃશે ત્વયિ તટગતે સતિ કૈલાસસ્ય શૃંગં આરુઢે સતિ, સઘઃ કૃત્ત-
 દ્વિરદરદનચ્છેદગૌરસ્ય સઘસ્તત્કાલં કૃત્તઃ ક્ષિન્નઃ યઃ દ્વિરદસ્ય ગજસ્ય દન્તસ્તસ્ય
 યઃ છેદઃ તદ્વત્ ગૌરસ્ય હજ્જવલસ્ય તસ્ય અદ્રેઃ પર્વતસ્ય કૈલાસસ્ય શોભાં
 સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં નિશ્ચલનયનાવલોકનીયાં ભવિત્રીં ભાવિનીં ઉત્પશ્યામિ, સ્થિરનયનૈઃ
 દર્શનિયા શોભા ભવિષ્યનોતિ તર્કયામિ । યથા શ્વેતવર્ણસ્ય હલમૃતઃ લલમદ્રસ્ય
 અંસન્યસ્તે મેચકે આકાશરંગે નીલે ઘેરે વાદ્ધી રંગ इति લોકે વાસસી વચ્ચે
 સ્કન્ધયોરવધારિતે સ્કન્ધારોપિતે સતિ યાદૃશી સ્થિરનયપ્રેક્ષણીયા શોભા
 ભવતિ તદ્વત્ ॥૬૩॥

માનું છું તું જઈશ શિખરે કાજળ સિન્ધુ જેવો
 કાપ્યા જેવો ગજ દશનને ગૌર કૈલાસના એ ॥
 જોયા જેવી સ્થિર નયનથી ત્યાં થશે શ્રેષ્ઠ શોભા
 ખંભે નાખ્યા હળધરતણાં વાદળી જમ વસ્ર ॥૬૩॥

હવે વિશેષ પ્રકારની શોભા ઉત્પન્ન કરવા માટે મેઘનો પણ કૈલાસ ઉપર ઉપકાર
 થાશે એમ વર્ણવતાં કહે છે.

હે મેઘ, ધીમાં કાલવેલા કાળા આંજણુ જેવો તું કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીશ ત્યારે
 તુરતના કાપેલા હાથીના દાંતના કાપ જેવા ગૌર ઉજ્જવળ રંગના કૈલાસ પર્વતની શોભા
 સ્થિર નેત્ર જેવા જેવી થાશે એમ માનું છું. જેવી રીતે ગૌર વર્ણના રૂપાળા બળભદ્રે ખંભે
 નાખેલો ઘેરા વાદળી રંગના ખેસની શોભા સ્થિર આંખે બે ધડી જેવા જેવી લાગે છે.
 તેમ ગૌર વર્ણના રૂપાળા કૈલાસ ઉપર શ્યામ વર્ણનો તું ચઢીશ ત્યારે એવી નયન મનોહર
 શોભા દેખશે. ॥૬૩॥

તસ્મિન્ હિત્વા ભુજગવલયં શંભુના દત્તહસ્તા
 ક્રીડાશૈલે યંદિ ચ વિચરેત્પાદચારેણ ગૌરી ॥
 ભંગોભક્ત્યા વિરચિતવપુઃ સ્તંભિતાન્તર્જલૌઘઃ
 સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણાયાગ્રયાયી ॥૬૪॥

इदानीं उमामेहशयोः परितोषाय मेघं उपविशन्नाह । तस्मिन्निति ।

હે મેઘ, તસ્મિન્ ક્રીડાશૈલે ઉમામેહશયોઃ ક્રીડાસ્થાનરૂપે કૈલાસપર્વતે
 ભુજગવલયં સર્પકંકણં પરિત્યજ્ય શંભુના શિવેન - દત્તહસ્તા અર્પિતહસ્તા
 હસ્તાવલંબેન નીતા ગૌરી પાર્વતી પાદચારેણ ચરણચંક્રમેણ યદિ વિચરેત્ તદા
 તસ્યાઃ મણિતટારોહણાય મણિમયઃ તટઃ વિસ્તૃતઃ ઉપરિગતઃ પ્રદેશઃ તત્ર આરોહણં
 ચઢનં તસ્મૈ ભંગોભક્ત્યા ભંગીનાં પર્વણાં પગથિયાં ઇતિ લોકે ભક્ત્યા વિભાગેન
 વિરચિતં વપુઃ શરીરં યેન સઃ સ્તંભિતાન્તર્જલૌઘઃ સ્તંભિતઃ સ્થિરીકૃતઃ નિશ્ચલીકૃતઃ
 અન્તર્મધ્યે જલૌઘઃ નીરસમૂદ્ધો યેન સઃ, પતાહશ ત્વં અગ્રયાયી પુરોગો ભૂત્વા
 સોપાનત્વં નિશ્ચેણિકાત્વં કુરુ વિધેહિ ॥૬૪॥

છાડી સર્પો કર ઉપરથી લાં શિવે આપિ ટેકા
 ગૌરી ક્રીડા ગિરિતટવિષે એ ફરે લાં પગેથી ॥
 થંભાવીને જળ બરફના લાં થજે તૂં પગથિયાં
 અગ્રે ચાલી ઉપર ચડવા રત્નના એ તટોની ॥૬૪॥

હવે ઉમા મહેશની પ્રસન્નતા મેળવવા મેઘને ઉપદેશ છે.

હે મેઘ, શંકર પાર્વતીના રમવાના સ્થાનરૂપ એ કૈલાસ પર્વત ઉપર સર્પના બેરબા
 કાઠી નાખીને શંકરે હાથના આપેલા ટેકાથી પાર્વતી પગે ચાલી એ પર્વત ઉપર ફરવા
 નીકળે તો એમને મણિ-રત્નોના તટ પ્રદેશ ઉપર ચડવા માટે તું તારા જળને અંદર થંભાવી
 સરખાં માપસરનાં પગથિયાં રૂપે થઈ પાર્વતીને ચડવાની સીડી બનાવે ॥૬૪॥

તત્રાવશ્યં કુલિશવલયોદ્ઘટ્ટનોદ્ગીર્ણતોયં
 નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો યંત્રધારાગૃહત્વં ॥
 તેભ્યો મોક્ષસ્તવ યદિ સચ્ચે ધર્મલબ્ધસ્ય ન સ્યાત્
 ક્રીડાલોલાઃ શ્રવણપરુષૈર્ગર્જિતૈર્ભીષયેસ્તાઃ ॥૬૫॥

દેવાનીં અમરરમણીનાં ક્રીડાકારિત્વે પયોદં પ્રલોભયન્ સ્વકાર્યસિદ્ધ્યર્થં
 અગ્રતો ગમનાય સૂચયન્ આહ । તત્રેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર કૈલાસોપરિ સોપાનત્વં પ્રાપ્તે સ્થાને સુરયુવતયઃ દેવાંગનાઃ
 કુલિશવલયોદ્ઘટ્ટનોદ્ગીર્ણતોયં કુલિશાનાં હીરકાણાં ઘલયાનિ હસ્તપરિહૃતાનિ
 કંકણાનિ તૈઃ તેષાં અગ્રભાગૈઃ ઉદ્ઘટ્ટનં હોદનં તેન ઉદ્ગીર્ણં વાન્તં નિર્ગતં તોયં
 જલં યસ્ય સઃ તં ત્વાં યન્ત્રધારાગૃહત્વં નેષ્યન્તિ, યંત્રે કૃત્રિમસાધનૈઃ રચિતાઃ ધારાઃ
 તાસાં ગૃહત્વં સ્થાનત્વં નેષ્યન્તિ પ્રાપયિષ્યન્તિ । હે સચ્ચે ધર્મલબ્ધસ્ય સોપાનરૂપ
 વન્ધનેન જ્ઞાતઃ ધર્મઃ સ પવ લબ્ધઃ પ્રાપ્તો યેન સઃ તસ્ય તે તવ તામ્યઃ સુરાંગનામ્યઃ તવ
 મોક્ષો મુક્તિઃ મોચનં યદિ ન સ્યાત્ ચેત્તદા ક્રીડાલોલાઃ કેલિલંપટાઃ તાઃ સુરયુવતીઃ
 શ્રવણપરુષૈઃ કર્ણકઠોરૈઃ ગર્જિતૈઃ ગર્જિતધ્વનિભિઃ ભાયયેઃ ભીષયેઃ ત્રાસયેઃ ॥૬૫॥

હાં હીરાનાં સુરયુવતિનાં કંકણોના ધસારે
 પાણી છૂટ્યે જલદ કરશે યંત્રધારા સમાન ॥
 એ કંકણથી યદિ ન અળગે છૂટવા તે સ્ત્રીઓના
 મોટું ગળું રમત કરતી સર્વને ખીવરાવ્ય ॥૬૫॥

હવે દેવાંગનાઓના રમતમાં મેઘને લોભાવતો અને ખોતાના કામ માટે આગળ
 જવાની સૂચના આપતો કહે છે.

હે મેઘ, એ કૈલાસ ઉપર તું પગથીયાં રૂપ થયેલે ઠેકાણે દેવાંગનાઓ કાંડામાં પહેરેલા
 હીરાજડિત કંકણોની અણીયુંથી તુંને ખોતરવા માંડશે એટલે યંત્રમાંથી નીકળતી પાણીની
 અનેક ધારા જેવું સ્વરૂપ તારું થઈ જશે. અર્થાત્ કંકણથી તુંને ખોતરી તારામાંથી અસંખ્ય
 ધારાઓ નીકળશે. હે મિત્ર પગથીયા રૂપે અંધાધ્રુ જવાને લીધે ધામ ગરમીવાળા થયેલા
 તુંને દેવાંગનાઓ ખોતરતી ન આળશે તો તેનાથી છૂટવા માટે રમતમાં ધુન્ધવાઈ ગયેલી
 સ્ત્રીઓને કાનને ચમકાવે સારી ન લાગે એવી ગળાંના કરી ખીવરાવળે. ॥૬૫॥

हेमाम्भोजप्रसवसलिलं मानसस्याददानः
 कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ॥
 धुन्वन् कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
 र्नानाचेष्टैर्जलदं ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रं ॥६६॥

इदानीं कैलासोपमोगप्रकारभाह । हेमांभोजेति ।

हे जलद मेघ, ત્વં હેમાંભોજપ્રસવસલિલં હેમનઃ સ્વર્ણસ્ય અંભોજાનિ કમલાનિ પ્રસૂતે તત્ પ્રસવં સુવર્ણકમલજનકં માનસસ્ય માનસરોવરસ્ય સલિલં જલં આદદાનઃ ગૃહ્ણન્ પેરાવતસ્ય હન્દ્રદ્વિપસ્ય કામં સ્વેચ્છયા ક્ષણમુખપટપ્રીતિ ક્ષણં યાવત્ મુખપટેન પેરાવતગજસ્ય મુખે લલ્લઃ પટઃ તેન સહ પ્રીતિ કુર્વન્, લોકે ગજાનાં મુખેષુ પટાઃ લલ્લન્તે તે પદ્મવટા इति પ્રસિદ્ધાઃ તેન પદ્મવટેન પ્રીતિ કુર્વન્ । પુનઃ કલ્પદ્રુમકિસલ-યાનિ કલ્પવૃક્ષસ્ય કોમલાનિ કુંપળાનિ તત્ર સ્થિતાનિ અંશુકાનિ ઇવ અમ્બરાણિ ઇવ વાતૈઃ પવનૈઃ ધુન્વન્ । इत्थंभूतैઃ લલિતૈઃ સુન્દરૈઃ નાનાચેષ્ટૈઃ બહુવિધચેષ્ટિતૈઃ વિલાસૈઃ તં નગેન્દ્રં વિવિશેઃ આશ્રયેથાઃ ॥૬૬॥

- પાણી લે માનસ સર તણું પદ્મ છે સ્વર્ણનાં જ્યાં
 સાધી ઐરાવત મુખપટની પ્રીતિ થોભિ જરા ત્યાં ॥
 વાયે કલ્પદ્રુમ કુંપળને વસ પેટે લડાવી
 કૈલાસે તું વિવિધ રમતું સાધતો થોભિ જજ ॥૬૬॥

હવે કૈલાસનો આનંદ મેળવવાનું કહે છે.

હે મેઘ, તું એ કૈલાસ પર્વત ઉપર સોનાનાં કમળ ઉત્પન્ન કરનારા માનસરોવરનું પાણી પીતો, ઈંદ્રના હાથી ઐરાવતના મોઢા પર શંખુગારેલા રેશમી કપડા પર સુંદર સોનેરી ભરત ભરેલા ભરતકામથી શોભતા પદ્મવટા સાથે ગેલ કરતો, ટીંગાડેલાં કપડાંની પેટે કલ્પવૃક્ષના કુંપળિયાંને ડોલાવતો લડાવતો, એમ અનેક પ્રકારની સુંદર મોજક રતો રમત કરતો કૈલાસ પર્વત ઉપર થોડીવાર રહી જઈ આનંદ કરજે ॥૬૬॥

તસ્યોત્સંગે પ્રણયિન ઇવ સ્તગંગાદુકૂલા
 ન ત્વં દૃષ્ટ્વા ન પુનરલકાં જ્ઞાસ્યસે કામચારિન્ ॥
 યા વઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ગારમુચ્ચૈર્વિમાનૈ-
 મુક્તાજાલગ્રથિતમલકં કામિનીવાભ્રવૃન્દં ॥૬૭॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧

હવાનીં કૈલાસે અલકાપુરીસ્થાનં દર્શયન્નાહ । તસ્યેતિ ।
 હે મેઘ, હે કામચારિન્ સ્વેચ્છાગતિક, પ્રણયિનઃ વલ્લભસ્ય ઉત્સંગે અંગના
 ઇવ સ્તગંગાદુકૂલા ગલિતપદ્મકૂલા યુવતી ઇવ, તસ્ય કૈલાસસ્ય ઉત્સંગે ગંગા ઇવ દુકૂલં
 પ્રવેતવત્ત્વં યસ્યાઃ સા તાં । અલકાં કુબેરનગરીં દૃષ્ટ્વા ઉપલભ્ય ત્વં પુનઃ ન જ્ઞાસ્યસે
 ઇતિ ન અપિતુ જ્ઞાસ્યસે એવ અર્થાત્ યસ્યાં અલકાયાં કિલ મન્દાકિની વહતિ તથા
 વા અભિજ્ઞાતભૂતયા અવશ્યં અલકાનગરી ત્વયા જ્ઞાતું શક્યા ઇતિ ભાવઃ । યા
 અલકાનગરી, મુક્તાજાલગ્રથિતં અલકં કામિની ઇવ કામિની રૂપિણી ગૌરવર્ણા
 સ્ત્રી મુક્તાફલસમૂહેન સ્થિતં ગુંફિતં અલકં કુટિલં વિશેષપ્રકારેણ રચિતં
 કૈશપાશં યથા વહતિ ધારયતિ તથા વઃ યુષ્માકં કાલે વર્ષાસમયે ઉચ્ચૈર્વિમાનૈઃ
 ઉચ્ચૈઃ મહોન્નતાઃ સપ્તભૂમિકપ્રાસાદાઃ યેષુ તૈઃ સપ્તભૂમિકપ્રાસાદૈઃ સલિલોદ્ગારં
 સલિલસ્ય જલસ્ય ઉદ્ગારાઃ ચિન્દવઃ પતન્તિ યસ્માત્ સલિલં ઉદ્ગિરન્તિ ઇતિ તત્
 અભ્રવૃન્દં અન્નાનાં મેઘાનાં સમૂહં યા અલકાપુરી વહતિ ધારયતિ

વિમાનોઽસ્ત્રી દેવયાને સપ્તભૂમૌ ચ સન્નિ ॥ ૬૭ ॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧

તેને ખોળે જયમ પ્રણયિને બહુવી રૂપ વસ્ત્રે
 એને બેઠે તુરત અલકા ઝોળખી કાઢશે તું ॥
 વર્ષા કાળે જળ વરસતાં વાદળાં મહેલમાં જ્યાં
 બેસે, મોતિસર અલકમાં ધારતી જમ વામા ॥૬૭॥

હવે કૈલાસ પર્વતમાં અલકાપુરીની જગ્યા બતાવતો કહે છે.
 ધ્રુવજા પ્રમાણે કરનારા હે મેઘ, ત્રિયના ઝોળામાં ખસી ગયેલાં લુગડાંવાળી સ્ત્રી જેમ
 શોભે તેમ ખસી ગયેલા ગંગા રૂપી સફેદ વસ્ત્ર રૂપે દૃષ્ટાતી એવી કુબેરની અલકા નગરીમાં
 જઈને એ નગરીને તું નહિ ઝોળખી શક એમ નહી, તેને પડખે વહેતી ગંગાને લીધે તું
 એ નગરીને ઝોળખી કાઢીશ.

મોતીની મનોહર રીતે શુશ્રુષીથી કાળો અંબોડો ગોરી યુવતીને જેમ શોભે છે તેમ આ
 તમારા વરસાદના દિવસોમાં ઝોમાસામાં, અલકા નગરી સાતંબોવાળાં સાત મોળનાં ધણાં જ હોય
 સફેદ મકાનો ઉપર બેઠેલાં ટપકતા પાણીના બિંદુવાળાં કાળાં ત્રાંદળાંનાં ટોળાંથી શોભે છે. ॥૬૭॥

વિદ્યુદ્ગન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રચાપં સચિત્રા
 યા વઃ કાલે પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ॥
 અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુંગમબ્રંહ્મલિહાગ્રાઃ
 પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥૬૮॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૨

શ્વાનીં અલકાપ્રાસાદાનાં મેઘસ્ય ચ સમાનતાવર્ણનપૂર્વકં અલકાં વર્ણયન્નાહ । વિદ્યુદિતિ ॥

હે મેઘ, યત્ર અલકાનગર્યાં પ્રાસાદાઃ સત્તભૂમિકાનિ ધવલગૃહાણિ ત્વાં તુલયિતું ધારયિતું અલં સમર્થાઃ સન્તિ । કીદશં ભવન્તં કીદશાઃ પ્રાસાદાઃ દ્વયોઃ સામ્યેન તૈસ્તવ તોલનં શક્યમેવેતિ ભાવઃ । વિદ્યુદ્ગન્તં વિદ્યુત્ વિદ્યતે યત્ર સઃ વિદ્યુદ્ગાન્ તં વિદ્યુત્કલત્રયુક્તં સૌદામિનીસહિતં ત્વાં, લલિતવનિતાઃ લલિતાઃ વિવિધધિલાસયુક્તાઃ સુન્દર્યો યેષુ તાઃ પ્રાસાદાઃ । સેન્દ્રચાપં બહુરંગપૂર્ણેન્દ્રચાપ-સંયુક્તં ત્વાં, સચિત્રાઃ નાનાવર્ણાકૃતિચિત્રૈરલંકૃતાઃ પ્રાસાદાઃ । સ્નિગ્ધગંભીરઘોષઃ સ્નિગ્ધઃ કર્ણમનોહરઃ ગંભીરઃ ઘોષઃ શબ્દઃ યસ્યાસૌ તં ત્વાં, યા અલકાપુરી, વઃ યુષ્માકં કાલે વર્ષાસમયે પ્રહતમુરજાઃ ઓસ્ફાલિતમૃદંગાઃ પ્રાસાદાઃ । અન્તસ્તોયં મધ્યે જલપૂર્ણં ત્વાં, મણિમયભુવઃ અન્તર્જલપ્રકાશયુક્તત્વેન મહામૂલ્યા મળયઃ “પાણિદાર” વિવિધરત્નાનિ તૈર્જટિતા ભૂઃ યેષાં તે પ્રાસાદાઃ । અર્થાત્ પ્રાસાદાનાં ભૂપૃષ્ઠં જલ-ગમિતમહામૂલ્યરત્નૈર્જટિતં, રત્નઘટિતલાદિકાભિરાચ્છાદિતમસ્તીતિ । યથા મેઘઃ જલગમિતસ્તથા પ્રાસાદા અપિ જલગમિતરત્નજટિતભૂપૃષ્ઠા इति । તુંગં મહાન્તં ઉન્નતં ત્વાં, અબ્રંહ્મલિહાગ્રાઃ અબ્રં આકાશં લિહન્તીતિ અગ્રાણિ ઉપરિ ભૂમિકાનિ વિમાનાનિ યેષાં તે પ્રાસાદાઃ । इत्थं તૈસ્તૈઃ ઉપયુક્તૈઃ વિશેષૈઃ મિત્રમિત્રપ્રકારૈઃ તવ ચ તેષાં ચ સામ્યેન તે પ્રાસાદાઃ ત્વાં તુલયિતું ધારયિતું અલં પૂર્ણતયા સમર્થાઃ સન્તિ ॥૬૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૨

વિદ્યુતઝીનો, સહિતયુવતી યુક્ત, તું ઈંદ્ર આપે

ચિત્રાળા છે, ધ્વનિ મુરજના, ગર્જનો તું મધૂર ॥

પાણીથી તું નિભૂત, માણની લાલિયુંથી જડેલા,

તું હંચો, તે પણ નભ અડતા તોળશે મહેલ તૂને ॥૬૮॥

હવે અલકાપુરીના મહેલો અને મેઘની સમાનતા પૂર્વકના વર્ણન સાથે અલકાપુરીને વર્ણવે છે.

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં સાત ભોવાળા મહેલો તારી બરાબરી કરનારા છે તે તુને હિપાડવા શક્તિમાન છે. તું કેવો છો અને મહેલ કેવા છે, કઈ કઈ બાબતમાં કેવી રીતે તારી બરાબરી કરે છે તે સંભળ.

પોતાની સ્ત્રી વિજળી સાથે રહેલો એવો વિજળીવાળો તું છે તેમ મનોહર વિલાસ કરનારી સ્ત્રીઓવાળા મહેલો છે.

શબ્દશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યત્ર વાહાઃ
 શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિવ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રમેદાત્ ॥
 યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદિશમુખં સંયુગે તસ્થિવાંસઃ
 પ્રત્યાદિષ્ટાભરણરુચયશ્ચન્દ્રહાસવ્રણાંકૈઃ ॥૬૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૩

હે મેઘ, યત્ર અલકાયાં અશ્વાઃ શબ્દશ્યામાઃ શબ્દ ગાઢહરિતવર્ણે ર્શ્વચ્છ્યામાઃ
 હરિતં વૃણં તત્સદૃશઃ અશ્વાઃ દિનકરહયસ્પર્ધિનઃ દિનકરસ્ય સૂર્યસ્ય ચે હયા-
 સ્તુરંગાસ્તાન્સ્પર્ધયન્તે इत्येवંશીલાઃ સન્તિ । યસ્યાં અલકાયાં શૈલોદગ્રાઃ
 પર્વતોન્નતાઃ કરિણઃ ગજાઃ ત્વામિવ ત્વં યથા વૃષ્ટિં કરોષિ તદ્વત્ પ્રમેદાત્ મદ-
 ક્ષરણાત્ વૃષ્ટિમન્તઃ મદજલછાવિણઃ સન્તિ । યસ્યાં અલકાયાં ચ સંયુગે સંગ્રામે
 સર્વકાલં પ્રતિદિશમુખં પ્રત્યેકદિશાયાં દિશં દિશં પ્રતિ તસ્થિવાંસઃ સગજાઃ
 ચન્દ્રહાસવ્રણાંકૈઃ ચન્દ્રહાસઃ વિશેષપ્રકારા અસિઃ તસ્યા વ્રણાનાં વ્રંકૈઃ યુદ્ધેન જાતૈઃ
 ચિન્દૈઃ પ્રત્યાદિષ્ટાભરણરુચયઃ પ્રત્યાદિષ્ટા નિરાકૃતા આભરણાનાં રુચયઃ ચેઃ પતાહશઃ
 યોધાગ્રણ્યઃ યોધાનાં અગ્રણ્યઃ સુમટાઃ સન્તિ ॥૬૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૩

અનેક લાલ પીળા લીલા વાદળી રંગના ઇંદ્ર ધનુષ્ય સાથે તું છે તેમ આકર્ષક
 રંગથી આળખેલાં વિવિધ આકૃતિનાં સુંદર મિત્રોવાળા મહેલો છે. ધીમા સુંદર મધુર શબ્દો
 તું કરછ તેમ તમારા વરસાદના સમયે ચોમાસામાં મૃદંગો નગારાં તખલાં જેમાં વાગી રહ્યાં છે
 એવા મહેલો છે. જેમ તારામાં અંદર પાણી ભરેલું છે તેમ હીરા માણેક મોતી પત્તા નીલમ
 વજ્રે પાણીદાર રત્નો જેની ભોંની-જમીનની લાદીયુંમાં જડ્યાં છે એવા મહેલો છે. જેમ તું
 ધણી ઉંચો મોટો છે તેમ સાત સાત માળના આકાશને અડતા આકાશ સાથે વાતું
 કરતા એવા ઉંચાં મહેલો છે. આ રીતે ઉપર કહેલા દરેક પ્રકારે તારી સાથે મહેલોની સમાનતા
 છે. તે તારા બરોબરીયા છે તેથી એ અલકાપુરીના મહેલો તુને ઉપાડવા શક્તિમાન છે. ॥૬૮॥

કાળા ઘોડા મનડું હરતા સૂર્યના અશ્વ જેવા

હાથીમોટા ગિરિવર સમા વૃષ્ટિ કર્તા મદોની ॥

યોધા ઊભા દશ દિશ ભણી યુદ્ધ બુમી વિષે લાં

સાગી આભૂષણ રૂચિ દિસે ચન્દ્રહાસ વ્રણોથી ॥૬૯॥

હે મેઘ, અલકાપુરીમાં ઘોડાઓ તાળ ઉગેલા ખડ જેવા કાળાશ પડતા લીલાધેરા
 રંગના અને સૂર્યના ઘોડાની બરોબરી કરનારા છે. જ્યાંના પર્વત જેવા ઉંચા હાથીઓ તું
 જેમ વરસાદ વરસાવે છે તેમ મદના પાણીને વરસાવે છે. લઘાઈ માટે ક્રોધપણ વખતે
 તેનાર થઈ દશે દિશમાં ઉભેલા અને લઘાઈમાં થયેલા ચન્દ્રહાસ જાતની તરવારના ધાનાં
 આભૂષણ પહેરવાની ઇચ્છા જેઓને થાતી નથી એવા સુમટ યોધાઓ છે. ॥૬૯॥

આનન્દોત્થં નયનસલિલં યત્ર નાન્યૈર્નિમિત્તૈ-
 નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગસાધ્યાત્ ।
 નાપ્યન્યત્ર પ્રણયકલહાદ્ વિપ્રયોગોપપત્તિ-
 વિત્તેશાનાં ન ચ સ્વલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૭૦॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૪

હે મેઘ, યસ્યાં અલકાયાં વિત્તેશાનાં યક્ષાણાં ગુહ્યકાનાં આનન્દોત્થં દર્શોત્પન્નં નેત્રજલમસ્તિ । ન પુનરન્યૈર્નિમિત્તૈઃ દૃષ્ટવિયોગાદિભિઃ કારણૈર્જનિતં નયનેષુ અશ્રુ ચાગચ્છતિ ।

પુનઃ યસ્યાં ચ દૃષ્ટસંયોગસાધ્યાત્ દૃષ્ટસ્ય સંયોગેન સાધ્યાત્ દૃષ્ટાનાં પ્રિયાણાં પ્રિયાંગનાનાં ચ સંયોગેન સાધ્યતે શામ્યતે સઃ તસ્માત્ કુસુમશરજાત્ કન્દર્પોદ્ભૂતાત્તાપાત્ અન્યસ્તાપો મૃત્યુવિયોગવ્યાધિદરિદ્રતાદિજનિતો નાસ્તિ ।

પુનઃ યસ્યાં અલકાયાં સ્ત્રીપુંસાં પ્રણયકલહાદ્યત્ર પ્રીતિકલહં વિના અન્યત્ર અન્યકારણૈઃ વિપ્રયોગો વિયોગો નાસ્તિ ।

પુનઃ યસ્યાં અલકાયાં સ્વલુ નિશ્ચયેન યૌવનાદન્યત્ વયો નાસ્તિ અવસ્થા ન વિદ્યતે । તુ પુનર્વૃદ્ધલક્ષણં વયો નાસ્તિ ॥૭૦॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૪

આનન્દોનાં જલ નયનમાં જ્યાં ન બીજા નિમિત્તે
 કારે પ્રેર્યા પ્રિય મિલનથી સાધ્ય બીજે ન તાપ ॥
 બીજે છે ન પ્રણય કલહો છાડિને જ્યાં વિયોગ
 યક્ષોનાં જ્યાં વય ન જુવાની વિના કોઈ વૃદ્ધ ॥૭૦॥

હે મેઘ, તે અલકાપુરીમાં રહેનારા યક્ષો ગુહ્યકોને અને યક્ષ સ્ત્રીઓને આનન્દનાં હૃદયં પ્રસંગનાં આસુ આવે છે પણ સ્નેહીનો વિયોગ કે તેવાં બીજાં કારણે આસુ આવવાનો પ્રસંગ બનતો નથી.

હાં ઇચ્છિત પતિ કે પત્નીના સંયોગથી મટનારા કામદેવથી થતા તાપ શિવાય બીજે કોઈ પણ પ્રકારનો મરણ, વિયોગ, રોગ, દરિદ્રતા વગેરેથી સંતાપ થતો નથી.

હાં પ્રેમનાં રીસામણાં શિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનો કલહ કલેશ નથી.

અલકાપુરીમાં યૌવન શિવાય બીજી અવસ્થા, નથી વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી ॥૭૦॥

યસ્યાં યક્ષાઃ સિતમણિમયાન્યેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ
 જ્યોતિશ્છાયાકુસુમરચનાન્યુત્તમસ્ત્રીસદ્વાયાઃ ॥
 આસેવન્તે મધુ રતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં
 ત્વદ્ગંભીરધ્વનિષુ શનકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥૭૧॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૬

હે મેઘ, યસ્યાં અલકાયાં ઉત્તમસ્ત્રીસદ્વાયાઃ ઉત્તમાઃ રૂપગુણસદ્ધિતાઃ સ્ત્રિયઃ નાર્ય
 પવ સદ્વાયાઃ યેષાં તે વરસુંદરીસદ્ધિતાઃ યક્ષાઃ ગુહ્યકાઃ, સિતમણિમયાનિ સિતાનિ
 હજ્જ્વલાનિ પ્રભાચુકાનિ મણયઃ રત્નાનિ યેષુ તાનિ રત્નજડિતાનિ । જ્યોતિશ્છાયા
 કુસુમરચનાનિ જ્યોતિષાં નક્ષત્રાણાં છાયાઃ પ્રતિબિમ્બાનિ તાન્યેવ કુસુમરચનાનિ
 યેષુ તાનિ પતાદશાનિ હર્મ્યસ્થલાનિ યત્ય હર્મ્યાનાં ઉપરીભાગે આકાશિકાયાં ગત્વા ।
 ત્વદ્ગંભીરધ્વનિષુ ત્વત્સદશઃ ગંભીરઃ સુભગઃ ધ્વનયઃ યેષુ તેષુ પુષ્કરેષુ મૃદંગેષુ શનકૈઃ
 મંદં મંદં આહતેષુ આસ્ફાલિતેષુ સત્સુ કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં કલ્પવૃક્ષોત્પન્નં, રતિફલં રતિઃ
 સંભોગ પદ્મ ફલં યસ્ય તત્ પતાદશં મધુ સ્ત્રીસંગે આનન્દદાયિનીં મદિરાં
 આસેવન્તે ઉપમુંજન્તે પિબન્તિ ॥૭૧॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૫

જમાં યક્ષો સ્ફટિક મણિનાં શ્વેત હર્મ્ય સ્થળોમાં
 બેશી રામા સહ કુસમની ગૂંથણી તારલાથી ॥
 સેવે છે જ્યાં સુરત સુખનું મધ કલ્પવૃક્ષોમાં
 તારા ધીમા ધ્વનિ સુમધુરાં વાગતાં વાદ્ય જમાં ॥૭૧॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં, સફેદ મણિ-સ્ફટિકમણિથી જડેલા, તેથી જ તેમાં
 પડતી તારાઓની છાયા પ્રતિબિંબથી જાણે પુલની ગૂંથણી કરી છે એવા લાગતા મહેલોની
 અગાશીના ઉપરના સ્થળોમાં યક્ષો, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે બેસીને, તારા જેવા ગંભીર શબ્દવાળાં
 મૃદંગ તખ્તોના ધીમા ધીમા સંગીત સાથે કલ્પવૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, રતિ સુખ સ્ત્રીસંગમાં
 આનંદ આપનારી એવી મદિરા પીયે છે ॥૭૧॥

ગત્યુત્કંપાદલકપતિતૈઃ મન્દારપુષ્પૈઃ
 પત્રચ્છેદૈઃ કનકમલૈઃ કર્ણવિસંસિમિશ્ચ ॥
 મુક્તાજાલૈઃ સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈશ્ચ હારૈ-
 નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનાં ॥૭૨॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૬

હે મેઘ યત્ર યસ્યાં અલકાયાં કામિનીનાં શૃંગારિણીનાં સ્ત્રીનાં ગત્યુત્કંપાત્
 ગત્યા શીઘ્રગમનેન ગમનજનિતઃ ઉત્કંપઃ ચલનં તસ્માત્, અલકપતિતૈઃ અલકેભ્યઃ
 કુટિલકેશપાશેભ્યઃ પતિતૈઃ મન્દારપુષ્પૈઃ કલ્પવૃક્ષકુસુમૈઃ,

પત્રચ્છેદૈઃ નાગવહ્લીશકલૈઃ, કર્ણવિસંસિમિઃ કર્ણપરિઞ્રદૈઃ કર્ણેભ્યઃ પતિતૈઃ
 કનકકમલૈઃ,

સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈઃ સ્તનપરિસરેણ કુચપ્રદેશવિસ્તારેણ વિપુલપુષ્ટસ્તના-
 સ્ફાલનેન હિન્નાનિ સૂત્રાણિ દોરાઃ યેષાં તૈઃ મુક્તાજાલૈઃ મૌક્તિકકલાપૈઃ મુક્તાગુન્ધિતૈઃ
 હારૈઃ इत्यादिभिः सवितुः सूर्यस्य उदये नैशः निशायां भवः मार्गः सूच्यते ॥૭૨॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૬

વેગે જતાં અલકથિ પડ્યાં ફૂલ કંપવદ્ભોનાં
 પાનચ્છેદો, કનક કમળો કાનથી જ્યાં ખર્ચો છે ॥
 વેરાણાં જ્યાં સ્તનતટ રહ્યા તૂટતાં હાર દોરા
 જગ્યા સૂર્યે નજર પડતો માર્ગ આ કામિનીનો ॥૭૨॥

હે મેઘ જે અલકાપુરીમાં, પોતાના પ્રિય પાસે જવાની ઉતાવળમાં ઉતાવળે આલવાથી
 થયેલા શરીરના હલનચલનને કીધે માર્ગમાં ક્યાંક અંબોડામાંથી કંપવૃક્ષનાં ફૂલ પડ્યાં છે.

ક્યાંય નાગરવેલનાં પાનના કટકા મોઢામાંથી પડેલા છે.

ક્યાંય કાનમાંથી સરી ગયેલાં સોનાનાં કમળ પડ્યાં છે.

ક્યાંક પુષ્ટ સ્તનોની વિશાળતાને લઈ દોરા ટુટી જવાથી મોતી થયેલા હાર
 અને મોતિ પડ્યાં છે.

આવા ચિન્હોથી સૂર્યોદય પછી જોતાં આ કામિનીઓ પસાર થયાનો રાતનો માર્ગ
 હતો એમ જણાય છે ॥૭૨॥

નીવીબન્ધોચ્છસિતશિથિલં યત્ર યક્ષાંગનાનાં
ક્ષૌમં રાગાદનિમૃતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ ॥
અર્ચિસ્તુંગાનામમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્
દ્વીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરિતશ્રૂર્ણમુષ્ટિઃ ॥૭૩॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૭

હપર્યુક્તૈઃ અન્યૈર્વૈશ્યમાણૈઃ ચિન્દૈઃ અલકાં જ્ઞાસ્યસ્યેવ ઇતિ વર્ણયન્નગ્રે આહ ।
નોવીતિ ।

હે મેઘ, યત્ર અલકાયાં દ્વીમૂઢાનાં લજ્જાવ્યાકુલિતાનાં યક્ષાંગનાનાં ગુહ્યક-
સ્ત્રીનાં, નીવીબંધઃ શાટકપટ્ટિકા તસ્યાઃ વંધસ્ય ઉચ્છસિતં શિથિલીભવનં તેન શિથિલં
ઢીલીભૂતં ક્ષૌમં દુકૂલં અનિમૃતકરેષુ ચંબલહસ્તેષુ અષલક્ષણેષુ પ્રિયેષુ આક્ષિપત્સુ
રાગાત્ હાસ્યેન આકર્ષત્સુ સત્સુ અર્ચિસ્તુંગાન્ અર્ચિષા વિશેષપ્રકાશમાનાન્
મહાદ્યુતીન્ રત્નપ્રદીપાન્ અભિમુખં સન્મુખં પ્રાપ્યાપિ દીપશાન્તયે ચૂર્ણમુષ્ટિઃ અબિલા-
વિસુગધિદ્રવ્યસ્ય વિફલપ્રેરિતઃ મુષ્ટિઃ નિષ્ફલપ્રક્ષિપ્તઃ ભવતિ રત્નપ્રદીપાનાં પ્રકાશાનાં
અવિનશ્વરત્વેન અવિલાદિપ્રક્ષેપેનાપિ દીપનિર્વાણઃ દીપશાન્તિર્ન ભવતિ અન્ધકારં ન
વ્યાપ્નોતિ ॥૭૩॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૭

નાડી છૂટ્યે શિથિલ બનતી ઓઢણી જ્યાં સ્ત્રિયોની
સ્નેહે સ્નેહી ચપળ કરથી ખેંચતા શર્મ મુગ્ધ ॥
કાંતીવાળા જગમગ થતા રત્નના દીપ પ્રત્યે
ફેંક્યા દોથા અબિલ ચુરણોના નકામા બને છે ॥૭૩॥

અલકાપુરીની વધુ ઓળખાણ આપતાં કહે છે.

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં શરમથી બરેલી યક્ષોની લાગણી સ્ત્રીઓનું નાડી ઢીલી
થવાથી ઢીલી થયેલી ઓઢેલી રેશમી સાડી, સખણા ન રહેતા-અપલખણા હાથવાળા પુરૂષો
ખેંચે છે ત્યારે અંધાઈ કરવા દીવા ઠારવા માટે પાંસે જઈને અબિલ વગેરે સુગંધી પદાર્થોનો
દોથો ભરી દીવા ઉપર સ્ત્રીઓ ફેંકે છે તો પણ દીવા ઠરતા નથી. કારણ એ તેલના દીવા
નથી રત્નો દીવા રૂપે પ્રકાશતાં હોવાથી અબિલ વગેરે ફેંકવાથી અંધાઈ થાતું નથી. ॥૭૩॥

હસ્તે લીલાકમલમલકં બાલકુન્દાનુવિદ્ધં
 નીતા રોધ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનનશ્રીઃ ॥
 ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુ કર્ણે શિરીષં
 સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનાં ॥૭૪॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૮

પુનઃ અલકાયા પરિચયં નિરૂપયન્નાહ । હસ્ત ઇતિ ।

હે મેઘ યત્ર યસ્યાં અલકાયાં વધૂનાં નવપરિણીતયુવતીનાં હસ્તે લીલા-
 કમલં લીલાર્થે ક્રીડાર્થે ધારિતં કમલં વર્તતે ।

બાલકુન્દાનુવિદ્ધં બાલકુન્દાઃ અવિકસિતાઃ ડોલરકલિકા તૈઃ અનુવિદ્ધં
 વ્યાપ્તં પ્રથિતં ડોલરકલિકાગુપ્તિતં કલિકાભૂષણં તાલુપ્રદેશવર્તિનિ સાધિત
 કેશમધ્યભાગે વધૂનાં અલકે કેદોષુ વર્તતે ।

રોધ્રપ્રસવરજસા રોધ્રાણાં લોદરવૃક્ષાણાં પ્રસવાઃ પુષ્પાણિ તેષાં રજઃ પુષ્પ
 પરાગઃ તેન તલ્લેપેન વધૂનાં આનનશ્રીઃ મુચ્છશોભા પાણ્ડુતાં ગૌરતાં નીતા પ્રાપ્તા વર્તતે ।

યસ્યાં પુર્યાં વધૂનાં ચૂડાપાશે ધમ્મિલ્લે-નવકુરબકં વર્તતે । કર્ણે ચ ચારુ સુંદરં
 શિરીષપુષ્પં વર્તતે । સીમન્તે સેથો ઇતિ લોકે મસ્તકસ્ય મધ્યે કેશવીર્યાં ત્વદુપ-
 ગમજં ત્વત્ તવ ઉપગમઃ આગમઃ વર્ષાકાલઃ તસ્મિન્ સમયે જાયતે ઇતિ
 ત્વદીયાગમનોત્પન્નં નીપં કદમ્બપુષ્પં વર્તતે ॥૭૪॥

અલકાપુરી વર્ણન ૮

હાથે કીડા કમળ, કળિયું કુંદ ગૂંથેલ કશે
 ગોરી શોભા મુખ કમળની લોધ્ર પુષ્પો પરાગે ॥
 અંબોડામાં નવ કુરબકો, સર્સડા કુલ કાને
 કુલો સેથે યુવતિજનને ત્યાં કદંબો તણાં છે ॥૭૪॥

હે મેઘ જે અલકાનગરીમાં નવી પરણેલી નવવધૂઓ વહુઓ રમવા માટે હાથમાં
 કમળ પુષ્પ ફેરવે છે.

ડોલરની ઉધડયા વિનાની કળીયોથી ગૂંથેલું કળિકાભૂષણ એ નવવધૂઓના વાળના
 આગળના ભાગમાં ગોઠવેલ છે.

ચોતાના મોઢાને ગૌરવર્ણે બનાવવા મોઢા ઉપર લોદર વૃક્ષના ફુલનો પરાગ-અર્ચત
 આરિક સુગંધી ચૂણ મોઢા ઉપર જે સ્ત્રીઓ ચોપડે છે.

અંબોડામાં નવકુરબકની વેણી, કાન પર સરસડાતાં સુંવાળાં રેશમ જેવાં ફુલ અને
 સેથામાં તારા આવવાથી (વરસાદની ઋતુમાં), ખીલતાં કદંબના ફુલ જે સ્ત્રીઓએ કળીયો
 ગોઠવ્યાં છે ॥૭૪॥

યસ્યાં મત્તભ્રમરમુખરાઃ પાદપા નિત્યપુષ્પા
 હંસશ્રેણીરચિતરશના નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ॥
 કેકેત્કળઠા ભવનશિખિનો નિત્યભાસ્વત્કલાપા
 નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥૭૫॥

અલકાપુરી વર્ણન ૯

હે મેઘ, ત્વં તાં અલકાં પમિશ્ચિન્દૈરપિ જ્ઞાસ્યસે પવ ।

યસ્યાં અલકાયાં મત્તભ્રમરમુખરાઃ પુષ્પદ્રવૈઃ મત્તાઃ યે ભ્રમરાઃ મધુકરાઃ તૈઃ
 મુખરાઃ ગુંજાયમાનાઃ પોદ્ધંપાઃ નિત્યપુષ્પાઃ સદાપુષ્પિતાઃ સન્તિ ।

યસ્યાં અલકાયાં હંસશ્રેણીરચિતરશનાઃ હંસાનાં શ્રેણ્યા પંક્ત્યા રચિતા
 સ્થાપિતા રશનાઃ મેઘલાઃ યાસાં તાઃ નલિન્યઃ પદ્મિન્યઃ સરોવરિકાઃ નિત્યપદ્માઃ નિત્યં
 સર્વકાલં સર્વેર્તુષુ કમલપુષ્પવત્યઃ સન્તિ ।

યસ્યાં અલકાયાં કેકેત્કળઠાઃ કેકાશબ્દેન ઊર્ધ્વકૃતાઃ કંઠાઃ વૈસ્તે ભવનશિખિનઃ
 પાલિતાઃ ગૃહમયૂરાઃ નિત્યભાસ્વત્કલાપાઃ નિત્યં સતતં સર્વકાલં ભાસ્વન્તઃ સુશોભિતાઃ
 રમણીયાઃ કલાપાઃ કલાઃ યેષાં તે સન્તિ ।

યસ્યાં પ્રદોષાઃ રાત્રયઃ નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ સન્તિ । સસ્પૃશ્વ શંભોઃ
 તત્ર નિત્યનિવાસાત્ તજ્જટાયાં સ્થિતશશિના નિત્યં સતતં પ્રકાશમાના યા જ્યોત્સ્ના
 ચંદ્રકાન્તિઃ તયા પ્રતિહતા દૂરીકૃતા અવરુદ્ધાઃ તમસાં અંધકારાણાં આવૃત્તિઃ
 પુનરાગમનં તેન રમણીયાઃ વર્તન્તે ॥૭૫॥

અલકાપુરી વર્ણન ૯

શબ્દાળાં જ્યાં મદન ભમરોથી સદાપુષ્પ વૃક્ષો

હાર્યું હંસો તણિ નલિનિને નિત્ય પદ્મો સુહાર્તા ॥

મોરો ઉત્કંઠિત ભવનના નિત્ય શોભે કળાયે

જ્યોત્સ્નાઓથી મનહર નિશા દૂર છે અંધકારો ॥૭૫॥

હે મેઘ તું એ અલકાપુરીને નીચેનાં એ ધાણુથી પણ ઓળખી શકીશ.

જે અલકાપુરીમાં પુષ્પ રસોના મદથી ઘેરાયેલા ભમરા જેના પર યુગ્મ રહ્યાં છે
 એવાં વૃક્ષો બારે માસ ફૂલથી ખીલેલાં રહે છે.

જે અલકામાં બારે માસ કમળનાં ફૂલ ખીલી રહ્યાં છે એવી તળાવડીયુંને કઠિ હંસની
 હાર્યું બેઠી છે તે એની સફેદ કટીમેખળા-કંદોરા જેવી શોભે છે.

જે અલકાપુરીમાં કેકા શબ્દથી ટહુકા કરતા ઘરમાં પાળેલા મોર હંમેશાં કળા પુરી
 શોભી રહેલા છે.

જ્યાં શંકર સાક્ષાત રહેતા હોવાથી તેની જટામાં રહેલા ચંદ્ર વડે જે અલકાપુરીની રાત્રીઓ
 અંધના પ્રકાશથી બારે માસ પ્રકાશી રહેલી હોય છે. ક્યાંય પણ અંધાઈ જોઈ શકાતું નથી ॥૭૫॥

અક્ષીણાન્તર્ભવનનિધયઃ પ્રત્યહં રક્તકण્ઠે-
 રુદ્ગાયદ્ધિર્ધનપતિયશઃ કિન્નરૈર્યત્ર સાર્ધં ॥
 વિભ્રાજાશ્ચ વિબુધવનિતાવારમુખ્યાસહાયા
 બદ્ધાલાપા બહિરુપવનં કામિનો નિર્વિશન્તિ ॥૭૬॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૦

હે મેઘ યજ્ઞ યસ્યાં અલકાયાં, વિબુધવનિતાવારમુખ્યાસહાયાઃ વિબુધવનિતાઃ
 દેવસ્ત્રીરૂપાઃ યાઃ વારમુખ્યાઃ વારાંગનાઃ કલાકુશલાંગનાઃ. તાઃ સહાયાઃ યેષાં તે ।
 અક્ષીણાન્તર્ભવનનિધયઃ અક્ષીણાઃ ક્ષયરહિતાઃ અંતર્ભવને ગૃહાભ્યન્તરે તોષા-
 સ્નાના ઇતિ લોકે તત્ર નિધયઃ સ્વર્ણરત્નાદીનાં ભણ્ઢારાઃ યેષાં તે ।

પતાદશાઃ કામિનઃ શંગારરસિકા યક્ષાઃ રક્તકંઠૈઃ મધુરસ્વરૈઃ ધનપતિયશઃ
 કુબેરકીર્તિદ્યોતકાનિ સંગીતાનિ રુદ્ગાયદ્ધિઃ ઉત્તમપ્રકારેણ રુદ્ધસ્વરૈઃ ગાયમાનૈઃ
 કિન્નરૈઃ સાર્ધં બદ્ધાલાપાઃ બદ્ધઃ સંપ્રવેશિતાઃ સાધિતાઃ રાગાણાં અલાપાઃ યૈસ્તે
 સન્તઃ બહિરુપવનં અલકાપુર્યાઃ બહિર્ભાગે સ્થિતં વિભ્રાજાશ્ચ વિભ્રાજનામકં ઉદ્યાનં
 પ્રત્યહં અનુદિનં નિર્વિશન્તિ પ્રવિશન્તિ ॥૭૬॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૦

ભંડારે અક્ષય ધનતણા જમને છે ધરેમાં
 ઊંચે ગાતા ધનપતિ તણી કીર્તિને કિન્નરે જ્યાં ॥
 દેવ સ્ત્રીઓ મધુરસુરની સાથ વિભાજ નામે
 પેસે છે ત્યાં ઉપવન વિષે નિશ્ચ કામાંધ થશે ॥૭૬॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરીના પુરૂષોને, સ્વર્ગની અપ્સરાઓ કળા કૌશલ્યવાળી વારાંગનાઓ
 રૂપે બની સુખ આપે છે.

જે અલકાપુરીના પુરૂષોના ધનના ભંડાર તોશાખાનાં સોતું રત્નો વગેરેથી હમેશાં
 ભરેલાં જ રહે છે, ગમે તેટલો ઉપયોગ કરે તો પણ ખુટતાં નથી.

એવા કામી શંગારરસિક યક્ષો, મધુર સ્વાથી કુબેરના યક્ષનાં સંગીત ગાતા કિન્નરો
 સાથે રાગમાં આલાપ મેળવી અલકાપુરીની શહેરની બહાર આવેલા વિભાજ નામના
 બગીચામાં દાખલ થઈ આનંદ કરે છે. ॥૭૬॥

યત્રાનીતાઃ સતતગતિના યદ્વિમાનાગ્રભૂમી-
 રાલેખ્યાનાં સ્વજલકણિકાદોષમુત્પાદ્ય સઘઃ ॥
 શંકાસ્પૃષ્ઠા ઇવ જલમુચસ્ત્વાદૃશા યત્ર જાલૈ-
 ધૂમોદ્ગારાનુકૃતિનિપુણા જર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥૭૭॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૧૧

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં અલકાયાં સતતગતિના પવનેન યત્ યસ્યાઃ અલકાયાઃ
 વિમાનાનિ સસભૂમિકાનિ-દ્વર્માણિ તેષાં અગ્રભૂમયઃ અંતિમભૂમિગૃહાણિ તાઃ આનિતાઃ
 અંતઃપ્રાપિતાઃ ત્વાદૃશાઃ ત્વત્સદૃશાઃ જલમુચ્ચઃ મેઘાઃ આલેખ્યાનાં ચિત્રાણાં સ્વજલ-
 કણિકાદોષં ઉત્પાદ્ય સ્વજલાનાં વિન્દુભિઃ વિકૃતિ વિધાય સઘઃ શંકાસ્પૃષ્ઠા ઇવ
 ભયચ્ચકિતા ઇવ ધૂમોદ્ગારાનુકૃતિનિપુણાઃ ધૂમસ્ય ઉદ્ગારઃ નિર્ગમનં તસ્ય અનુકૃતિઃ
 અનુકરણં તત્કરણે નિપુણાઃ કુશલાઃ અતપવ જર્જરા પૃથક્ પૃથક્ ભૂતાઃ જાલૈઃ
 જાલિકામિઃ ગવાક્ષવિધરૈઃ નિષ્પતન્તિ ઘદ્ધિઃ નિઃસરન્તિ ॥૭૭॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૧

ખેંચાયેલા પવન ગતિથી સાતમી મેડીયુંમાં
 સારા ચિત્રો જળકણુવડે સાવ નાખી બગાડી ॥
 બણે શંકા ભયથી જલદો નીસરી બળીયૂંથી
 વીંખાઈ ધૂમ્ર સમ બનિને તૂં સમા નીકળે છે ૭૭॥

હે મેઘ, જે અલકા નગરીનાં સાત ભોનાં ગગનચુંબી મહાનાની ઉપલી ભોંયુંના
 મહાનોખાં હંમેશાં વાતા પવને ખેંચાઈ આવતા તારા જેવા મેઘો અંદર ધુસી જઈ ત્યાં
 ટીંગાડેલાં ચિત્રોના રંગને પોતાના જળ બિંદુઓથી બગાડી નાખી તુરત ભયભીત બનેલા
 ધુંવાણનો આકાર ધરવામાં કુશળ એવા તે મેઘ છુટા છુટા બની બળીયું વાટે બહાર
 નીકળી જાય છે. ॥૭૭॥

મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરૈઃ સેવ્યમાના મરુદ્ધિ-
 મન્દારાણામનુતટરુહાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ॥
 અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૂઢૈઃ
 સંક્રોડન્તે મણિભિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યાઃ ॥૭૮॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૧૨

હે મેઘ, મન્દાકિન્યાઃ ગંગાયાઃ સલિલશિશિરૈઃ જલેન તોયતુષારેણ શીતલૈઃ
 મરુદ્ધિઃ પવનૈઃ સેવ્યમાનાઃ, અનુતટરુહાં તીરસમીપોક્ષ્મતાનાં મન્દારાણાં સુરતરૂણાં
 કલ્પદ્રુમાણાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ નિવારિતાઃ ઉષ્ણાઃ આતપાઃ સૂર્યતાપાઃ યામિસ્તાઃ,
 અમરપ્રાર્થિતાઃ દેવૈર્યોચિતાઃ કન્યાઃ યક્ષકુમારિકાઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૂઢૈઃ
 કનકસ્ય સ્વર્ણસ્ય સિકતા વાલુકા રેતિઃ તસ્યાઃ મુષ્ટિઃ તન્ન નિક્ષેપઃ ન્યાસઃ તેન
 ગૂઢૈઃ ગુપ્તૈઃ અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કસ્યા મુષ્ટૌ કો મણિઃ સ્વર્ણવાલુકાન્તર્હિતોસ્તીતિ જ્ઞાતવ્યૈઃ
 મણિભિઃ રત્નૈઃ સંક્રોડન્તે રમન્તે ॥૭૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૨

સેવાતી જ્યાં શિશિર પવને જાહુવીનાં જળોથી
 કઠિ જગ્યાં સુરતરૂ તણી છાયથી શાંત તાપ ॥
 સંતાડેલાં કનક રજની મૂઠિયૂંથી મણીથી
 બોલાવાતી અમર જ ગણે યક્ષ કન્યા રમે છે ॥૭૮॥

હે મેઘ, ગંગાના જળથી ઠંડા અનેલા પવનનો આનંદ લેતી, ગંગાને કઠિ જગ્યાં
 કલ્પદ્રુક્ષોની છાયથી સૂર્યનો તડકો જેને લાગતો નથી એવી, દેવતાઓ જેની માગણી કરે છે
 એવી યક્ષોની કન્યાઓ કુમારિકાઓ સોનાની રેતીની અંદર મુઠીમાં રાખી સંતાડેલાં રત્નોથી
 રમે છે. અર્થાત અલકામાં વહેતી ગંગાની રેતી સોનાની છે તે રેતી મુઠીમાં લઈ તેમાં
 બુદ્ધિબુદ્ધિ રત્નો સંતાડી એક બીજી પોતાની મુઠીમાં કંથું રત્ન છે તે પુછતી રમત કરે છે. ॥૭૮॥

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજાલિંગિતોચ્છ્વાસિતાના-
મંગ્ગલાનિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલમ્બાઃ ॥
ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈઃ પ્રેરિતાશ્ચન્દ્રપાદૈ-
ર્વ્યાલુમ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્ચન્દ્રકાન્તાઃ ॥૭૯॥

અલકાપુરી વર્ણન' ૧૩

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં અલકાયાં તન્તુજાલાવલંબાઃ તંતુજાલાઃ શલાકાયુક્ત-
જાલિકાઃ તાસુ અવલંબઃ અધારો યેષાં તે । પુનઃ ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈઃ ત્વત્ તથા
સંરોધઃ આવરણં તસ્ય અપગમઃ અભાવઃ તેન નિર્મલૈઃ ચંદ્રપાદૈઃ ચંદ્રકિરણૈઃ પ્રેરિતાઃ
નેદિતાઃ અતઃ યત્ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનઃ સ્ફુટાશ્ચ જલકણાશ્ચ તાન્ સ્યન્દન્તિ વર્ષતીતિ
પવંશીલાઃ ચંદ્રકાન્તાઃ ચન્દ્રકાન્તમણયઃ પ્રિયતમભુજાલિંગિતોચ્છ્વાસિતાનાં પ્રિયતમાનાં
મર્તૃણાં યાનિ ભુજાભિઃ આલિંગિતાનિ તૈઃ ઉચ્છ્વાસિતાઃ શ્વાસોચ્છ્વાસગતિં પ્રાપ્તાઃ
વિકલિતાઃ તાસાં સ્ત્રીણાં સુરતજનિતાં નિધુન્નેત્પાદિતાં અંગ્ગલાનિ શરિરસ્ય લેદં શ્રમં
વ્યાલુમ્પન્તિ અપનયન્તિ ॥૭૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૩

જ્યાં સ્ત્રીઓની પ્રિયતમ ભુજાલિંગને શ્વાસવાળી
અંગ્ગલાની સુરત નિપજી, ચંદ્રકાંતો હરે છે. ॥
જતાં તારી અડચણ કરો ચંદ્રનાં પેસતાં જ્યાં
પાણી બિંદૂ બહુ વરસતા જાળિઓમાં જડેલા ॥૭૯॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરી નગરીમાં સરીવાવાળી જાળીયુંમાં જડેલા અને તારી આડચ
ખસી જવાથી અર્થાત તું ચંદ્રની આડે ન રહેવાને લીધે સીધાં ચંદ્રનાં કિરણો તેના પર
પડવાથી પાણીના બિંદુઓને ટપકતા એવા ચંદ્રકાંત મણિયો પ્રિયની ભુજાના આલિંગનથી
શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતી વિહ્વળ બનેલી સ્ત્રીઓના સુરત જન્ય શરીરના શ્રમને મટાડે છે. ॥૭૯॥

મત્વા દેવં ધનપતિસત્ત્વં યત્ર સાક્ષાદ્ વસન્તં
 પ્રાયશ્ચાપં ન વહતિ ભયાન્મન્મથઃ ષટ્પદજ્યં ॥
 સભ્રૂમંગં પ્રહિતનયનૈઃ કામિલક્ષ્યેષ્વમોઘૈ-
 સ્તસ્યારસ્મશ્ચતુરવનિતાવિભ્રમૈરેવ સિદ્ધઃ ॥૮૦॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૪

હે મેઘ, યજ્ઞ યસ્યાં અલકાયાં ધનપતિસત્ત્વં કુબેરસ્ય મિત્રં અલકાયાં
 સાક્ષાદ્ વસન્તં મૂર્તિમન્તં નિવસન્તં દેવં મહેશ્વરં મત્વા તસ્ય ભયાત્ ભીત્યા
 કન્દર્પઃ પ્રાયઃ બાહુલ્યેન ષટ્પદજ્યં ભ્રમરશ્રેણિપ્રત્યંશં ધનુઃ ન વહતિ ન ધારયતિ ।
 નતુ યદિ મન્મથઃ ચાપં તત્ર ન વહતિ તદો કથં તત્રત્યાનાં મિથુનાનાં
 પરસ્પરં પ્રીતિરુત્પદ્યતે ઇતિ ચેત્તત્રાહ ।

સભ્રૂમંગં શુક્રુટિવિલાસયુકં યથાસ્યાત્તથા પ્રહિતનયનૈઃ પ્રહિતાનિ પ્રેરિતાનિ
 નયનાનિ નેત્રાણિ યેષુ તૈઃ અમોઘૈઃ સફલૈઃ ચતુરલલનાવિભ્રમૈઃ કામક્રીડાચતુરાઃ
 યાઃ કામિન્યઃ તાસાં વિલાસૈરેવ તસ્ય મન્મથસ્ય કન્દર્પસ્ય કામિલક્ષ્યેષુ કામિ-
 વેઘ્યેષુ યોઽસૌ આરંભઃ પ્રહરણપ્રસિદ્ધઃ સિદ્ધઃ નિષ્પન્નઃ સફલઃ વર્તતે ॥૮૦॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૪

બાણી સાક્ષાત્ ધનપતિ સખા શંકર જ્યાં વસે છે
 દોરી ચાપેં ભ્રમર જ તણી કામ બીકેં ન ધારે ॥
 સભ્રૂમંગેં સફળ નયનેં લક્ષિને કામિયોને
 તેનો પ્રારંભ જ ચતુરમાં થાય છે વિભ્રમોથી ॥૮૦॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં હમેશાં સાક્ષાત્ રહેતા, કુબેરના મિત્ર ભગવાન શંકરની
 બીકથી કામદેવ ધણેભાગે ભ્રમરાંઓની હાથું રૂપી ધનુષ્યને ચડાવતો નથી.

જો કામદેવ ધનુષ્ય ચડાવતો નથી તો હાંનાં યુવક યુવતીઓને પરસ્પર પ્રીતિ કેમ
 થાય છે એવી શંકાનું નિવારણ કરતાં કહે છે

શુક્રુટીના વિલાસ સાથે કેડેલા કટાક્ષવાળા, નિષ્ફળ ન જનારા, કામક્રીડાથી ચતુર એવી
 બીઓના વિલાસે વડે જ કામનો પ્રારંભ ઉત્પત્તિ થાય છે, તે માટે કામદેવને ધનુષ્ય
 ચડાવવાની ધણે ભાગે જરૂર પડતી નથી ॥૮૦॥

વાસશ્ચિત્રં મધુ નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં
પુષ્પોદ્મેદં સહ કિસલયૈર્ભૂષણાનાં વિકલ્પાન્ ॥
લાક્ષારાગં ચરણકમલન્યાસયોગ્યં ચ યસ્યા-
મેકઃ સૂતે સકલમવલામળનં કલ્પવૃક્ષઃ ॥૮૧॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૧૫

હે મેઘ, યસ્યાં અલક્ષ્યાં એકઃ કલ્પવૃક્ષઃ સકલં સમસ્તં અવલામળનં સૂતે લલનાલંકરણં જનયતિ । કિંકિં નામ ।

ચિત્રં નાનાપ્રકારં નાનાવર્ણં વાસઃ અપેક્ષિતવસ્ત્રાણિ સૂત્રે જનયતિ ।

પુનઃ । નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં લોચનયોઃ વિભ્રમાણાં હાવભાવાદિવિલાસાનાં આદેશઃ પ્રકટીકરણં તત્ર દક્ષં ચતુરં મધ્યં વિવિધપ્રકારાઃ સંસારસુખપ્રદાઃ મદિરાઃ સૂતે ।

પુનઃ । કિસલયૈઃ સહ કિંજલ્કૈઃ કુંપલૈઃ કલિકામિઃ સહ પુષ્પોદ્મેદં પુષ્પાણાં ઉદ્મેદં પ્રાગદ્યં સૂતે જનયતિ ।

પુનઃ । ભૂષણાનાં વિકલ્પાન્ આભૂષણાનાં અલંકારવસ્તૂનાં દાર-કેયૂર કુંડલ મુદ્રિકા કંકણ કટિમેષ્વલાદીન્ વિશેષાન્ જનયતિ ।

પુનઃ ચરણકમલન્યાસયોગ્યં પાદપદ્મારોપણોચિતં લાક્ષારાગં રક્તનીલાદિ રંગાણાં અલક્ષ્યાદીનાં રાગં વિવિધરંગં ચ સૂતે જનયતિ । યેન વિવિધરંગાણાં ચિન્દુભિઃ કૃતાન્યાલેખ્યાનિ પાદસૌન્દર્યવર્ધનानિ કન્યાઃ યુવતયશ્ચ કુર્વન્તિ ॥૮૧॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૫

ઊંઝાં વસ્ત્રો, મધુ નયનમાં આપતું એ વિલાસો

ખીલ્યાં કૃત્તો કુંપળ સહિત, શ્રેષ્ઠ આભૂષણોને ॥

લાક્ષા રંગો ચરણ કમળે ત્રાજવાં પાડવાને

શૃંગારો છે રમણિજનને એકલું કલ્પવૃક્ષ ॥૮૧॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં એક કલ્પવૃક્ષ જે ઓઝોને શણગારવાની વસ્તુઓ આપે છે. અનેક જાતનાં રંગીન સુતરાઉ રેશમી સોનેરી મરજી પ્રમાણેનાં લુગડાં ઉત્પન્ન કરે છે. આંખોમાં હાવભાવ વગેરે વિલાસને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી અનેક જાતની સંસાર સુખ આપનારી મદિરાને ઉત્પન્ન કરે છે.

કળિયો કુંપળીયાં સાથેનાં પુષ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અનેક જાતનાં આભૂષણો ધરણી શણગારની વસ્તુઓ હાર આભુષણ કંકણ વીંટી કટિમેષ્વળા ઝાંઝર વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે.

કમળ સરખા કામળ પગમાં ત્રાજવાં પાડવાના વિવિધ લાલ વાદળી રંગને ઉત્પન્ન કરે છે જેથી કુમારિકાઓ અને પરણેલી વહુઓ ત્રાજવાં પાડી પોતાના પગને શોભાવે છે ॥૮૧॥

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાદુત્તરેણાસ્મદીયં
 દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ॥
 યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
 હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતો વાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥૮૨॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૧

હવાનીં અલકાયાં અભિજ્ઞાનપૂર્વકં આત્મીયં ધવલગૃહં નિર્દર્શયન્નાહ । તત્રાગારેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર તસ્યાં અલકાયાં અસ્મદીયં અસ્માકં હૃદં આગારં ગૃહં ધનપતિ-
 ગૃહાત્ કુબેરસ્ય ગૃહાત્ ઉત્તરેણ ઉત્તરસ્યાં દિશિ રાજભવનાત્ અદૂરેણ વર્તેતે ।

કથંભૂતં ગૃહં ઇત્યાહ । સુરપતિધનુશ્ચારુણા ઇન્દ્રાપાકારરચનામનોદરેણ
 તોરણેન નાનાવર્ણરત્નચ્ચિતેન દૂરાલ્લક્ષ્યં વિપ્રકૃષ્ટાત્ અવસેયં દૂરત પવાનેન
 ચિન્હેન અભિજ્ઞાતું શક્યં ।

પુનઃ અભિજ્ઞાનાન્તરમાહ । યસ્ય ગૃહસ્ય ઉદ્યાને ઉપવને મમ કાન્તયા સ્ત્રિયા
 વર્ધિતઃ પાલિતઃ, કૃતકતનયઃ કૃત્રિમઃ પુત્રીકૃતઃ હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતઃ હસ્તાભ્યાં
 પ્રાપ્યૈઃ ગ્રાહ્યૈઃ સ્તવકૈઃ પુષ્પગુચ્છૈઃ નમિતઃ નમ્રોભૂતઃ વાલમન્દારવૃક્ષઃ લઘુકલ્પવૃક્ષઃ
 વર્તેતે ॥૮૨॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૧

સ્યાં માઈ છે ધર ધનપતી મહેલથી ઉત્તરાઈ
 છેડેથી ઈંદ્ર ધનુષ સમા તોરણેં ઓળખાતું ॥
 જના બાગેં તનય સરખો પતિયેં બિછરેલો
 ગુચ્છાળો સ્યાં કર લઈ શકે રોપ મંદારનો છે ॥૮૨॥

હવે અલકાપુરીમાં ઓળખી શકાય એ રીતે પોતાના ધરતું વર્ણન કરે છે.

હે મેઘ, તે અલકાપુરીમાં અમાઈ ધર કુબેરના મહેલથી ઉત્તર દિશાએ રાજભવનની
 નજીકમાં જ છે. તે ધર કેવું છે. સાંભળ.

ઈંદ્ર ધનુષના આકારનાં અને રંગનાં નાના પ્રકારનાં રત્નોથી યુક્તેલાં તોરણને લઈ
 છેડેથી ઓળખી શકાય એવું છે.

જે ધરના બગીચામાં મારી સ્ત્રીએ ઉછેરેલું અને દીકરો કરેલું હોયેં આંખી શકાય
 એવા ફૂલના ગુચ્છાથી નખી મળેલું નાનું કલ્પ વૃક્ષનું ઝાડ છે. ॥૮૨॥

વાપી ચાસ્મિન્મરકતશિલાબદ્ધસોપાનમાર્ગા
 હૈમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ ॥
 યસ્યાસ્તોયે કૃતવસતયે માનસં સંનિકૃષ્ટં
 ન ધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥૮૩॥

યક્ષગૃહ વર્ણન ૨

ભૂયોપિ અભિજ્ઞાનકથનવ્યાજેન નિજગૃહં વર્ણયતિ । વાપીતિ ।
 હે મેઘ, સ્વ પુનઃ અસ્મિન્ ઉદ્યાને મરકતશિલાબદ્ધસોપાનમાર્ગા મરકત
 શિલાભિઃ બદ્ધઃ રચિતઃ સોપાનમાર્ગઃ પદસ્થાનીયપન્થાઃ પગથિયાં इति લોકે યત્ર સા ।
 સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ સ્નિગ્ધાઃ વૈદૂર્યાણાં નાલાઃ વૈદૂર્યમળીનાં નાલાઃ જલોપરિગમના
 ગમનમાર્ગાઃ પૂલિકાઃ તૈઃ ।
 હૈમૈઃ સુવર્ણરંગૈઃ વિકચકમલૈઃ વિકસિતકમલપુષ્પૈઃ છન્ના વ્યાપ્તા આચ્છાદિતા
 વાપી સરોવરિકા વર્તતે ।

યસ્યાઃ વાપ્યાઃ સરોવરિકાયાઃ તોયે જલે કૃતવસતયઃ કૃતસ્થાનાઃ હંસાઃ,
 સંનિકૃષ્ટં સમીપે સ્થિતમપિ માનસં માનસરોવરં ન ધ્યાસ્યન્તિ ન સ્મરિષ્યન્તિ । અપિ
 પુનઃ ત્વાં પ્રેક્ષ્ય અવલોક્ય તુ વ્યપગતશુચઃ ગતશોકાઃ સન્તઃ માનસં ન સ્મરિષ્યન્ત્યેવ ।

સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ અસ્યાર્થઃ શ્રીમહિનાથેન અન્યેશ્ચ સ્નિગ્ધાનિ વૈદૂર્યાનિ
 નાલાનિ દંડાઃ યેષાં તૈઃ કમલૈઃ इति કૃતઃ સ્વ ન યથાર્થઃ । કમલદંડાનાં સ્નિગ્ધતા-
 ઽભાવાત્ । સૂક્ષ્મરોમયુક્તા અસ્નિગ્ધા એવ તૈ ભવન્તિ । દંડાઃ વૈદૂર્યાણાં ન ભવિતું
 શક્યાઃ । લીઘવૈદૂર્યનાલૈઃ इदં પાઠાંતરમપિ ન યુજ્યતે । કમલદંડાનાં લીઘતયા
 કમલનાં શોભાભિવૃદ્ધિર્ન સંભવા । અતઃ સ્નિગ્ધપાઠ એવ યુક્તઃ । અનેન પૂલિકાયા
 અર્થે નાલાશબ્દપ્રયોગ એવાત્ર મહાકવિના કૃતોસ્તિ ॥૮૩॥

યક્ષના ધરતું વર્ણન ૨

એમાં શોભે મરકતમણીનાં પગાતું તળાવ
 જમાં ખીલ્યાં કનક કમળો, પૂલ વૈદૂર્ય આંધ્યા ॥

આઈ જ્યાં માનસ સર છતાં ના તજે આ જળોને

• નો સંભારે વધુ સુખિ થશે જોઈ હંસો તને સ્યાં ॥૮૩॥

હે મેઘ એ બગીચામાં પત્તા-મરકત મણિનાં આંધ્યાં પગથિયાંથી અને લીસા-સુંવાળા
 વૈદૂર્ય મણિના પૂલ કમાનુંથી અને સોનાનાં રંગનાં ખીલેલાં કમળોથી ભરેલી એવી તળાવડી છે.

જે તળાવડીના પાણીમાં રહેનારા હંસો માનસરોવર નજીકમાં જ છે છતાં સ્યાં
 જવાની ઇચ્છા કરતાં નથી તેને યાદ પણ કરતાં નથી, તેમાં વળી તુને જોશે એટલે તો
 જવાની ઇચ્છા જરાય કરશે નહીં ॥૮૩॥

તસ્યાસ્તીરે રચિતશિખરઃ પેશલૈરિન્દ્રનીલૈઃ
 ક્રોડાશૈલઃ કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ॥
 મદૂગેહિણ્યાઃ પ્રિય ઇતિ સખે ચેતસા કાતરેણ
 પ્રેક્ષ્યોત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ત્વાં તમેવ સ્મરામિ ॥૮૪॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૩

હે જલદ, તસ્યાઃ વાપ્યાઃ સરોવરિકાતીરે પેશલૈઃ મનોહરૈઃ ઇન્દ્રનીલૈઃ ઇન્દ્ર-
 નીલમણિભિઃ રચિતશિખરઃ નિર્મિતશૃંગઃ ।

કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ સ્વર્ણરંભાણાં સ્વર્ણરંગાનાં કદલીનાં સ્વર્ણકદલી
 સોનકેલ સોનેરીકેલાં ઇતિ લોકે તાસાં આવેષ્ટનં પરિતઃ વેષ્ટનં તેન પ્રેક્ષણીયઃ
 સાદરં અવલોકનીયઃ ક્રોડાશૈલઃ વર્તતે ।

હે સખે હે મિત્ર અહં ત્વાં પ્રેક્ષ્ય અવલોક્ય સઃ ક્રોડાશૈલઃ મદૂગેહિણ્યાઃ
 પ્રિયઃ વલ્લભઃ ઇતિ ઉત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ઉત્પ્રાન્તાઃ ઉપરિગતાઃ પર્યન્તાઃ તત્ર સ્ફુરિતા
 હલ્લસિતા તટિત્વ વિદ્યુત્ત્વ યસ્મિન્સ્તં પતાદશં ત્વાં તથા તં ક્રોડાશૈલં કાતરેણ અધીરેણ
 ચેતસા હૃદા યવ સ્મરામિ ॥૮૪॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૩

તેને કઠિ શિખર યુત જ ઇન્દ્રનીલે રચેલો
 ત્યાં છે ક્રોડા ગિરિ, કનકશી કૃણ્ય બાગે વિંટાયો ॥
 મારી સ્ત્રીને પ્રિય ઈ સમજી ને અધીરા મનેથી
 તે ટાણે વિદ્યુત યુત તમને ને ગિરીને સમરૂં છું ॥૮૪॥

હે મેઘ, એ તળાવડીને કઠિ સુંદર ઇન્દ્રનીલ મણિના નીલમના બાધિલા શિખરવાળો, ચાર
 કોર સોનાના રંગની કૃણ્થી ઘેરાયેલો હોવાથી જોવા લાયક સુંદર લાગતો એવો ક્રોડાશૈલ
 રમવાનો પર્વત છે. હે મિત્ર તુંને અટાણે જોઈને મને યાદ આવે છે કે મારી સ્ત્રીને વહાલો
 એવો એ ક્રોડા પર્વત ઉપર તું જઈશ અને તે પર્વતના ઉપરના છોડ પાંસે તું વિજળીના
 અપકાર કરીશ સારે તે પર્વત અને તું કેવા લાગશે એ દ્રશ્યને મારા અધીર
 હૃદયથી યાદ કરું છું ॥૮૪॥

રક્તાશોકશ્ચલકિસલયઃ કેસરશ્ચાત્ર કાન્તઃ
 પ્રત્યાસન્નૌ કુરબકવૃત્તેર્માધવીમણ્ડપસ્ય ॥
 एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
 कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्नास्याः ॥८५॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૪

हे मेघ, अब पर्वतेचाने, चलकिसलयः चंचलपल्लवः रक्ताशोकः रक्तपुष्पः
 अशोकवृक्षः विद्यते । अन्यः कान्तः मनोहरः केसरः बहुलवृक्षोपि विद्यते । तौ
 कुरबक वृत्तेः कुरबकानां मरुबक सुगंधि क्षुपानां वृत्तिः वाडिः बाइय लोके यस्य
 तस्य माधवीमण्डपस्य अतिमुकलतामण्डपस्य प्रत्यासन्नौ निकटस्थौ स्तः ।

દોહદ્વ્યાજેન દોહદ્વઃ પ્રસવસહાયકં દ્રવ્યં તસ્ય છન્ના તયોર્દ્વયોર્મધ્યે एकः
 रक्ताशोकः मया सह मया साकं तव सख्याः तव भ्रातृजायायाः मम पत्न्याः
 वामपादाभिलाषी अस्ति वामचरणमभिलषति । अन्यः बहुलः अस्याः तव सख्याः
 मया सह वदनमदिरां सुरागण्डूषं इच्छति ॥८५॥

યક્ષના ધરતું વર્ણન ૪

રક્તાશોક અપણ કુંપળો ઢૂંકડા છે બહુલ
 વીંટી વાડ્યે મરુબકતણી માધવી માંડવાની ॥
 તેમાં પૂહેલો તવ સખિતણો ઈચ્છતો પાદ ડાબો
 બીજો તેની વદનમદિરા દોહદચ્છદ્મ માટે ॥૮૫॥

હે મેઘ આ પર્વતવાળા બગીચામાં હસતા કુંપળીયાંવાળો લાલ કુલનો અશોક અને
 સુંદર બહુલ બોલસરીનાં બે ઝાડ છે. તે બેઠાં ઝાડ મરવાની વાડ્યથી વીંટાયેલા ચમેલીના
 માંડવાની નજીકમાં છે.

પ્રસવને-પુલ્લ ફળની ઉત્પત્તિને સહાયક પદાર્થ તરીકે એ બેઠાં લાલ અશોક મારી સાથે
 તારી સખી-મારી પત્નીના ડાબા પગના રૂપશ્ચંને ઇચ્છે છે અને બહુલ મારી પત્નીના
 બોલના મદિરાના કોણાને ઇચ્છે છે ॥૮૫॥

તન્મધ્યે ચ સ્ફટિકફલિકા કાંચની વાસયષ્ટિ-
 મૂલે વદ્ધા મણિભિરનાતિપ્રોઢવંશપ્રકાશૈઃ ॥
 તાલૈઃ સિઞ્જદ્વલયસુભગૈર્નાતિતઃ કાન્તયા મે
 યામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલકંઠઃ સુહૃદ્ઃ ॥૮૬॥

યક્ષગૃહ વર્ણન ૫

હે મેઘ, તન્મધ્યે તથોદ્વિયોઃ રક્તાક્ષોકબકુલયોર્મધ્યે વાસયષ્ટિઃ વિદ્યતે
 વાસયષ્ટિઃ નિવાસદંડઃ પંજરદંડઃ નિવાસસ્તંભિકા યુસ્તિ । કથં ભૂતા સા ।

સ્ફટિકફલિકા સ્ફટિક મણિમયા ફલિકા પીઠિકા ઉપવેશનભૂમિઃ
 યસ્યાઃ સા । સંપૂર્ણા યષ્ટિઃ કાંચની સુવર્ણમયો, મૂલે મૂલવિભાગે અઘસ્તાત્
 અનતિપ્રોઢવંશપ્રકાશૈઃ ન અતિપ્રોઢા ન અતિપક્વાઃ ન લઘવઃ પતાદશા યે વંશાઃ તેષાં
 પ્રકાશઃ સૌન્દર્યે હવ પ્રકાશાઃ યેષાં તે મળયઃ રત્નાનિ તૈઃ મણિભિઃ વદ્ધા સ્થિતા ।
 પતાદશી મયૂરસ્ય વાસયષ્ટિઃ નિવાસસ્થાનરૂપપંજરયુક્તા યષ્ટિઃ સ્તંભિકા વિદ્યતે ।
 થાંભલી ઇતિ સૌરાષ્ટ્રે ।

મે મમ કાન્તયા ગેહિન્યા સિઞ્જદ્વલયસુભગૈઃ શબ્દાયમાનકંકળમનોહરૈઃ કરતલ-
 વાદનકૃતૈઃ તાલૈઃ નર્તિતઃ નૃત્યં કારિતઃ વઃ યુષ્માકં સુહૃદ્ મિત્રં મયૂરઃ દિવસવિગમે
 સંધ્યાકાલે યાં વાસયષ્ટિં અધ્યાસ્તે ઉપવિશતિ નિવાસં કરોતિ નિદ્રાતિ ॥૮૬॥

યક્ષિના ધરતુ વર્ણન ૫

બેની વચ્ચે સ્ફટિકમણિની હેમની થાંભલી છે
 પાથે ચોડયાં રતન તરૂણા વાંસની કાંતિ જવાં ॥
 મારી સ્ત્રીના વલય રણુકારે નચાવ્યો મયૂર
 સાંજ બેસે પ્રિય સુહૃદ એ થાંભલીને મથાળે ॥૮૬॥

હે મેઘ લાલ અશોક અને બોલસરી એ બેઠ જાડની વચ્ચે એક નિવાસ થાંભલી
 પાંજરાવાળી છે. જેની બેસણી સ્ફટિકમણિની છે. થાંભલી સોનાથી બેઠેલી છે. તેના પાયાના
 નીચેના ભાગમાં બહુ કાચા નહિ બહુ પાકા નહીં એવા મધ્યમ વયના વાંસના જેવા રંગના
 પ્રકાશવાળાં રત્નો બેઠ્યાં છે એવી મોરને બેસવાની થાંભલી છે. મારી સ્ત્રીએ રણુકારા કરતાં
 અખડતાં વાગતાં કંકણથી મનોહર બનતા તાલ વડે નચાવેલો તમારો મિત્ર મોર સંધ્યાટાણે
 એ થાંભલી ઉપર બેસે છે ॥૮૬॥

અભિઃ સાધો હૃદયનિહિતૈર્લક્ષણૈર્લક્ષયેથા
 દ્વારોપાન્તે લિખિતવપુષૌ શંખપદ્મૌ ચ દૃષ્ટ્વા ॥
 ક્ષામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં
 સૂર્યાપાયે ન ચ્ચલુ કમલં પુણ્યતિ સ્વામભિચ્યા ॥૮૭॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૬

હે સાધો સજ્જન વિદ્વન્ મેઘ, હૃદયનિહિતૈઃ હૃદયસ્થૈઃ સ્મૃત્યા ધારિતૈઃ
 અભિઃ ઉપર્યુક્તલક્ષણૈઃ ભવનં મમ ગૃહં લક્ષયેથાઃ નિશ્ચિનુયાઃ ।

ઉપર્યુક્તલક્ષણૈઃ પુનઃ અન્યૈઃ લક્ષણૈઃ દ્વારોપાન્તે દ્વારસ્ય સમોપે દ્વારપાશ્વર્યોઃ
 શંખપદ્મૌ શંખપદ્મૌ શંખપદ્મૌ તૌ લિખિતવપુષૌ લિખિતં વપુઃ આકૃતિઃ શરીરચિત્રં
 યયોસ્તૌ દ્વારપાલરૂપેણ ચિત્રિતૌ દૃષ્ટ્વા, મદ્વિયોગેન મમ વિયોગદુઃખાત્ નૂનં અવશ્યં
 મમ તદ્ ભવનં સૂર્યાપાયે નિશામુખે રાત્રૌ અપિ ક્ષામચ્છાયં ક્ષીણા અલ્પા ક્ષામા યસ્ય
 તત્ ગતકાન્તિ અસ્તિ ઇતિ તર્કયામિ । કથમિવ સૂર્યાપાયે સૂર્યે અસ્તં ગતે સતિ
 નિશામુખે કમલં પદ્મં સ્વાં નિજાં અભિચ્યા કાન્તિં ન પુણ્યતિ ન ધારયતિ તદ્ભૂત
 મદ્વિરહેણ મમ ગૃહં અપિ રાત્રૌ નિરુત્સાહેન ક્ષોકમગ્નતયા અલ્પદીપાદિક્ષોભાકરણેન
 તેજોહીનં વર્તતે ઇતિ તર્કયામિ । ઇત્યં અન્યગૃહેભ્યઃ મિત્રતામાવદતઃ
 મદ્ગૃહસ્યામિજ્ઞાનં તવ સુલભં સ્યાદિતિ ભાવઃ । ॥૮૭॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૬

એ એ'ધાણે હૃદય ધરિને જાણજે હો બલા તૂં
 ચિત્રેલા બે ખડકિ પડખે એધને શંખ પદ્મ ॥
 મારા શોકેં ભવન હમણાં કાંતિહીણું જણાય
 સંધ્યાટાણે ન કમળ કદી કાંતિવાળું બને છે ॥૮૭॥

હે સજ્જન વિદ્વાન મેઘ, મેં કહેલાં અને બીજાં કહું છું તે એ'ધાણ હૈયામાં રાખી
 યાદ રાખી માંડે ધર ઓળખી કાઢજે.

મારા મકાનના દરવાજાની બાજુમાં ટોડલા ઉપર શંખ અને પદ્મ નામના બે
 દારપાળનાં ચિત્ર આજખ્યાં છે તે જોઈને મારે મકાન ઓળખજે. મારા વિયોગને લઈ મારે
 એ મકાન રાતને વખતે પણ ઝાંખા પ્રકાશવાળું હશે એમ માનું છું. જેવી રીતે સાંજ પડ્યે
 કમળ પોતાની કાંતિ ખીલવી શકેતું નથી. તેમ મારા વિયોગથી મારે ધર પણ નિરુત્સાહેને
 લઈ શોકમગ્ન રહેવાથી ઓછા દીવાના પ્રકાશથી કાંતિહીણું દેખાતું હશે. તેથી બીજાં ધરોથી
 તે જુદું તરી વળશે. એટલે તું તેને જટ ઓળખી શકીશ. ॥૮૭॥

ગત્વા સઘઃ કલમતનુતાં શીઘ્રસંપાતહેતોઃ
 ક્રીડાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનો નિષણ્ણઃ ॥
 અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમલ્પાલ્પભાસં
 યદ્યોતાલીવિલસિતનિભાં વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિં ॥૮૮॥

અભિધાનાનિ કથયિત્વા દ્વાનીં સ્વવનિતાદર્શનપ્રકારમાહ ।

હે મેઘ, શીઘ્રસંપાતહેતોઃ શીઘ્રં ત્વરિતં સંપાતઃ પતનં તસ્ય હેતોઃ કારણાત્
 કલમતનુતાં ગત્વા કલમઃ કરિપોતઃ તદ્વત્ તનુતાં લઘુતાં ગત્વા પ્રાપ્ય પ્રથમકથિતે
 આદૌ વ્યાવર્ણિતે રમ્યસાનો રમણીયઃ મનોહ્રઃ શિર્ષ્ઠઃ યસ્ય તસ્મિન્ ક્રીડાશૈલે
 નિષણ્ણઃ ઉપવિષ્ટઃ સન્ યદ્યોતાલીવિલસિતનિભાં યદ્યોતાઃ રાત્રિપતંગાઃ અગ્નિપતંગાઃ
 આગિયા પતંગિયા इति લોકે તેષાં આલો સમૂહઃ શ્રેણિઃ તસ્યાઃ વિલસનં વિલાસઃ
 સ્ફુરિતં તસ્ય નિભાં સમાનાં, વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિં વિદ્યુત્ एव ઉન્મેષઃ નિમેષોન્મેષરૂપા
 દૃષ્ટિઃ તાં, અલ્પાલ્પભાસં અલ્પાલ્પા અત્યલ્પા ભાઃ દીપ્તિર્યસ્યાસ્તાં યથાસ્થાત્તથાભૂતાં
 અન્તર્ભવનપતિતાં ભવનસ્ય અંતઃ ભવનસ્ય મધ્યં તત્ર પતિતાં પ્રવિષ્ટાં કર્તું અર્હસિ ॥૮૮॥

હાથી અચ્ચા સમ કરિ તનૂ આવવા જલિદ નીચે

એસી ક્રીડાગિરિ શિખરમાં ઉપરેં વર્ણુવેલા ॥

ધીમી વિદ્યુત્ નજર ભવનેં નાખજે કાંતિવાળી

હાથું આગ્યા તણિ અબકતી દીસતી હોય એવી ॥૮૮॥

એ પ્રમાણે પોતાના ધરનાં નિશાન કલા પછી પોતાની ઓને જોવાની રીત કહે છે.

હે મેઘ, તું હાં જલદી જઈ શક માટે હાથીના અચ્ચાં જોવાં નાના રૂપનો બનીને
 નીચે ઉતરજે. પછી ઉપર કહેલા સુંદર શિખરવાળા ક્રીડા પર્વત ઉપર એસીને, ધણા
 આગીઆ પતંગીયાઓ અબકે તેમ ધીમાધીમા અબકારા કરતા પ્રકાશવાળી વિજળી રૂપી આંખું
 પટપટાવતી નજર એ મકાનની અંદર પેસે તેમ કરજે એ રીતે મકાનની અંદર નજર
 નાખજે ॥૮૮॥

તન્વો શ્યામા શિખરદશના પક્વિમ્બાધરોષ્ઠી
મધ્યે ક્ષામા ચક્રિતહરિણીપ્રેક્ષિતા નિમ્નનાભિઃ ॥
શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં
યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિવિષયે સૃષ્ટિરાયેવ ધાતુઃ ॥૮૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧

હદાર્ની નિજજાયાં સ્વભવને સ્થિતાભ્યઃ ઇતરનારીભ્યઃ સાતિશયં મિશ્રરૂપેણ
નિરૂપયન્નાહ । તન્વીતિ ।

હે મેઘ, તત્ર ભવનમધ્યે દૃષ્ટિપાતેન ત્વં ર્દેશીં સ્ત્રિયં દ્રક્ષ્યસીતિ વર્ણયતિ ।
તન્વી કુશતતુઃ નાતિપુષ્ટશરીરા ઇતિ આકૃતિસુંદરા, પુનઃ શ્યામા યુવતિઃ
અપ્રસૂતા ષોડશવાર્ષિકી । પુનઃ શિખરદશના શિખરં તીક્ષ્ણઃ અગ્રભાગઃ તદ્યુક્તા દશનાઃ
દંતાઃ યસ્યાઃ સા સુવતી । પુનઃ પક્વિમ્બાધરોષ્ઠી પક્વં અત્યંતરક્તવર્ણં યત્ બિમ્બીફલં
તદ્વત્ રક્તઃ અધરોષ્ઠઃ યસ્યા સા । પુનઃ મધ્યે ક્ષામા મધ્યભાગે કટિભાગે કુશા દુર્બલા ।
પુનઃ ચક્રિતહરિણીપ્રેક્ષિતા ચક્રિતા વ્રજતા મીતા હરિણી મૃગો તદ્વત્ પ્રેક્ષિતં વિલોકિતં
યસ્યાઃ સા । નિમ્નનાભિઃ નિમ્ના ગંભીરા નાભિઃ યસ્યાઃ સા । શ્રોણીભારાત્
અલસગમના શ્રોણી કટિપશ્ચાદ્ ભાગઃ કુલા ઇતિ લોકે તયોઃ શ્રોણ્યોઃ ભારઃ પુષ્ટતા
તસ્માત્ તેન કારણેન અલસં મન્દં મન્થરં ગમનં યસ્યાઃ સા । પુનઃ સ્તનાભ્યાં
પુષ્ટકુચાભ્યાં સ્તોકનમ્રા ર્ષ્ણમનશોલા । પવંપ્રકારા યા નારી તત્ર ભવને સ્યાત્
ભવેત્ સા મમ જાયાસ્તીતિ જાનીયાઃ । સા યુવતિવિષયે સ્ત્રીવિષયે ધાતુઃ વિધાતુઃ
બ્રહ્મણઃ આદ્યા સૃષ્ટિઃ ઇવ નિવૃત્તવિધિના પ્રથમં ઘટિતા ઇવાસ્તિ ॥૮૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧

દાંતો તીણા સરસ તરુણી પક્વ બિંબાધરાળી

ભાંડી નાભી હરણિનયની પાતળી કેડ્યમાંથી ॥

ફલા ભારે હળવિ ગતિની કે સ્તનોયે નમેલી

જે ત્યાં હોયે યુવતિ વિધિયે સર્વ પેલા ઘડેલી ॥૮૬॥

હવે પોતાની ઓને ધરની ખીજ ઓઓથી તદન જુદા પ્રકારની છે એમ વર્ણવતો કહે છે.

હે મેઘ તે ભવનમાં નજર કરીશ એટલે તું આવી મારી ઓને જોશ.

ફુલળા શરીરવાળી પાતળી સોટા જેવી ઘાટ નમણાઈથી સુંદર એવી, શ્યામા સોળ
વર્ષની યુવતી, અણિયાળા સુંદર ઉજળા દાંતવાળી, પાંકેલાં ટીંડારાં જેવો લાલ ચોળ
નીચેનો હોઠ જેનો છે એવી, કંઠના ભાગમાંથી ફુલળી, બય પામતી હણકીના જેવી ચંચળ
નજરવાળી, હાડી કુટીવાળી, પુલા પુષ્ટ હોવાથી ધીમે ચાલતી, પુષ્ટ સ્તનોથી જરા નમેલી
એવી જે ઓ એ મકાનમાં હોય તે મારી ઓ છે એમ જાણુને વિધાતાયે ઓયોને બનાવી
છે તેમાં આ મારી ઓને તો જાણે નવરે દિયે બહારે ધડી હોય એવી તે છે. ॥૮૬॥

તાં જાનીયાઃ પરિમિતકથાં જીવિતં મે દ્વિતીયં
 દૂરીભૂતે મયિ સહચરે ચક્રવાકીમિવૈકાં ॥
 ગાઢોત્કળઠાં ગુરુષુ દિવસેષ્વેષુ ગચ્છત્સુ બાલાં
 જાતાં મન્યે તુહિનમથિતા પદ્મિનીવાન્યરૂપા ॥૧૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૨

પુનઃસ્વ પત્નીં નિરૂપયતિ ।

હે મેઘ, પરિમિતકથાં મિતભાષિણીં તાં ઉત્કલક્ષણાં મમ પત્નીં મમ દ્વિતીયં અપરં જીવિતં જાનીયાઃ । મયિ સહચરે પત્યૌ દૂરીભૂતે સતિ એકાં ચક્રવાકહીનાં એકાકીં ચક્રવાકીં ચકલી ઇતિ સૌરાષ્ટ્રે ઇવ એકાકીં, ગુરુષુ દુર્વહેષુ યષુ પ્રાવૃષ્ણેષુ દિવસેષુ વાસરેષુ ગચ્છત્સુ અતિક્રામત્સુ તાં બાલાં નવયૌવનાં ગાઢોત્કળઠાં ગાઢા પ્રબલા ઉત્કળઠા મમ મિલનસ્ય ઉત્કટેચ્છા આતુરતા યસ્યાસ્તાં જાતાં મન્યે । તુહિનમથિતા હિમેન વિકલિતા અતપવ અન્યરૂપા રૂપાન્તરં વિકૃતરૂપમાપન્ના પદ્મિની ઇવ કમલિની ઇવ મમ જાયોસ્તિ અર્થાત્ ર્દૃશીં દશમાપન્નાં તાં મન્યે ॥૧૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૨

ઓછા બોલી જીવન જ બિજું બણજ એ પ્રિયાને

છેટા એનો સહચર પડ્યે એકલી ચકવાકી ॥

ઉત્કળઠાળી વિરહ દિવસો ચાલતા આ ઝડતૂમાં

માનું છું તે થઇ ગઈ હશે પદ્મિની જન્મ બદ્ધે ॥૬૦॥

હે મેઘ, થોડું બોલતી ઓછા બોલી એવી એ મારી સ્ત્રી મારા બીજાં પ્રાણ છે એમ માનજે. તેનો પતિ હું દૂર ગયેલો હોવાથી ચકલા વિનાની ચકલીની ઘોરથે એકલી ટળવળે છે. આ વરસાદના કષ્ટના દિવસો બપો છે તેમાં મને મળવાની આતુરતા તેને ધણી વધી હશે એમ માનું છું. બરફના વરસાદથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયેલી કમળડીની પેઠે મારી સ્ત્રીની પ્રણ દયાબનકે દશા થઇ હશે એમ મને લાગે છે ॥૬૦॥

નૂનં તસ્યાઃ પ્રવલરુદિતોચ્છૂનનેત્રં પ્રિયાયા
 નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયા મિન્નવર્ણધરોષ્ટ્રં ॥
 હસ્તન્યસ્તં મુખમસકલવ્યક્તિ લમ્બાલકત્વા-
 દિન્દોર્દૈન્યં ત્વદનુસરણક્ષિપ્તકાન્તેર્વિભર્તિ ॥૧૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૩

હે મેઘ,

પ્રવલરુદિતોચ્છૂનનેત્રં પ્રવલં વહુદિવસપર્યંતં સતતં કૃતં રુદિતં રોદનં તેન
 ઉચ્છૂને ઉપરિભાગે સ્પર્શં વિદ્યમાનઃ શૂનઃ શોફઃ શોથઃ શ્વયથુઃ તદ્યુક્તે નેત્રે યસ્મિન્ તત્ ।

નિઃશ્વાસાનાં નિઃશ્વસિતાનાં નિસાસા ઇતિ સૌરાષ્ટ્રે અશિશિરતયા ઉષ્ણતયા
 મિન્નવર્ણધરોષ્ટ્રં મિન્નઃ મ્રષ્ટઃ રક્તિમા રાગઃ યસ્ય સઃ અધરોષ્ટ્રઃ યસ્ય તત્ ।

હસ્તન્યસ્ત વામપાણૌ આરોપિતહસ્તતલન્યસ્તગલ્લં ગાલ-લમ્બા ઇતિ લોકે તદ્વત્ ।

લંબાલકત્વાત્ સંસ્કારાભાવાત્ સુગંધિતતૈલાદ્યાવાપપૂર્વકં પ્રસાધનં તદ્
 ભાવાત્ લંબિનઃ અપ્રસાધિતાઃ કુટિલાઃ કેશાઃ તેષાં ભાવઃ લંબાલકત્વં તસ્માત્
 કારણાત્ અસકલવ્યક્તિ અપરિપૂર્ણા અપૂર્ણા આકૃતિર્યસ્ય તત્ ।

તસ્યાઃ પ્રિયાયાઃ પ્રેયસ્યાઃ મુખં ત્વદનુસરણક્ષિપ્તકાન્તેઃ ત્વત્ તવ અનુસરણેન
 અન્તરિતેન ક્ષિપ્ત મલિના ક્ષીણા કાંતિર્યસ્ય સઃ તસ્ય દિન્દોઃ સ્વન્દ્રસ્ય દૈન્યં
 દીનપ્રભાવત્ત્વં વદ્યાતિ । ઈદૃશં પ્રિયાયાઃ મુખમસ્તિ ઈદૃશં મુખં સા ધારયતિ ॥૧૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૩

નિશ્ચે તેનું બહુ રૂદનથી નેત્ર સોજલ જમાં
 નિસાસાથી ગરમ નિયલો હોઠ ઝાંખો થયો છે ॥

હાથે મૂક્યું મુખ અલકથી ભાસતું તે અધુરું
 ઢાંક્યા મેઘે શશિ સરખું એ કાંતિ ઝાંખી ધરે છે ॥૯૧॥

હે મેઘ એ પ્રિયાનું મુખ તું આડો આવવાથી જેવી ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી દેખાય
 વાદળો આડા આવવાથી આંદો ઝાંખો દેખાય તેવું ઝાંખું ઓછી તેજવાળું થઈ ગયું છે

મ્મણા દિવસ સુધી રોયા કરવાથી સોજ ગયેલી આંખુંવાળું એ મુખ છે.

ઉના નિસાસા નાખવાથી જે મુખના હોઠલા હોઠની લાલપ ઝાંખી પડી ગયેલી છે.
 હોઠલા હોઠનો રંગ ફરી ગયો છે.

ઝાખા હાથની હથેળીમાં ગાલ લમણા રાખ્યા છે જેનું એવું છુટા સુગંધી તેલ વગેરે
 નહિ નાખવાથી ઓળ્યા વિનાના વાળ જે મોઢાની આડા આવવાથી પુરેપુરું દેખાતું નથી.

આવું એ મારી પ્રિયાનું મુખ છે આવી દશા ભોગવતી તેને તું જોઈશ. ॥૯૧॥

આલોકે તે નિપતતિ પુરા સા બલિઘ્યાકુલા વા
મત્સાદૃશ્યં વિરહતનુ વા ભાવગમ્યં લિખન્તી ॥
પૃચ્છન્તી વા મધુરવચનાં સારિકાં પંજરસ્થાં
કચ્ચિદ્ ભર્તુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ ॥૯૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૪

હે જલદ સા બલિઘ્યાકુલા દેવપૂજાદિઘ્યાપારપરાયણા ।

અથવા વિરહતનુ વિરહકુશં ભાવગમ્યં ચિત્તાભિપ્રાયજ્ઞેયં પેતાવદ્ભિર્માસૈ
પતાવદ્ દુર્બલં શરીરં ભવિષ્યતીતિ મત્સાદૃશ્યં મમ સમાનાકૃતિ મમ ચિત્રં આલેખ્યે
લિખન્તી ।

અથવા પંજરસ્થાં પંજરે પાંજરં इति લોકે તત્ર સ્થિતાં મધુરવચનાં મંજુભાષિણીં
સારિકાં શુકપત્નીં મેનાં હે રસિકે કચ્ચિદ્ ભર્તુઃ સ્મરસિ ત્વં તસ્ય પ્રિયા આસીત્
इति પૃચ્છન્તી

પતાદૃશી સા મમ પત્ની તે તવ આલોકે પુરા પ્રથમં પ્રથમાલોકને
દૃષ્ટિપથં સા નિપતતિ પતિવ્યતિ ॥૯૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૪

જેશે તું ત્યાં સ્તવન કરતી દેવ નૈવેદ્ય આપી
પ્રીતેં મારું વપુ ચિતરતી દુઃખિયું ભાવમમ્ય ॥
મેનાને વા મધુરવચનો પૂછતી પાંજરામાં
'સંભારે છે? પ્રિય બહુ હતી સ્વામિને તૂંય એલી' ॥૯૨॥

અથવા હે મેધ, એ તારી સખી દેવપૂજા કરતી તારા જોવામાં આવશે.

અથવા આટલા મહિના વિરહથી હું આટલો દુઃખી થઈ ગયો હજી એવી કલ્પના
કરીને દુઃખી શરીરવાળું મારું ચિત્ર છખી આળખતી તારા જોવામાં આવશે.

અથવા પાંજરામાં રહેલી સુંદર બોલતી મેનાને 'એલી રસિકે તું આપણા સ્વામીને કોઈ
હી સંભારે છે? તું એને બહુ વહાલી હતી.' એમ પૂછતી મારી સખી તારા જોવામાં આવશે ॥૯૨॥

ઉત્સંગે વા મલિનવસને સૌમ્ય નિશ્ચિપ્ય વિળાં
મદ્ગોત્રાકં વિરચિતપદં ગેયમુદ્ગાતુકામા ॥
તંત્રીમાર્દ્રા નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કથંચિદ્
ભૂયો ભૂયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્છનાં વિસ્મરન્તી ॥૧૩॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૬

હે સૌમ્ય સહૃદય ક્યાલો મેઘ,

અથવા પુનઃ કીદિગ્દશા સા તે આલોકે પતિષ્યતિ તત્ત્વૃણુ ।

મદ્ગોત્રાકં મમ ગોત્રં મંદીયં નામ ચિન્હં યથા ભવતિ પદં વિરચિતપદં
સ્થાપિતવાક્યં ગેયં ગીતં ઉદ્ગાતુકામા સતી ।

મલિનવસને વિરહત્વાત્ સમ્યગ્ધૌતે પરિહૃતસાટિકાદિવસ્ત્રવતિ ઉત્સંગે ઉરો
અંકે ઘોળાં નિશ્ચિપ્ય આરોપ્ય નયનસલિલૈઃ નેત્રજલૈઃ અશ્રુભિઃ માર્દ્રાં ક્ષિપ્ત્વા ઘોળાં
કથંચિત્ મંદતા કષ્ટેન સારયિત્વા સજ્જાં નિર્માય કૃત્વા । સ્વયમપિ કૃતાં સ્વયં
આત્મના કૃતાં અપિ મૂર્છનાં રાગવિશેષં ભૂયોભૂયઃ પુનઃ પુનઃ વિસ્મરન્તી મનસિ
વિસ્મારયન્તી તે આલોકે નિપતિષ્યતિ ॥૧૩॥

(૧) સપ્તસ્વરાસ્ત્રયો ગ્રામા મૂર્છનાં ચૈકવિંશતિઃ ॥

તાસ્તા પદ્માનપંચાશદિત્યેતત્ શ્રુતિમણ્ડલં ॥૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૫

ખોળે મૂઝી મલિન કપડાં યુક્ત હે સૌમ્ય વિણા

મારે નારે રચિત પદનું ઈચ્છતી ગાન ગાવા ॥

વીણા બીની નયન જળથી લૂઈ સર્ખી કરીને

વારે વારે સ્વરચિત પદો મૂલતી મૂર્છનાને ॥૬૩॥

અથવા તો હે સહૃદય ક્યાણુ મેઘ, મારા નામવાળું રચેલું ગીત ગાવાની ઇચ્છાથી
મેઘાં લુગડાવાળા ખોળામાં વીણા મુકીને આસિંથી બીની થયેલી વીણાને ધણી મુશકેલીએ
લુપ્ત સમી કરીને તારને મેળવીને પોતે કરેલી મૂર્છના અમુક રાગને વખતોવખત શ્રુતી જાતી
મારી સ્ત્રી તારા જોવામાં આવશે. ॥૬૩॥

(૧) સાત સ્વર છે, ૩ આમ છે, ૨૧ મૂર્છના છે અને તે

દરેકના ૪૯ ભેદ છે. બધા મળી રાગમંડળ કહેવાય છે ॥

શેષાન્માસાન્ ગમનદિવસસ્થાપિતસ્યાવધેર્વા
વિન્યસ્યન્તી ભુવિ ગણનયા દેહલીમુક્તપુષ્પૈઃ ॥
સંયોગં વા હૃદયનિહિતારમ્ભમાસાદયન્તી
પ્રાયેણૈતે રમણવિરહેષ્વંગનાનાં વિનોદાઃ ॥૧૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૬

હે મેઘ, વા અથવા કીટશી સા તે આલોકે પતિષ્યતિ ઝૂળુ ૧ ગમનદિવસ
સ્થાપિતસ્ય વિયોગદિનકૃતસ્ય અવધેઃ મર્યાદાયાઃ શેષાન્ અવશિષ્ટાન્ ચતુરો માસાન્
દેહલીમુક્તપુષ્પૈઃ દેહલી ગૃહસ્ય મુખ્યં પ્રવેશદ્વારં દેહલી ઢેલો દરવાજોઃ इति લોકે
તસ્યાં ગણનયા પદ્મદ્વિજ્યાદિતઃ દ્વાદશ માસાનાં દ્વાદશસંખ્યયા મુક્તૈઃ સ્થાપિતૈઃ પુષ્પૈઃ
ગતમાસાનાં ગણનાં કૃત્વા તત્સંખ્યાકાનિ પુષ્પાણિ ભુવિ વિન્યસ્યન્તી

અથવા હૃદયનિહિતારમ્ભં ચિત્તસ્થાપિતોપક્રમં સંયોગં મત્સંયોગં આસાદ-
યન્તી પ્રાપ્નુવન્તી

પર્વં કુર્વાણા તે આલોકે પતિષ્યતિ ૧ રમણવિરહેષુ કાન્તવિયોગેષુ સત્સુ
અંગનાનાં પ્રાયેણ બાહુલ્યેન યતે પૂર્વોક્તાઃ વિનોદાઃ ભવન્તિ ॥૧૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૬

બાકી માસો વિરહદિનથી ધારિ ઓધી સુધીના

દર્વાજાનાં કુસુમ ગણિને મૂકતી ત્યાં જમીને ॥

મારો સંયોગ રચિ હૃદયે પામતી અંતરેં તે

એવા છે એ પ્રિયવિરહમાં અંગનાના વિનોદો ॥૧૪॥

અથવા તો હે મેઘ, વિયોગને દિવસે દરવાજામાં રાખેલાં ૧૨ મહિનાનાં ૧૨ પુલમાંથી
રોજ એક એક પુલ જમીન પર નાખી બાકી રહેલા ૪ માસને બાકી રહેલા ૪ પુલથી
ગણુની કરતી તારા જોવામાં આવશે.

અથવા તો આખું વીંચી પોતાના હૈયામાં મને ધારીને વિવિધ પ્રકારની કીડવાળો
મારો સંયોગ પામતી હોય, જાણે મારો સંયોગ થતો હોય હું તેને ભેટતો હોઉં તે મને
ભેટતી હોય તેવા ચિન્હવાળી તારા જોવામાં આવશે.

હે મિત્ર પ્રિયના વિરહમાં સ્ત્રીઓના આવી જાતના વિનોદ ઘણે ભાગે હોય છે.

ટિપ્પણી—કવિ શ્રી કાળિદાસના વખતમાં વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો અને હાલની
ગ્રેગરી કાલક શુદ્ધ ૧ થી શરૂ થઈ અમાસે મહીનો પુરો થતો હતો. અસાડ શુદ્ધ ૧ પડવાને
દિવસે મેઘને સદેશો આપે છે ભારે વિયોગના ચાર મહીના બાકી રહેલા કહે છે એટલે
કાલક શુદ્ધ ૧ ને દિવસે તેઓ જુદાં પડ્યાં હતાં એમ નક્કી સમજાય છે. ॥૧૪॥

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પીડયેન્મદ્વિયોગઃ
 શંકે રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદાં સર્વોં તે ॥
 મત્સન્દેશૈઃ સુખયિતુમલં પદ્ય સાધ્વીં નિશીથે
 તામુન્નિદ્રામવનિશયનાસન્નવાતાયનસ્થઃ ॥૧૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૭

દ્વાનીં સ્વપત્ની દર્શનાવસરં કથયન્નાહ । સવ્યાપારામિતિ ।

હે મેઘ, અહ્નિં દિવસે સવ્યાપારાં વિવિધ વ્યવસાયપરાયણાં તે સર્વોં તવ ભ્રાતૃજાયાં મદ્વિયોગઃ મમ વિરહઃ તથા ન પીડયેત્ યથા રાત્રૌ । રાત્રૌ નિર્વિનોદાં વ્યવસાયરહિતાં અતઃ પવ ગુરુતરશુચં ગુરુતરા અતિશય શુક્ર શોકઃ યસ્યાસ્તાં મદ્દાશોકાં મદ્વિયોગો તાં પીડયેત્ इति શંકે તર્કયામિ ।

અતઃ અવનિશયનાસન્નવાતાયનસ્થઃ અવનિઃ પૃથ્વી ગૃહસ્ય ભૂપૃષ્ઠં તત્ર સ્થાપિતં પંથ શયનં શય્યા તસ્ય આસન્ના નિકટા યા વાતાયના ગવાક્ષી જાલી તત્ર તિષ્ઠતીતિ તત્સ્થઃ સન્ મત્સન્દેશૈઃ અલં સંપૂર્ણતયા સુખયિતું સ્વસ્થીકર્તું ઉન્નિદ્રાં વિયોગેન ગતનિદ્રાં સાધ્વીં પતિવ્રતાં નિશીથે મધ્યરાત્રૌ પદ્ય આલોકય ॥૧૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૭

રોકાવાથી વિરહ દિવસે દુઃખ દે છે ન બળે
 માલું છું કે નવરિ સખિને થાય છે શોક રાત્રે ॥
 દેજ સંદેશ સુખ કરવા સાધ્વિને મધ્ય રાતે
 બળી માથે રહિ બવનની બગતી ભૂમિ સૂતી ॥૧૫॥

હવે પોતાની પત્નીને બેવાનો સમય કહે છે.

હે મેઘ, દિવસે તારી સખી-મારી સ્ત્રી જુદાં જુદાં કામકાજમાં રોકાયેલી રહે છે તેથી મારા વિયોગ તેને દિવસે એટલું બધું દુઃખ નહિ દેતા હોય જેટલું રાતે. તેને રાતે કંઈ કામકાજ હોતું નથી નવરી હોય એટલે તે ઘણા શોકમાં ખુદી બળે છે એમ મને લાગે છે.

“બીન પર પ્રાથરેલી પથારી નજીકની બળીએ બેસીને મારા વિયોગથી જેની ઉંઘ ઉડી ગઈ છે એવી એ મારી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મારા સંદેશો આપીને સુખી કરવા માટે મધ્ય રાત્રિએ તેને બોલે ॥૧૫॥

આધિક્ષામા વિરહશયને સન્નિષળ્લૈકપાર્શ્વ
પ્રાચીમૂલે તનુરિવ કલામાત્રશેષા હિમાંશોઃ ॥
નોતા રાત્રિઃ ક્ષણમિવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્યા
તામેવોષ્ણૈર્વિરહજનિતૈરશ્રુભિર્યાપયન્તી ॥૧૬॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૮

હે મેઘ સા કિં કુર્વતી રાત્રિં યાપયતીતિ શૃણુ ।

આધિક્ષામા આધિના મનઃપીડયા કૃશા, વિરહશયને વિયોગશય્યાયાં ભૂમ્યાં
આસ્તૃતાયાં નતુ પર્યંકે સન્નિષળ્લૈકપાર્શ્વ સન્નિષળ્લૈક સ્થિતં પદં પાર્શ્વે યસ્યાઃ
સા । પ્રાચીમૂલે પૂર્વદિશામુલે કલામાત્રશેષા પદ્મકલામાત્રેણ અવશિષ્ટા હિમાંશોઃ
દ્વિતીયાયાઃ ચન્દ્રસ્ય તનુરિવ મૂર્તિરિવ સા અવલોક્યતે ।

પૂર્વે યા રાત્રિઃ મયા સાર્ધં મયા સહ ઇચ્છારતૈઃ યથાભિલષિતસુરતકેલિભિઃ
ક્ષણમિવ મુહૂર્તમિવ નોતા ગમિતા, તામેવ રાત્રિં વિરહજનિતૈઃ વિયોગોત્પન્નૈઃ ઉષ્ણૈઃ
અશ્રુભિઃ રોદનજલૈઃ યાપયન્તી સા તે આલોકે પતિવ્યતિ ॥૧૬॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૮

સૂતી પડખે વિરહશયને દુખળી દુઃખિ ચિત્તે
ચાંદા ઠરી ઉગમણિ દશે એ કળા બીજ જવી ॥
મારી સાથે ક્ષણ સમ વિલાસે જ જ રાત ગાળી
પાડી બિનાં વિરહ દુખનાં આંસુથી તે વિતાવે ॥૬૬॥

તે થું કરતી રાત વિતાવતી હશે સાંભળ્ય.

મનની પીડાથી દુખળી થઈ ગયેલી, જમીન પર પાથરેલી વિરહની પથારીમાં એક
પડખે સુતેલી મારી બી, એ ઉગમણી દિશાએ ઉગેલી એક કળા માત્ર આકી રહેલી ચંદ્રની
કળા-બીજ જણે કેમ હોય તેવી દેખાય છે.

પૂર્વે તે મારી સાથે ઇચ્છાનુસાર વિલાસ કીડાથી આખી રાત્રી એક ધડીક વાર
જેવી વિતાવતી હતી તે રાત આજે વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલાં બિનાં આંસુઓથી વિતાવતી તારા
જોવામાં આવશે ॥૬૬॥

નિઃશ્વાસેનાધરકિસલયક્લેશિના વિક્ષિપન્તો
 શુદ્ધસ્નાનાત્પરુષમલકં નૂનમાગળ્ડલમ્બિ ॥
 મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્સ્વપ્નજોઽપીતિ નિદ્રા-
 માકાંક્ષન્તી નયનસલીલોત્પીડરુદ્ધાવકાશામ્ ॥૧૭॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૯

હે મેઘ, નૂનં નિશ્ચયેન શુદ્ધસ્નાનાત્ સામાન્યજલસ્નાનાત્ આમલાકચૂર્ણાદિ-
 કથિતજલરહિતં યન્મસ્તકસ્નાનં અલકક્ષાલનં તસ્માત્ પરુષં કઠિનં ગ્રન્થિલં
 આગળ્ડલમ્બિ કપોલયોઃ -અભિવ્યાપ્તં અલકં કેશં કુટિલકેશસંચયં, અધર
 કિસલયક્લેશિના અધરોષ્ટ પલ્લવશ્હિના નિઃશ્વાસેન મુક્ષમારુતેન વિક્ષિપન્તી વિરલી-
 કુર્વતી દૂરીકુર્વતી ।

પુનઃ નયનસલિલોત્પીડરુદ્ધાવકાશા નયનયોઃ નેત્રયોઃ સલિલં અશ્રુ તસ્ય
 હત્પીડઃ પૂરઃ તેન રુદ્ધઃ નિરુદ્ધઃ અવકાશઃ માર્ગઃ યસ્યાસ્તાં નિદ્રાં સ્કપ્તજઃ અપિ સ્વપ્ન
 લન્ધોઽપિ મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્ સુખમુત્પાદયેત્ इति હેતોઃ નિદ્રાસૌખ્યં
 આકાંક્ષન્તી અમિલપન્તી સા તવ આલોકે પતિષ્યતિ ॥૧૭॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૯

ચોખ્ખા સ્નાને ખરસટ પડેલા જ જ વાળ ગાલેં
 ઊના શ્વાસેં અલગ કરતી હોઠને દુઃખ દેતા ॥
 મારે સંયોગ સુખ કરશે સ્વપ્નનો એમ માની
 ઈચ્છે છે એ નયન જળથી થંભતી ઊંધ લેવા ॥૧૮॥

હે મેઘ, આમળાં વગેરે માથું ધોવાના પદાર્થો વિના એકલે સાદે પાણીયે માથે
 નહાવાથી સુંવાળપ વિનાના અનેલા કઠણ લટું આઝી ગઈ છે એવા ગાલ ઉપર પડતા છુટા
 મોવાળાને, અધરને-નીચલા હોઠને તપાવતા મોના ઉના નિસાસાથી ઉડાડતી, મારી સી
 તારા જોવામાં આવશે.

સ્વપ્નામાં પણ મારે મેળાપ પોતાને સુખી કરે એવી આશાયે આંખ્યુંમાં આસું
 ભરાધ જવાથી અટકતી ઉંધને ધ્રુજતી એવી મારી સી તારા જોવામાં આવશે ॥૧૮॥

આદ્યે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિશ્વા દામ હિત્વા
 શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા સા મયોદ્વેષ્ટનીયા ॥
 સ્પર્શક્લિષ્ટામયમિતનચેનાસકૃત્સારયન્તી
 ગણ્ડાભોગાત્કઠિનવિષમામેકવેળીં કરેણ ॥૧૮॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૦

હે મેઘ, આદ્યે પ્રથમે વિરહદિવસે વિયોગાવસરે દામ હિત્વા કુસુમયુક્ત-
 કેશબન્ધનદોરકં વિહાય ત્યક્ત્વા યા શિશ્વા એકવેળી ચોટલો હતી લોકે વિના
 દોરકં બદ્ધા સા શાપસ્ય દેશનિકાસનરૂપિણ્યાઃ આજ્ઞાયાઃ અંતે અવસાને વર્ષાન્તે
 વિગલિતશુચા ગતશોકેન મયા સા ઉદ્વેષ્ટનીયા ઉન્મોચનીયા હતી તસ્યા વ્રતમસ્તિ ।

સ્પર્શક્લિષ્ટાં સ્પર્શેન કલેશોત્પાદિનીં કષ્ટદાયિનીં દુઃસ્વકરીં કઠિનધિષ્માં
 કઠિના ચ વિષમા ચ કઠોર-સ્થપુટીં સ્નેહાદિસંસ્કારાભાવાત્ અતપવ એકવેળીં એક-
 સંખ્યાકાં કવરીં અસકૃત્ મુદ્ધુઃ ગંડાભોગાત્ કપોલફલકાત્ અયમિતનચેન એક-
 તિતનચેન કરેણ પાણિના સારયન્તી અપાસ્યન્તી સા તવ આલોકે પતિષ્યતિ ॥૧૮॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૦

આંધ્યો પહેલે વિરહ દિવસે ચોટલો દામ છોડી
 મારે હાથે વિરહ મટતાં છોડવો એમ ધાયું ॥
 સ્પર્શે મારે ખરસટ મૃદુ ગાલથી એકવેળી
 વારે વારે નખાયુત કરે ઠેલતી બેશ તેને ॥૧૮॥

હે મેઘ, વિયોગને પહેલે દિવસે લટકતા પુલવાળા વાળ મુંથવાના દોરા વિના ચોટલો
 બાંધેલ છે તે એક વર્ષે દેશનિકાસના દિવસ પૂરા થયા પછી હું તેને શોક વિનાનો થઈ
 આનંદથી મળું મારે મારે હાથે તે ચોટલો છોડવો એવું તેણે નક્કી કરેલ છે

અડવાથી તેને દુઃખ કષ્ટ આપતો એવો સુગંધી તેલ વગેરે નહીં નાખવાને લીધે કંઈથું
 અને મેળ વિના બાંધેલો એક બંધનવાળો ચોટલો વખતો વખત ગાલ પર આવતાં તેને વધેલા
 નખાળા હાથે બાંધી કરતી તે તારી નજરે પડશે ॥૧૮॥

પાદાનિન્દેરમૃતશિશિરાન્ જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટાન્
 પૂર્વપ્રીત્યા ગતમભિમુખં સન્નિવૃત્તં તથૈવ ॥
 સ્વેદાચ્છ્મુઃ સલિલગુરુભિઃ પક્ષમભિચ્છાદયન્તી
 સામ્રેઽહ્નીવ સ્થલકમલિની ન પ્રબુદ્ધા ન સુપ્તા ॥૧૯॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૧

દે મેઘ, પૂર્વપ્રીત્યા પૂર્વપરિચયેન અમૃતશિશિરાન્ પીયૂષશીતલાન્ જાલમાર્ગ-
 પ્રવિષ્ટાન્ ગવાક્ષવિવરૈરાગતાન્ ઇન્દોઃ ચન્દ્રસ્ય પાદાન્ કિરણાન્ અભિમુખં સન્મુખં
 ગતં સત્ ત્વરિતમેવ નિવૃત્તં • પ્રતિનિવૃત્તં ચ્છ્મુઃ નયનં સલિલગુરુભિઃ અશ્વપૂર્ણેઃ
 પક્ષમભિઃ સ્વેદાત્ કષ્ટેન છાદયન્તી ન પ્રબુદ્ધા ન જાગરિતા, ન સુપ્તા ન ચ નિદ્રાં
 વ્રાપ્તા તવ આલોકે પતિષ્યતિ ।

યથા . સામ્રે અમ્રાચ્છાદિતે અહ્નિ દિવસે સ્થલકમલિની ન પ્રબુદ્ધ્યતિ
 ન સ્વપિતિ તદ્વત્ ॥૧૯॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૧

જળી માર્ગે અમૃત સરખીં ચંદ્રનાં લાં પ્રવેશ્યાં
 જૂની પ્રીતેં કિરણ નજરેં એઈ પાછું વળે છે ॥
 એદેં ચક્ષુ જળ સરિત તે ઢાંકતી પાંપણ્યૂંથી
 અભ્રેં ઢાંક્યા રવિ કમલિની જગતી ના ન સૂતી ॥૬૬॥

અમૃત જેવાં ટાંકાં, જળી વાટે અંદર આવતાં, ચંદ્રના કિરણો તરફ જુની પ્રીતથી
 એકદમ જાતી અને તુરત પાછી વળતી આખ્યુને દુઃખને લઈ ઢાંકતી, જગતી પણ નહિ અને
 ઉઘતી પણ નહીં એવી એ મારી સ્ત્રી તારા જોવામાં આવશે.

વાદળાવાળાં દિવસે સરજ આડાં વાદળાં આવી જવાથી સ્થળકમલડી જેમ જગતી
 પણ નથી અને સૂતી પણ નથી એવી દશા મારી સ્ત્રીની તું જોશ. ॥૬૬॥

સા સંન્યસ્તાભરણમબલા પેશલં ધારયંતી
 શય્યોત્સંગે નિહિતમસકૃદ્ દુઃખદુઃખેન ગાત્રં ॥
 ત્વામપ્યસ્તં નવજલમયં મોચયિષ્યત્યવશ્યં
 પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રાન્તરાત્મા ॥૧૦૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૨

હે મેઘ, સંન્યસ્તાભરણં પરિત્યક્તાભૂષણં વર્જિતમણ્ડનં, પેશલં દુર્બલં, શય્યોત્સંગે નિહિતં શય્યાયા ઉત્સંગઃ મધ્યભાગઃ તસ્મિન્ અસકૃત્ વારંવારં નિહિતં સ્થાપિતં ગાત્રં અર્થાત્ સંપૂર્ણભૂમિગતાયામપિ શય્યાયાં સંપૂર્ણાયાં ન સ્વપિતિ અપિ તુ શય્યાર્ધભાગે एव ગાત્રં દુઃખદુઃખેન અતિક્રણ્ટેન ધારયન્તી વહન્તી સા અબલા નવજલમયં નવજલબિન્દુભિઃ ત્વાં અપિ અવશ્યં નિશ્ચયેન અસ્તં અશ્રુ મોચયિષ્યતિ ।

યત્કારણાત્ પ્રાયઃ બહુધા સર્વઃ કરુણાવૃત્તિઃ દયાપરઃ મનુષ્યઃ આદ્રાન્ત-
 રાત્મા મૃદુહૃદયઃ ભવતિ । ॥૧૦૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૨

છોડી આભૂષણ કૃશ અતી ધારતી દેહને તે
 વારે વારે શયન વચમાં દુઃખથી નાખતી તી ॥
 તુંને નિશ્ચે જલકણસમાં અશ્રુ મૂકાવશે તે
 પ્રાયઃ સર્વે મૃદુ હૃદયનાં હોય છે આદ્રંચિત્ત ॥૧૦૦॥

હે મેઘ ધરેણી કાઠી નાખ્યા છે એવું, કુબળું, ધણા દુઃખથી પથારીની અધવમાળે વખતોવખત નાખવામાં આવતું એવું શરીર ધારણ કરતી એ સ્ત્રી તુંને પણ આસુ પડાવશે. કારણ કે દયાળુ હૃદયવાળા મનુષ્યનો અંતરાત્મા પણ કોમળ હોય છે ॥૧૦૦॥

જાને સહ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સંમૃતસ્નેહમસ્મા-
 દિત્થંભૂતાં પ્રથમવિરહે તામહં તર્કયામિ ॥
 વાચાલં માં ન સ્વલુ સુભગમન્યભાવઃ કરોતિ
 પ્રત્યક્ષં તે નિશ્ચિલમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્તં મયા યત્ ॥૧૦૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૩

તસ્યાઃ વિરહદશાયાઃ સત્યં સંસ્થાપયન્ આહ જાને હિતિ ।

હે મેઘ, અહં જાને અવગંચ્છામિ યત્ તવ સહ્યાઃ ભ્રાતૃજાયાયાઃ મનઃ મયિ
 વિષયે સંમૃતસ્નેહં પુષ્ટાનુરાગમસ્તિ । અસ્માત્ કારણાત્ પ્રથમવિરહે આદ્યવિયોગે
 સતિ તાં દિત્થંભૂતાં અહં તર્કયામિ પવંવિષ્ણાં વિચારયામિ ।

સ્વલુ અવશ્યં સુભગમન્યભાવઃ તસ્યાં મોહાતિરેકેણ ગુણાતિરેકકલ્પનાભાવઃ
 માં વાચાલં ન કરોતિ અપિતુ સર્વં સત્યમેવોક્તં મયા ।

હે ભ્રાતૃઃ યન્મયા ઉક્તં ઉપરિવર્ણિતં નિશ્ચિલં સંમસ્તં તત્ તે તવ અચિરાત્
 અલ્પકાલેનૈવ પ્રત્યક્ષં ભવિષ્યતિ । ત્વમપિ તાં પવંવિષ્ણાં દ્રક્ષ્યસીતિ ભાવઃ ॥૧૦૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૩

મારામાં છે તુજ સખિતણું ચિત્ત હેતે બરેહું
 તેથી એવી પ્રથમ વિરહે તે હશે એમ માનું ॥
 ખોટું આ હું વિવરણ કરું છું ન તૂં માનજે હો
 મારું કેવું તુરંત જ તને બાઈ સાચું જણાશે ॥૧૦૧॥

પોતાની એવી વિરહ દશાની ખાત્રી કરાવતો કહે છે.

હે મેઘ, તારી સખી-મારી પત્નીનું મન મારામાં દ્રઢ સ્નેહવાળું છે. તેથી પ્રથમ
 વિરહ વખતે તેની આવી દશા થઈ ગઈ હશે એમ હું માનું છું.

આ હું તેનામાં હદ ઉપરાંત મોહ પામવાથી મુગ્ધ થવાથી કહું છું એમ માનીશ માં,
 હું ખરેખર જે સાચું છે તે કહું છું.

હે બાપ મેં ઉપર પ્રમાણે જે કહ્યું છે તે બધું- થોડા વખતમાં જ તારી સગી
 આંખે તું જોઈ શકીશ તુંને ખાત્રી થાશે કે મેં વણુઆ પ્રમાણે મારી એવી દશા છે. ॥૧૦૧॥

રુદ્ધાપાંગપ્રસરમલકૈરંજનસ્નેહશૂન્યં
 પ્રત્યાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતભ્રૂવિલાસં ॥
 ત્વય્યાસન્ને નયનમુપરિસ્પંદિ શંકે મૃગાક્ષ્યા
 મીનક્ષોભાચ્ચલકુવલયશ્રીતુલામેષ્યતીતિ ॥૧૦૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૪

હે મેઘ, અહં શંકે વિચાર્યામિ યત્ ત્વયિ આસન્ને નિકટવર્તિનિ સતિ
 અલકૈઃ કુટિલકૈશૈઃ રુદ્ધાપાંગપ્રસરં રુદ્ધં નિરુદ્ધં અપાંગવોઃ નેત્રપર્યંતયોઃ પ્રસરઃ
 વિસ્તારઃ યસ્ય તત્ ।

અંજનસ્નેહશૂન્યં અંજનેન સ્નેહઃ મૃદુતા મસૃણતા તેન રહિતં કઞ્જલસંપર્કરહિતં ।

અપિચ પુનઃ મધુનઃ મદ્યસ્ય પ્રત્યાદેશાત્ નિરાકરણાત્ અપાનાત્
 વિસ્મૃતભ્રૂવિલાસં વિસ્મૃતઃ ભ્રુવોઃ વિલાસો ભૂમંગો યેન તત્ ।

પતાદશં મૃગાક્ષ્યાઃ મમ જાયાયાઃ ઉપરિસ્પન્દિ ઉપરિપ્રદેશે સ્પન્દમાનં નયનં
 નેત્રં, મીનક્ષોભાત્ મીનાનાં મત્સ્યાનાં ક્ષોભાત્ દુતગમનઃગમનેન ચલકુવલયશ્રીતુલાં
 ચલં ચંચલં કુવલયં નીલકમલં તસ્ય શ્રીઃ શોભા તસ્યાઃ તુલાં સમાનતાં પશ્યતિ
 પ્રાપ્સ્યતિ ઇતિ શંકે વિચાર્યામિ ।

(૧) છોળાં ઝવ્ઝવેત્રસ્ફુરણં સામુદ્રિકશાસ્ત્રાનુસારં ઇષ્ટપ્રાપ્તિસૂચકં ॥૧૦૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૪

છેડા ઢાંક્યા નયન અલકે, અંજન સ્નેહ શૂન્ય
 મધુલાગે વિસરિ જ ગયું છે સદા ભૂ વિલાસ ॥
 તું આખ્યેથી નયન ઉપલું ફરકે એમ માનું
 મીન ક્ષોભે ચળ કમળની જમ દેખાય શોભા ॥૧૦૨॥

હે મેઘ, મને લાગે છે કે તું નજીક જાઈશ તારે જેના અપાંગ-છેડા આડા વાળ આવી
 ગયા છે એવી, આંખથી કે સુરમે આંખ્યા વિનાની, મદિરા પીવાનું છેડી દેવાથી કટાક્ષના
 વિલાસ છુલ્લી ગયેલી એવી મારી મૃગનયની સ્ત્રીની આંખ્ય ઉપરના ભાગમાં ફરકતી હશે.
 માછલાંના હરવા ફરવાથી આમ તેમ હલતા ડાલતા નીલકમળ જેવી શોભતી હશે એમ
 મને લાગે છે. ॥૧૦૨॥

(૧) ટિપ્પણી—શ્રીઓને આંખ્યનું ઉપલું પોપચું ફરકે તે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે
 પતિના મેળાપનું ચુકન છે.

વામશ્રાસ્યાઃ કરુહપદૈર્મુચ્યમાનો મદોયૈ-
 મુક્તાજાલં ચિરપરિચિતં ત્યાજિતો દૈવગત્યા ॥
 સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાહનાનાં
 યાસ્યત્યૂરુઃ સરસકદલીસ્તંભગૌરશ્ચલત્વં ॥૧૦૩॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૫

હે મેઘ, મદોયૈઃ કરુહપદૈઃ નલ્લવ્રણૈઃ નલ્લચિન્દૈઃ મુચ્યમાનઃ ત્યાજ્યમાનઃ ।
 ચિરપરિચિતં ચિરકાલેન નિત્યં પરિહિતત્વેન પરિચિતં અભ્યસ્તં મુક્તા-
 જાલં મૌક્તિકકલાપં દૈવગત્યા પ્રારબ્ધવશાત્ દુર્દૈવેન ત્યાજિતઃ ।

સંભોગાન્તે નિધુવનાવસાને મમ હસ્તસંવાહનાનાં હસ્તાભ્યાં સંવાહનં મર્દનં
 સ્પર્શનં તદ્યોગ્યઃ પૂર્વે મમ હસ્તાભ્યાં સંવાહનં પ્રાપ્તઃ ।

સરસકદલીસ્તંભગૌરઃ સરસઃ રસમ્ભરિતો યઃ કલલ્યાઃ સ્તંભઃ તદ્વત્ તત્સદૃશો
 ગૌરવર્ણઃ પતાદૃશઃ અસ્યાઃ પ્રિયાયાઃ વામઃ ઋરુઃ ત્વયિ આસન્ને સતિ ચલત્વં યાસ્યતિ
 સ્ફુરણં પ્રાપ્સ્યતિ ।

(૧) સામુદ્રિકાનુસારં સ્ત્રીणां વામોરુસ્ફુરણં પ્રિયસંગપ્રાપ્તિं सूचयति ॥૧૦૩॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૫

એનો મારા નખક્ષત તણા દ્રશ્ય ચિન્હો વિનાનો
 મુક્તાશેયુર્ પરિચિત થકી દૈવયોગે તબથો ॥
 અમ્પાતો જ મમ કરવડે નિલ્ય સંભોગ અંતે
 એવો ડાબો ઉર ફરકશે ડેળના થંભ જેવો ॥૧૦૩॥

હે મેઘ, મારા નખના ચિન્હ જેને હાથ થતા નથી એવો, મારા નખના ચિન્હ વિનાનો,
 લાંબો વખત થયાં પહેરવાના મોતીના કંદોરાથી કમનશીએ તળયેલો એવો-મોતીનો
 કંદોરો ન પહેરવાથી તેના સ્પર્શનો લાભ જેને મળતો નથી એવો,
 જેતિ કીડા પછી થાક ઉતારવા સાર મારે હાથે અંપાતો-હું લાખતો હતો એવો,
 રસ ભરેલી ડેળના થાંભલા જેવા ગોરા રંગનો અને સુવાળો,
 એવો મારી ઓતો ડાબો સાથળ તું ત્યાં જશ સારે ફરકવા માંડશે એમ હું
 માનું છું ॥૧૦૩॥

(૧) દિપ્પણા—સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઓતો ડાબો સાથળ ફરકે એ પ્રિયના
 મેળાપનું શુકન ગણાય છે.

તસ્મિન્કાલે જલદ યદિ સા લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યા-
ત્તત્રાસીનઃ સ્તનિતવિમુખો યામમાત્રં સહસ્વ ॥
મા ભૂદસ્યાઃ પ્રણયિનિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે કથંચિત્
સઘઃકંઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ ગાઠોપગૂઢં ॥૧૦૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૬

હે જલદ મેઘ, તસ્મિન્ કાલે મધ્યરાત્રિસમયે યદિ સા મદ્વલ્લભા
લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યાત્ પ્રાત્નિદ્રાસુખા સ્યાત્ ચેત્ તદાનીં ત્વં સ્તનિતવિમુખઃ
ગર્જિતપરાઙ્મુખો ભૂત્વા તત્રાસિનઃ તત્ર તસ્મિન્ ગર્વાક્ષે જાલિકાયાં ઉપવિષ્ટઃ સન્
યામમાત્રં પ્રહરપર્યંતં સહસ્વ પ્રતીક્ષસ્વ ।

કથંચિત્ મહાકષ્ટેન પ્રણયિનિ ભર્તરિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે સ્વપ્ને પ્રાપ્તે સતિ
અસ્યાઃ મત્પ્રિયાયાઃ પ્રાપ્તં ગાઠોપગૂઢં દ્વદાલિગનં સઘઃકંઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ મા
ભૂત્ સઘઃ. તત્કાલં કંઠાત્ ચ્યુતા વિશ્લિષ્ટા ભુજલતા તસ્થાઃ ગ્રન્થિર્યસ્ય તત્
મા ભૂત્ ન ભવેત્ ॥૧૦૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૬

તે ટાણે જે જલદ સુખથી ઊંઘતી હોય શાણી
ગોખે બેસી પ્રહર ખમજ ગર્જના બંધ રાખી ॥
સ્વપ્ને ભેટ્યા પ્રણયિ જનના ગાઠ આલિંગન ત્યાં
ડોકે વાંટી નવ ભુજલતા ગ્રન્થિ નો તે વછૂટે ॥૧૦૪॥

હે મેઘ, મધરાતને વખતે મારી ઓ જે ઊંઘતી હોય તો તું કાંઈપણ ગડગડાટ કર્યા
વિના તે જાણી પાસે બેસી એકાદ પહોર તે ઉઠે ત્યાં સુધી વાટ જોજે.

ધણી મુશ્કેલીએ આવેલી ઉંઘમાં પોતાનો પ્રિય એવો હું તેને સ્વપ્નામાં મળ્યો હોઉં,
તેણે મને દ્રઢ આલિંગન આપ્યું હોય ત્યારે તેના હાથ મારે ગળેથી ન વછૂટે તે માટે તું
એની ઉંઘમાં ખલેલ પહોંચાડતો નહિ ॥૧૦૪॥

તામુત્થાપ્ય સ્વજલકણિકાશીતલેનાનિલેન
 પ્રત્યાશ્વસ્તાં સમમભિનવૈર્જાલકૈર્માલતીનાં ॥
 વિદ્યુદ્ગર્ભઃ સ્તિમિતનયનાં ત્વત્સનાથે ગવાક્ષે
 વક્તું ધીરસ્તનિતવચનૈર્માનિનીં પ્રક્રમેથાઃ ॥૧૦૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૭

હે જલદ, નિદ્રિતાં પ્રહરં પ્રતીક્ષ્ય તાં પ્રિયાં સ્વજલકણિકાશીતલેન નિજપાનીયસ્ય
 કણિકાઃ તુષારસદૃશા અતિસ્વલ્પચિન્દવઃ તૈઃ શીતલેન શિશિરેણ અનિલેન વાયુના
 અભિનવૈઃ નૂતનૈઃ માલતીનાં જાલકૈઃ કૌરકૈઃ હ્રુમન્નાં હિતિ લોકે તૈઃ સમં સાર્ધમેવ
 લત્થાપ્ય અર્થાત્ માલતીનાં નવીનકૌરકાઃ જલકણિકાઃ તાભિઃ શીતલેન વાયુના જાગરિતા
 વિકસિતા ભવન્તિ તથા સાપિ જાગરિતા ભવિષ્યતિ । इत्थं તાં ઉત્થાપ્ય પ્રત્યાશ્વસ્તાં
 સ્વસ્થીભૂતાં સ્તિમિતનયનાં નિશ્ચલનેત્રાં માનિનીં ત્વત્સનાથે ત્વદારૂઢે ગવાક્ષે
 વાતાયને સ્થિતઃ વિદ્યુદ્ગર્ભઃ વિદ્યુત્ ગર્ભે મધ્યે યસ્ય સઃ ત્વં ધીરસ્તનિતવચનૈઃ
 ગંભિરાલ્પગર્જિતપૂર્વાણિ વાક્યાનિ તૈઃ વક્તુ જલ્પયિતું પ્રક્રમેથાઃ ॥૧૦૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૭

હંડા વાયુ સ્વબળ ક્ષણિકાથી બનેલો જગાડી
 ચંબેલીની નવ કળિયુંની સાથ બેઠી થયેલી ॥
 તું જ્યાં બેઠો સ્થિર નયનની ગોખમાં માનિનીને
 ધીમા સાદે જ શરૂ કરજે બોલવાનું મજથી ॥૧૦૫॥

હે મેધ, તે સુતી હોય તો એકાદ પહોર ઉઠવાની વાટ બેઠને પછી, તારાં પાણીનાં
 ઝાકળ જેવા નવાં પાણીનાં બિંદુઓને અડીને વાતા હંડા પવનવડે નવી ખીલેલી ચંબેલીની
 કળિયુંના હ્રુમખા-હ્રુમખાને તથા મારી પત્નીને જગાડી તે જરા સરખી થાય સ્થિર નેત્રવાળી
 બને સારે એ માનિની પત્નીને જાણમાં બેઠેલો અને વીજળી જેના પેટાળમાં છે એવો તું
 ધીર ગંભીર વચ્ચેથી બોલવાની શરૂઆત કરજે. અર્થાત્ પાણીના ઝાકળ જેવા વરસાદને
 લઈ હંડો બનેલો પવન લાગવાથી મારી સ્ત્રી જગશે અને ચંબેલીની કળિયુંના હ્રુમખા પશુ
 એ પવનથી ખીલશે એટલે એ હંડા પવનમાં ચંબેલીની સુગંધ લાગવાથી તે જલદી જગશે
 પછી તે જરા સ્વસ્થ સ્થિર થઈને બેસે સારે તું બોલવાનું શરૂ કરજે. તે વખતે તું વીજળીના
 અપકાર કરતો નહિ. ॥૧૦૫॥

મર્તુર્મિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં
 ત્વત્સન્દેશૈર્મનસિ નિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપં ॥
 યો વૃન્દાનિ ત્વરયતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
 મન્દસ્તિગ્ધૈર્ધ્વનિભિરવલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ ॥૧૦૬॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૮

હે અવિધવે જીવત્મર્તુકે, હે અમ્બ સૌભાગ્યવતિ, મનસિ નિહિતૈઃ ત્વત્સન્દેશૈઃ
 ત્વત્ તવ સમ્વન્ધિનસ્તેન કથિતાઃ સન્દેશાઃ તૈઃ સદ્દન્તામનસિ હૃદયે નિધાય
 ત્વત્સમીપં આગતં ત્વદારાત્ સમાયાતં ઈદૃશં માં મર્તુઃ તવ પત્યુઃ વહ્ન્યમસ્ય પ્રિયં
 અમીષ્ટં મિત્રં અમ્બુવાહં જલધરં મેઘવિદ્ધિ જાનીહિ ।

યઃ અમ્બુવાહઃ મેઘઃ પથિ શ્રામ્યતાં માર્ગશ્રમનિવારણાય વિશ્રાન્તિં ગૃહ્ણતાં
 પ્રોષિતાનાં પ્રવાસિનાં પુરુષાણાં વૃન્દાનિ મન્દસ્તિગ્ધૈઃ મન્દૈઃ ગંભીરૈઃ સ્તિગ્ધૈઃ કર્ણમનોરમૈઃ
 ધ્વનિભિઃ ઇર્જિતૈઃ અવલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ અવલાનાં વેણિઃ વદ્ધ કવરીઅંબોદૌ
 इति सौराष्ट्रे-तस्याः मोक्षः मोचनं पृथक्करणं तस्मिन् उत्सुकानि आतुराणि,
 करोति गृहगमनाय त्वरयति उत्सुकयति इत्थं पुरुषान् जायाश्च उपकरोति ॥१०६॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૮

સ્વામી મિત્ર પ્રિય સમજ હું મેઘ સૌભાગ્યવાળી
 તારો સંદેશ ધરિ મનમાં તું સમીપે જ આપ્યો ॥
 ધીમા મીઠા ધ્વનિયિ પુરૂષો માર્ગમાં થાકે ખાતા
 પ્રેરે જવા ધરે ઝટ રમા વેણિને છોડવાને ॥૧૦૬॥

હે અમ્બ સૌભાગ્યવતી, તારે માટે તારા પતિનો સંદેશો લઈ તારી પાસે આવેલો
 એવો તારા પતિનો મિત્ર હું મેઘ છું એમ જાણ્ય.

જે મેઘ, બહારગામ ગયેલા કે કામકાજ માટે વાડીયે બેતરે કે ફરવા ગયેલા
 માર્ગમાં વિસામો ખાતા પુરૂષોને, ગંભીર ધીમા સંભળવી ગમે એવી ગર્જના-ગડગડાટ કરીને
 પોતાની ક્ષીઓના અંખોડા છોડવા માટે આતુર અને ઘેર જવાની ઉતાવળવાળા બનાવે છે
 અને આ રીતે ક્ષીઓ અને પુરૂષો બેઠ ઉપર ઉપકાર કરે છે એ હું મેઘ છું. ॥૧૦૬॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोमुखी सा
 त्वामुत्कंठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाष्य चैव ॥
 श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपहतः संगमात् किञ्चिदूनः ॥१०७॥

यक्षप्रिया वर्णनं ૧૧

हे મેઘ, ત્વયા ઇત્યાખ્યાતે સતિ, મૈથિલી સીતા પવનતનયં હનૂમન્તં
 ઇવ, સા મત્રિપ્રિયા ઉત્કંઠોચ્છ્વસિતહૃદયા ઉત્કળયા ઔત્સુક્યેન ઉચ્છ્વસિતં
 શ્વાસોચ્છ્વાસગતિ પ્રાપ્તં પ્રચ્છ્વસિતં હૃદયં યસ્યાઃ સા । અવહિતા સ્થિરચિત્તા
 સાવધાના ત્વાં વીક્ષ્ય અવલોક્ય ચ સંભાષ્ય જલ્પયિત્વા, ડન્મુક્તી ઉદ્ગ્રીવા
 સતી અસ્માત્ વાક્યાત્ યત્પરં વાક્યં સંદેશલક્ષણં તત્ શ્રોષ્યતિ આકર્ણયિષ્યતિ ।

હે સૌમ્ય, સુહૃદુપહતઃ સુહૃદા પતિમિત્રેણ ઉપહતઃ આનીતઃ સીમન્તિનીનાં
 નારીણાં કાન્તોદન્તઃ કાન્તસ્ય ઉદન્તઃ ભર્તૃસંદેશઃ સંગમાત્ ભર્તૃમેલાપકસ્ત્વ કિંચિત્
 સ્તોકમેવ ડનઃ ન્યૂનઃ ભવતિ ॥૧૦૭॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૮

સીતા પેઠે પવનસુતને સાંભળી વાંચ્ય તારું
 ભાંચે બેઠે દિલ થડકતે બોલિ સન્માન વાંચ્ય ॥
 મિત્રે આણુયો પ્રિય પતિ તણો સૂણુશે સાવધાન
 સંદેશો છે પ્રિય મિલનથી રહેજ આછો સ્ત્રિયોને ॥૧૦૭॥

હે મેઘ, તું આટલું બોલીશ એટલે સીતાયે હનુમાન સામે બેસું તેમ ઉત્કંઠાથી જેતું
 હૃદય શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ વધી જવાથી થડકી રહ્યું છે. એવી તે સાવધાન થઈ તુંને બેઈ
 તારી સતિયે વાત કરી ઉંચું મોઢું કરીને તારું કહેવું સાંભળશે.

રહેલીયે લાવેલો પતિનો સંદેશો ઓઝોને પતિના મેલાપથી રહેજ આછો વહાલો
 ગણાય છે. ॥૧૦૭॥

તામાયુષ્મન્ મમ ચ વચનાદાત્મના ચોપકર્તુ
 બ્રૂયાદેવં તવ સહચરો રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ ॥
 અવ્યાપન્નઃ કુશલમબલે પૃચ્છતિ ત્વાં વિયુક્તઃ
 પૂર્વાભાષ્યં સુલભવિપદાં પ્રાણિનામેતદેવ ॥૧૦૮॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧

પરોપકારબુદ્ધ્યા સ્વકાર્યપ્રવૃત્તત્વેન તત્ર સાફલ્યાર્થં ચ આશીર્વાદાત્મક-
 સમ્બોધનેન સન્દેશઃ ॥

હે આયુષ્મન્, તસ્યાશ્ચોપકર્તુ આત્મના સ્વયમેવ મયા યદુક્તં યત્સંદિષ્ટં તત્સર્વં
 મનસિ અવધાર્ય સ્વયપ્રેરણયા મમ વચનાત્ મમ વાક્યેન ભવાન્ પવં બ્રૂયાત્ ।

હે અબલે, રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ અવ્યાપન્નઃ જીવન્ વિયુક્તઃ વિરહિતઃ તવ વિરેહણ
 વિકલઃ શાપયત્રિતઃ મર્તુરાજ્ઞયા બદ્ધઃ તવ સહચરો ભર્તા ત્વં કુશલં પૃચ્છતિ ।

સુલભવિપદાં અતર્કિતપ્રાપ્તિયોગરૂપાવત્તીનાં, સુલભાઃ અતર્કિતાઃ અકલ્પિતાઃ
 વિપદઃ આગતવિપત્તયઃ યેષાં તે તેષાં પ્રાણિનાં પતદેવ કુશલવાક્યમેવ કુશલ-
 સમાચાર પવ પૂર્વાભાષ્યં પૂર્વાખ્યેયં અસ્તિ પ્રથમં આભાષણાય પતત્ કુશલપ્રશ્ન-
 રૂપં વચનમેવ યુક્તં ॥૧૦૮॥

યક્ષ સંદેશો ૧

હે આયુષ્મન્ મમ વચનથી તું પ્રિયાને કહેજ
 તારો સ્વામી સકુશળ છે રામગિર્યાશ્રમોમાં ॥
 પૂછે તુને કુશળ અબળે જીવતો તે વિયોગી
 દુઃખીઓને પ્રથમ વચનો એ જ છે પૂછવાનાં ॥૧૦૮॥

પરોપકાર બુદ્ધિથી પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી તેમાં મેઘ સફળ થાય
 રસ્તામાં કાંઈ વિઘ્ન ન આવે તે માટે હે આયુષ્મન્ એવું આશીર્વાદાત્મક સંબોધન કરી કહે છે.

હે આયુષ્માન, એ મારી સ્ત્રી ઉપર ઉપકાર કરવા માટે મેં કહેલો સંદેશો મનમાં
 માફ રાખીને મારાં વચનથી મારે નામે આ પ્રમાણે કહેજો.

હે અબળા, નાસિકમાં રામગિરી પર્વતના આશ્રમોમાં વસતો પોતાના માલેકની
 આજ્ઞાથી દેશ બહાર વસવા બંધાયેલો એવો તારો વિયોગી પતિ જીવતો અને કુશળ છે.

અણુધારી વિયોગરૂપી આપત્તિમાં કષ્ટમાં સપડતાં મનુષ્યોને શરૂઆતમાં કુશળતાનું ક્ષેમ
 કુશળ હોવાનું વાક્ય કહેવું એ જ યોગ્ય છે. ॥૧૦૮॥

અંગેનાંગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતમેન તત્તં
 સાસ્ત્રેણાશ્વદ્રવમવિરતોત્કંઠમુત્કંઠિતેન ॥
 ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી
 સંકલ્પૈસ્તૈર્વિશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥૧૦૯॥

યક્ષ સંદેશઃ ૨

હે મેઘ, મવાન તદનન્તરં एवं દૂયાઃ યથાહિ ।

હે અવલે, દૂરવર્તી વિપ્રકૃષ્ટઃ વૈરિણા શઙ્ગભૂતેન વિધિના દૈવેન રુદ્ધમાર્ગઃ
 રુદ્ધપંથાઃ તે તવ સદ્ધર્મઃ મર્તા તૈઃ લોકપ્રસિદ્ધૈઃ સંકલ્પૈઃ મનોરથૈઃ મનોવ્યાપારૈઃ
 અંગેન સ્વશરીરેણ, અંગં તવાંગં તવ શરીરં વિશતિ પ્રવિશતિ આલિંગતિ ।

કથંભૂતેન તસ્ય શરીરેણ કથંભૂતં તવ શરીરં પ્રવિશતિ તચ્છૃણુ ।

તનુના કૃશેન તસ્યાંગેન, પ્રતનુ પ્રકૃષ્ણેણ તનુ કૃશં સંતતં તવાંગં ।

ગાઢતમેન મહત્સંમેન તસ્ય અંગેન, તત્તં સંતતં તવાંગં,

સાસ્ત્રેણ અસ્રં અ ૩ તત્સહિતેન તસ્ય અંગેન, અશ્વદ્રવં અશ્વક્ષરણયુક્તં તવાંગં,

ઉત્કંઠિતેન ઉત્કંઠાયુક્તેન તસ્ય અંગેન, અવિરતોત્કંઠં અનવચ્છિન્નોત્કંઠં અવિરતા

વિરામરહિતા ઉત્કંઠા યસ્મિન્સ્તત્ તવાંગં,

સમધિકાતરોચ્છ્વાસિના સમૂ સમ્યક્ વિશેષતયા અત્યધિકાઃ ઉચ્છ્વાસાઃ
 ઉર્ધ્વગતિકાઃ શ્વાસાઃ યસ્મિન્સ્તત્ સમધિકતરં ઉચ્છ્વસતીત્યેવં શીલં તેન તસ્યાંગેન,
 ઉષ્ણોચ્છ્વાસં અશિરિરિનિઃશ્વાસં તવાંગં,

હૃત્યંભૂતેન તસ્યાંગેન, હૃત્યંભૂતં તવાંગં તવ શરીરં તૈઃ તૈઃ સંકલ્પૈઃ મનોરથૈઃ
 સ તે પતિઃ પ્રવિશતિ આલિંગતિ ॥૧૦૯॥

યક્ષ સંદેશો ૨

અંગે અંગ પ્રતનુ તનુથી ખુબ તમે તપેલાં

આંસૂં વાળે નયન જળનાં આતુર આતુરથી ॥

ભિના ઉચ્છ્વાસ યુત અધિક શ્વાસવાળા શરીરે

સંકલ્પોથી તવ તનુ વિષે દૂર બેઠો પ્રવેશે ॥૧૦૯॥

હે મેઘ તું તેને પછી આ પ્રમાણે કહેજે. હે અખળા, છેટે વસતો વેરી એવા
 આરબ્ધે તારી પાસે આવવાનો જેનો માર્ગ રોકેલ છે એવો તારો પતિ મનોરથથી સંકલ્પોથી
 પોતાના શરીરવડે તારા શરીરમાં પ્રવેશે છે તારા શરીરને બેટે છે. કેવા તેના શરીરવડે, કેવા
 તારા શરીરમાં પ્રવેશે છે તે સાંભળજ. દુખળા થઈ ગયેલા પોતાના શરીરવડે, પાતળા થઈ
 ગયેલા તારા શરીરમાં, વિરહના તાપથી તપેલા તેના શરીરવડે, વિરહથી તપેલા તારા
 શરીરમાં, આંસુ પડતા તેના શરીરવડે, આંસુ ઝરતા તારા શરીરમાં, તુને મળવાની
 આતુરતાવાળા તેના શરીરવડે, અખંડ આતુરતાવાળા તારા શરીરમાં, ધણા શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા
 તેના શરીરવડે, ભિના શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા તારો શરીરમાં, તે પ્રવેશે છે તારા શરીરને બેટે છે. ॥૧૦૯॥

શબ્દાચ્ચેયં યદપિ કિલ તે યઃ સચ્ચીનાં પુરસ્તાત્
 કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ॥
 સોતિક્રાન્તઃ શ્રવણવિષયં લોચનાભ્યામદૃશ્ય-
 સ્વામુત્કંઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥૧૧૦॥

યક્ષ સંદેશઃ ૩

સચ્ચીનાં પુરસ્તાત્ યઃ તે તવ ભર્તા કિલેતિ સંભાવનાયાં યદપિ યદ્યપિ શબ્દા-
 ચ્ચેયં શબ્દેન ઉચ્ચારેણ કથયિતું યોગ્યં વચઃ આનનસ્પર્શલોભાત્ મુખસ્પર્શચુમ્બનાદિ
 તસ્ય લાંપડ્યાત્ કર્ણે કથયિતું લોલઃ લંપટઃ અભૂત્ આસીત્ ।

સઃ શ્રવણવિષયં અગોચરઃ કર્ણગોચરં અતિક્રાન્તઃ । તથૈવ લોચનાભ્યાં નેત્રાભ્યાં
 અદૃશ્યઃ અનવલોકનીયઃ તે ભર્તા ઉત્કંઠાવિરચિતપદં યથા ભવતિ અભિલાષનિર્મિત
 સ્થાનં યથા સ્યાત્ તથા ઇદં અગ્રે વક્ષ્યમાણં મન્મુખેન ત્વાં આહ વદતિ તચ્છ્રુણુ ॥૧૧૦॥

યક્ષ સંદેશ ૩

શબ્દોથી જે યદપિ સખિયો સન્મુખે ઉચ્ચરાય
 કાને કેવા ચપળ જ મુખ સ્પર્શ લોભે થયોતો ॥
 છેટા છે જે શ્રવણ વિષયે લોચનોથી અદૃશ્ય
 ઉત્કંઠાથી મમ મુખ વડે આમ તૂને કહે છે ॥૧૧૦॥

સખીઓની હાજરીમાં જે તારો સ્વામી જે કે મોઢે ખોલીને કહી શકાય એવાં કહેવાનાં
 વચન, તારા મુખ સ્પર્શની ઇચ્છાથી કાનમાં કહેવા આવતો હતો. તે તારા કાનથી નહિ
 સંભળાતો અર્થાત્ તે ક્યાં છે એ તે કાને સંભળ્યું નહીં હોય એવો અને તારી આંખોથી
 નહિ જોઈ શકાતો એવો તારો પતિ મારી મારફત આ પ્રમાણે કહેવરાવે છે તે તારા
 પતિના મુખનાં જ વચન હવે સંભળ્ય. ॥૧૧૦॥

શ્યામાસ્વંગં ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષિતે દૃષ્ટિપાતાન્
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિખિનાં બર્હભારેષુ કેશાન્ ॥
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવીચિષુ ભૂવિલાસાન્
 હન્તૈકસ્થં કચિદપિ ન તે ભીરુ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥૧૧૧॥

યક્ષ સંદેશઃ ૪

હે ભીરુ,

તવ શરીરં શ્યામાસુ ચીનાકેષુ, અતિ મૃદુકોમલતયા ચીણો હિતિ ધાન્યવિશેષઃ
 તસ્ય અત્યંતમૃદુકોમલમસૃળત્વાચ્ચ, ઉત્પશ્યામિ સંભાવયામિ ।

તે તવ દૃષ્ટિપાતાન્ દૃષ્ટિવિક્ષેપાન્ ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષિતે ત્રસ્તકુરંગીવિલોકે
 ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ મુક્તચ્છાયાં મુક્તશોભાં શશિનિ ચન્દ્રે ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ કેશાન્ અલકકલાપાન્ શિખિનાં મયૂરાણાં બર્હભારેષુ પિચ્છસમૂહેષુ
 ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ વિલાસાન્ પ્રતનુષુ અત્યંતસૂક્ષ્મેષુ નદીવીચિષુ નદીતરંગેષુ ઉત્પશ્યામિ ।

પરં હે ભીરુ હન્તેતિ સ્વેદે તે તવ સાદૃશ્યં સમાનરૂપતાં પક્કસ્થં પક્કસ્થાને
 સ્થિતં કચિદપિ નાસ્તિ ન વિદ્યતે ન પશ્યામિ ॥૧૧૧॥

યક્ષ સંદેશ ૪

ચીણામાં અંગ ચકિત્તમૃગી દ્રષ્ટિમાં દ્રષ્ટિપાતો

મોની શોભા શશિ, અલકને મોર પિચ્છો સમૂહે ॥

બેઠાં છું હું મૃદુ નદિ તરંગો વિષે ભૂવિલાસો

ક્યાંયે સાથે તુજ તન સમું ન પ્રિયે સામ્ય દીઠું ॥૧૧૧॥

હે ભીરુ, તારા શરીરની કોમળતા સુંવાળપ, ચીણાના દાણામાં બેઠું છું.

તારી દ્રષ્ટિ-નજર, ભય પામેલી હણુડીની આંખમાં બેઠું છું.

તારા મોઢાની શોભા, કાંતિ ચંદ્રમાં બેઠું છું.

તારા વાળનો ભાર-બોથાલો, મોરના પીંછાના જાત્યામાં બેઠું છું અને

તારા વિલાસ નખરાં, નદીઓના ધીમા તરંગોમાં બેઠું છું.

પરંતુ હે ભીરુ, ઘણા દુઃખની વાત છે કે તારી સુંવાળપ, તારી નજર, તારી મુખની
 કાંતિ, તારા વાળનો બોથાલો અને તારાં નખરાં એ બધું કોઈ એક વસ્તુમાં હું બેઠ
 શક્યો નથી તે તો કેવળ તારામાં જ રહેલા છે. ॥૧૧૧॥

ધારાસિક્તસ્થલસુરભિણસ્ત્વન્મુલ્કસ્યાસ્ય વાલે
 દૂરીભૂતં પ્રતનુમપિ માં પંચવાણઃ ક્ષિણોતિ ॥
 ઘર્માન્તેઽસ્મિન્ વિગણય કથં વાતરાણ વ્રજેયુ-
 દિક્સંસક્તપ્રવિરલઘનવ્યસ્તસૂર્યાતપાનિ ॥૧૧૨॥

યક્ષ સંદેશઃ ૫

હૈ અબલે વાલે, ધારાસિક્તસ્થલસુરભિણઃ ધારયા મંદિરાધારયા સિક્તં યત્
 સ્થલં પૃથ્વીસ્થલં તદ્વત્ અથવા ધારયા જલધારયા હિદ્રવજ્જારેણ સિક્તં ગ્રીષ્મતાપેન
 સંતતં યત્પૃથ્વીસ્થલં તદ્વત્ સુરભિણઃ સુગન્ધસ્ય અસ્ય ત્વન્મુલ્કસ્ય દૂરીભૂતં વિપ્રકૃષ્ટં,
 પ્રતનુમપિ કૃશમપિ માં પંચવાણઃ કામઃ પોહ્યતિ ક્ષિણોતિ ।

તદા ત્વમેવ વિગણય વિચારય અસ્મિન્ ઘર્માન્તે ઘર્માવસાને વર્ષાકાલે દિક્સંસક્ત-
 પ્રવિરલઘનવ્યસ્તસૂર્યાતપાનિ દિક્ષુ સંસક્તાઃ સંલગ્નાઃ પ્રવિરલ્લાઃ પૃથક્ પૃથક્ ભૂતાઃ
 યે વિસ્ખલિતાઃ ઘનાઃ મેઘાસ્તૈર્વ્યસ્તઃ પશ્ચાત્કૃતઃ સૂર્યાતપો યેષુ તાનિ વાતરાણિ
 દિનાનિ કથં વ્રજેયુઃ ગચ્છેયુઃ ॥૧૧૨॥

યક્ષ સંદેશ ૫

પાણી છાંટ્યાં સ્થળ સમ સુગંધી મુખેથી જ તારા
 રેતા છેટે કૃશતનુ મને કામ પીડે અતીશે ॥
 આ વર્ષામાં દિવસ જ જશે કેમ તે તું વિચાર્યું
 આડા આવી સૂરજ તડેકા ઢાંકતા યે દિશામાં ॥૧૧૨॥

હે બાલા, મંદિરા છાંટવાથી બીની થયેલી પૃથ્વીમાંથી અથવા તપેલી જમીન પર પાણી
 છાંટવાથી જેવી સુગંધ નીકળે તેવી સોરમ મારતા સુગંધવાળા તારા મુખથી હું ઘણો દૂર છેટે
 રહેલો છું અને તેથી દુખળો થઈ ગયો છું છતાં મને કામદેવ પીડે છે. વધુ ક્ષીણું કરે છે
 વધુ દુખળો કરે છે.

આરે તું વિચાર કર કે આ વરસાદની ઋતુમાં બધી દિશાઓમાં ફેલાયેલાં છુટાં
 છુટાં ભમતાં વાદળાંથી સૂરજનો તડેકો ઢાંકાઈ ગયો છે એવા વરસાદના દિવસો મને
 તારા વિરહમાં કેવા જતા હશે કેમ જતા હશે? ॥૧૧૨॥

ત્વામાલિખ્ય પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગૈઃ શિલાયા-
માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છામિ કર્તુ ॥
અસૈસ્તાવન્મુહુરુપચિતૈર્દૃષ્ટિરાલુપ્યતે મે
ક્રૂસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સંગમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥૧૧૩॥

યક્ષ સંદેશઃ ૬

૬ ચંદો, ધાતુરાગૈઃ હરિતાલ-ગૈરિક-સિન્દુરાદિધાતૂનાં પર્વતસ્થૈઃ રંગૈઃ
પ્રણયકુપિતાં પ્રીતિરુષ્ટાં ત્વાં શિલાયાં દૃષદિ આલિખ્ય ચિત્રયિત્વા આત્માનં તે તવ
ચરણપતિતં કર્તુ ચિત્રયિતું ઇચ્છામિ પદાપતિતં વિધાતું યાવત્ અભિલષામિ તાવત્ મુહુઃ
વારંવારં મે મમ દૃષ્ટિઃ ઉપચિતૈઃ વૃદ્ધિગતૈઃ અસૈઃ રોદનજલૈઃ આલુપ્યતે આચ્છાદ્યતે ।

તસ્મિન્નપિ આલેખ્યે ચિત્રેપિ નૌ આવયોઃ સંગમં ક્રૂરઃ દયાહિનઃ શત્રુરૂપઃ
કૃતાન્તઃ વિશ્વિઃ ન સહતે ॥૧૧૩॥

યક્ષ સંદેશ ૬

તુંને ચિત્રી પ્રણયકુપિતા ધાતુરંગે શિલામાં
હુંને તારે ચરણ પડતો ચિત્રવા ઇચ્છતો તો ॥
હ્યાં આંસૂંથી નજર ફરતી છે ઢંકાઈ જ મારી
ચિત્રો મારી મિલન ન સહે આપણું ક્રૂર દૈવ ॥૧૧૩॥

હે કોપ કરનારી, હરતાળ ગેર સિંદોર વગેરે પર્વત પર થનારા રંગથી, સ્નેહને લીધે
શીસાયેલી તુંને છીપર છીપર આળખીને પછી તુંને મનાવવા માટે તારા પગમાં પડેલા મારા
શરીરને ચિત્રવા ઇચ્છું છું હ્યાં મારી આંખું બેળાં થયેલાં વધેલાં આંસૂંથી ઢંકાઈ જાય છે
તેથી આળખી શકતો નથી.

ચિત્રમાં પણ આપણો સમાગમ દયાહીન પ્રારબ્ધ સહન કરી શકતું નથી. ॥૧૧૩॥

મામાકાશપ્રણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષહેતો-
 લઙ્ઘાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્નસંદર્શનેષુ ॥
 પશ્યન્તીનાં ન ચલુ બહુશો ન સ્થલીદેવતાનાં
 મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્રુલેશાઃ પતન્તિ ॥૧૧૪॥

યક્ષ સંદેશઃ ૭

હે અબલે, કથમપિ કષ્ટેન દેવવશાત્ સ્વપ્નસંદર્શનેષુ સ્વપ્રાવલોકનેષુ મયા
 લઙ્ઘાયાઃ પ્રાપ્તાયાસ્તે તવ નિર્દયાશ્લેષહેતોઃ ગોઢાલિંગનભિમિત્તં આકાશપ્રણિહિત-
 ભુજં આકાશે શૂન્યે પ્રણિહિતૌ ભુજૌ કરૌ યેન સઃ ત્ માં, આપશ્યન્તીનાં આસ્રમન્તાત્
 અનેકવારં પ્રશ્યન્તીનાં સ્થલીદેવતાનાં વનસ્થલીદેવતાનાં મુક્તાસ્થૂલાઃ મૌકિકસમપૃથ્વઃ
 બહુશઃ અશ્રુલેશાઃ રોદનજલકળાઃ અશ્રુબિન્દવઃ તરુકિસલયેષુ દ્રમપલ્લવેષુ સ્નુઃ
 નિશ્ચયેન ન પતન્તિ इति ન પતન્ત્યેવ । અર્થાત્ સ્વપ્ને ત્વાં આલિંગિતું આકાશે શૂન્ય-
 પ્રદેશે મયા લીઘીકૃતયોઃ ભુજયોઃ આલિંગને નૈષ્ફલ્યં નિરોક્ષ્ય વનદેવતા અપિ
 ક્વય્યા અશ્રુબિન્દૂન્ મુચંતિ इव તરુણાં કિસલયેષુ સ્થિતાઃ પુનસ્તેભ્યઃ પતન્તઃ
 વિન્દવઃ નિરોક્ષ્યન્તે ॥૧૧૪॥

યક્ષ સંદેશ ૭

મેં સ્વપ્નામાં નિરખિ જ તને કષ્ટથી મેળવીને
 લાંબા બન્ને છુજ કરિ બહુ બેટવા ખૂબ દાખી ॥
 અશ્રુભિન્દુ નિરખતિ મને એ સ્થળી દેવિયોનાં
 વર્ષે છે શૂં તરુ કુંપળમાં બમતાં બિંદુઓથી ॥૧૧૪॥

હે અબલા, મહા સુશકેલીયે સ્વપ્નામાં મેળવી એવી તુંને દ્રઢ રીતે આલિંગન દેવા
 બેટવા આકાશમાં લાંબા કરેલા હાથવાળા મને ધણીવાર બેટી, વનસ્થળોમાં રહેતી દેવતાઓનાં
 મોતીના દાણા જેવાં ધણાં આંસુનાં ટીપાં ઝાડવાનાં કુંપળીયામાં નથી પડતાં એમ નથી,
 પડે છે. અર્થાત્ હું સ્વપ્નામાં તુંને બેટવા લાંબા હાથ કરી બેટવા બહુ ટેણી નિષ્ફળતાથી
 તુંને બેટવાની એ મારી સ્વપ્નની એજાને બેઠાં વનની દેવતાઓને બેઠાં દયાથી આંસુ
 આવતાં હોય, વનની દેવતાઓ બેઠાં દુઃખ થવાથી આંસુ પાડતી હોય તેમ હું બગી બહુ
 છું આર પ્રભાતે ઝાડવાનાં કુંપળીયામાં પાણીના બમી ગયેલા અને નીચે પડતા બિંદુઓને
 બેઠાં છું ॥૧૧૪॥

મિત્વા સઘઃ કિસલયપુટાન્ દેવદારુદ્રમાણાં
 ચે તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરભયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ॥
 આલિંગ્યંતે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ
 પૂર્વં સ્પૃષ્ઠં યદિ કિલ ભવેદંગમેભિસ્તવેતિ ॥૧૧૫॥

યક્ષ સંદેશઃ ૮

હે ગુણવતિ, ગુણલંકૃતશરીરે, સઘઃ તત્ક્ષણં દેવદારુદ્રમાણાં કિસલપુટાન્
 પલ્લવસંપુટાન્ મિત્વા વિકાસ્ય તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરભયઃ તેષાં દેવદારુદ્રમાણાં યત્ક્ષીરં દુગ્ધં
 તસ્ય સ્રુતિઃ ક્ષરણં તેન સુરભયઃ સુગન્ધિતાઃ દક્ષિણેન દક્ષિણસ્યાં દિશિ પ્રવૃત્તાઃ
 તુષારાદ્રિવાતાઃ તુષારાઃ જલકણાઃ તૈર્યુક્તાઃ સ્પૃષ્ઠાઃ અદ્રિઃ દ્વિમાચલઃ તસ્ય વાતાઃ
 દ્વિમગિરિપવનાઃ મયા આલિંગ્યન્તે । યદિ ઇમિર્વાતૈઃ કિલ અવશ્યં પૂર્વં પ્રથમં તવાંગં
 તવ શરીરં સ્પૃષ્ઠં ભવેત્ સ્યાત્ इति નિશ્ચિત્ય મત્વા ॥૧૧૫॥

યક્ષ સંદેશ ૮

બેદી જલદી કુંપળપુટને દેવદારુ દુભોના
 તેના છીરે સુરભિ ખનતા દક્ષિણાદા જ વાતા ॥
 આલિંગૂં છું શુણિયલ તુષારેં ભર્યાં વાયુઓને
 સ્પર્શ્યું હોય પ્રથમ પવનેં માનિને અંગ તારું ॥૧૧૫॥

હે શુણિયલ પત્ની, દેવદારનાં ઝાડના કોમળ કુંપળીયાં ખુલ્લા કરીને-ખીલવીને તેમાંથી
 નિકળતા છીરના સ્વાવથી સુગંધિત થયેલા દક્ષિણ દિશા તરફ વાતા હિમાચળના દક્ષિણાદા
 પવનને હું બેટું છું. એમ માનીને કે એ વાયુઓયે તારા શરીરનો સ્પર્શ કર્યો હોય તારા
 શરીરને એ વાયુ બેટ્યા હોય ॥૧૧૫॥

સંક્ષિપ્યેત ક્ષણમિવ કથં દીર્ઘયામા ત્રિયામા
 સર્વાવસ્થાસ્ત્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ॥
 इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥११६॥

યક્ષ સંદેશઃ ૯

હે ચટુલનયને ચટુલાનિ ચંચલાનિ નયનાનિ .લોચનાનિ યસ્યાઃ સા તત્સમ્બોધને । દીર્ઘયામા દીર્ઘાઃ વિશાલાઃ યામાઃ પ્રહરાઃ યસ્યાઃ સા ત્રિયામા રાત્રિઃ સર્વાવસ્થાસુ આદિમધ્યાતેષુ ક્ષણં ઇવ કથં સંક્ષિપ્યેત લઘૂમવેત્ ।

અહઃ અપિ દિવસોપિ સર્વાવસ્થાસુ પૂર્વાહ્ણ-મધ્યાહ્ણ-પરાહ્ણ-લક્ષણાસુ મન્દમન્દાતપં મન્દઃ પ્રસ્તોકઃ આતપઃ યત્ર તત્ કથં સ્યાત્ । इत्थं इति दुर्लभप्रार्थनं दुर्लभा अशक्या प्रार्थना यस्य तत् मे मम चेतः गाढोष्माभिः महोष्माभिः त्वद्वियोगव्यथाभिः तव वियोगजन्यपीडाभिः अशरणं कृतं शरणरहितं निराधारं आश्रयहीनं पराधीनं कृतं विहितमस्ति ॥११६॥

યક્ષ સંદેશ ૯

રાત્રું લાંબા પ્રહર જ તણી ડુંકિયું કેમ થાય
 ઝાઝા તાપે દિવસ સધળો બધે કેમે કરીને ॥
 અપ્રાપ્યોને અભિલષતું બેબાકું ચિત્ત માઈ
 તીવ્રોષ્માથી પરવશ બન્યું આ વિયોગ વ્યથાથી ॥૧૧૬॥

હે અંચળ નેણવાળી, લાંબા પહોરવાળી રાતો, પહેલી રાત મધરાત પાછલી રાત ધડીક જેવી કેમ બધે ? સવાર બપોર રાત્રી સાંજ દિવસનો એ બધો વખત ઝાઝા તડકાવાળો કેમ બને અર્થાત રાત અને દી બલદી કેમ પસાર થાય અને આપણા વિયોગની મુદત જટ કેમ-ક્યા ઉપાયે પુરી થાય આવી અસંભવિત આશા રાખતું અશક્ય વસ્તુને ધ્રુષ્ટું માઈ મન, તારા વિયોગથી થયેલી અસહ્ય તપારાવાળી પીડાથી પરવશ લાગ્યાર પરાધીન બની ગયું છે. ॥૧૧૬॥

इत्यात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवालम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वं ॥
कस्यात्यंतं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥११७॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૦

हे कल्याणि, कस्य अत्यन्तं नैरन्तयेण सुखं उपनतं उपस्थितं, कस्य वा एकान्ततः सततं दुःखं उपनतं, न कस्यापि इति पवं प्रकारेण आश्वासनेन बहु यथास्यात्तथा विगणयन् विचारयन् आत्मानं हृदयं आत्मना पव मनसा पव अवलम्बे धारयामि । मनुष्याणां दशा सुखदुःखरूपा अवस्था नीचैः च उपरि च चक्रनेमिक्रमेण गच्छति । चक्रस्य नेभिः उंटडो इति सौराष्ट्रे चक्रस्याराक्रमेण कदाचित् चक्रस्यारा नीचैः अधस्ताद् गच्छति पुनः सद्यः पव उपरि उपरिष्ठाद् गच्छति याति । तथा सुखदुःखस्यापि अवस्था कालक्रमेण अधउपरिगामिनी भवति, कदाचित् सुखरूपा कदाचिद् दुःखरूपा । तत् तस्मात् कारणात् हे कल्याणि क्षोभनावयवे, त्वमपि सुतरां अतिशयेन कातरत्वं अधीरत्वं मा गमः भा यासीः ॥११७॥

યક્ષ સંદેશ ૧૦

જીવું છું હું (વિવિધ અભિલાષો કરી ચિત્તમાંડી)
હે કલ્યાણી ધિરજ ધરિને ના થજ તું નિરાશ ॥
કોઈ પામે ન સુખ સતત નિલ પામે ન દુઃખ
નીચે જીએ ફરતિ જ દશા ચક્રના જમ આરા ॥૧૧૭॥

પરંતુ હે કલ્યાણી, કેને હંમેશાં જીવંતી આખી સુખ મળે છે? અને કેને આખી જીવંતી દુઃખ આવ્યા કરે છે? કોઈને પણ નહિ. એમ વિચારી મારા હૃદયને મનથી આશ્વાસન આપી જીવી રહો છું. આવતાં સુખ અને દુઃખ પૈકાનો ઉંટડો જેમ નીચે અને ઉંચે આવ્યા કરે છે તેમ માણસોને સુખ અને દુઃખ આવે છે ને નય છે, માટે હે વહાલી, તું પણ આવો વિચાર કરી અધીરી થાતી નહિ. ॥૧૧૭॥

શાપાન્તોમે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાંગપાણૌ
 શેષાન્માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા ॥
 પશ્ચાદાવાં વિરહગણિતં તં તમાત્માભિલાષં
 નિર્વેક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચંદ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥૧૧૮॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૧

હૈ કલ્યાણિ, શાંગપાણૌ શાંગં ધનુઃ પાણૌ હસ્તે યસ્ય સઃ તસ્મિન્ વિષ્ણૌ
 ભુજગશયનાત્ શેષપર્યંકાત્ ઉત્થિતે જાગરિતે સતિ મે શાપાન્તઃ મમ શાપસ્ય
 દેશાદ્ વહ્નિર્નિષ્કાસનાજ્ઞાયા વર્ષેકપરિમિતાયાઃ અંતઃ પૂર્ણતા ભવિષ્યતિ યતઃ કરણાત્
 શેષાન્ ચતુરઃ ચતુઃસંખ્યાકાન્ માસાન્ લોચને મીલયિત્વા નેત્રે નિમીલ્ય ગમયેઃ
 અતિવાહયેઃ । વિક્રમસંવત્સારં આષાઢશુક્લેષ્ઠાદશ્યાં વિષ્ણુઃ શેષશય્યાયાં સ્વપોતિ
 બુનઃ ચાતુર્માસ્યનન્તરં કાર્તિકશુક્લેષ્ઠાદશ્યાં દેવદીપોત્સવીદિને દેવદિવાલી ઇતિ
 સૌરાષ્ટ્રે તસ્મિન્દિને વિષ્ણુરુત્તિષ્ઠતિ ।

પશ્ચાત્ સ્વસ્થાનાગમનાનન્તરં આવાં ત્વં ચ અહં ચ દ્વાવપિ વિરહગણિતં
 વિરહકાલે સંકલ્પિતં તતં આત્માભિલાષં ભોગવિલાસસ્ય નિજમનોરથં પરિણત-
 શરચ્ચંદ્રિકાસુ પરિણતા સંપૂર્ણતાં ગતાઃ શરદ્ ઋતુઃ તસ્યાઃ ચંદ્રિકાઃ યાસુ
 તાઃ તાસુ ક્ષપાસુ રાત્રિષુ કાર્તિકશુક્લેષ્ઠાદશ્યનન્તરં હેમન્તર્તોઃ પ્રારંભાત્
 નિર્મલચંદ્રિકાપ્રકાશિતાષુ રાત્રિષુ નિર્વેક્ષ્યાવઃ ઉપભોક્ષ્યાવહે વિવિધવિલાસસુજ્ઞા-
 ન્નિલાષપૂર્તિં કરિષ્યાવહે ॥૧૧૮॥

યક્ષ સંદેશ ૧૧

જાઠયે વિષ્ણુ ભુજગ શયનેથી થશે શાપ અંત
 આંખ્યું વીંચી વ્યતિત કરજે બાકિના ચાર માસ ॥
 આકાંક્ષાઓ વિરહ સમયે આપણે જ કરી છે
 પૂરી થાશે ઉતરતિ શરદ આંદની રાત્રિઓમાં ॥૧૧૮॥

હે કલ્યાણી, વિષ્ણુ, શેષનાગની શય્યા ઉપરથી જાગશે ત્યારે એટલે કાર્તિક શુદ્ધી ૧૧,
 દેવ દિવાળીને દિવસે મારા શાપની-મને મળેલા દેશવટાની એક વરસની મુદત પુરી થાશે.
 માટે હવે બાકી રહેલા ચાર મહિના આંખ્યું વીંચીને તું કાઢી નાખજે. પછી શરદ
 ઋતુ ઉતરી જવાથી વાદળાં વિનાની આંદનીના પ્રકાશમાં આપણે બેઠા વિરહના સમયમાં
 જ જો વિલાસ ભોગવવાના મનોરથ કર્યા છે તે ભોગવશું. પુરા કરશું ॥૧૧૮॥

ભૂયશ્ચાહં ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે
 નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ॥
 સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત પૃચ્છતશ્ચ ત્વયા મે
 દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવ રમયન્ કામપિ ત્વં મયેતિ ॥૧૧૯॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૨

અયં સ્વામિપ્રયુક્ત એવ મેઘ इति વિશ્વાસોત્પાદનાર્થે પ્રાક્તનં રહસ્યમયં
 વૃત્તાન્તં નિવેદયન્નાહ ।

હે કલ્યાણિ, ભૂયઃ પુનરપિ શૃણુ । પુરા પૂર્વેં પદા શયને શય્યાયાં મે
 કણ્ઠલગ્ના સતી નિદ્રાં ગત્વા નિદ્રાં પ્રાપ્ય સુપ્તાસીત્ । પુનઃ કિમપિ કેનાપિ
 અવિજ્ઞાતેન, કારણેન રુદતી સતી સત્ત્વરં શોઘ્રં ત્વં વિપ્રબુદ્ધા જાગરિતા । તદ્દા અસકૃત
 વારંવારં પૃચ્છતઃ મે મમ ત્વયા સાન્તર્હાસં અંતર્હસિતસંયુક્તં કથિતં । હે કિતવ,
 ધૂર્ત કામપિ પ્રમદાં રમયન્ ક્રોડયન્ ત્વં સ્વપ્ને મયા દૃષ્ટઃ । સપત્નીદુઃખાદૃહં
 રોકીમિ ॥૧૧૯॥

યક્ષ સંદેશ ૧૨

પૂર્વેં મારે વળગિ જ આપણે સાથ સૂતાં
 જગી જલ્દી રૂદન કરતી ઊંધને તું તજીને ॥
 મેં પૂછ્યાથી બહુ વખત તેં ત્યાં કયું મંદહાર્યેં
 જોયો તૂંને કપટિ રમતો સ્વપ્નમાં અન્ય સાથે ॥૧૧૯॥

આ પતિએ મોઝલેલો જ મેઘ છે એમ ખાતરી થાવા માટે આગળ બનેલા, બીજું
 કોઈ નહોતું બજીતું એવા બનાવતું વણૂંન કરતાં કહે છે.

હે કલ્યાણિ, ફરી સાંભળ. આગળ એક વખત તું મારે ગળે વીંટાઈને ઉઘી ગઈ હતી.
 થોડા વખત પછી એકદમ જગી ગઈ અને કાંઈ કારણ વિના રોવા મંડી. મેં ધણીવાર
 પુછ્યું તારે મનમાં હસતી તેં કહ્યું કે હે ધુતારા, મે તને કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે ક્રોડા
 કરતો જોયો તેથી રોઉં છું. ॥૧૧૯॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद् विदित्वा
 मा कौलीन्यादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ॥
 स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते ह्यभोगा-
 दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥१२०॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૩

हे असितलोचने मेचकलोचने, त्वं एतस्मात् अभिज्ञानदानात् अभिज्ञानानि
 विश्वासोत्पादकानि चिन्हानि तेषां दानात् मां कुशलिनं जीवन्तं कस्यांचिदपि च
 न लुब्धं विदित्वा ज्ञात्वा परिज्ञाय कौलीन्यात् लोकवादात् पत्नीवियोगेन मृत एव
 संभवत्ययं, एनां न स्मरज्ञेवान्यस्यां कस्यांचिदुवर्त्या लुब्धस्य तस्य पुनरागमनम-
 संभवमित्यादिना लोकानां वादेन प्रवादेन लोकानां किंवदन्त्या मयि सम्बन्धे
 अविश्वासिनी मा भूः मरणान्यलुब्धत्वाद्विशंकाकुला न भव ।

વિરહે પરસ્પરવિયોગે સતિ સ્નેહાન્ ધ્વંસિનઃ વિનાશકારિણઃ પ્રાહુઃ કથયન્તિ
 તત્ કિમપિ કેષુચિદ્ દૃષ્ટાંતેષુ સત્યં ચેત્ તથાપિ બહુધા તુ તે સ્નેહાઃ હિંદિતિ
 નિશ્ચયેન દૃષ્ટે વસ્તુનિ અભીષ્ટે પદાર્થે અભોગાત્ અપ્રાપ્તિવશાત્ ભોગવિરદિતત્વેન
 ઉપચિતરસાઃ સન્તઃ કસ્મિન્ચિન્મનુષ્યે વસ્તુનિ વા પ્રેમરાશીભવન્તિ સ્નેહસમૂહી-
 ભવન્તિ ॥૧૨૦॥

યક્ષ સંદેશ ૧૩

એ એંધાણે કુશળ મુજને માનિને શ્યામનેત્રી
 મારામાં સંશય ન કરિને ના અવિશ્વાસ ધારે ॥
 લોકો કે છે વિરહયિ ધણા સ્નેહને ક્ષીણ થાતાં
 ભેળા થાયે ઢગ રસ તણા ભોગવ્યા તે વિનાના ॥૧૨૦

હે કાળી આખ્યુંવાળી, આટલાં ખાત્રો આપનારાં એંધાણથી તુને ખાત્રી થાશે કે હું
 જીવતા છું અને કોઈ સ્ત્રીમાં ફસાણો નથી, એમ માનીને લોકોપવાદથી એટલે કે તે સ્ત્રીના
 વિયોગથી મરી ગયો હશે અથવા ખીજી સ્ત્રીમાં ફસાઈને હવે પછી આવવા સંભવ નથી
 આવા લોકોના ગપગોળાથી મારે વિષે સંશય કે અવિશ્વાસ કરીશ માં.

કેટલાક લોકો કહે છે કે વિરહને લીધે સ્નેહ નાશ પામે છે કે નાશ કરે છે પરંતુ હું
 માનું છું કે સ્નેહનો લાભ ન મળવાથી ન લેવાના સંજોગ આવવાથી એ સ્નેહ ભેળા થાય
 છે અને તેનો લાભ ખ-ને વિયોગિણેનો સંયોગ થયે તેઓ ખૂબ દેશે છે. ॥૧૨૦॥

આશ્વાસ્યૈવ પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં સર્ણીં તાં
 શૈલાદાશુ ત્રિનયનવૃષોત્સ્નાતશૃંગાન્નિવૃત્તઃ ॥
 સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચૌભિર્મમાપિ
 પ્રાતઃ કુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં ધારયેથાઃ ॥૧૨૧॥

મેઘં પ્રતિ ચરમવચનં ?

હે મેઘ, તાં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં પ્રથમ પવ પૂર્વે કદાપ્યનતુભૂતઃ પ્રથમવારમેવા-
 કસ્માદાપતિતઃ વિરહઃ વિયોગઃ તેન જાતઃ ઉદગ્રઃ અમાપઃ શોકઃ યસ્યાસ્તાં તવ
 સર્ણીં ભ્રાતૃજાયાં, પવં પૂર્વેક્તિપ્રકારેણ આશ્વાસ્ય સ્વસ્થોકૃત્ય ત્રિનયનવૃષોત્સ્નાતશૃંગાત્
 ત્રિનયનઃ શંકરઃ તસ્ય વૃષઃ વૃષભઃ નન્દી તેન ઉત્સ્નાતાનિ ઉત્પાટિતાનિ શૃંગાણિ
 શિખરાણિ યસ્ય સઃ તસ્માત્ ईदૃશાત્ શૈલાત્ કૈલાસાત્ આશુ શીઘ્રં નિવૃત્તઃ
 પ્રત્યાગતઃ સન્ પશ્ચાત્ સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈઃ અમિજ્ઞાનં વિશ્વોત્પાદકસંકેતઃ તેમ
 સંયુક્તં યથાસ્યાત્તથા તથા પ્રહિતૈઃ પ્રેષિતૈઃ કુશલૈઃ કુશલવાર્તાયુક્તૈઃ તદ્વચૈભિઃ તસ્યાઃ
 સન્દેશવાક્યૈઃ સદ્ પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં પ્રાતઃ પ્રમાતે કુન્દપ્રસવં ડોલર કુસુમં
 પુષ્પં તદ્વત્ શિથિલં ક્ષીણતેજસ્કં મમ જીવિતં ધારયેથાઃ । યથાં તસ્યાઃ જીવિતં
 મત્સંદેશેન ત્વયા રક્ષિતં તથા મમાપિ જીવિતં ધારયેથાઃ અવલંબેથાઃ રક્ષસ્વ ॥૧૨૧॥

મેઘને છેવટનું વચન ૧

આપી આશ્વાસન, વિરહથી શોકધેરી સખીને,
 કૈલાસેથી વળિ, શિવવૃષે શૃંગ જના ઉડાડ્યા ॥
 સાથે એંધાણુ લઇ કુશળ પ્રેયસીનાં જ વેણુ
 મારા યે ડોલરકુસુમ સમાં પ્રાણુને રક્ષજે તું ॥૧૨૧॥

હે મેઘ, પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલા અને પહેલવેલા આવી પડેલા વિરહથી અમાપ
 શોક અનુભવી રહેલી એ તારી સખીને ઉપર પ્રમાણે આશ્વાસન આપી ધીરજ દઇ પછી
 શંકરના નંદીએ શીંગડાથી જોના શિખરો ઉખેડી નાખ્યા છે એવા કૈલાસ પર્વત ઉપરથી
 પાછો આંહી આવી એ મારી સ્ત્રીનાં એંધાણુ સાથેનાં કુશળ વચનથી સવારના વખતે
 શિથિલ થતા કરમાઇ જતા ડોલરનાં ફુલ જેવા મારા જીવનને બચાવજે. ॥૧૨૧॥

કચ્છિત્ સૌમ્ય વ્યવસિતમિદં બન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે

પ્રત્યાખ્યાતું ન खलु भवतो धीरतां तर्कयामि ॥

निःशब्देऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥૧૨૨॥

हे सौम्य, हे सुष्ठुदर्शन, त्वया मे मम इदं बन्धुकृत्यं स्वजनकार्यं स्वमित्रकार्यं व्यवसितं अंगीकृतं करिष्यामीति निश्चितं कचिच्चत् । भवतः तव धीरतां निर्वचनतां प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं न करिष्यामीति वक्तुं खलु अवश्यं न तर्कयामि न कल्पयामि ।

अथवा भवतः धीरतां निर्वचनतां प्रत्याख्यातुं प्रत्युत्तरयितुं न कल्पयामि नाशासे । विना तव प्रतिवचनेन उत्तरेणापि त्वया मित्रस्य ममं कार्यं स्वीकृतमिति मन्ये ।

हि यस्मात् कारणात् निःशब्देऽपि शब्दरहितेऽपि शब्दमकुर्वाणोऽपि त्वं याचितः प्रार्थितः सन् चातकेभ्यः जलं प्रदिशसि ददासि ।

हि पतस्यात् कारणात् अहं पवं मन्ये यत् सतां त्वादृशां परोपकारिणां महात्मनां प्रणयिषु प्रीतिमत्सु मित्रेषु सेवकेषु आप्तेषु याचकेषु विषये च ईप्सितार्थ-
क्रियैव अभिलषितार्थनिष्पादनमेव प्रत्युक्तं प्रत्युत्तरमस्ति ॥૧૨૨॥

(1) શરદિ ગર્જતિ વર્ષતિ નામ્બુદો નિઃસ્વનઃ खलु च वर्षति दुर्दिने ॥

• નો કરોતિ ચ વદત્યધમો વહુ સજ્જનો ન વદતીહ કરોતિ વૈ ॥૧॥

अर्थीं काम प्रियतुं કરવા મિત્ર નક્કી કર્યું તે ?

તારો પ્રત્યુત્તર ન મળતાં માનું છું તું કરીશ ॥

માગ્યાં પાણી વગર કહિને દે છ તું ચાતકોને

સંતોના ઉત્તર પ્રિયતણા કાર્યની સિદ્ધિમાં છે ॥૧૨૨॥

હે આનંદ આપનારા મેઘ, તેં આ સ્નેહીનું કામ કરવાનું નક્કી કર્યું કે ?

હે મિત્ર મેઘ તું ઉત્તર નથી આપતો તેથી હું એમ નથી માનતો કે તું માફ કામ કરવાને ઇચ્છતો નથી. અથવા હું તારા ઉત્તરની આશા રાખતો નથી તારો ઉત્તર ન મળવાથી જ તેં મિત્રનું કામ કરવા સ્વીકાર્યું છે એમ હું માનું છું.

કારણ કે અપૈયા મોઢાં ફાડી તારી પાંસે પાણી માગે છે તેને કાંઈપણ બોલ્યા વિના તું તે આપછ.

એટલા માટે હું એમ માનું છું કે તારા જેવા પરોપકારી મહાત્માઓ પ્રીતિ રાખનારા મિત્રો સેવકો આપજનો યાચકો વગેરેની માગણીનો ઉત્તર શબ્દોથી નથી આપતા પણ તેઓની અભિલાષા પૂરી કરીને જ આપે છે. અર્થાત્ મહાપુરુષો કરીશ એમ કહેના નથી પણ કામ કરી આપવું એ જ તેઓનો ઉત્તર હોય છે. અર્થાત્ માગનારાઓની ઇચ્છા પૂરી કરવી એ જ તેઓનો સ્વભાવ હોય છે. ॥૧૨૨॥

(1) શરદઃક્રતુર્મા મે ગાજે છે પણ વરસતો નથી પણ વર્ષાઃક્રતુર્મા ગાજતો નથી છતાં વરસે છે. તેમ અધમ માણસ ધણું બોલે છે પણ તેમાંનું કાંઈ કરતો નથી અને સજ્જન બોલતો નથી પણ કરી બતાવે છે કાર્ય કરી દેવું એ જ સજ્જનનો ઉત્તર હોય છે ॥૧॥

हे मेघ, अनुचितप्रार्थनावर्त्मनः न विद्यते उचितं योग्यं त्वदनुरूपं प्रार्थनावर्त्म
प्रार्थनामार्गः यस्य तस्य मे मम पतत् प्रियं इदं इष्टकार्यं सौहार्दात् मित्रत्वात्,
अथवा मयि अनुकोशबुद्ध्या दयालुत्वेन, अथवा अयं विधुरः विह्वलः दीनः दुःखितः
इति कारणाद्वा मम पतत् पूर्वोक्तं संन्देशकारणरूपं प्रियं कार्यं कृत्वा पश्चात्
प्रावृषा वर्षाकालेन ऋतुना संभृतश्रीः पुष्टाकृतिः पुष्टकायकान्तिः सन् इष्टान्
अभीष्टान् वञ्छितान् देशान् स्थानानि विचर यायाः । च ते तव पवं यथा मम
स्त्रिया वियोगो जातस्तथा तव विद्युता सौदामिन्या सह विप्रयोगः वियोगः क्षणमपि
मा भूत् न स्यात् ॥१२३॥

સ્નેહે' વા કે દુખિત સમજ કે દયાળુપણથી
સાધી માફ પ્રિય અનુચિત પ્રાર્થનાકારનું જો ॥
જ્યાં ઇચ્છે ત્યાં વિચર જ પછી શોભતો તું વૃષાથી
યાત્રો તૂંને ક્ષણ પણ નહી વીજળીનો વિયોગ ॥૧૨૩॥

હે મિત્ર, આ કામ તુંને શિંધવાનો મારો માર્ગ અચોક્કસ છે આ કામ તોરો જેવા મહાત્માને ન શીધવું જોઈએ છતાં રનેહથી મિત્રભાવથી કે મારા પર દયા આપને કે આ માણસ દુખીયો છે એમ માનીને મેં કહેલું મારું કામ કરીને પછી વર્ષાથી તું પુષ્ટ શરીરવાળો બની મરજી પડે તે દેશમાં જાજે. હું ઇચ્છું કે મને મારી સ્ત્રી સાથે વિયોગ થયો તેવા તુંને તારી સ્ત્રી વિજળી સાથે ઘડીવાર પણ વિયોગ ન થાયો. ॥૧૨૩॥

તસ્માદ્દ્રેનિગદિતતયા શીઘ્રમેત્યાલકાયાં
 યક્ષાગારં વિગલિતશુચા પૂર્વચિન્હૈર્વિદિત્વા ॥
 યત્સંદિષ્ટં પ્રણયમધુરં ગુહ્યકેન પ્રયત્નાત્
 તદ્ગેહિન્યાઃ સકલમવદત્ કામરૂપી પયોદઃ ॥૧૨૪॥

મેઘપ્રયાણં સન્દેશદાનં

કામરૂપી હચ્છિતરૂપધારણકુશલઃ પયોદઃ મેઘઃ તસ્માત્ રામગિરેઃ અદ્રેઃ પર્વતાત્
 શીઘ્રં યથા ભવતિ તથા અલકાયાં પત્ય આગત્ય વિગલિતશુચા સંદેશપ્રેષણોત્થાના-
 નન્દેન મેઘપ્રયાણેન ચ વિગલિતઃ નિવૃત્તઃ શોકો યસ્યાસૌ તેન, વિગલિતશુચા
 ગતશોકેન ગુહ્યકેન યક્ષેણ નિગદિતતયા ઉક્તયા પૂર્વચિન્હૈઃ પ્રથમકથિતલક્ષણૈઃ
 યક્ષાગારં યક્ષગેહં વિદિત્વા જ્ઞાત્વા, પ્રયત્નાત્ આદરતઃ પ્રણયમધુરં વિનયમનેજ્ઞં યત્
 સન્દિષ્ટં તત્ સકલં સમગ્રં તદ્ગેહિન્યાઃ યક્ષભાર્યાયાઃ અવદત્ કથયમાસ ॥૧૨૪॥

મેઘની વિદાય અને સંદેશો આપ્યો

હાંથી આવી નગરિ અલકા તુર્ત સંદેશ દેવા
 ઉત્સાહે એ ધર વિરહિતું ઓળખી લક્ષણોથી ॥
 જે સંદેશો પ્રણય મધુરો ગુહ્યકે મોકલ્યો તો
 તેની સ્ત્રીને સકળ જ ક્યું કામરૂપી પયોદે ॥૧૨૪॥

ખજા પ્રમાણે ૩૫ ધારણ કરી શકતા એવા મેઘે તે રામગિરિ પર્વત ઉપરથી જલદી
 અલકાપુરીમાં આવી યક્ષે કહેલાં ચિન્હ ઉપરથી તેનું ધર ઓળખી કાઢી, સંદેશો મોકલ્યાના
 આનંદથી અને મેઘની વિદાયથી ઓછા થયેલા શોકવાળા યક્ષે ઘણા પરિશ્રમે કરીને જે જે
 કહેવરાવ્યું હતું તે સ્નેહથી મધુરે એવું બધું શોક મટાડનારી વાણી વડે યક્ષની સ્ત્રીને કહ્યું. ॥૧૨૪॥

તં સંન્દેશં જલધરવરો દિવ્યવાચાઽઽચચક્ષે
 પ્રાણાંસ્તસ્યા જનહિતરતો રક્ષિતું યક્ષવધ્વાઃ ॥
 પ્રાપ્યોદન્તં પ્રમુદિતમનાઃ સાપિ તસ્થૌ સ્વર્ભર્તુઃ
 કેષાં ન સ્યાદભિમતફલા પ્રાર્થના હ્યુત્તમેષુ ॥૧૨૫॥

યક્ષવધ્વાઃ કુબેરસ્ય ચ સંન્દેશદાનં

ગુહ્યકકથિતં તં સંન્દેશં જનહિતરતઃ જનાનાં લોકાનાં હિતકરણે રતઃ પ્રોતિ-
 યુક્તઃ આસક્તઃ જલધરવરઃ મેઘશ્રેષ્ઠઃ તસ્યાઃ યક્ષવધ્વાઃ પ્રાણાન્ રક્ષિતું પાલયિતું દિવ્ય-
 વાચા દિવ્યવાણ્યા પ્રધાનવાણ્યા યક્ષપત્ન્યૈ ધનદાય ચ આચચક્ષે કથયામાસ અકથયત્ ।

સાપિ યક્ષવધૂરપિ સ્વર્ભર્તુઃ નિજવલ્લભસ્ય ઉદન્તં સન્દેશં પ્રાપ્ય શ્રુત્વા
 પ્રમુદિતમનાઃ હૃષ્ટચિત્તા તસ્થૌ બભૂવ ।

હિ યસ્માત્ કારણાત્ ઉત્તમેષુ સજ્જનેષુ પુરુષેષુ કૃતા પ્રાર્થના પ્રયુક્તા યાંચા
 કેષાં પુરુષાણાં અભિમતફલા ન સ્યાત્ અમીષ્ટફલદાયિની ન સ્યાત્ અપિ તુ ઉત્તમેષુ
 કૃતા પ્રાર્થના સર્વેષામેવ દૃષ્ટફલપ્રદા ભવેદેવ ॥૧૨૫॥

યક્ષ સ્ત્રીને ઓને કુબેરને સંદેશે આપ્યો

તે સન્દેશે કહિ ધનદને દિવ્ય શબ્દે વધૂને

રક્ષ્યાં પ્રાણ પ્રકૃતિ હિતકૃત્ યક્ષની એ વહૂનાં ॥

સૂણી સંદેશ નિજ પતિનો હર્ષધેલી થઈ તે

દેત્રી ના ઇષ્ટ ફળદે અને પ્રાર્થના ઉત્તમોમાં ॥૧૨૫॥

યક્ષે કહેલો એ સંદેશે પ્રગ્નનું કસ્યાણ કરવામાં પ્રોતિ રાખતા મેધે તે યક્ષ પત્નીનાં
 પ્રાણ બચાવવા માટે દિવ્યવાણિથી કુબેરને તથા યક્ષપત્નીને પહોંચાડ્યો.

યક્ષ પત્ની પણ પોતાના પતિનો સંદેશે સાંભળી હર્ષધેલી થઈ.

ઉત્તમ સજ્જનોને કરેલી પ્રાર્થના યાચના કોની ન ફળે ? બધાને ફળે છે. ॥૧૨૫॥

શ્રુત્વા વાર્તા જલદકથિતાં તાં ધનેશોપિ સઘઃ
 શાપસ્યાન્તં સદયહૃદયઃ સંવિધાયાસ્તકોપઃ ॥
 સંયોજ્યૈતૌ વિગલિતશુચૌ દંપતી હૃષ્ટચિત્તૌ
 ભોગાનિષ્ઠાનવિરતસુખં ભોજયામાસ શશ્વત્ ॥૧૨૬॥

દેશપારાજ્ઞાનિવૃત્તિઃ

જલદકથિતાં યક્ષેન સંદિષ્ટાં તાં પૂર્વોક્તાં વાર્તાં શ્રુત્વા નિશમ્ય, સદયહૃદયઃ
 દયયા સહિતં હૃદયં યસ્ય સઃ, તેન અસ્તકોપઃ અસ્તઃ નિવૃત્તઃ અસ્તંગતઃ કોપઃ
 યસ્ય સઃ ધનેશઃ કુવેરોપિ સઘઃ શીઘ્રં શાપસ્યાન્તં વિધાય શાપસ્ય વર્ષાવધિ-
 વિયોગલક્ષણસ્ય દેશપારકરણરૂપિણ્યા આજ્ઞાયાઃ અન્તં વિરામં પૂર્ણતાં સંવિધાય
 અષશિષ્ટાન્ ચતુરો માસાન્ ક્ષમાપ્ય તૌ દમ્પતી જાયાવલ્લભૌ સંયોજ્ય પૃક્ત્ર મેલયિત્વા
 પતૌ વિગલિતશુચૌ સ્ફેદિતશોકૌ હૃષ્ટમાનસૌ કૃત્વા, ઇષ્ટાન્ મનોવાંછિતાન્ ભોગાન્
 અવિરતસુખં, અનવચ્છિન્નં અચ્છંડં અવિરામં શશ્વત્ નિરન્તરં સુખં ભોજયામાસ ॥૧૨૬॥

દેશનિકાલની શિક્ષા માફ કરી.

વાર્તા મેઘે વિવરણ કરેલી સુણી ત્યાં કુબેરે
 કોપ છાગી કરણ હૃદયે શાપનો અંત આણ્યો ॥
 બેડયાં શોકે રહિત કરિને હૃષ્ટ એ દંપતીને
 ધાર્યા ભોગો અવિરત સુખે એમને ભોગવાવ્યા ॥૧૨૬॥

યક્ષે કહેવરાવેલી અને મેઘે કહેલી હકીકત સાંભળીને કુબેરનું હૃદય દયાળુ થઇ ગયું.
 યક્ષ ઉપરનો રોષ ક્રોધ ઉતરી ગયો અને શાપની-દેશનિકાલની એક વર્ષની શિક્ષાના બાકીના
 ૪ મહિના માફ કરી તે બન્ને પતિ પત્નીને ભેળાં કરી બન્નેનો શોક મટાડી મનવાંછિત
 વૈભવ વિકાસ ભોગવવાની અનુકૂળતા કરી આપી. ॥૧૨૬॥

इत्थंभूतं सुचरितपदं मेघदूताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने दुःखयुक्ते विनोदः ॥
 कामं चास्मिन् मतिनिपुणतानन्यभावः कवीनां
 नत्वाऽऽर्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥१२७॥

સ્વકાવ્યવિવરણપૂર્વકં સમાપ્તિમંગલં

કાલિદાસઃ કવિઃ, આર્યાયાઃ ભગવત્યાઃ પાર્વત્યાઃ ચરણકમલં નત્વા પ્રણય
 इत्थंभूतं पतादशप्रकारेण रचितं सुचरितपदं सु सुष्ठु उत्तमपात्रयोः चरितं तद्वर्णना-
 त्मकानि पदानि विरचनानि श्लोकाः यस्मिन् तत् मेघदूताभिधानं काव्यं चकार ।

અસ્મિન્ કાવ્યે, દુઃસ્વયુક્તે કામક્રીડાવિરહિતજને મદનકેલિવિરહિતપુરુષે
 विनोदः आनंदः भवति । अस्मिन्काव्ये कवीनां मतिनिपुणतानन्यभावं मतेः बुद्धेः
 निपुणतायाः अनन्यभावः परीक्षणं बुद्धिचातुर्यं च भवति ॥१२७॥

इतिश्री कविकुलतिलककविश्री कालिदासकृतं मेघदूताभिधानं महाकाव्यं
 સંપૂર્ણં इति इति संपूर्णं ॥ संवत् १७१४ वर्षे लिखितं ॥ श्रीरस्ति ॥ श्रीः

આ કાવ્ય પોતે રચ્યા સંખંધી

વિવેચન સાથે સમાપ્તિનું મંગળાચરણ

આવું કાવ્ય પ્રવર પદનું નામનું મેઘદૂત

કામક્રીડા વિરહ દુખિયાને જ દેતું વિનોદ ॥

નિશ્ચયે આમાં મતિ નિપુણતાની પરીક્ષા કવીની

નામી ગૌરી ચરણ કમળે કાલિદાસે બનાવ્યું ॥૧૨૭॥

શ્રી કાલિદાસ કવિયે ભગવતી પાર્વતીના ચરણને પ્રણામ કરી ઉપર પ્રમાણે રચેલું
 સુંદર પદવાળું ઉત્તમ પાત્રોના ચરિત્રોના વર્ણન રૂપ પદ્યો શ્લોકોવાળું મેઘદૂત નામનું કાવ્ય રચ્યું.

કામક્રીડાથી રહિત-કામક્રીડાને નહી મેળવી શકતા એવા પ્રિય પત્નીના વિયોગી એવા
 દુઃખી મનુષ્યને આ કાવ્ય આનંદ આપશે અને આ કાવ્યથી કવિઓની બુદ્ધિ નિપુણતાની
 પરીક્ષા ચતુરાઈ વિકસતા પણ જણાશે. ॥૧૨૭॥

પ્રક્ષિપ્ત ૩ શ્લોક

નીચે આપેલા ૩ શ્લોક એક જાપેલી આટ્ટિમાં પરિક્ષિત તરીકે જોવામાં આવ્યા છે. આ ત્રણે શ્લોકના ભાવાર્થ તથા વસ્તુસ્થિતિ આ કાવ્યમાં ૯૬, ૯૮ અને બીજા શ્લોકોમાં ઘણી સારી રચના સાથે આવી ગયેલા છે એટલે આ શ્લોકોને સ્વીકારવામાં આવે તો પુનરક્તિ થાય છે અને શ્લોકની રચના પણ ઉંચી ડાઘીની નથી એટલે અને આ ત્રણે શ્લોકોમાં જે કહેલું છે તે કાવ્યમાં કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી જ આ શ્લોકોને હું પ્રક્ષિપ્ત કહું છું છતાં આ ત્રણ શ્લોક વાચકોની જાગૃ માટે જાણ્યા છે અને તેની ટીકા પણ વિનોદને માટે રચી જાણી છે. ખરી રીતે આ ત્રણ શ્લોક કળિદાસ પંડિતના રચેલા નથી. જો આ શ્લોકોમાં નવી વાત નવું તત્ત્વ હોત તો આને પ્રક્ષિપ્ત તરીકે હું કહેત નહીં પણ તે શ્લોકો ડાઘ હસ્તપ્રતોમાં છે કે કેમ તેની શાધખોળ કર્યા પછી નિષ્કૃષ્ટ કરત પણ આ શ્લોકોમાં તેવી કાંઈ વિશેષતા નથી એટલે કવિ કળિદાસને મળતી કૃતિ ડાઘ કવિએ રચુજને ખાતર કરી હોય એમ લાગે છે.

इत्याख्याते सुरपतिसखः शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरैः कैश्चिदाप ॥
गत्वागारं कनकरुचिरं लक्षणैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्संगे क्षितितलगतं तां च दीनां ददर्श ॥१॥

इति इत्थं आख्याते यक्षेण उक्ते सति सुरपतिसखः इन्द्रमित्रः मेघः शैल-
कुल्यापुरीषु शैलाः पर्वताः कुल्याः नद्यः पुर्यः नगर्यः इत्यादिषु स्थित्वा स्थित्वा
विश्रम्य कैश्चित् अल्पैः वासरैः दिनैः धनपतिपुरीं अलकापुरीं आप प्राप ।

कनकरुचिरं सुवर्णादिवस्तुभिः सुशोभितं, पूर्वं यक्षेण उक्तैः प्रोक्तैः लक्षणैः
आगारं गृहं गत्वा तस्य गृहस्य उत्संगे तलप्रदेशे क्षितितलगतं भूमिशय्यायां
सुप्तं दीनां दयापात्रां तां यक्षपत्नीं ददर्श अवलोकयामास ॥१॥

સંદેશાને લઈ વન નદી શહેરને પર્વતોમાં
થોડા દિવે ધનદુરિમાં મેઘ આવ્યો મજાથી॥
સોને શોભ્યું ધર નિરખીને ઝાળખ્યું લક્ષણોયે
તેમાં ભૂમીશયન કરતી જોઈ એ દીન નારી ॥૧॥

એ પ્રમાણે યક્ષે પોતાનું કહેલું પુરું કર્યું એટલે ઇન્દ્રને મિત્ર એવો મેઘ પર્વતો નદીઓ
નગરો ઉપર વિસામો ખાતો ખાતો થોડા દિવસમાં કુબેરની અલકાપુરીમાં પહોંચ્યો.

ત્યાં સોનાનાં તોરણ તથા બીજા અણગારથી શોભતું અને યક્ષે કહેલાં ચિહ્નોથી
એવાણુથી આ યક્ષનું ઘર છે એમ નક્કી કરીને ત્યાં ગયો અને તે ઘરની જમીન ઉપર
પથારી કરી સુતેલી દયા ઉપજે એવી દશ ભોગિવતી એવી તે યક્ષની સ્ત્રીને જોઈ. ॥૧॥

સ્નિગ્ધાઃ સખ્યઃ ક્ષણમપિ દિવા તાં ન મોક્ષ્યન્તિ તન્વી-
મેકપ્રખ્યા ભવતિ હિ જગત્યંગનાનાં પ્રવૃત્તિઃ ॥

સ ત્વં રાત્રૌ જલદ શયનાંસન્નવાતાયનસ્થઃ

કાન્તાં સુપ્તે સતિ પરિજને વીતનિદ્રામુપેયાઃ ॥૨૥

હે મેઘ, સ્નિગ્ધા સ્નેહપરવશાઃ તસ્યાઃ સખ્યઃ, તન્વી સુકોમલશરીરાં તાં દિવા ક્ષણં અપિ ન મોક્ષ્યન્તિ ન મુંઝવન્તિ । જગતિ વિશ્વે પત્રેઃ સંયોગવિયોગાદિષુ અંગનાનાં સ્ત્રીનાં પ્રવૃત્તિઃ વશા એકપ્રખ્યા એકપ્રકારા હિ પ્રાયઃ ભવતિ સર્વાંનાં સ્ત્રીનાં સ્વભાવો માનસં ચિત્તસ્થિતિસ્તુ પ્રાયઃ સમાના પવાસ્તિ । અર્થાત્ દિવસે તુ સ્ત્રીનામુપસ્થિતૌ લજ્જયા સન્દેશદાનાદાનોવકાશો ન મિલિપ્યતિ ।

અતઃ હે જલદ સ ત્વં રાત્રૌ પરિજને અનુચરજને સુપ્તે સતિ શયનાસન્ન-
વાતાયનસ્થઃ સન્ ભૂમિશયનનિકટવર્તિગવાક્ષોપર્યુપવિષ્ટઃ સન્ વીતનિદ્રાં કાન્તાં
જાગરિતાં ઉપેયાઃ ગચ્છેઃ ॥૨૥

સાહેલીઓ ક્ષણ પણ દિવે ક્યાંય રેઢી ન મૂકે

સ્ત્રીઓનો છે સકલ જગમાં એકધારો સ્વભાવ ॥

માટે રાતે શયન નજીકે જાળિયામાં જ બેસી

સર્વે સૂતા પછિથિ મળજે જાગતી એ પ્રિયાને ॥૨૥

હે મેઘ સ્નેહને આધીન થયેલી તેની સખીયો કામળ શરીરવાળી એ સ્ત્રીને દિવસે
તો એક ધડી પણ રેઢી સુત્તા નહિ હોય એટલે સખીયોની હાજરીમાં તું સંદેશાની આપલે
કરી શકીશ નહિ. કારણ સ્ત્રીઓનો શરમાળ સ્વભાવ અને તેને લગતી પ્રવૃત્તિ તો જગતમાં
બધે સરખી જ હોય છે.

માટે હે મિત્ર, બધા નોકર ચાકર રાતે સુષ્ટ જગ્ય સારે તું જમીનપરની પથારી નજીક
જાળીમાં બેસી બ્યારે મારી સ્ત્રી રાતમાં જાગે સારે તેને સંદેશો આપજે ॥૨૥

અન્વેષ્ટવ્યામવનિશયને સન્નિકીર્ણેકપાર્શ્વાં
તત્પર્યેકપ્રગલિતલવૈશ્છિન્નહારૈરિવાસ્રૈઃ ॥
ભૂયો ભૂયઃ કઠિનવિષમાં સારયંતીં કપોલા-
દામોક્તવ્યામયમિતનરેનૈકવેળીં કરેણ ॥૩॥

હે મેઘ, સન્નિકીર્ણેકપાર્શ્વાં સંસમ્યક્ નિતાંતં નિકીર્ણં સંકુચિતં એકં
પાર્શ્વં યયા સાં તાં । શ્ચિન્નહારૈઃ ઇવ ત્રુટિતહારાણાં રત્નકણિકાઃ ઇવ તત્પર્યેક-
પ્રગલિતલવૈઃ તસ્યાઃ પર્યેકઃ પલંગઃ તસ્માત્ પ્રગલિતાઃ સ્ત્રવન્તઃ લવાઃ વિન્દવઃ યેષાં
તૈઃ અસ્રૈઃ અશ્રુભિઃ યુક્તાં । કઠિનાં જટીં જટિલાં વિષમાં સ્પર્શસદ્દાં આમોક્તવ્યાં મમ
હસ્તાભ્યાં પૃથક્ સમીચીનાં કરણીયાં ર્દૃશીં એકવેળીં અયમિતનરેન અયમિતાઃ
અકર્તિતાઃ નસ્રાઃ યસ્મિન્ સઃ તેન કરેણ કપોલાત્ ભૂયો ભૂયઃ પુનઃ પુનઃ સારયન્તીં
દુરોક્તવેતોં ત્વં દ્રક્ષ્યસિ ॥૩॥

ગોતી લેજ શયન કરતી ભૂમિમાં ટુંટિયાથી
અશ્રુભિંદૂ ત્રુટિત સરનાં નંગ શાં એ પલંગે ॥
હાથે લાંબા નખયુત, જટી ગાલથી એકવેળી
વારે વારે અલગ કરતી છોડવાની અમોથે ॥૩॥

હે મેઘ, ટુંટીયાવાળી એક પડએ જમીન પર પથારી કરી સુતેલી, તુટી ગયેલા હારનાં
નંગ ઢાલીયા ઉપરથી જાણે કેમ પડતાં હોય તેમ આસુનાં ટીપાં જેની આંખ્યુંમાંથી પડ્યા
કરે છે એવી, કંઠથી લટુંવાળા અડવાથી કુખતા એવા અને હું જ્યારે મળીશ ત્યારે
મારે હાથે છોડવાના ઓળવાના સરખા કરવાના ચોટલાને વધેલા નખવાળે હાથે વખતો
વખત ગાલ ઉપરથી આધો ખેસવતી એવી તારી સખીને તું જોઈ શકીશ ॥૩॥

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

- क १ संकेत-आदर्श पुस्तकं विक्रम संवत् १७१४ वर्षे लिखितं मूलेन सह टीकास्ति । टीकाया नाम न विद्यते । परं केनचिद् गुर्जरेण कृतेति ज्ञायते अस्मिन् १२७ श्लोकाः सन्ति । पत्राणि २५ मितानि ।
- ख २ संकेत-संवत् १५१७ प्रायः । केवला मल्लिनाथी संजीवनी नाम्नी टीका । श्लोकसंख्या १२१ । पत्राणि २८ ।
- ग ३ संकेत-संवत् १६१२ ज्येष्ठ शुक्ल दशम्यां तपत्याः तीरे आत्रेश्वरे लिखितं संस्कृतटीका कैवलास्ति । टीकाया नाम न विद्यते । श्लोक संख्या १२४ । पत्राणि ३२ ।
- घ ४ संकेत-संवत् १६९५ कार्तिक वदी १ वीरमगाम मध्ये लिखितं । मूलेन सह अवचूरी टीका । श्लोकसंख्या १२५ । पत्राणि १४ ।
- ङ ५ संकेत-संवत् १७०४ आश्विन वदी २ सोमे केवला मल्लिनाथी संजीवनी नाम्नी टीका मेघ सन्देशः इति ग्रन्थामिधेयं । श्लोक संख्या १२३ । पत्राणि ३४ ।
- च ६ संकेत-संवत् १७१६ कार्तिकमासेऽसिते पक्षे १३ कर्मवाट्यां मुनि नयनविमलेन । मूलमात्रं श्लोकसंख्या १२६ । पत्राणि १९ ।
- छ ७ संकेत-संवत् १६२३ प्रायः । मूलमात्रं । श्लोक संख्या १२५ । पत्राणि १९ ।

मल्लिनाथस्य टीकाया नाम कैश्चित् सारोद्धारिणीत्युच्यते तत्र युक्तं
मल्लिनाथस्य टीकाया नाम संजीवनी एव ।

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
कश्चित्कान्ता	१	१	१	१	१	१	१
तस्मिन्नद्रौ	२	२	२	२	२	२	२
तस्य स्थित्वा	३	३	३	३	३	३	३
प्रत्यासन्ने	४	४	४	४	४	४	४
धूमज्योति	५	५	५	५	५	५	५
जातं वंशे	६	६	६	६	६	६	६
संतप्तानां	७	७	७	७	७	७	७
त्वामारूढं	८	८	८	८	८	८	८
मन्दं मन्दं	९	९	९	९	९	९	९
तां आवश्यं	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०
कर्तुं यच्च	११	११	११	११	११	११	११
आपृच्छस्व	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२
मार्गं तावत्	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३
अद्रेः शृंगं	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४
रत्नच्छाया	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५
त्वय्यायत्तं	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारम्भः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
त्वामासार	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७
अध्वकान्तं	१८	x	१८	१८	x	१८	१८
छन्नोपान्तः	१९	१८	१९	१९	१८	१९	१९
स्थित्वा तस्मिन्	२०	१९	२०	२०	१९	२०	२०
तस्यास्तिकेः	२१	२०	२१	२१	२०	२१	२१
नीपं दृष्ट्वा	२२	२१	२२	२२	२१	२२	२२
अम्भोबिन्दु	२३	२२	२३	२३	२२	२३	२४
छत्पदयामि	२४	२३	२४	२४	२३	२४	२३
पाण्डुच्छाया	२५	२४	२५	२५	२४	२५	२५
तेषां बिभ्रु	२६	२५	२६	२६	२५	२६	२६
नीचैराख्यं	२७	२६	२७	२७	२६	२७	२७
विभान्तः सन्	२८	२७	२८	२८	२७	२८	२८
वक्रः पुन्याः	२९	२८	२९	२९	२८	२९	२९
वीचिक्षोभ	३०	२९	३०	३०	२९	३०	३०
वेणीभूत	३१	३०	३१	३१	३०	३१	३१
आप्यावन्ती	३२	३१	३२	३२	३१	३२	३२

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
दीर्घोर्कुर्वन्	३३	३२	३३	३३	३२	३३	३५
हारांस्तारान्	३४	३३	३४	३४	३३	३४	३३
प्रद्योतस्य	३५	३४	३५	३५	३४	३५	३४
जालोद्गोर्णैः	३६	३६	३६	३६	३६	३६	३६
भर्तुः कंठ	३७	३७	३७	३७	३७	३७	३७
अप्यन्यस्मिन्	३८	३८	३८	३८	३८	३८	३८
पाद्व्यास	३९	३९	३९	३९	३९	३९	३९
पश्चादुच्चै	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०
गच्छन्तीनां	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४१
तां कस्यांश्चित्	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४२
तस्मिन् काले	४३	४३	४३	४३	४३	४३	४३
गंभीरायाः	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४४
तस्याः किञ्चित्	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५
त्वं निष्पन्दो	४६	४६	४६	४६	४६	४६	४६
तत्र स्कन्दं	४७	४७	४७	४७	४७	४७	४७
ज्योतिर्लेखा	४८	४८	४८	४८	४८	४८	४८

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
आराध्यैनं	४९	४९	४९	४९	४९	४९	४९
त्वय्यादातुं	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
तामुत्तीर्य	५१	५१	५१	५१	५१	५१	५१
ब्रह्मावर्ते	५२	५२	५२	५२	५२	५२	५२
द्वित्वा द्वाब्जा	५३	५३	५३	५३	५३	५३	५३
तस्माद् गच्छेः	५४	५४	५४	५४	५४	५४	५४
तस्याः पातुं	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
आसीनानां	५६	५६	५६	५६	५६	५६	५६
तं चेद् वायौ	५७	५८	५७	५७	५७	५७	५७
ये संरंभो	५८	५७	५८	५८	५८	५८	५८
तत्र व्यक्तं	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शब्दायन्ते	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
प्राक्षेयाद्रे	६१	६१	६१	६१	६१	६१	६१
गत्वा चोर्ध्वं	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२
तत्पश्यामि	६३	६३	६३	६३	६३	६३	६३
तस्मिन् द्वित्वा	६४	६४	६४	६४	६४	६३	६४

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
तत्रावश्यं	६५	६५	६५	६५	६५	६४	६५
हेमाम्भोज	६६	६६	६६	६६	६६	६५	६६
तस्योत्सर्ग	६७	६७	६७	६७	६७	६६	६७
विद्युद्वन्तं	६८	६८	६८	६८	६८	६७	६८
शष्पश्यामा	६९	३५	६९	६९	३५	७५	६९
आनन्दोत्थं	७०	७१	७१	७०	७१	७७	७१
यस्यां यक्षाः	७१	७२	७२	७७	७२	६९	७६
गत्युत्क्रम्पा	७२	७८	७७	७४	७८	७०	८०
नीवीबन्धो	७३	७४	७४	७१	७४	७१	७९
हस्ते लीला	७४	६९	७०	७३	६७	६८	७०
यस्यां मत्त	७५	७०	७५	७५	७०	७८	७२
अक्षीणान्त	७६	७७	७६	×	७७	×	७४
यज्ञानीता	७७	७५	७८	७९	७५	७२	७८
मम्दाकिन्याः	७८	७३	७३	७२	७३	७६	७३
यज्ञ स्त्रीणां	७९	७६	७९	७६	७६	७३	७७
मत्वा देवं	८०	७९	८०	८०	७९	७४	८१
बासश्चिन्नं	८१	८०	८१	७८	८०	७५	७५

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
तत्रागारं	८२	८१	८२	८१	८१	७६	८०
वापी चास्मिन्	८३	८२	८३	८२	८२	७७	८१
तस्यास्तोत्रे	८४	८३	८४	८३	८३	७८	८२
रक्तशोक	८५	८४	८५	८४	८४	७९	८३
तन्मये च	८६	८५	८६	८५	८५	८०	८४
पमिः साधो	८७	८६	८७	८६	८६	८१	८५
गत्वा सद्यः	८८	८७	८८	८७	८७	८२	८६
तन्वी श्यामा	८९	८८	८९	८८	८८	८३	८७
तां जानीयाः	९०	८९	९०	८९	८९	८४	८८
नूनं तस्याः	९१	९०	९१	९०	९०	८५	८९
आलोके ते	९२	९१	९२	९१	९१	८६	९०
उत्संगे वा	९३	९२	९३	९२	९२	८७	९२
शेषान्मासोन्	९४	९३	९४	९५	९३	८८	९१
सव्यापारा	९५	९४	९५	९६	९४	१०३	९३
आचिक्षामा	९६	९५	९६	९३	९५	९५	९४
निःश्वसेना	९७	९७	९७	९४	९७	९६	९५
आद्ये बद्धा	९८	९८	९८	९७	९८	९७	९६
पादानिन्दे	९९	९६	९९	९८	९६	९८	९७
सा संन्यस्ता	१००	९९	×	९९	९९	९९	९८

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
जाने सख्या	१०१	१००	१००	१००	१००	१००	९९
रुद्धापांग	१०२	१०१	१०१	१०१	१०१	१०१	१००
वामश्चास्याः	१०३	१०२	१०२	१०२	१०२	१०२	१०१
तस्मिन्काले	१०४	१०३	१०३	१०३	१०३	१०४	१०२
तामुत्थाप्य	१०५	१०४	१०४	१०४	१०४	१०५	१०३
भर्तुर्मित्रं	१०६	१०५	१०५	१०५	१०५	१०६	१०४
इत्याख्याते	१०७	१०६	१०६	१०६	१०६	१०७	१०५
तामायुष्मन्	१०८	१०७	१०७	१०७	१०७	१०८	१०६
अंगेनांगं	१०९	१०८	१०८	१०८	१०८	१०९	१०७
शब्दाख्येयं	११०	१०९	१०९	१०९	१०९	११०	१०८
इयामास्वंगं	१११	११०	११०	११०	११०	१११	१०९
धारासिक्त	११२	×	१११	१११	×	११२	११०
त्वामालिख्य	११३	१११	११२	११२	१११	११३	१११
मामाकाश	११४	११२	११३	११३	११२	११६	११२
भित्वा सद्यः	११५	११३	११४	११४	११३	११५	११३
संक्षिप्यन्ते	११६	११४	११५	११६	११४	११४	११४
इत्यात्मानं	११७	११५	११६	११५	११५	११७	११५
ज्ञापान्तो मे	११८	११६	११७	११७	११६	११८	११६
भूयश्चाहं	११९	११७	११८	११८	११७	११९	११७

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
पतस्मान्मां	१२०	११८	११९	११९	११८	१२०	११८
आश्वास्यैवं	१२१	११९	१२०	१२०	११९	१२२	११९
कश्चित्सौम्य	१२२	१२०	१२१	१२१	१२०	१२१	१२०
पतत्कृत्वा	१२३	१२१	१२२	१२२	१२१	१२३	१२१
तस्मादद्रे	१२४	×	×	×	×	×	×
तं संदेशं	१२५	×	१२३	१२३	१२२	१२४	१२२
श्रुत्वा वार्तां	१२६	×	१२४	१२४	१२३	१२५	१२३
इत्थंभूतं	१२७	×	×	१२५	×	१२६	×

मेघदूत श्लोकानां अकाराद्यनुक्रमणिका ।

श्लोकारंभः	श्लोकांकाः	श्लोकारंभः	श्लोकांकाः
अ		गत्वा सद्यः ८८	
अंगेनांगं १०९		गंभीरायाः ४४	
अद्रेः शृंगं १४		छ	
अध्वक्लान्तं १८		छन्नोपान्तः १९	
अप्यन्यस्मिन् ३८		ज	
अम्भोबिन्दु २३		जातं वक्षे ६	
अक्षीणान्तं ७६		जाने सख्याः १०१	
आ		जालोद्गीर्णं ३६	
आद्ये बद्धा ९८		ज्योतिर्लेखा ४८	
आधिक्षामा ९६		त	
आनन्दोत्थं ७०		तं चेद्वायौ ५७	
आपृच्छस्व १२		तत्र व्यक्तं ५९	
आराध्यैनं ४२		तत्र स्कन्दं ४७	
आलोके ते ९२		तत्रागारं ८२	
आश्वास्यैव १२१		तत्रावश्यं ६५	
आसोनानां ५६		तन्मध्ये च ८६	
इ		तन्वी श्यामा ८९	
इत्थंभूतं १२७		तं सन्देशं १२५	
इत्याख्याते १०७		तस्माद् गच्छेः ५४	
इत्यात्मानं ११७		तस्माद्दे १२	
उ		तस्मिन् काले नयनं ४३	
उत्पश्यामि द्रुतं २४		तस्मिन् काले जलदं १०४	
उत्पश्यामि त्वयि ६३		तस्मिन्नद्रौ २	
उत्संगे वा ९३		तस्मिन् हित्वा ६४	
ए		तस्य स्थित्वा ३	
एतत्कृत्वा १२३		तस्याः किञ्चित् ४५	
एतस्मान्मां १२०		तस्यास्तिकै २१	
एभिः साधो ८७		तस्यास्तोरे ८४	
क		तस्याः पातुं ५५	
कञ्चित् सौम्यं १२२		तस्योत्संगे ६७	
कर्तुं यच्च ११		तां कस्याञ्चित् ४२	
कश्चित्कान्ता १		तां चावश्यं १०	
ग		तां जानीयाः ९०	
गच्छन्तीनां ४१		तामायुष्मन् १०८	
गत्युत्कम्पा ७२		तामुत्तीर्य ५१	
गृह्णा बोधं ६१		तामुत्थाप्य १०५	

श्लोकारंभः	श्लोकांकाः	श्लोकारंभः	श्लोकांकाः
तेषां विशु	२६	य	
त्वन्निस्पन्दो	४६	यत्र स्त्रीणां	७८
त्वय्यादातुं	५०	यत्रानोता	७७
त्वय्यायत्तं	१६	यस्यां मत्त	७५
त्वामारूढं	८	यस्यां यक्षाः	७१
त्वामालिख्य	११३	ये संरंभो	५८
त्वामासार	१७	र	
दीर्घोर्कुर्वन्	३३	रक्ताशोक	८५
ध		रत्नच्छाया	१५
धारासिक्त	११२	रुद्धापांग	१०२
धूमज्योतिः	५	ष	
न		वक्रः पन्था	२९
निःश्वासेनाधर	९७	वापी चास्मिन्	८३
नीचैराख्ये	२७	वामश्चाख्या	१०३
नीपं दृष्ट्वा	२२	वासश्चित्रं	८१
नीवीबन्धो	७३	विद्युद्भूतं	६८
नूनं तस्याः	९१	विश्रान्त सन्	१८
प		वीचिक्षोभं	३०
पश्चादुच्चै	४०	वेणीभूत	३१
पादन्यास	३९	श	
पाण्डुच्छाया	२५	शब्दाख्येयं	११०
पादानिन्दो	९९	शब्दायन्ते	६०
प्रत्यासन्ने	४	शष्पश्यामा	६९
प्रद्योतस्य	३५	शापान्तो मे	११८
प्राज्ञेयादे	६९	शेषान्मासान्	९४
ब		श्यामास्वर्गं	१११
ब्रह्मावर्तं	५२	श्रुत्वा वार्तां	१२६
भ		स	
भर्तुः कंठं	३७	सन्ततानां	७
भर्तुर्मित्रं	१०६	सव्यापारा	९५
भित्वा सद्यः	११५	संक्षिप्यन्ते	११६
भूयश्चाहं	११९	सा संन्यस्ता	१००
म		स्थित्वा तस्मिन्	२०
मत्वा देवं	८०	ह	
मन्दं मन्दं	९	हस्ते लीला	७४
मन्दाकिन्याः	७८	हारांस्तागन्	३४
मामाकाश	११४	दित्वा हालं	५३
मार्गं तावत्	१३	हेमांभोज	६६

॥ श्री सूक्त ॥

मूल्य रु. १-८-०

राजवैद्य कृत श्रीप्रसादिनी संस्कृत टीका तथा

हिन्दी भाषांतर सहित

इस श्री सूक्तका यंत्रोद्धार किसी ग्रन्थमें स्पष्ट सत्य नहीं है। है वह अमयुक्त अपूर्ण और अशुद्ध है। राजवैद्यश्रीने गुरुप्रोक्त आदेश अनुसार यंत्रोद्धार कर के २७ श्लोक के साथ यंत्रका उत्तम चित्र तैयार कर के १४ इंच लंबा, १४, १४ इंच चौड़ा यंत्र छपा कर इस पुस्तकके साथ दिया है। जिसका छबीकी तरह फ्रेममें मढ़ाकर दर्शन पूजन करनेसे सब अभिलाषायें सफल होती हैं। इस पुस्तकमें नीचे बताये विषय हैं।

संकल्प, छंदःपुरुष न्यास, कमला मातृका न्यास, केशवादि मातृका न्यास, पुरुषसूक्तन्यास, श्रीसूक्त न्यास, १-२-३-४ आवरणोंका पूजन, विष्णु स्तव, तर्पण, प्रथम द्वितीय अंग पूजा, षोडश शुभपूजा, सबीज श्री सूक्तपाठ, स्तुति पाठः, श्री सूक्त पुरुस्वरण विधि, श्रीसूक्तका यंत्रोद्धार, श्रीसूक्त होम, प्रयोग, तदंतर्गत पंच भूस्कार, अग्न्याहरण, प्रतिष्ठापन, उपस्थान, समिन्धन, संधानाहुतिः, पर्युक्षण, पूर्वांग होमः, वैश्वदेव होमः, व्याहृतिहोमः, शामक होम, स्मार्त होमः, प्रधान होम, उपांग होम, जयाख्य होम, अभ्यातान होम, वातहोम, रुद्रमती होमः, वैश्व होम, उत्तरांग होम, कामपूरकाहुतिः, पूर्णाहुति, वसोवर्षा, बलि हरण, श्रियः अराधनांगभूत द्वारपालबलिः, वैश्वदेव शेष, उपस्थान, विष्णुरतपः, वनकधारा स्तव, राजवैद्य प्रोक्त श्री सूक्तके प्रत्येक मंत्रका प्रयोग, राजवैद्य कृत श्री सूक्तकी श्री प्रसादिनी संस्कृत टीका, श्री सूक्तका हिन्दी भाषांतर, स्तुतिपाठके श्लोक और हिन्दी भाषांतर इत्यादि।

१४ इंच लंबा और १४ इंच चौड़ा जिसका चित्र

श्री सूक्तके साथ बांटा गया है।

श्रीयंत्र - श्रीसूक्त यंत्र

दो रंगमें बढीया कागज पर छपा हुआ, फ्रेममें मढ़ाकर हमेशा दर्शन पूजन करनेसे मनोरथ पूर्ण करनेवाला, आकर्षक उपरोक्त यंत्र तैयार है।

मूल्य रु. ०-४-० चार आना

શ્રી સૂક્ત

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

રાજવૈદ્ય કૃત શ્રી પ્રસાદિની સંસ્કૃત ટીકા તથા

ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

આ શ્રી સૂક્તનો યંત્રાદ્વાર કોઈ પણ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ નથી, છે લાંબા બ્રમયુક્ત અશુદ્ધ છે. તેથી રાજવૈદ્યશ્રીયે ગુરુપ્રોક્ત આદેશ અને ધણા ગ્રંથોનું અવલોકન કરી યંત્રાદ્વારના ૨૭ શ્લોક રચી યંત્રનું ચિત્ર તૈયાર કરી ૧૪ ઇંચ લાંબુ, ૧૪ ઇંચ પોણું છોપી આ પુસ્તક સાથે રાખ્યું છે, જેને છબીમાં મઢાવી દર્શન પૂજન કરવાથી બધી અભિલાષાઓ પુરી થાય છે. આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છે.

સંકલ્પ, છંદઃ પુરુષન્યાસ, કમલા માતૃકા ન્યાસ, કેશવાદિ માતૃકા ન્યાસ, પુરુષસૂક્તન્યાસ, શ્રીસૂક્ત ન્યાસ, ૧-૨-૩-૪ આવરણોનાં પૂજન, પ્રધાન દેવતાંગે મયુખ દેવતા પૂજન, પંચદશોપચાર પૂજન, વિષ્ણુ સ્તવ, તપશ્ચ, પ્રથમ દ્વિતીય વ્યંગ પૂજન, ષોડશ યુગ્મપૂજન, સખીજ શ્રીસૂક્તપાઠ, સ્તુતિ પાઠ, શ્રીસૂક્ત પુરસ્કરણ વિધિ, શ્રી સૂક્તનો યંત્રાદ્વાર, શ્રીસૂક્તહોમ, પ્રયોગ તદંતર્ગત પંચ ભૂસંસ્કાર, અગ્ન્યાહરણ પ્રતિષ્ઠાપન, ઉપ-સ્થાન, સમિધન, સંધાનાહુતિ, પયુક્ષણ, પૂર્વાંગ હોમ, વૈશ્વદેવ હોમ, વ્યાહતિ હોમ, શામક હોમ, સ્માર્ત હોમ, પ્રધાન હોમ, ઉપાંગ હોમ, જ્યાખ્ય હોમ, અબ્યાતાન હોમ, વાતહોમ, રૂમતી હોમ, વૈમૃષહોમ, ઉત્તરાંગ હોમ, કામપૂરકાહુતિ, પૂર્ણાહુતિ, વસોધારા, બલિ હરણ, શ્રિયઃ આરાધનાંગભૂત દારપાલબલિઃ, વિશ્વદેવ શેષ, ઉપસ્થાન, વિષ્ણુસ્તવ, કનકધારા સ્તવ, રાજવૈદ્ય પ્રોક્ત શ્રી સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રના પ્રયોગો, રાજવૈદ્ય કૃત શ્રી સૂક્તની શ્રી પ્રસાદિની સંસ્કૃત ટીકા અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર, સ્તુતિપાઠનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઇત્યાદિ.

Ayurved in the Five Year Plan

Outline Sketch of Mahatma Gandhi Dhanvantari Nagar.
A Scheme placed before The President, Planning Commission,
by Rakeshacharya Shricharanatirtha Maharaj. Price Re. 0-2-0.

સધુસ્તવ

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

રાજવૈદ્ય કૃત વાલ્મીકી નામ્ની સંસ્કૃત ટીકા

અને ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

આખા ભરત ખંડમાં દરેક ધર્મ સંપ્રદાય અને કોમના પ્રત્યેક વ્યક્તિઓ આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે. ચમત્કારી સ્તોત્ર તરીકે જગપ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રી, પુરુષ, વિદ્યાર્થી, આખાજીવદ્ધ સૌ કોઈ આનો પાઠ કરે તો વિદ્યા મળે છે, યાત્રાશક્તિ વૃદ્ધિ છે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે અને બધાં વિદ્યો ગ્રહોની નહતર તથા દરેક જાતની મુશ્કેલીઓ ટળે છે. આ સ્તોત્રના અર્થ સમજવા બહુ કઠણ છે તેથી આજ સુધી કોઈ પણ ભાષામાં ભાષાંતર થયેલ નથી. રાજવૈદ્ય કૃત સંસ્કૃત ટીકા એટલી સરલ છે કે શ્લોકનો અર્થ ખેસારવા સહેલા થાય છે અને સાથે દરેક શ્લોકનું ગુજરાતી સરલ ભાષાંતર આપ્યું છે તેથી શ્લોકનો પાઠ કરનાર દરેક શ્લોકનો અર્થ સમજીને કરે છે તેથી તત્કાળ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. આમાં વિવિધ મનોરથની સિદ્ધિના પ્રયોગો પણ આપ્યા છે.

શ્રી ભગવદ્ ગીતા

મૂળ ૭૪૫ શ્લોક સાથે રાજવૈદ્યકૃત સમશ્લોકી-ગીતા ગુજર્ની

ભોજપત્રપર લખેલી હસ્તપ્રતને આધારે છાપેલી ૫ મી આવૃત્તિ

પાકું પુંકું, કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

આજ ગીતામાં આપણે ૭૦૦ શ્લોક વાંચીએ છીએ પણ મહર્ષિ વ્યાસે ૭૪૫ શ્લોક રચ્યા છે. એ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના મુખના ઘટતા ૪૫ શ્લોક આ ભોજપત્ર પર લખાયેલી ગીતામાં પૂરા થાય છે.

આમાં પાનાં ૨૩૫ છે, કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર. મૂળ શ્લોક સામે જ સમશ્લોકી ગુજરાતી છે. ૭૪૫ શ્લોક અને ૨૭૫ પાઠભેદવાળી આ ૫ મી આવૃત્તિની ગીતા છે. ૨૦ પેજમાં ગીતા સંખ્યા નોંધ વગેરે આપેલ છે. ૫૧ પાનાંની ગીતાની પ્રસ્તાવનામાં ગીતા સંખ્યા કેટલાક અણઉકેલા પ્રશ્નોનું સશાસ્ત્ર સમાધાન કરેલ છે. ૧૨૧ પાનામાં મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક સામે તે જ રાગમાં ગુજરાતી સમશ્લોકી આપી છે. અને ૩૨ પાનામાં આજુ ગીતાના પાઠ અને ભોજપત્રી ગીતાના પાઠભેદ સંપૂર્ણ શ્લોક સામસામા આપીને બતાવ્યા છે. ૨૩૫ પાનાનું આ પુસ્તક છે. મૂળ શ્લોકનો કે એકલી ગુજરાતી સમશ્લોકીનો પાઠ કરવા ઇચ્છનારને અનુકૂળ પડે તેમ છે. તેમ ગીતાના રહસ્યમાં ઉઠા ઉતરનારા સંશોધકોને માટે પાઠભેદ તથા પ્રસ્તાવના ઘણી ઉપયોગી છે. આ ગીતાની આગલી સંસ્કૃત, ઇંગ્લિશ આવૃત્તિઓએ હિંદુ ઉપરાંત યુરોપ અમેરિકાના ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ ધરાવતા સેંકડો વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે. ઉત્તમ છપાઈ, સારા કાગળ, પાકું પુંકું.

ભૂગર્ભ જલજ્ઞાન શાસ્ત્ર

પાનાં ૩૦, કિં ૦-૪-૦ ચાર આના.

પૃથ્વીમાં પાણી કેટલે ઉડે છે. ત્યાં કેટલા વેગવાળા પ્રવાહ વહે છે? પાણી મીઠું ખાંડ કે કંઈ જાતનું છે? તે જોવાના શાસ્ત્ર આપણા પ્રાચીન જ્યોતિષ અને બીજા શાસ્ત્રોમાં છે. પણ આજ સુધી તે શાસ્ત્રને કોઈ વિદ્વાને પ્રકાશમાં મુકેલ નથી, કે સર્વ પ્રજા તેનો લાભ લઈ શકે એ રીતે કોઈએ તેનું લોક ભાષામાં ભાષાંતર કરી બહાર પાડેલ નથી. તેથી આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી આજ સુધી પ્રજા અંધારામાં રહી છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષથી હિંદનાં દરેક ભાગમાં થોડું જાણું દુકાળનું સંકટ અને પાણીની મુશ્કેલી પ્રજાને ભોગવવી પડી છે. કેટલેક ઠેકાણે તો પાણી વિના પશુ અને માણસોનાં મરણ પણ થયાં છે. આ દયાજનક સ્થિતિ જોઈ રાજવૈદ્યશ્રીએ પૃથ્વીમાં પાણી જોવાનું શાસ્ત્ર પોતાના હરના લિખિત ગ્રંથ ભંડારમાંથી શોધી કાઢી તેનું સંશોધન અને ભાષાંતર કરી સંવત ૨૦૦૬ ના વ્યાસ પંચાંગમાં છાપી જુદી ચોપડીના રૂપમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ પુસ્તકમાં ૧૨૫ સવાસો શ્લોક છે દરેકનું સમજી શકાય તેવું સરલ ભાષાંતર આપ્યું છે. જમીનનાં ચિહ્નો ઉપરથી કયે ઠેકાણે કેટલે ઉડે કેવું અને કેટલા વેગવાળા પાણીના પ્રવાહ વહે છે. અને કેટલા હાથ નીચે શુ શુ ગાંઠો જણાશે, શું વસ્તુઓ દેખાશે વગેરે આપ્યું છે તેમ કુવા ગાળતાં આવતા પથ્થરો તોડવાના સહેલા ઔષધ પ્રયોગ બતાવ્યા છે. આજે દારના ટેટાથી માણસો મરી જવાના અકસ્માત ઠેક ઠેકાણે બને છે છતાં ટેટાથી જે પથ્થરો ટુટતા નથી તે સહેલાયથી તોડવાના ઉપાય આ પુસ્તકમાં બતાવ્યા છે, અર્થાત આ પુસ્તક ગામોગામ અને ઘેર ઘેર હોવું જોઈએ. આના અભ્યાસથી દરેક માણસ પાણી કળા મહારાજ બની શકે છે અને કંઈ જમીનમાં કેટલે ઉડે પાણી છે તે કહી શકે છે. આ પુસ્તક નાનું છતાં પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કરનારું અમૂલ્ય છે. દરેક ભાષામાં આનાં ભાષાંતર અમે પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ.

૩૩ વી આવૃત્તિકા હિન્દી સૂચીપત્રક, પૃષ્ઠ ૧૦૦

પોસ્ટેજકા ૧ આના મેજનેસે યદ સૂચીપત્રક મુક્ત મેજા જાતા હે.

મસ્મ, કૂષીપકવ રસાયન પર્પટી રસ રસાયન ગોળી નરય અંજન મન્વ ક્ષાર ઘાત તૈલ ગુર્જ ક્ષાથ મલહમ શુદ્ધ વસ્તુ પેટન્ટ દવા અવલેહ આગવ આદિ હેા હજાર પ્રકારની બવાઈયાં આ કામગીરીમાં તૈયાર રહતો હે. પ્રત્યેક ઔષધ કે સાથ જામ ગુળ માધા પાપ મૂન્ય આદિ રૂપે છાપે ગયે હે.

ગુજરાતી સૂચીપત્રક

૫૪ મી આવૃત્તિ, પાનાં ૧૦૦

પોસ્ટેજનો ૧ આનો મોકલવાથી આ સૂચીપત્રક મફત મોકલાય છે.

ભરમ, કૂષીપકવ રસાયન પર્પટી રસ રસાયન ગોળી નરય અંજન ક્ષાર સરવ ઘૂત તૈલ ચૂર્ણ મલમ લેપ.શોષણાં દ્રવ્યો, પેટન્ટ દવાઓ અવલેહ આસવ વગેરે જે હજાર જાતની દવાઓ આ કારખાનામાં તૈયાર રહે છે. દરેક ઔષધનાં નામ સાથે ગુણ માત્રા પથ્ય કિંમત વગેરે આમાં છાપેલાં છે.

Letters on Ayurved

Pages : 85,

Price Re. 1-0-0

Correspondence of Raseshacharya Shricharan-tirtha Maharai with prominent personalities at home and abroad. Subject:—

1. Outline Sketch of Mahatma Gandhi Dhanyantari Nagar.
2. Plan for providing medical relief to rural areas.
3. Message to the Sourashtra Vaidya Sabha.
4. An article on Dhatuvada in the " Sunday Times " of Madras.
5. Exhortation of the Western Scholars for Ayurveda.
6. Apathy of the West towards Allopathy.
7. Guidance for Ayurvedic Pharmacopoea
8. An appeal to Rastrapatiji.
9. Request to H. H the Maharaja Shri Jam Saheb to revive Ayurveda.
10. Hon'ble the Health Minister at the Centre, The Times of India and Maharaj Shri on rural Health Services
11. Message to the 38th All India Ayurvedic Congress Indore.

Just Published

ENLARGED 40th EDITION OF

English Catalogue and Price-list

Price Rs. 1-0-0. Postage Free . Pages 250

This Price-list serves the purpose of a book on Ayurveda. It contains the descriptions about 1100 medicines Granth-path ingredients and detailed properties of each medicine are given at length. Methods of preparation in case of many medicines are also described. As such this Catalogue caters the need of a complete work of an Ayurvedic book, useful and indispensable to practioners in Ayurveda. It supplies valuable information in the subject. Those who are al pathic practitioners also use this book with profit in case of their prescribing Ayurvedic medicines on any disease, as it gives the complete knowledge and information about every medicine and disease. Thus their work has become easy. Anyone wishing to prepare any Ayurvedic drug can safely rely on this catalogue, follow the method prescribed and can easily work out the same. Hence this Catalogue is the Best Guide for Ayurvedic Practice.

કેન્સર પિલ્સ

તોલા ૧ ના રૂ. ૧૬ સોળ

ઘટક દ્રવ્ય:—સિદ્ધ હરતાળ ભરમ, શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, અભ્રક ભરમ, સહસ્રપુટી, મુક્તા ભરમ, સાબરસીંગ ભરમ, અર્કદુગ્ધ શુદ્ધરસ કપૂર, લવિંગ, કેસર, કાથા, કાળાંમરી એલચી દાણા, અષ્ટવર્ગ વગેરે. બંગભરમ, મહામંજીષાદિ કવાથમાં ગોળી.

અનુપાન ગૂર્ણ:—ખાહો, જેઠી મધ મૂળ, અનંતમૂળ, શંખપુષ્પી, અશ્વમંધા, મંજીષા, હરીતકી, બ્રૂમામલકી, નાગ કેશર, તમાલપત્ર, મસુદ્રકળ, કાયકળ, સમભાગે.

આ ગોળી ટુંકે ૨ થી શરૂ કરી ૧૦ સુધી દરદીની તબીયત, શારીરિક બંધારણ, દરદની મુદત અને સ્વરૂપ જોઈ અપાય છે. શરૂઆત બે ગોળીથી કરી અઠવાડીએ અઢેક ગોળી વધારી સત્તર સાંજ ૧૦ ગોળી સુધી લઈ જઈ શકાય છે. ગોળીનો છુદ્દો કરી પાણી સાથે ઉતારી ઉપર અનુપાન ચુરણનો ઉદાગો પાછ ઉપર દુધ પાવું.

આ ગોળી ચાલતી હોય તે દરમ્યાન કેન્સરના દરદીને શરીરનું બંધારણ, દરદની મુદત અને વાત પિત્ત કફ પ્રકૃતિની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં ચિન્હો દેખાય છે. એટલે તાવ કફ, ઉધરસ કળજ્યાત દાહ કોઈ પણ ઠેકાણેથી રક્તઆવ કે બીજાં જે જે ચિન્હ જણાતાં હોય તેને લગતી દવા આ ગોળી સાથે જ આપી શકાય. એટલે કેન્સર સાથે બીજાં દરદનાં ચિન્હો કે ઉપદ્રવોથી આ દરદ મટવામાં જે નડતર ઉભી થાતી હોય તે દૂર થાય. જરૂર પડે તો સ્થાનિક વૈદ દાકતરની પણ સલાહ લેવી.

કેન્સરનું દરદ અસાધ્ય છે આના સિદ્ધ ઉપચાર માટે દુનિયાની પ્રખ્યાત કસોડો રૂપીયા ખર્ચાં છે, ખરચી રહી છે છતાં આ દરદમાં થોડી પણ સફળતા મળી નથી. આના ઉપાય આયુર્વેદમાં મળી શકે એમ છે. વૈદ્યો પાસે આવા દરદીઓ ક્વચિત જ આવે છે. એટલે આને માટે સિદ્ધઔષધોનો અનુભવ લેવાની તેઓને તક મળતી નથી. એલોપેથીવાળા કે એલોપેથી દાકતરોના પ્રામાન્યવાળી સરકારે આ દરદમાં નિષ્ફળ નીવડે છે અને દરવર્ષે હિદમાં ૧૦ લાખ માણસો આ દરદથી મરી જાય છે છતાં આયુર્વેદને કે વૈદ્યોને આના ઉપચાર માટે તક નથી અપાતી. વૈદ્યોને સંશોધનની સહાયતા મળે અને કેન્સરનાં દરદીઓને આયુર્વેદીય શાસ્ત્રીય સંસ્થાઓની સારવાર મેળવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવે તો અમે શ્રદ્ધાર્થી કહી શકીએ છીએ કે થોડા જ વખતમાં આ દરદ ઉપર મોટા પ્રમાણમાં વિજય મેળવવા આયુર્વેદ શક્તિમાન થઈ શકે.

જે કોઈ થોડા કેસ અમારી પાસે આવેલ છે તેનાપર આ ગોળી સાથે રોગીની પ્રકૃતિને અનુસરતા ઉપચાર કરવાથી ૫૦ ટા. રક્તગતા મળી છે તેથી અગે આ ગોળી જાહેરમાં મૂકી છે. આ ગોળી ઉપર ખાસ ગથમાં મરચાં તેલ ખટાઇ અથાણાં તળેલી ચીજો ભારે ચીકણાં ઠંઠણ રક્ષ પદાર્થો ખાવાં નહી. સાદો હળવો પ્રવાહી ખોરાક લેવો અને તો ગાયનું બકરીનું કે ઉટનું દુધ જ આપવું આ કાંઈ વગેરે પીવાની ટેવ હોય તેણે તે પાણી નાખ્યા વિના એકલા દુધનાં પીવાં.

Cancer Pills

Per tola Rs. 16

Dosage: 2 to 4 pills with milk. Considering the health of the patient, his physical constitution, duration of the ailment etc. the dosage can be raised or lowered. Begin with 2 pills each time in the morning and in the evening and the dosage can be raised gradually upto 10 pills. Make the powder of the pills, swallow it with water and take over it decoction of one tola of the Anupan Churna shown below. Then take milk.

Ingredients: Siddha Hartal Bhasma, Purified mercury, sulphur, Abbrak Bhasma 1000 puti, Mukta Bhasma, Sabarsing Bhasma, Ark-Dugdha, Purified Camphor, Saffron, cloves, Katha, black pepper, coriandum, Ashtavarga etc. Pills to be made in Maha-Manjishtadi Kwath.

Following ingredients are prescribed for Anupan Churna. They are to be taken in equal weight. Brahmi, Jethimadh-roots, Shankh-pushpi, Shatavari, Ashvagandha, Manjishtha, Haritaki, Bhumyamalki, Nagkeshar, Tamalpatra, Samudrafal, Kayfal and Anantmul.

Indications: During the course of these pills the patient, according to his physical constitution, duration of diseases and more or less of Vata, Pitta and Kapha, shows various other symptoms. Hence, the fever, cough, bronchitis, constipation, heat, bleeding or other symptoms that are marked, are also to be treated with this and the medicines have to be administered along with these pills. If the attending diseases prove a stumbling block in the treatment of cancer itself and if the need arises local Vaidya or Doctor should be consulted.

Cancer is an incurable disease. People of the world have spent crores of rupees in the researches for potent medicines for this persistent disease and the researches are still being carried on in the field. Despite all the efforts, very little success have been achieved in the task. Remedies for this disease are there in Ayurveda. Vaidyas get rare chances to treat cancer patients. Hence they seldom get opportunities to try Siddha Aushadhas on them. Efforts of Allopathic Doctors or the Govts. having Allopathic Doctors in the limelight have not yet been marked with success, yet Ayurveda or Vaidyas are not given opportunities to treat the patients and try

their might. Every year 10 lacs o" patients die in India through this disease. If the Vaidyas' collaboration is sought in the researches for this disease and if the patients of cancer are put under the treatment of Ayurvedic Shastriya Institutions, we dare say, with full confidence that within a short period we shall be able to achieve marvellous success on this diseases.

Treating whatever number of patients, we get, with these pills and giving the necessary treatment to them in accordance with their attending ailments, we have achieved 50 P. C success in this disease and then we have given publicity to these pills.

Regimen: During the course of these pills generally avoid chillies, fried things, pickles, heavy pickles, dried, sticky and hard and or substance. Take light and simple food. Use as far as possible the milk of cow, goat or camel. Take usual tea coffee etc. but not in excess.

રોપણ મલમ

રસશાળાની અપૂર્વ શોધ

૧૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૨, ૨૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૩૫.

૪૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૬૫

જોડી ગરમીથી, શીયાળાની ઠાઠથી કે બીજી રીતે હાથ પગમાં ચીરા પડે છે પગની ચારે તરફની કિનારીની ચામડી ફાટી ચીરા પડી અસહ્ય દુખાવો પીડા થયા કરે છે, તેને વ્યા ફાટી કે વ્યા ફાટવી કહે છે. આ દુખાવાથી માણસ હરી ફરી શકતું નથી. ઓઝો પુરૂષો બધાને વ્યા ફાટે છે. ખાસ કરી શીયાળામાં આ ઉપાધિ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, કેટલાકને ચોમાસામાં અને બારે માસ પણ થાય છે. હાથ કરતાં પગે વધુ થાય છે. આ મલમ ચોપડતાની સાથે જ તે જ થીયે દુખાવો મટી જાય છે અને બે દિવસ ચોપડવાથી માણસ હરતું ફરતું થઈ જાય છે. આ મલમનો ઉપયોગ કરનારા હજારો માણસો રસશાળાને આશીર્વાદ આપે છે. હાથે કે શરીરના બીજા ભાગમાં ગરમીથી કે બીજા કારણે ચામડી તરડી ગઈ હોય ચીરા પડ્યા હોય, નખ ખવાઈ ગયા હોય, ઝુમ્મટાં બરનોગર રૂઝાતાં ન હોય તેમાં પણ આ મલમ આશીર્વાદ રૂપ છે.

ઉપયોગ—જે ભાગમાં વ્યા ફાટી હોય, ચીરા પડ્યા હોય કે ચામડી ફાટી ગઈ હોય તેમાં આ મલમ અગળી વતી દાખાને બરવો. એટલે કે ચીરા ધુરાય જાય એટલો મલમ બરવો. હાથે કે શરીરનાં બીજા ભાગ પર પણ આ રીતે ચોપડવો. પછી તેના પર પાટો બાંધી દેવો. ૨૪ કલાકે પાટો બોલી તે ભાગ ગરમ પાણીથી સાબુથી કે અરીસાના પાણીથી ધોઈ નાખી ફેરા કરી પાછો મલમ ચોપડી પાટો બાંધી દેવો. પીડા મટી જાય ચામડી સરખી થઈ જાય ત્યાંસુધી પાટો બાંધી રાખવો. કે જેથી હરતાં ફરતાં રજ 'કુડ કંડરી તેમાં પેળી ન જાય.

ચાંદીના વરખનાં પાનાં

હાથની બનાવટનાં શુદ્ધ કરેલી ચાંદીનાં પાનાં ૩૨ પાનાના રૂ. ૪ ચાર

રૌપ્ય ભસ્મ સફેદ તોલા ૧ ના રૂ. ૧૦ દશ, તોલા ૦૧ ના રૂ. ૨૫.

આ પાનાં દવામાં વાપરવામાં તથા દવા સાથે મેળવી ખાવાનાં કામમાં આવે છે. આમાં રૌપ્ય ભસ્મના જેવા ગુણ છે હંમેશા ૧ થી ૪ પાનાં ખાઈ શકાય છે.

વાયોઃ શમનમરોચક જીર્ણસ્વરુદ્ધ મૂત્રરોગહરં ॥ વૃણં વૃંહણમાયુર્વર્ધનમુન્નમાદનાશનં બલ્યં ॥

કફપિત્તમયશમનં દેહસ્ય ચ કાંતિકૃત્તથા વર્ણ્યં ॥ સમશીતોષ્ણં વરૂં પ્રોક્તં તારસ્ય મસ્મ દાહજ્વં ॥

॥ રસોદ્ધારતંત્રે મસ્મ પ્રકરણં ॥

રૌપ્ય ભસ્મ ચાંદીની ભસ્મ ૧ રતી કે ચાંદીના વરખનાં ૧ થી ૪ પાનાં વ્યવનપ્રાસ સાથે કે મધ ઘી કે મધ માખણ સાથે ચાટી ઉપર દુધ પીવું. તે વાયુનું શમન થાય ગેસ ચડતો અટકે. બ્લડ પ્રેસર મટે. કામોત્તેજક પૌષ્ટિક શરીરની કાંતી આયુષ્ય બળ વધે, કફના શરદીના ગરમીના રોગ દાહ મટે ઘણું ભાગે અનુપાન ભેદથી ઘણું રોગ મટે છે ॥

સોનાના વરખનાં પાનાં

૩" x ૩" ઈંચ પોળા તથા લાંબાં ૧૬ પાનાના રૂ. ૮. હાથની બનાવટ.

તથા સુવર્ણ ભસ્મ તોલા ૧ ના રૂ. ૨૦૦, તોલા ૦૧ ના રૂ. ૫૦.

ઔષધ સાથે સેવન કરવા તથા ઔષધમાં નાખવા માટે ઉપયોગી. ચોખ્ખા સો ટમ્બના શીઘલા સોનામાંથી બનાવેલા તૈયાર છે. રૂ. ૮ નાં પાનાં ૧૬ સોળ, સોળ પાનાંથી ઓછાં મોકલાશે નહિ. અમે ઘણે વખતથી સોનાનો વરખ વેંચવાનું બંધ કરેલ હતું. પણ અમારા ગ્રાહકો, એજંટો તથા રસશાળાના ઔષધ સેવન કરનારા સેંકડો દરદીઓની સગવડ માટે સોનાનો વરખ વેંચવાનું ફરી શરૂ કરેલ છે. આ સોનાનાં પાનામાં ભસ્મ જેવા ગુણ છે. હંમેશાં ૧ થી ૪ પાનાં સુધી ખાઈ શકાય છે. ૧ નાની અમચી મધ અને પાવલી ભાર ઘી કે માખણમાં દવા સાથે મેળવીને અથવા વ્યવનપ્રાશ-જીવન જેવા ચાટણ સાથે દવાની પડીકી મેળવવાની હોય તે તે સાથે પાનાં મેળવી-કાલવીને ચાટી જીવું ઉપર દુધ વગેરે જે પીવાની ટેવ હોય તે પીવું.

સ્વર્ણ સ્તિનઘં મધુરમરુચેર્નાશનં ચ ત્રિદોષધ્વં સ્યાયુષ્યં નયનહિતકૃત્ વૃંહણં કાંતિદાયિ ॥

પ્રજ્ઞા વૌર્યં સ્મૃતિમતિકરં હૃચ્છિરઃ કંઠરોગ મેહાપસ્મારવિષવિષમેન્નમાદહૃદ્ વિદ્રધિષ્ઠં ॥

॥ રસોદ્ધાર તંત્ર મસ્મ પ્રકરણં ॥

સ્વર્ણ ભસ્મ કે સોનાનો વરખ સેવન કરવાથી તે શરીરને સુવાળું રાખે છે અંદરના અવયવોને સુવાળા રાખે છે સ્વાદ અને પાચનમાં મધુર છે. અશ્ચિ, ત્રિદોષ, સન્નિપાતને મટાડે. આયુષ્ય વધારે. આંખને ફાયદો કરે પૌષ્ટિક છે. શરીરનો વાન ઉધાડે. પ્રજ્ઞા વૌર્યં યાદશક્તિ શુદ્ધિ બળ વધારે, હૃદયના મસ્તકના ગળાના રોગ પ્રમેહ વીર્યદોષ ઝેર વિષમજ્જર ગાંઠપણ કેન્સર વિદ્રધિ વાતપિત્ત કફના વિકારનો નાશ કરે છે. ॥

Kayakalpa Sanskrit & English

कायाकल्पः मूलश्लोक सह इंग्रेजी

Price : As. 6. Pages 22. Fine printing.

Gives scientific Prayogas to prolong life. Sanskrit verses with their English translation.

Presidential Address by Rajvaidya J. K. Shastri

at the 31st Session of All India Ayurvedic Congress, Lahore, 1942. In English. Price: Re. 1. Pages 148.

राजवैद्य जी. का. शास्त्रीनुं भाषण

सन् १९४२ नी लाहोरनी ३१ मो ओल इन्डिया आयुर्वेदिक केग्रेसनी प्रमुख स्थानेथी आपेलुं गुजराती भाषण. रु. १-०-०. पृष्ठ १०८.

SHIVA LAHARI – शिवलहरी

Price: As. 3. In Sanskrit. (Shlokas in Shikharini Vritta)
Composition in prayer of God and based on the principles of Vedant

DASHARUPAKAM - दशरूपकं

Dasharupakam of धनंजय-First Prakasha complete.

Price: Rs. 10. In Sanskrit-English with the अवलोकः:- commentary of Dhanik. Copious English notes and translation. The नाट्यशास्त्र of the Aryans is the most ancient in the world. When other nations of the world were living a barbaric life, the Aryans in India had a good knowledge of नाट्यशास्त्र and other sciences, all of which have their origin in the Vedas. The mighty sages of old had written many books on our ancient arts and culture, but most of them have been perished in the course of time. The same has been the fate of works on नाट्यशास्त्र. Nowadays the नाट्यशास्त्र of Bharat Muni is the only book available on the subject. No other book contains so varied and elaborate divisions of नाट्य

as this. The book which ranks next to Bharat Muni's and a sort of authority on नान्यशास्त्र is this DashaRupakam. It has been prescribed for study by almost all the Universities, where its English translation is specially read by students. Detailed commentary on this book is nowhere available. There has been one English translation of this book by an English scholar Hass, but it gives nothing more than explanatory notes of difficult words. The price of that book of 200 pages is Rs. 20. Even though the book is not available nowadays In Hass' work (1) The अवलोकः commentary is not complete (2) To quote illustrations and authorities from other works, mere page numbers are given and not the actual lines. (3) Corresponding authorities are not elaborately cited. (4) No personal notes are given. (5) The first Prakash is completed in only 39 pages. The salient features of our book as compared with that of Hass are: (1) The अवलोकः commentary is complete. (2) Illustrations are cited from other works with actual lines, indicating also their page or verse numbers. (3) Comparative ideas of other authors are also given. (4) Personal notes are added where necessary. (5) The first Prakash covers 112 pages. This shows the comparative superiority of our work to that of Hass. No description or subject is incompletely treated therein. Hence it is a book which scholars interested in नान्यशास्त्र and University students should well keep in their libraries for study.

Shrimad Bhagvad Gita

(5th Edition) -

Price Rs. 4-0-0.

Pages 184.

Containing 745 full Sanskrit verses, combining 700 verses of the current Gita and 45 missing ones.

Savants Indian and foreign have highly appreciated and honoured Rajvaidya J. K. Shastri for bringing to light at the end of strenuous efforts of 30 years after searching out the original Gita of full 745 verses, composed by Veda Vyas and thus

placing before the world a great research in the Gita Scriptures. Veda Vyas himself maintains in the Mahabharat.

षट्शतानि सर्विधानि श्लोकानां प्राह केशवः ॥

अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् सप्तषष्टि च संजयः ॥

धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीतायाः मानमुच्यते ॥

महाभारत, भीष्मपर्व ॥ अ. ४३ ॥

Thus after composing the Gita, the authoratative strength, of the verses given by Veda Vyas in Mahabharat, is of 745 verses according to the above quotation; whereas the current text of the Gita read by the whole world to-day and since years contains 700 verses. Rajvaidya Shri has achieved a marvellous success in the project after spending 30 years in searching those missing verses from various mss. studying them closely.

In 1936 A. D. one mss. akin to the Kashmiri recension was obtained. It contained 23 more verses and more than 250 variants.

A text of this Gita with those original Sanskrit verses with Gujarati Commentary in prose and the discussion of various variants in Gujarati was then published by us in 1936. Under the demand from foreign scholars of Europe and America in 1937 was published the Gita with the discussion on variants in English, original 723 verses and Sanskrit Chandraghanta Commentary by Rajvaidya Shri, on the first three Adhyayas with its English translation. This publication wonderfully attracted the attention of the Sanskrit and Gita scholars of the whole world.

A few years later the Gita written on Parchment-Bhojapatra was found. It took months together to decipher the writing but the task was finished any-how after arduous efforts and its publication in 1941 created a stir of joy and amazement among the scholars of Gita in the whole world. A multitude of scholars reviewed, discussed and debated on it fully and very warmly complimented Rajvaidya Shri with innumerable messages, on bringing the current Gita, in vogue since thousands of years, to completion by those missing 45 verses. That Gita was out of stock since many years and the lovers of Gita were incessantly demanding

for it, hence to-day only, after so many years, we have been able to satisfy them with this recent new edition.

This publication contains the original 700 verses of the current text and over and above that 45 more verses spoken by Shri Krishna at various incidents and missing in various Adhyayas.

300 variants, given in 30 pages, also add to the utility and attraction of this book. Comparative study, of the variants of Bhojapatari as against those of the current text, has been facilitated by giving them in two columns exactly opposite to each other in the same page. It also helps to know at a glance the difference between the texts of the two variants. As to the extra verses not found in the current text, the method adopted is as below. Those extra verses are given in the appendix, showing the very place in the Adhyaya in which they occur and the space opposite to that in the column of the current text is blank. Key-verses of the current as well as the Bhojpatari text are also given in order to make it easy to grasp the context. Thus the reader can at once ascertain the meaning of the extra verses in the context and would feel the importance of its absence in the current text. Variants and extra verses are given in the same page; that means half the page contains variants from the Bhojpatari while the other opposite half contains those from the prevalent text.

The reader can thus acquire the easy knowledge of the reference to the context, of the variants and extra-verses, in connection with the prevalent text of the Gita and in that manner the originality of this work will be appreciated by him. This method is never seen in any of the Gita editions, following the Kashmiri text and published from Poona, Kashmir, Germany or anywhere.

The elaborate introduction contains a scholarly scientific discussion on important and thought-provoking problems on Gita, raised so far. Hence, it is very interesting for students and scholars of Gita.

This Gita is worth having a place in the collection of books. Sanskrit variants and quotations of extra verses would furnish

an interesting reading. They are also important to those who study it with an eye of research.

When the Bhandari Gita was out of stock the Gita-lovers of India and abroad were provoked to have another edition, but as the Rasashala Printing Press remains mainly occupied with the business work of Rasashala, other literary works have to wait long for publication. This is the main reason for the delay in putting so a this new edition of the Gita before public.

Those who wish to study Gita in the original light of its composition by Veda Vyasa should at once get this Gita, for their collection, without delay. This edition is expected to be out of stock within four months and those who will fall back in the race will have to repent and wait till the sixth edition is out.

Since several years, various useless and worthless editions of Gita, distorted according to their own sweet will, are being published by persons showing vanity of their knowledge. Some have 24 Adhyayas, while others have 12 Adhyayas and yet others have Adhyayas in a different number. Under the illusive imagination and false fascination of doing something in the field they distort, twist and disfigure the original Gita. While this Gita of 745 verses is the same as that which was originally composed by Veda Vyasa. Its pros and cons are fully discussed at length in the introduction. To tell in short, this Gita first brings to light the 45 verses spoken by Shri Krishna. We were so far quite in the dark for the knowledge of these verses. Thus these missing verses now link up the gap, absence of interest and the incongruity in the Gita which lay at various places in the texts, so far prevalent. It thus adds considerably to the divine joy and mirth in the instruction of the Gita.

The glory and pride must stand to the credit of the Rasashala Aushadhashram, Shri Bhavaneshwari Pith and Rajvaidya Shri, to complete and bring to light this marvellous Gita Shashtra spread so widely as in the 300 languages of the whole world.

THE RASASHALA AUSHADHASHRAM, CONDAI, (Kathiawad) India.

શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

૫ મી આવૃત્તિ

કિં. ૧-૪-૦

સંવત ૨૦૦૨, અને ૧૯૪૨માં થેરા સમરોહથી કરેલા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની સંપૂર્ણ, સચિત્ત રોમાંચકારી, ચમત્કારી વિવરણની ૮૫ પાનામાં પ્રત્યેક પ્રસંગનું આબેહુબ વર્ણન અને મહોત્સવ પ્રસંગના ૮૬ ચિત્રો સહિત ગુજરાતીમાં ૫ મી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, કે હજારો માના ઉપાસક ભક્તો જેની વાર જોઈ રહ્યા હતા. આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છપાયાં છે, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગનાં ૪૬ ચિત્રો, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા પ્રભાવ, જગજ્જનની ભુવનેશ્વરી, પિંડની માતા, શક્તિનું વ્યાખ્યાન, શ્રી ભુવનેશ્વરીનાં સ્થાન, મંદિર બાંધવાની આજ્ઞા અને પ્રારંભ, રાજકપતીની સન્મતિ, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની તૈયારી, અગ્રગણ વિદ્યમાનો પરિચય, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા કાર્યનો આરંભ, આઠ દિવસનો કાર્યક્રમ અને પૂર્ણાહુતિ, વૈદરાજને માનપત્ર, આહાર દર્શન, ભક્તોના લાગવતી વિશ્વ શાંતિ, શ્રી ભુવનેશ્વરી માને શરણે, સાનતાના પ્રકાર, માતાજીના નિત્ય નેમિત્તિક ઉત્સવોની ટીપ, શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠમાં લાવી સરચાઓની રૂપરેખા ભક્તોને પ્રાર્થના, ચમત્કાર અને પ્રભાવ, આ બધા વિષયો વિસ્તારમાં ૮૫ પાનામાં વર્ણવ્યાં છે, બધા માના ભક્તોએ આ પુસ્તક વાંચવું વંચાવવું અને જાળવવું જોઈએ તેના માતાજીની ભક્તિમાં જોડાય તેને પ્રયત્ન કરવો એ દરેકનું કર્તવ્ય છે. શ્રીભુવનેશ્વરી પીઠને થયેલાં ખર્ચ પૂરતી જ આ ચાપડીની પડત કીંમત રાખેલ છે. આનું ૪૩ ચિત્રોવાળું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રાસદ્ધ થઈ ગયું છે જેની કિંમત રૂ. ૧૧ સવા છે.

શ્રી ચિંતામણિ યંત્ર

કિ. રૂ. ૦-૪-૦ ચાર આના

પ્રાચીન શ્રી ભુવનેશ્વરી હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભંડારમાંથી અદ્ભુત કારીગરીવાળું કોષપણ કારીગર-ચિત્રકાર ન બનાવી શકે એવું ચમત્કારી ચિંતામણિ યંત્ર મળી આવ્યું છે. હજારો ભક્તો આ યંત્ર માટે સેંકડો વર્ષથી શોધ કરતા હતા, હજારો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર હતા; દૈવશેષે તે યંત્ર અમારા હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભંડારમાંથી મળી આવતાં તેનો ખોલક કરાવી બે રંગમાં ઉત્તમ કાગળ પર છાપ્યું છે. આ યંત્ર ૫૦૦ વર્ષ પહેલાનું આગળેનું છે, આ યંત્ર આગળનારની કળા કુશળતા અને મંત્રશાસ્ત્રમાં નિપુણતા જોઈ આપણે આશ્ચર્યચકિત થાઈએ છીએ. આ દુર્લભ યંત્ર શોધી કાઢી બહાર પાડવા માટે હજારો ભક્તોનો શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠનો ઉપકાર માની ધન્યવાદ આપે છે. આ યંત્રને છબીની પેઠે મઢાવી તેના દર્શન પૂજન કરવાથી ચિંતામણીની પેઠે મનના ચિંતવેલ મનોરથ પુરા થાય છે. અને ગમે તેવા કષ્ટ આપત્તિ મુશ્કેલી વિદ્યોમાંથી મુક્ત થાય છે. કોષપણ સંપ્રદાય, ધર્મ કે દુનિયાના કોષપણ દેશના પ્રજાજન, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, વિદ્યાર્થીઓ આ યંત્રનો લાભ લઈ શકે છે.

શ્રી ભુવનેશ્વરી સ્તવ:

૩૫ શ્લોકનું આ સ્તવનું મૂળ શ્લોક સાથે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાંતર છાપેલ છે. સંસારનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ સમૃદ્ધિ વિધા સંત નરું સુખ આના પાઠથી મળે છે. કિંમત ૦-૧-૦ એક આનો.

શ્રી ભુવનેશ્વરી સ્તોત્ર

મૂળ શ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર અને ભાવાર્થ પાનાં ૪૫, કિંમત રૂ. ૦-૫-૦ પાંચ આના પોસ્ટેજ માફ

શ્રી ભુવનેશ્વરી સ્તોત્રનું કોષ્ટ પશુ ભાષામાં ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી. આ ગુજરાતી ભાષાંતર પહેલવહેલું પ્રાસદ્ધ થયું છે. આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી સંસારના સર્વ પ્રકારનાં સુખ મળે છે અને પરલોકમાં ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. દરેક સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ સમજીને પાઠ કરવામાં આવે તો વધુ ઉત્તમ છે. શ્રી ભુવનેશ્વરીના ભક્તોએ આ સ્તોત્રનો પાઠ હમેશાં કરવો જોઈએ.

સાચાં નવ રત્નોનાં નંબને સોનામાં જડી તૈયાર કરેલી વીંટી નવરત્ન વીંટી

એક વીંટીના રૂ. ૨૦૦ બસો

આ વીંટી મંગાવનારે પોતાની આંગળીનું માપ સાથે પુરી કિંમત એટલે રૂ. ૨૦૦ બસો મોકલવા. રૂપીઆ આવ્યા પછી તેના નામની વીંટી તૈયાર કરી તેના પર મંત્રાભિષેક વગેરે ક્રિયા કરી મોકલાય છે.

શ્રી ભુવનેશ્વરીના ભક્તજનોની માગણીથી નવરત્ન વીંટી તૈયાર કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષો, વિદ્યાર્થીઓ, વૃદ્ધો, સૌ આ વીંટી પહેરી આના લાભ મેળવી શકે છે. આ વીંટીમાં રવિનું માણિક, ચંદ્રનું મોતી, મંગળનું પ્રવાલ, બુધનું પત્તા, ગુરુનું પોખરાબ, શુક્રનો હીરા, શનિનું નીલમ, રાહુનું ગોમેદ, કેતુનું લસણીયું વૈદ્ય એમ નવે અહોનાં સાચાં નવ રત્નોનાં નંગ શાસ્ત્રમાં કહેલી દિશામાં સોનાની વીંટીમાં જડેલાં છે. અને વચમાં શ્રી ભુવનેશ્વરી માતાજીનું હ્રીં બીજ કાતરેલું છે. ગ્રાહકની આંગળી પ્રમાણે વીંટી તૈયાર કરી નવ અહોનાં નંગ ઉપર તથા હ્રીં બીજ ઉપર વૈદિક, તાંત્રિક મંત્રોથી શ્રી ભુવનેશ્વરી પદ્ધતિ પ્રમાણે પૂજન મંત્રાભિષેક કરી માતાજીના હાથ અને ચરણોના સ્પર્શ કરાવી મોકલાય છે. આ વીંટી પહેરવાથી કોષ્ટ પશુ અહ નડતો હોય તો તેનું રિષ્ટ કષ્ટ નડતર દૂર થાય છે. શુભ સ્થાનમાં રહેલા નવ અહ ઉત્તમ ફળ લાભ આપે છે. આ વીંટીના વેચાણમાંથી જે નફો રહે છે તે માતાજીના ભંડારમાં જાય છે; જેનો ઉપયોગ માતાજીના પૂજન અર્ચન, અખંડ દીપ, દુધ નેકલોંગ થાળ વગેરેમાં થાય છે.

શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલ-કાઠીઆવાડ.

